

Qazaqstan Respublikasy Zańnama
jáne quqyqtyq aqparat institutyńyń

JARSHYSY

gylymi-quqyqtyq jýrnal №2 (77)-2024

Редакция бағанасы.....7

Мемлекет және құқық теориясы

Е.Қ. НҰРПЕЙІСОВ, А.М. АУАНАСОВА

Президент институты және атқарушы билікті орталықсыздандыру.....13

Е.Б. АБДРАСУЛОВ, М.Ғ. ҒУБАЙДУЛЛИН

Заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің атқаратын рөлі.....24

Т.Т. ШИКТЫБАЕВ, Ю.В. ОЛЕЙНИК

Философиялық түсінік және құқықтық категория ретіндегі әлсіздік тарапы.....32

Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА, М.К. ЖУСУПБЕКОВА,

Ж.С. ШУКЕНОВА Қазақстан Республикасындағы конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу.....41

Конституциялық және әкімшілік құқық

Қ.К. АЙТХОЖИН, А.М. СӘТБАЕВА, А.Р. АЛИМБЕТОВА

Конституция, саясат, құқық: конституциялық реттеуді жетілдірудің теориялық-әдіснамалық аспектілері.....53

Л.Т. ЖАНҰЗАҚОВА, Н.К. ӘМІРОВ, Б.Қ. ИЛЬЯСОВА

Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі: жағдайы мен мәселелері.....63

Э.Б. АБЛАЕВА Қазақстан Республикасы сот билігі мен

Президентінің өзара әрекеттесуі.....74

Э.Б. АБЛАЕВА, С.М. МУХТАРОВА, М.М. НАРБИНОВА,

С.Б. САУТБАЕВА, М.А. УТАНОВ Конституциялық және демократиялық өзгерістер жағдайындағы Қазақстан Республикасының басқару нысаны.....85

З.Я. БАЛИЕВА, З.К. АЮПОВА Қазақстан Республикасының

әкімшілік әділет мекемесі еститін мемлекеттің құралы мен тірегі ретінде.....99

Э.М. ОМУРЧИЕВА, Д.Е. САУДАБАЕВА Қазақстан

Республикасының дербес деректер туралы заңнамасын қолдану мәселелері: жұмыс беруші үшін тәуекелдер.....111

Азаматтық және азаматтық-процестік құқық

А.Ж. КИЯЗОВА Заң консультанттарының кәсіби қызметін реттеу.....122

А.А. АМАНГЕЛДІ Жер қойнауын пайдалану тәжірибесіндегі интеллектуалдық меншік құқығы.....135

А.К. АРОНОВ, С.К. ИДРЫШЕВА Жасанды интеллект көмегімен жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғау.....146

Ө.Ш. ЖАЛАИРИ, А.А. АМАНГЕЛДІ Детектив - Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілері жүйесіндегі әдеби жанр ретінде: қорғау қабілеттілігін анықтау мәселелері.....158

Құрылтайшы және баспагер:

«Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық
ақпарат институты» ШЖҚ РМҚ
2006 жылдан бастап шығады
Журналдың материалдары
www.zqai.kz

сайтында орналастырылған
Заң ғылымдары бойынша диссертациялардың
негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға
арналған басылымдар тізіліміне енгізілген
(ҚР БҒМ БҒССҚК 14.02.2022 ж.
№38 бұйрығы)

Редакциялық кеңес құрамы

Сәрпеков Р.Қ. - з.ғ.к., Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері (Астана, Қазақстан) –
(төраға)

Абайділинов Е.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)

Абызов Р.М. – з.ғ.д. (Барнаул, Ресей)

Бельх В.С. – з.ғ.д. (Екатеринбург, Ресей)

Губин Е.П. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)

Мельник Р.С. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)

Моисеев А.А. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)

Муромцев Г.И. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)

Рахметов С.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)

Малиновский В.А. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)

Унзила Шапақ – з.ғ.д. (Астана, Қазақстан)

Бас редактор

Құлжабаева Ж.О. – з.ғ.к.

Редакциялық алқа құрамы

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)

Байниязова З.С. – з.ғ.к. (Саратов, Ресей)

Жанғарашев Р.М. – LL.M (Астана,
Қазақстан)

Ишекков К.А. – з.ғ.д., доцент (Мәскеу, Ресей)

Қарахожаев О.С. – (Астана, Қазақстан)

Қаржаубаев С.С. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)

Киязова А.Ж. – LL.M (Астана, Қазақстан)

Мұрзашев Қ.Т. – (Астана, Қазақстан)

Нұрмағамбетов Р.Ғ. – PhD (Челябинск, Ресей)

Примашев Н.М. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)

Рахымбердин К.Х. – з.ғ.д. (Өскемен,
Қазақстан)

Салықова Д.Ө. – (Астана, Қазақстан)

Тегізбекова Ж.Ч. – з.ғ.к. (Бишкек,
Қыргызстан)

Редактор – Колтубаева Г.Б.

Беттеуші – Ақылбаева С.А.

Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Қазақстан Республикасы Ақпарат
және коммуникациялар министрлігі
Ақпарат комитетінің

БАҚ есепке қою туралы куәлігі

№ 17761-Ж 25.06.2019 ж.

(Алғашқы есепке қою кезі

№6592-Ж. 07.09.2005 ж.)

Мекен-жайы: Қазақстан Республикасы,

010000, Астана қ., Жеңіс даңғ., 15А

тел.: 8(7172)26-61-22

www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru

institutzakonodatelstva@gmail.com

А.К. КУРМАНОВА Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер қабылдау тұрғысынан табиғи ресурстарға меншік құқығын құқықтық реттеу.....	170
И. РЗАБАЙ, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ, И.С. НЕСИПБАЕВА Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу.....	180

Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс

Р.Қ. СӘРПЕКОВ, С.М. РАХМЕТОВ	
Жемқорлықпен күрестің тиімділігін арттыру керек.....	190
А.Н. АХПАНОВ Қылмыстық істі бас сот талқылауы сатысынан алдын ала тыңдау кезеңіне қайтару кезіндегі тараптардың тең құқылығы туралы.....	201
Қ.Х. РАХИМБЕРДИН Қазақстан Республикасында жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану: конституция мен қылмыстық заңның қайшылықтары.....	210
С.С. КАРЖАУБАЕВ Қоғамның сот жүйесіне деген сенімін арттыру туралы мәселеге.....	220
А.Б. ШАРИПОВА, А.А. АРЫН, Г.А. КУАНАЛИЕВА, А.Б. ИЗБАСОВА Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметтің құқықтық сипаттамасы.....	227

Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану

О.Н. ТОЛОЧКО (Минск қ., Беларусь) ЕАЭО заңының мүше-мемлекеттік энергетикалық жүйелерді карбонданудау және жасыл экономиканың тұрақты дамуындағы рөлі.....	238
А.Н. НУКУШЕВА, Б.Ж. КУАНДЫКОВ, Ж. ЖАЙЛАУ Қазіргі юрисдикцияларда мектеп жасындағы балалар арасында кибербуллингке қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасына салыстырмалы-құқықтық талдау.....	247

Құқықтық мониторинг

Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА Активтерді қайтару саласындағы заңнаманың мониторингі.....	261
М.И. ДЯЧУК, Ә.Ғ. КАЗБАЕВА Этносаралық даудағы татуластыру рәсімдерінің ерекшеліктері.....	267
Д.Б. ТЕБАЕВ Қазақстан Республикасы президентінің өкілеттік жүйесінің эволюциясы.....	278
Қ.Е. ИСМАГУЛОВ, А.М. ӘБІЛМӘЖІНА Қылмыстық процесс саласындағы адамның құқықтары мен мүделелерін қамтамасыз ету институты (ТМД елдерінің заңнамасының мониторингі).....	286

Мемлекеттік тілдегі заңшығармашылық практикасынан

Н.А. НУРБАЕВА Заң мәтіндеріндегі лингвистикалық қателер.....	297
--	-----

Жас ғалым мінбері

Ә.Т. БАЙЗАҚОВ, М.Е. САҒЫНАЕВ Антонио Гуарино еңбектеріндегі римдік көпшілік құқықтың мақсаттары мен міндеттері туралы сауалға.....	306
С.Т. ТУЛИБАЕВ Қазақстан Республикасында экоцидті анықтау мәселелері: орталық азия елдерінің заңнамасымен салыстырмалы талдау.....	314
Т.С. ҚАДЫРЖАНОВА Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы шетелдік тенденцияларды талдау.....	320
З.Н. АМАНЖОЛОВА Адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың арақатынасы: Covid-19 тәжірибесі негізінде.....	327

«Жаршының» архивтегі беттері

С.С. КАРЖАУБАЕВ З.Ғ.К. Р.Қ. Сәрпеков, з.ғ.д., профессор С.М. Рахметовтің «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жаза жүйесін құру мәселелері» атты ғылыми жарияланымна қайта оралғанда.....	335
--	-----

ЗҚАИ-ның ғылыми қызметі туралы ақпарат.....	343
--	------------

Учредитель и издатель:
РГП на ПХВ «Институт законодательства
и правовой информации
Республики Казахстан»
Издаётся с 2006 года

Все материалы журнала размещаются на
сайте www.zqai.kz
Включен в перечень изданий для публикации
основных научных результатов диссертаций
по юридическим наукам
(Приказ КОКСОН МОН РК №38
от 14.02.2022 г.)

Состав Редакционного совета

Сарпеков Р.К. – к.ю.н., Заслуженный
деятель Казахстана (Астана, Казахстан) –
(председатель)
Абайдельдинов Е.М. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Абызов Р.М. – д.ю.н. (Барнаул, Россия)
Белых В.С. – д.ю.н. (Екатеринбург, Россия)
Губин Е.П. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Мельник Р.С. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Моисеев А.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Муромцев Г.И. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Рахметов С.М. – д.ю.н. (Астана, Казахстан)
Малиновский В.А. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Унзила Шапак – д.ю.н. (Астана, Казахстан)

Главный редактор

Кулжабаева Ж.О. – к.ю.н.

Состав Редакционной коллегии

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – к.ю.н. (Саратов, Россия)
Джангаршев Р.М. – LL.M. (Астана,
Казахстан)
Ишеков К.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Карахожаев О.С. – (Астана, Казахстан)
Каржаубаев С.С. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Князова А.Ж. – LL.M. (Астана, Казахстан)
Мурзаев К.Т. – (Астана, Казахстан)
Нурмагамбетов Р.Г. – PhD (Челябинск,
Россия)
Примашев Н.М. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Рахимбердин К.Х. – д.ю.н. (Усть-Каменогорск,
Казахстан)
Салыкова Д.О. – (Астана, Казахстан)
Тегизбекова Ж.Ч. – к.ю.н. (Бишкек,
Кыргызстан)

Редактор – **Колтубаева Г.Б.**
Верстка – **Акылбаева С.А.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Свидетельство о постановке
на учет СМИ № 17761-Ж
от 25.06.2019 г. Комитета информации
Министерства информации и
коммуникаций Республики Казахстан
(Первичная постановка на учет №6592-
Ж. 07.09.2005 г.)

Адрес: Республика Казахстан, 010000,
г. Астана, пр. Жеңіс, 15А
тел.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

ВЕСТНИК

Института законодательства и правовой
информации Республики Казахстан

научно-правовой журнал №2 (77)-2024

Колонка редакции9

Теория государства и права

Е.К. НУРПЕИСОВ, А.М. АУАНАСОВА Институт прези-
дента и децентрализация исполнительной власти.....13
Е.Б. АБДРАСУЛОВ, М.Г. ГУБАЙДУЛЛИН Роль права и
государственной власти в юридической практике.....24
Т.Т. ШИКТЫБАЕВ, Ю.В. ОЛЕЙНИК Слабая сторона
как философское понятие и юридическая категория.....32
Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА, М.К. ЖУСУПБЕКОВА,
Ж.С. ШУКЕНОВА Правовое регулирование конфессиональ-
ных отношений в Республике Казахстан.....41

Конституционное и административное право

К.К. АЙТХОЖИН, А.М. САТБАЕВА,
А.Р. АЛИМБЕТОВА Конституция, политика, право: теорети-
ко-практические аспекты совершенствования конституцион-
ного регулирования.....53
Л.Т. ЖАНУЗАКОВА, Н.К. АМИРОВ, Б.К. ИЛЬЯСОВА
Административно-правовой статус политических партий
в Республике Казахстан: состояние и проблемы.....63
Э.Б. АБЛАЕВА Взаимодействие судебной власти и Прези-
дента Республики Казахстан.....74
Э.Б. АБЛАЕВА, С.М. МУХТАРОВА, М.М. НАРБИНОВА,
С.Б. САУТБАЕВА, М.А. УТАНОВ Форма правления Респу-
блики Казахстан в условиях конституционных и демократи-
ческих преобразований.....85
З.Я. БАЛИЕВА, З.К. АЮПОВА Административная юсти-
ция Республики Казахстан как инструмент и опора слыша-
щего государства.....99
Э.М. ОМУРЧИЕВА, Д.Е. САУДАБАЕВА Проблемы
применения законодательства Республики Казахстан
о персональных данных: риски для работодателя.....111

Гражданское и гражданско-процессуальное право

А.Ж. КИЯЗОВА Регулирование профессиональной дея-
тельности юридических консультантов.....122
А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Право интеллектуальной собствен-
ности в практике недропользования.....135
А.К. АРОНОВ, С.К. ИДРЫШЕВА Защита авторских прав
на произведения, созданные с помощью искусственного
интеллекта.....146
Ө.Ш. ЖАЛАИРИ, А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Детектив как
литературный жанр в системе объектов авторского права
Республики Казахстан: проблемы определения
охраноспособности.....158

А.К. КУРМАНОВА Правовое регулирование права собственности на природные ресурсы в свете принятия изменений в Конституцию Республики Казахстан.....	170
А.И. РЗАБАЙ, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ, И.С. НЕСИПБАЕВА Правовое регулирование инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан.....	180

Уголовное право и уголовный процесс

Р.К. САРПЕКОВ, С.М. РАХМЕТОВ Необходимо повышать эффективность борьбы с коррупцией.....	190
А.Н. АХПАНОВ О равноправии сторон при возвращении уголовного дела со стадии главного судебного разбирательства на этап предварительного слушания.....	201
К.Х. РАХИМБЕРДИН Применение условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в Республике Казахстан: коллизии конституции и уголовного закона.....	210
С.С. КАРЖАУБАЕВ К вопросу о повышении доверия общества к судебной системе.....	220
А.Б. ШАРИПОВА, А.А. АРЫҢ, Г.А. КУАНАЛИЕВА, А.Б. ИЗБАСОВА Правовая характеристика частной детективной деятельности в Республике Казахстан.....	227

Международное право и сравнительное правоведение

О.Н. ТОЛОЧКО (г. Минск, Беларусь) Роль права ЕАЭС в декарбонизации энергетических систем государств-членов и устойчивом развитии зеленой экономики.....	238
А.Н. НУКУШЕВА, Б.Ж. КУАНДЫКОВ, Ж. ЖАЙЛАУ Сравнительно-правовой анализ развития законодательства по противодействию кибербуллингу среди детей школьного возраста в современных юрисдикциях.....	247

Правовой мониторинг

Е.Е. КАЛИАКПЕРОВА Мониторинг законодательства в сфере возврата активов.....	261
М.И. ДЯЧУК, А.Г. КАЗБАЕВА Особенности примирительных процедур в межэтническом споре.....	267
Д.Б. ТЕБАЕВ Эволюция системы полномочий Президента Республики Казахстан.....	278
К.Е. ИСМАГУЛОВ, А.М. АБИЛМАЖИНА Институт обеспечения прав и интересов личности в сфере уголовного судопроизводства (мониторинг законодательства стран СНГ).....	286

Из практики законодотворчества на государственном языке

Н.А. НУРБАЕВА Лингвистические ошибки в текстах законов.....	297
---	-----

Трибуна молодого ученого

А.Т. БАЙЗАКОВ, М.Е. САГИНАЕВ К вопросу о целях и задачах римского публичного права в трудах Антонио Гуарино.....	306
С.Т. ТУЛИБАЕВ Вопросы определения экоцида в Республике Казахстан: сравнительный анализ с законодательством стран Центральной Азии.....	314
Т.С. ҚАДЫРЖАНОВА Анализ зарубежных тенденций в сфере безопасности и охраны труда.....	320
З.Н. АМАНЖОЛОВА Соотношение прав человека и гражданских прав: на примере Covid-19.....	327

Архивные страницы «Вестника»

С.С. КАРЖАУБАЕВ Возвращаясь к научной публикации к.ю.н. Сарпекова Р.К. и д.ю.н., профессора Рахметова С.М. «Проблемы построения системы наказаний в Уголовном кодексе Республики Казахстан».....	335
--	-----

Информация о научной деятельности ИЗПИ.....	346
--	------------

Founder and publisher:
RSE on the REM «Institute
of Legislation and Legal information
of the Republic of Kazakhstan»
Published since 2006
All journal materials are placed
on the website
www.zqai.kz
Included in the list of publications of basic
scientific results of dissertations on legal
sciences (Order CCES MES RK №38
from 14.02.2022)

Editorial Council members

Sarpekov R.K. – c.j.s. *Honored Worker of
Kazakhstan (Astana, Kazakhstan) – (Chairman)*
Abayeldinov E.M. – d.j.s. *(Astana,
Kazakhstan)*
Abyzov R.M. – d.j.s. *(Barnaul, Russian)*
Belih V.S. – d.j.s. *(Ekaterinburg, Russian)*
Gubin E.P. – d.j.s. *(Moscow, Russian)*
Melnik R.S. – d.j.s. *(Astana, Kazakhstan)*
Moiseev A.A. – d.j.s. *(Moscow, Russian)*
Muromcev G.I. – d.j.s. *(Moscow, Russian)*
Rahmetov S.M. – d.j.s. *(Astana, Kazakhstan)*
Malinovski V.A. – d.j.s. *(Astana, Kazakhstan)*
Unzila Shapak – d.j.s. *(Astana, Kazakhstan)*

Chief Editor

Kulzhabayeva Zh.O. – c.j.s.

Editorial Board members

Azer Aliyev – PhD *(Kiel, Germany)*
Bainiyazova Z.S. – c.j.s. *(Saratov, Russian)*
Dzhangarashev R.M. – LLM *(Astana,
Kazakhstan)*
Ishekov K.A. – d.j.s. *(Moscow, Russian)*
Karakhozhaev O.S. – *(Astana, Kazakhstan)*
Karzhaubaev S.S. – c.j.s. *(Astana,
Kazakhstan)*
Kiyazova A.Zh. – LLM *(Astana, Kazakhstan)*
Murzashvili K.T. – *(Astana, Kazakhstan)*
Nurmagambetov R.G. – PhD
(Chelyabinsk, Russian)
Primashev N.M. – c.j.s. *(Astana, Kazakhstan)*
Rakhimberdin K.H. – d.j.s. *(Ust-Kamenogorsk,
Kazakhstan)*
Salykova D.O. – *(Astana, Kazakhstan)*
Tegizbekova Zh.Ch. – c.j.s. *(Bishkek,
Kyrgyzstan)*

Editor – **Koltubaeva G.B.**
Layout – **Akylbaeva S.A.**
Tel.: 8 (7172) 26-61-29

*The certificate of registration of mass media
№17761-G from 25.06.2019 from
the Information Committee of the Ministry
of Information and Communications
of the Republic of Kazakhstan
(Number and date of primary registration
№6592-Zh.07.09.2005.)*

Address: The Republic of Kazakhstan, 010000,
Astana, Zhenis ave., 15A,
tel.: 8(7172)26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan

JARSHYSY

scientific and legal journal №2 (77)-2024

Editorial.....11

Theory of State and law

- E.K. NURPEISOV, A.M. AUANASOVA**
Concentration of the presidential government and decentralization
of executive bodies.....13
E B. ABDRASULOV, M.G. GUBAIDULLIN The role of law
and government in legal practice.....24
T.T. SHIKTYBAYEV, Y.V. OLEINIK Weakness as a
philosophical concept and legal category.....32
E.J. TOYLYBEKOVA, M.R. ZHUSUPBEKOVA,
ZH.S. SHUKENOVA Legal regulation of confessional relations in
the Republic of Kazakhstan.....41

Constitutional and Administrative Law

- K.K. AITKHOZHIN, A.M. SATBAYEVA,**
A.R. ALIMBETOVA Constitution, politics, law: theoretical and
methodological aspects of improving constitutional
regulation.....53
L.T. ZHANUZAKOVA, N.K. AMIROV, B.K. ILYASSOVA
Administrative-legal status of political parties in the Republic
of Kazakhstan: state and issues.....63
E.B. ABLAEVA Interaction of the judiciary and the President
of the Republic of Kazakhstan.....74
E.B. ABLAEVA, S.M. MUKHTAROVA,
M.M. NARBINOVA, S.B. SAUTBAYEVA, M.A. UTANOV
The form of government of the Republic of Kazakhstan in the
context of constitutional and democratic reforms.....85
Z.Y. BALIEVA, Z.K. AYUPOVA The administrative justice
of the republic of Kazakhstan as an instrument and support
of the hearing state.....99
E.M. OMURCHIEVA, D.E. SAUDABAYEVA Problems of
execution of the legislation of the republic of Kazakhstan on
personal data: risks for the employer.....111

Civil and Civil Procedure Law

- A.ZH. KIYAZOVA** Regulation of the professional activity
of legal consultants.....122
A.A. AMANGELDY Intellectual property law in the practice
of subsurface use.....135
A.K. ARONOV, S.K. IDRYSHEVA Copyright protection on
works generated by artificial intelligence.....146
O.SH. ZHALAIRI, A.A. AMANGELDY Detective as a
literary genre in the system of copyright objects of the Republic
of Kazakhstan: problems of determining the protection
capacity.....158

A.K. KURMANOVA Legal regulation of the right of ownership of natural resources in the adoption of amendments to the constitution of the Republic of Kazakhstan.....	170
A.I. RZABAY, D.N. BEKEZHANOV, I.S. NESSIPBAYEVA Legal regulation of innovative activities of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan.....	180

Criminal law and Criminal procedure

R.K. SARPEKOV, S.M. RAKHMETOV It is necessary to increase the effectiveness of the fight with corruption.....	190
A.N. AHPANOV On equality of the parties when returning a criminal case from the main trial stage to the preliminary hearing stage.....	201
K.KH. RAKHIMBERDIN Application of conditional and early release from serving a punishment in the Republic of Kazakhstan: collisions of the constitution and criminal law.....	210
S.S. KARZHAUBAYEV On the issue of increasing public confidence in the judicial system.....	220
A.B. SHARIPOVA, A.A. ARYN, G.A. KUANALIYEVA, A.B. IZBASSOVA Legal characteristics of private detective activity in the Republic of Kazakhstan.....	227

International law and Comparative law

O.N. TOLOCHKO (Minsk, Belarus) The role of EAEU law in the decarbonization of energy systems of the member states and sustainable development of the green economy.....	238
A.A. NUKUSHEVA, B.ZH. KUANDYKOV, ZH. ZHAILAU Comparative legal analysis of the development of legislation on countering cyberbullying among school-age children in modern jurisdictions.....	247

Legal monitoring

E.N. KALIAKPEROVA Monitoring legislation in the field of asset recovery.....	261
M.I. DYACHUK, A.G. KAZBAYEVA Particular qualities of reconciliation procedures in the interethnic conflict.....	267
D.B. TEBAYEV Evolution of the system of powers of the president of the Republic of Kazakhstan.....	278
K.E. ISMAGULOV, A.M. ABILMAZHINA Institute of ensuring the rights and interests of the individual in the field of criminal proceedings (monitoring the legislation of the cis countries).....	286

From the lawmaking practice in the official language

N.A. NURBAYEVA Linguistic errors in legal texts.....	297
--	-----

Young researchers' tribune

A.T. BAIZAKOV, M.E. SAGINAEV To the question of goals and objectives roman public law in the writings of Antonio Guarino.....	306
S.T. TULIVAYEV Issues of ecocide definition in the republic of Kazakhstan: comparative analysis with the legislation of Central Asian countries.....	314
T.S. KADYRZHANOVA Analysis of foreign trends in the field of occupational safety and health.....	320
Z.N. AMANZHLOVA The interplay between human rights and civil liberties: insights from Covid-19 practices.....	327

The archive pages of the «Bulletin»

S.S. KARZHAUBAYEV Returning to the scientific publication of Candidate of Legal Sciences Sarpekov R.K. and Doctor of Legal Sciences, Professor Rakhmetov S.M. «The problems of building the system of punishments in the Criminal code of the Republic of Kazakhstan».....	335
--	-----

Information about the scientific activities of ILLI RK.....	346
--	------------

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАНДАР!

Сіздердің назарларыңызға «Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы» ғылыми-құқықтық журналының кезекті шығарылымын қуана ұсынамыз. Осы нөмірде жарияланған ғылыми мақалалар ұлттық заңнама мен халықаралық құқықтың теориялық және практикалық сипатындағы ең өзекті мәселелерді қарастырады.

«Мемлекет және құқық теориясы» айдарындағы алғашқы басылым президенттік институттың және атқарушы билікті орталықсыздандырудың аспектілерін зерттейді. З.ғ.д. Е.Б. Абдрасулов пен з.ғ.к. М. Г. Губайдуллин заң практикасындағы құқық пен мемлекеттік биліктің рөлі туралы іргелі сұрақ қояды. Әрі қарай, авторлар тобы философиялық тұжырымдама және құқықтық категория ретінде «әлсіз тұс» туралы өздерінің ғылыми пікірлерін ұсынады. Айдарды Қазақстан Республикасындағы конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу туралы мақала аяқтайды.

«Конституциялық және әкімшілік құқық» айдарын конституциялық реттеуді жетілдірудің теориялық-практикалық аспектілерін ашатын мақала жалғастырады. Келесі жарияланымда авторлар ұжымы Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің проблемаларын жариялайды. Бұл шығарылымда ғалымдар биліктің бөліну принципіне (сот билігі мен Қазақстан Республикасы Президентінің өзара іс-қимылы), сондай-ақ конституциялық және демократиялық қайта құру жағдайындағы Қазақстан Республикасының басқару нысанына аса назар аударады. Әкімшілік құқық блогында әкімшілік юстиция туралы мақала халық үніне құлақ асатын мемлекеттің құралы және тірегі ретінде берілген. Авторлардың дербес деректер туралы заңнаманы қолдану кезінде жұмыс беруші үшін проблемалар мен тәуекелдер баяндалған айдардың қорытынды мақаласы оқырман қызығушылығын оятады.

«Азаматтық құқық және процесс» айдарында ұсынылған мақалалар өркениеттің өзекті мәселелерін көрсетеді. Бірінші мақала Қазақстан Республикасындағы заң консультанттарының кәсіби қызметін құқықтық реттеу туралы тұтас түсінік береді. Әсіресе, зияткерлік меншікті реттеу саласында үнемі жаңа қиындықтар тап болады. Осыған байланысты осы шығарылымның үш мақаласы зияткерлік меншікті қорғау мәселелеріне, оның ішінде жер қойнауын пайдалану, жасанды интеллектті пайдалану, сондай-ақ детективтің Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілері жүйесінде әдеби жанр ретінде қорғалуын айқындау сұрақтарына арналған. Келесі жарияланым Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер қабылдау тұрғысынан табиғи ресурстарға меншік құқығын құқықтық реттеудің ерекшеліктерін айқындайды. Айдардың қорытынды мақаласы оқырмандарды Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеумен танысуға шақырады.

«Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс» айдары сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін арттыру туралы үндеуден басталады. Авторлар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің қолданыстағы жүйесіне өзгерістер енгізу қажеттігін көрсетеді. Әрі қарай ғалымдар қылмыстық процестің мәселелерін зерттейді. З.ғ.д. А.Н. Ахпановтың мақаласында қылмыстық істі негізгі сот талқылауы сатысынан алдын ала тыңдау кезеңіне қайтару кезінде тараптардың тең құқығының проблематикасы қозғалады. З.ғ.д. К.Х. Рахимбердин жазған мақалада Қазақстан Республикасында жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану талданады, атап айтқанда, Конституция мен қылмыстық заңның коллизиялары көрсетіледі. Келесі ғылыми мақала оқырманға қоғамның сот жүйесіне деген сенімін арттыру жолдарын ұсынады. Айдарды Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметке құқықтық сипаттама беретін авторлар ұжымының мақаласы аяқтайды.

«Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану» айдарында з.ғ.д. О.Н. Толочко ЕАЭО құқығының мүше мемлекеттердің энергетикалық жүйелерін декарбонизациялауға және жасыл экономиканың тұрақты дамуына әсерін зерттейді. Әрі қарай оқырман қазіргі юрисдикциялардағы мектеп жасындағы балалар арасында кибербуллингке қарсы іс-қимылды реттеудің шетелдік тәжірибесімен таныса алады.

«Құқықтық мониторинг» айдары дәстүрлі түрде қолданыстағы заңдарды талдауды қамтитын және құқық қолдану проблемаларын көрсететін басылымдардан тұрады. З.ғ.д. Е.Н. Калиакперованың мақаласында активтерді қайтару саласындағы заңнама

мониторингінің нәтижелері қамтылған. Келесі басылымда этносаралық дау-дамайдағы татуласу рәсімдерінің ерекшеліктері зерттеледі. Заңнаманың мониторингі шеңберінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктері жүйесінің, сондай-ақ ТМД елдерінің заңнамасының мониторингі негізінде қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету институтының эволюциясы бойынша талдау жүргізілді.

«Мемлекеттік тілдегі заң шығару практикасынан» айдары Н.А. Нурбаеваның заң мәтіндеріндегі лингвистикалық қателіктерге арналған мақаласымен ұсынылған.

«Жас ғалым трибунасы» айдары аясында оқырман жас ғалымдардың ғылыми қызығушылықтарының кең ауқымымен таныса алады: Антонио Гуарино еңбектеріндегі римдік жария құқықтың мақсаттары мен міндеттері; Қазақстан Республикасындағы экоцидті анықтау (Орталық Азия елдерінің заңнамасымен салыстырмалы талдау); шет елдердегі еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы тенденциялар; адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың арақатынасы COVID-19 мысалында.

«Жаршының» мұрағаттық беттерінде» з.ғ.к. Р.Қ. Сәрепков пен з.ғ.д., профессор С.М. Рахметовтың 2022 жылғы №1(68) басылымында жарияланған «ҚР ҚК-де жаза жүйесін құру мәселелері» ғылыми жарияланымына ретроспективті талдау жасалды.

Қорытынды айдарда біздің Институттың өткен кезеңдегі ғылыми өмірі немен толтырылғаны туралы сөз етіледі.

Журнал редакциясы барлық тілек білдірушілерді ғылыми жаңалықтың, қорытындылардың өзектілігі мен негізділігінің талаптарына жауап беретін түрлі құқықтық тақырыптағы ғылыми мақалалар мен материалдарды журнал беттерінде жариялауға және ынтымақтастыққа шақырады.

«Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы» журналының редакциясы

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

Рады представить Вашему вниманию очередной выпуск научно-правового журнала «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». В научных статьях, опубликованных в данном номере, рассматриваются наиболее актуальные вопросы теоретического и практического характера национального законодательства и международного права.

Первая публикация в рубрике «Теория государства и права» исследует аспекты института президентства и децентрализации исполнительной власти. Д.ю.н. Е.Б. Абдрасулов и к.ю.н. М.Г. Губайдуллин задаются фундаментальным вопросом о роли права и государственной власти в юридической практике. Далее группа авторов представляет свое научное мнение о «слабой стороне» как философском понятии и юридической категории. Завершает рубрику статья о правовом регулировании конфессиональных отношений в Республике Казахстан.

Рубрику «Конституционное и административное право» продолжает статья, раскрывающая теоретико-практические аспекты совершенствования конституционного регулирования. В следующей публикации коллектив авторов освещает проблемы административно-правового статуса политических партий в Республике Казахстан. В этом выпуске внимание ученых сосредоточено на принципе разделения властей (взаимодействие судебной власти и Президента Республики Казахстан), а также форме правления Республики Казахстан в условиях конституционных и демократических преобразований. В блоке по административному праву представлена статья об административной юстиции как инструменте и опоре слышащего государства. Завершающая статья рубрики будет интересна читателю ввиду раскрытия авторами проблем и рисков для работодателя при применении законодательства о персональных данных.

Статьи, представленные в рубрике «Гражданское право и процесс», отражают насущные вопросы цивилистики. Первая статья дает цельное представление о правовом регулировании профессиональной деятельности юридических консультантов в Республике Казахстан. Регулирование интеллектуальной собственности постоянно сталкивается с новыми вызовами. В этой связи ряд статей данного выпуска посвящен вопросам защиты интеллектуальной собственности: в рамках недропользования, в отношении использования искусственного интеллекта, а также в части определения охраноспособности детектива как литературного жанра в системе объектов авторского права Республики Казахстан. Следующая публикация выделяет особенности правового регулирования права собственности на природные ресурсы в свете принятия изменений в Конституцию Республики Казахстан. Заключительная статья рубрики предлагает читателям ознакомиться с правовым регулированием инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан.

Рубрика «Уголовное право и уголовный процесс» начинается с призыва о повышении эффективности борьбы с коррупцией. Авторами указывается на необходимость внесения изменений в действующую систему борьбы с коррупцией. Далее учеными исследуются вопросы уголовного процесса. Статья д.ю.н. А.Н. Ахпанова обращается к проблематике равноправия сторон при возвращении уголовного дела со стадии главного судебного разбирательства на этап предварительного слушания. Д.ю.н. К.Х. Рахимбердиным анализируется применение условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в Республике Казахстан, в частности, указывается на коллизии Конституции Республики Казахстан и уголовного закона. Следующая научная статья представляет читателю способы повышения доверия общества к судебной системе. Рубрику завершает статья коллектива авторов, дающая правовую характеристику частной детективной деятельности в Республике Казахстан.

В рубрике «Международное право и сравнительное правоведение» д.ю.н. О.Н. Толочко исследует влияние права ЕАЭС на декарбонизацию энергетических систем государств-членов и устойчивое развитие зеленой экономики. Далее читатель может ознакомиться с зарубежной практикой регулирования противодействия кибербуллингу среди детей школьного возраста в современных юрисдикциях.

Рубрика «Правовой мониторинг» традиционно состоит из публикаций, содержащих анализ действующих законов и отражающих проблемы правоприменения. Статья д.ю.н.

Е.Н. Калиакперовой содержит результаты мониторинга законодательства в сфере возврата активов. Следующая публикация исследует особенности примирительных процедур в межэтническом споре. В рамках мониторинга законодательства авторами проведен анализ в части эволюции системы полномочий президента Республики Казахстан, а также института обеспечения прав и интересов личности в сфере уголовного судопроизводства на основании мониторинга законодательства стран СНГ.

Рубрика «Из практики законотворчества на государственном языке» представлена статьей Н.А. Нурбаевой, посвященной лингвистическим ошибкам в текстах законов.

В рамках рубрики «Трибуна молодого ученого» читатель может ознакомиться с широким спектром научных интересов молодых ученых: цели и задачи римского публичного права в трудах Антонио Гуарино; определение экоцида в Республике Казахстан (сравнительный анализ с законодательством стран Центральной Азии); тенденции в сфере безопасности и охраны труда в зарубежных странах; соотношение прав человека и гражданских прав на примере COVID-19.

В «Архивных страницах «Вестника» сделан ретроспективный анализ научной публикации к.ю.н. Р.К. Сарпекова и д.ю.н., профессора С.М. Рахметова «Проблемы построения системы наказаний в УК РК», опубликованной в №1(68) за 2022 год.

О том, чем же была наполнена научная жизнь нашего Института за прошедший период – в соответствующей информации в заключительной рубрике.

Редакция журнала приглашает всех желающих к сотрудничеству и опубликованию на страницах журнала научных статей и материалов различной правовой тематики, отвечающих требованиям научной новизны, актуальности и фундаментальности выводов.

Редакция журнала «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан»

DEAR READERS!

We are glad to introduce you the new issue of the scientific and legal journal “Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan”. Here you will find the discussion of the most relevant issues of theoretical and practical nature of national legislation and international law.

The first publication in the “Theory of State and Law” section explores aspects of the presidency as an institution and the decentralization of executive power. Doctor of Law E.B. Abdrasulov and Candidate of Juridical Science M.G. Gubaidullin turn to the fundamental question about the role of law and state power in legal practice. Next, a group of authors presents their academic opinion on the “weak side” as a philosophical concept and a legal category. The section ends with an article on the legal regulation of denominational relations in the Republic of Kazakhstan.

The article on theoretical and practical aspects of improving constitutional regulation continues the section “Constitutional and Administrative Law”. In the following publication, a team of authors highlights the problems of the administrative and legal status of political parties in the Republic of Kazakhstan. In this issue, academic’s attention is focused on the principle of separation of powers (interaction between the judiciary and the President of the Republic of Kazakhstan), as well as the form of government of the Republic of Kazakhstan in the conditions of constitutional and democratic reforms. The block on administrative law contains the article on administrative justice as an instrument and support of a listening state. The final article of the section will be of interest to the reader due to the authors’ disclosure of problems and risks for the employer when applying the legislation on personal data.

Articles presented in the “Civil Law and Process” section reflect essential issues of civil law. The first article provides a comprehensive understanding of the legal regulation of professional activities of legal consultants in the Republic of Kazakhstan. Intellectual property regulation constantly faces new challenges. In this regard, a number of articles in this issue are devoted to the protection of intellectual property: within the framework of subsoil use, in relation to the use of artificial intelligence, as well as in terms of determining the protectability of a detective story as a literary genre in the system of copyright objects of the Republic of Kazakhstan. The following publication highlights the features of legal regulation of ownership of natural resources in the light of the amendments to the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The final article of the section invites readers to familiarize themselves with the legal regulation of innovative activities of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan.

The section “Criminal Law and Criminal Procedure” starts with a call to increase the effectiveness of the fight against corruption. The authors point out the need to make changes to the current anti-corruption system. Next, academics examine issues of the criminal process. Doctor of Law A.N. Akhpanov’s article addresses the issue of equality of parties when returning a criminal case from the stage of the main trial to the stage of the preliminary hearing. Doctor of Law K.H. Rakhimberdin analyzes the use of parole from serving a sentence in the Republic of Kazakhstan. In particular, he points out the conflicts between the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the criminal law. The following academic article introduces to ways to increase public trust in the judicial system. The section ends with the article by a team of authors giving a legal description of private detective activity in the Republic of Kazakhstan.

In the section “International Law and Comparative Law”, Doctor of Law O.N. Tolochko explores the impact of the EAEU law on the decarbonization of energy systems of the member states and the sustainable development of a green economy. Next, the reader can get acquainted with foreign practices in regulating the fight against cyberbullying among school-age children in modern jurisdictions.

The “Legal Monitoring” section traditionally consists of publications containing an analysis of current laws and reflecting problems of law enforcement. Doctor of Law E.N. Kaliakperova’s article contains the results of monitoring in the field of asset recovery. The following publication explores the features of conciliation procedures in an interethnic dispute. As part of legislation monitoring, the authors carried out an analysis regarding the evolution of the powers of the President of the Republic of Kazakhstan, as well as the institution of ensuring the rights and interests of the individual in the field of criminal proceedings based on monitoring the legislation of the CIS countries.

The section “From the practice of lawmaking in the state language” is presented by

N.A. Nurbaeva's article dedicated to linguistic errors in the texts of laws.

In "Tribune of a Young Researcher" section the reader can get acquainted with a wide range of scientific interests of young scientists: the goals and objectives of Roman public law in the works of Antonio Guarino; definition of ecocide in the Republic of Kazakhstan (comparative analysis with the legislation of Central Asian countries); trends in the field of occupational safety and health in foreign countries; the relationship between human rights and civil rights using the example of COVID-19.

The "Archival pages of the "Bulletin" contain a retrospective analysis of the academic publication of Candidate of Juridical Science R.K. Sarpekov and Doctor of Law, Professor S.M. Rakhmetov "Problems of building a punishment system in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan", published in No. 1 (68) for 2022.

Information on academic life of our Institute during the past period year can be found in the final section.

The editorial board of the journal invites everyone to cooperate and publish academic papers and materials on various legal topics on the pages of the journal that meet the requirements of academic novelty, relevance and fundamental conclusions.

Editorial board of the journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan»

ИНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТА И ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ*

Нурпеисов Еркеш Калиевич

Академик Национальной академии права Казахстана,
кандидат юридических наук, Республика Казахстан, г. Алматы;
e-mail: yerkesnurpeissov1946@gmail.com

Ауанасова Алима Мусировна¹

Руководитель отдела РГУ «Институт истории государства»
МНВО РК, доктор исторических наук, профессор, Республика Казахстан,
г. Астана; e-mail: auanasova_a@mail.ru

*Статья подготовлена в рамках Программно-целевого финансирования
ИРН № BR21882308 «Эволюция политических институтов и структур в истории
Казахстана (XIX-XXI вв.)»

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформации президентской власти Республики Казахстан с точки зрения ее концентрации, понимаемой как процесс наращивания объема конституционных полномочий Президента, и децентрализации, означающей сокращение этих полномочий, по мере демократизации общества и влекущую децентрализацию исполнительной власти. Первоначально установленные Законом об учреждении поста Президента его полномочия носили представительский характер. После принятия Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР от 25 октября 1990 г. начинается процесс концентрации президентской власти за счет признания Президента главой высшей исполнительной и распорядительной власти Казахской ССР. Он участвует в формировании Правительства по согласованию с Верховным Советом, вправе досрочно освободить от должности председателей областных Советов народных депутатов, а также председательствовать на заседаниях Правительства.

По конституции Республики Казахстан 1993 г., Президент наделяется полномочиями по созданию Совета безопасности и иных консультативно-совещательных органов, утверждению государственных программ и другими. Тем самым усиливалась концентрация президентской власти, чему в немалой степени способствовали Конституция 1995 г. и конституционная реформа 1998 г.

Достигнув пика концентрации к 2007 г., президентская власть по конституционной реформе этого года начала отсчет процессу ее децентрализации. Свой вклад в него внесли конституционные реформы 2007, 2017 и 2022 гг.

Децентрализация президентской власти открыла возможность для децентрализации исполнительной власти. По инициативе Президента К.К. Токаева курс в этом направлении был намечен в его Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 г. Конституционные основы децентрализации исполнительной власти были предусмотрены в Законе от 8 июня 2022 года «О внесении и изменений и дополнений» в Конституцию Республики Казахстан. Этим законом были предусмотрены правовые основания назначения областных и выборов районных и аульных акимов.

Ключевые слова: Казахстан, президентская власть, децентрализация власти, исполнительная власть, выборы акимов, Конституция, законы.

¹ Автор для корреспонденции

ПРЕЗИДЕНТ ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ АТҚАРУШЫ БИЛІКТІ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ

Еркеш Қалиұлы Нұрпейісов

Қазақстан ұлттық құқық академиясының академигі, заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
e-mail: yerkeshnurpeissov1946@gmail.com

Әлима Мүсірқызы Ауанасова

ҚР ҒЖБМ «Мемлекет тарихы институты» РММ бөлім басшысы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы, Астана қ.; e-mail: auanasova_a@mail.ru

* Мақала бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде дайындалған ЖТН № BR21882308 «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)»

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасының президенттік билігінің Президенттің конституциялық өкілеттіктерінің көлемін ұлғайту процесі деп түсінілетін, оның шоғырлануы тұрғысынан трансформациясын және қоғам демократияланған сайын осы өкілеттіктердің қысқаруын білдіретін және атқарушы биліктің орталықсыздандырылуына әкеп соқтыратын деконцентрацияны талдауға арналған. Бастапқыда президент лауазымын құру туралы Заңда белгіленген оның өкілеттіктері өкілдік сипатта болды. 1990 жылғы 25 қазандағы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларациясы қабылданғаннан кейін Президентті Қазақ КСР-нің Жоғарғы атқарушы және өкім етуші билігінің басшысы деп тану есебінен президенттік билікті шоғырландыру процесі басталады. Ол Жоғарғы Кеңестің келісімі бойынша Үкіметті қалыптастыруға қатысады, облыстық халық депутаттары кеңестері төрағаларын мерзімінен бұрын босатуға, сондай-ақ Үкімет отырыстарына төрағалық етуге құқылы.

1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша президентке Қауіпсіздік Кеңесін және өзге де консультативтік-кеңесші органдарды құру, мемлекеттік бағдарламаларды бекіту және басқа да өкілеттіктер беріледі. Осылайша, президенттік биліктің шоғырлануы күшейе түсті, оған 1995 жылғы Конституция мен 1998 жылғы конституциялық реформа айтарлықтай ықпал етті.

2007 жылға қарай шоғырлану шыңына жетіп сол жылғы конституциялық реформа бойынша президенттік биліктің деконцентрация процесін есептеу басталды. Бұл процеске 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар үлес қосты.

Президенттік биліктің деконцентрациясы атқарушы билікті орталықсыздандыруға мүмкіндік ашты. Президент Қ. К. Тоқаевтың бастамасы бойынша бұл бағыттағы беталыс оның 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында белгіленген болатын. Атқарушы билікті орталықсыздандырудың конституциялық негіздері 2022 жылғы 8 маусымдағы «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңда көзделген. Бұл заңда облыстық және аудандық және ауылдық әкімдерді сайлаудың құқықтық негіздері қарастырылған.

Түйін сөздер: Қазақстан, президенттік билік, билікті орталықсыздандыру, атқарушы билік, әкімдерді сайлау, Конституция, заңдар.

THE INSTITUTION OF THE PRESIDENT AND DECENTRALIZATION OF EXECUTIVE POWER

Nurpeisov Erkeshe Kalievich

*Academician of the National Academy of Law of Kazakhstan
Candidate of Legal Sciences, Republic of Kazakhstan, Almaty;
e-mail: yerkeshnurpeisov1946@gmail.com*

Auanasova Alima Musirovna

*Head of Department of RSU "Institute of State History"
MNVO RK, Doctor of Historical Sciences, Professor,
Republic of Kazakhstan, Astana; e-mail: auanasova_a@mail.ru*

**The article was prepared within the framework of the Programme-Targeted Financing. IRN № BR21882308 «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX-XXI centuries)»*

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the transformation of the presidential power of the Republic of Kazakhstan from the point of view of its concentration, understood as a process of increasing the volume of constitutional powers of the President, and deconcentration, which means a reduction of these powers, as society democratizes and entails the decentralization of executive power. Initially, the powers established by the Law on the Establishment of the post of President were representative in nature. After the adoption of the Declaration on State Sovereignty of the Kazakh SSR on October 25, 1990, the process of concentration of presidential power begins due to the recognition of the President as the head of the supreme executive and distributive power of the Kazakh SSR. He participates in the formation of the Government in coordination with the Supreme Council, has the right to prematurely dismiss the chairmen of regional Councils of People's Deputies, as well as preside over Government meetings.*

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1993, the President is empowered to create the Security Council and other advisory bodies, approve state programs and others. This increased the concentration of presidential power, which was greatly facilitated by the Constitution of 1995 and the constitutional reform of 1998.

Having reached the peak of concentration by 2007, the presidential power on the constitutional reform of this year began the countdown to the process of its deconcentration. The constitutional reforms of 2017 and 2022 have contributed to this process.

The deconcentration of presidential power has opened up the possibility for the decentralization of executive power. At the initiative of President K.K. Tokayev, the course in this direction was outlined by him in his Message to the People of Kazakhstan dated September 2, 2019. The constitutional foundations for the decentralization of executive power were provided for in the Law of June 8, 2022 "On Amendments and Additions" to the Constitution of the Republic of Kazakhstan. This law provided for the legal grounds for the appointment of regional and elections of district and village akims.

Keywords: *Kazakhstan, presidential power, decentralization of power, executive power, election of mayors, Constitution, laws.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_13

Введение

В зависимости от конкретно-исторических условий, страны переживают периоды концентрации и децентрации, централизации и децентрализации государственной власти. При этом в переломные моменты истории концентрация и централизация власти способны предотвратить хаос в об-

щественной жизни и упорядочить ее. После преодоления кризиса наступает время децентрации, означающей уменьшение объема конституционно установленных полномочий субъекта государственной власти, и децентрализации власти, при которой нижестоящие органы освобождаются от жесткой подчиненности вышестоящим

и обретают относительную свободу и самостоятельность при решении управленческих задач на соответствующей территории и соответствующей отрасли общественной жизни власти при условии выбора обществом демократического пути развития. В противном случае концентрация и централизация власти становятся средствами установления диктаторских, авторитарных режимов. Здесь не имеет значения в чьих руках находится власть – единоличного лидера или коллективного политического субъекта.

В советском Казахстане, так называемая государственная власть была сосредоточена, сконцентрирована в руках всеильной компартии, при которой система органов управления обществом была превращена в инструмент реализации партийных решений и директив. Хотя эта система называлась государством, фактически она была квази-государственным образованием, лишенным суверенитета. Этот главный признак государства был монополизирован компартией, в руках которой была концентрирована вся верховная и местная власть в стране.

К началу 90-ых годов прошлого столетия ситуация резко изменилась. КПСС утратила свои монополюбно господствующие позиции. Управленческие институты стали постепенно обретать свой государственный характер и соответственно возникли новые субъекты государственной власти в виде Президента, обновленного Верховного Совета КазССР и других институтов центральной и местной государственной власти. Это одновременно породило проблему разделения единой на всей территории Казахстана государственной власти между ее субъектами и по уровням власти [1, с. 4].

На уровне верховной власти к числу этих субъектов относятся Президент, Правительство, Конституционный и Верховный Суд Республики Казахстан. Степень концентрации и деконцентрации в них государственной власти, выражающаяся в объеме их полномочий, определяются Конституцией и текущим законодательством [2, с.70-76].

В рамках настоящей статьи предмет анализа – динамика процесса концентрации и деконцентрации президентской власти, а также практика децентрализации власти, начавшаяся на последних этапах деконцентрации президентской власти.

Материалы и методы

Для достижения целей и задач научного исследования, касающегося вопроса института

Президента и децентрализация исполнительной власти был проведен анализ документального материала, дополненный обзором литературы и действующим законодательством. При подготовке статьи использованы универсальные методы научного познания: анализ и синтез, восхождение от абстрактного к конкретному, системно-структурный, хронологический анализ, контент-анализ нормативных и правовых актов и публикаций в СМИ.

Результаты и обсуждение

В начале девяностых годов прошлого столетия в СССР наметились две взаимоисключающие тенденции: попытки сохранения советской федерации и стремление союзных республик к выходу из нее [3, с.100-107].

По меткому выражению академика С. Зиманова, живого свидетеля действия этих тенденций, «распад союза можно было отсрочить, но нельзя было его предотвратить».

Еще сохраняли свою силу союзные государственные органы фактически унитарного государства. Провозглашенный в советской конституции суверенитет субъектов федерации не имел фактического содержания. Жесткая централизация власти, на вершине которой находился союзный центр, усиливалась тотальным диктатом компартии. Но к концу восьмидесятых годов XX века бывшее могущество КПСС и СССР стало катастрофически угасать, что привело к совпавшим по времени политическому и экономическому кризисам.

В этих условиях особо актуальными стали проблемы политического и правового статуса союзных республик, их социально-экономического положения. В связи с этим переговоры, консультации, обсуждения по этому поводу стали распространенной формой встреч на уровне полномочных представителей союзных республик с одной стороны и общесоюзных государственных органов с другой. Интеллектуальные и политические силы общества, народ в целом, стали осознавать, что стране нужен единоличный лидер, который благодаря своему высокому конституционному статусу, мог бы представлять Республику перед союзным центром и нести ответственность за восстановление суверенитета и должной самостоятельности возрождающего государства.

Такой единодушный настрой в обществе был решающим фактором в учреждении поста Президента Законом от 24 апреля 1990 г. «Об учреждении поста Президента Казах-

ской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (основной закон) Казахской ССР». В тот же день Н. А. Назарбаев был избран Верховным Советом Каз.ССР Президентом Казахстана. Примечательно, что этим законом одновременно устранена монополия компартии на государственную власть, что было крайне важно для установления подлинно государственного управления. Ведь установленная компартией монополия на политическую власть практически низвела, именуемые государственными органы советской власти, до положения квазигосударственных [2, с.50-56].

Возлагая на первого Президента колоссальную ответственность за восстановление суверенитета и территориальной целостности Закон не предусматривал непосредственного подчинения ему высших органов власти, осуществляющих исполнительную, распорядительную деятельность. Все они были ответственны перед Верховным Советом, им утверждались руководители этих органов, отчитывающиеся перед ним же. Закон наделял Президента преимущественно представительскими полномочиями. Так, он представлял Казахстан внутри Советской федерации, был вправе вносить предложения в Комитет конституционного надзора СССР, обращаться к Президенту СССР по вопросам приостановления действия постановлений и распоряжений правительства СССР, приостанавливать действия союзных ведомственных актов, противоречащих Конституции Каз.ССР.

Таким образом, Президент с такими ограниченными конституционными полномочиями был выдвинут на передний фронт разворачивающейся борьбы за суверенитет Республики и государственную независимость Казахстана. При этом у Президента не было непосредственно реализуемых полномочий внутри страны: исполнительно-распорядительные органы находились под властью Советов народных депутатов. Он был включён в систему власти не в качестве ведущего звена, а в виде органа для оперативного разрешения противоречий между республикой и союзным центром. Это была должность своеобразного кризисного менеджера в сфере политических отношений. Вся полнота государственной власти была сосредоточена в руках Верховного Совета, который продолжал свою деятельность по подобию высшего советского представительного органа, но освободившегося от руководящих указаний и контроля компартии [4, с.357-392].

Политическая и экономическая кризисная ситуация настойчиво требовала усилий по концентрации Президентской власти. Поэтому после провозглашения Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР 25 октября 1990 года был принят Закон от 20 ноября 1990 года о внесении изменений и дополнений в Конституцию, согласно которым Президент был признан главой высшей исполнительной и распорядительной власти. Благодаря этому Президент получил право участвовать в формировании Правительства, освобождать от должности председателей областных Советов народных депутатов и других. Однако Конституция РК 1993 года подтвердила, что Президент является главой государства и возлагает единую систему исполнительной власти, оставив практически без изменения его ограниченные полномочия в вопросах формирования высших органов исполнительной и судебной власти. Решающее слово здесь оставалось за Верховным Советом. Сложилась ситуация, характерная для парламентской республики с устойчиво развивающейся политической системой, динамично развивающейся экономикой и зрелым гражданским обществом. Но ничего этого в Казахстане начала девяностых годов XX века не было и в помине. Между тем, полномочия высших органов государственной власти по кадровым и структурным вопросам являются наиболее важными в процессе концентрации и деконцентрации власти. От их оптимального решения зависит эффективность как концентрированной, так и деконцентрированной власти. Свидетельством тому является наметившийся в Казахстане к середине девяностых годов дуализм верховной власти в лице Президента и Верховного Совета.

К всеобщему удовлетворению, его предотвратила Конституция РК 1995 года, провозгласившая учреждение президентской республики. По этой Конституции Президент – глава государства, его высшее должностное лицо, определяющее основные направления внутренней и внешней политики государства. Он обеспечивает согласованную деятельность всех ветвей государственной власти. В порядке укрепления Президентской вертикали глава государства наделён полномочиями самостоятельного назначения членов Правительства, руководителей исполнительных органов, не входящих в состав Правительства и акимов областей. Кроме того, Президент наделён полномочиями назначать

с согласия Парламента на должности руководителей высших органов государственной власти: Премьер-Министра, комитета национальной безопасности, глав дипломатических представительств Республики.

Такая концентрация власти в руках Президента являлась велением времени для страны, вступающей в новый этап своего общественно-политического и социально-экономического развития. В связи этим по конституционной реформе 1998 года срок полномочий президента был увеличен с 5 до 7 лет. Тем самым достигалась стабильность сложившейся президентской вертикали власти.

По мере стабилизации общественно-политической ситуации в стране и формирования устойчивых действующих рыночных механизмов начинается постепенная децентрализация Президентской власти. В соответствии с изменениями и дополнениями в Конституцию внесены от 21 мая 2007 года срок полномочий президента снова устанавливается в 5 лет. В связи с повышением авторитета политических партий в обществе представительство в Мажилис кандидатур на должность Премьер-Министра осуществляется президентом после консультации с партийными фракциями. В целях обеспечения представительства в Сенате национально-культурных и иных значимых интересов общества Президенту предоставлено право назначения пятнадцати депутатов вместо семи, как это было ранее [5, с.65-81].

Право роспуска Парламента, принадлежавшее ранее Президенту без всяких процедурных ограничений, теперь может быть реализовано после консультации с Председателями Палат, Премьер-Министром. Кроме того, у Президента изъято право роспуска Парламента на основании недоверия Правительству. Это положение усиливает позицию Парламента в выражении недоверия правительству без опасений быть распущенным Президентом.

Ещё одним свидетельством децентрации президентской власти является то, что для реализации права Президента на назначение акимов областей, столицы и городов республиканского значения требуется согласие соответствующих маслихатов [6, с.4-15].

Таким образом, децентрация президентской власти, начатая конституционной реформой 2007 года на пике централизации государственной власти, положила начало её децентрации. Импульс дальнейшей демократизации общественной жизни, затрагивающей сужение объема полномочий

Президента, был задан самим Президентом. В 2017 году по инициативе первого Президента РК на конституционном уровне осуществлено перераспределение полномочий от Президента к Парламенту и Правительству.

В результате внесения в Конституцию РК изменений и дополнений Президент сосредотачивается на развитии взаимоотношений с зарубежными странами и вопросами, обеспечении обороны и безопасности, регулировании взаимоотношений между ветвями государственной власти [7, с.2-10].

Парламент получает новую возможность влияния на исполнительную власть посредством предварительного обсуждения кандидатур на должности членов Правительства. Кроме того, Парламент вправе принять обращение к Президенту от освобождения Правительства по отрицательным мотивам. В этом случае Президент освобождает такого члена Правительства от должности. Между тем ранее Президент мог отклонять такое обращение.

К Правительству перешли прерогативы Президента по утверждению государственных программ и обеспечению их исполнения; утверждения единой системы финансирования и оплаты труда в бюджетной сфере. Это ключевые полномочия, позволяющие Правительству вести самостоятельную политику социально-экономического развития и повышения благосостояния народа [8, с.268-270].

Процесс децентрации получил новый импульс, связанный с конституционной реформой 2022 г. В частности, Законом «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 17 сентября 2022 г. установлено, что «Президент Республики избираются сроком на семь лет, и одно и то же лицо не может быть избрано президентом более одного раза».

Ещё до принятия этого закона в своем Послании народу Казахстана, от 1 сентября 2022 года, обосновывая необходимость семилетнего и однократного срока полномочий Президента, К.К. Токаев заявлял: «Предлагаемая конституционная новелла значительно снизит риски монополизации власти. Мы должны установить цивилизационные принципы формирования функционирования власти».

Децентрация президентской власти создает условия для децентрализации исполнительной власти, необходимой для демократического развития страны.

Между тем такой важный уровень го-

сударственной власти как система местных государственных органов не попадала в орбиту административных реформ до 2020 года. Их полномочия, взаимоотношения с местными представительными органами, порядок назначения акимов претерпевали незначительные изменения в предшествующие годы. Не обобщалась практика выборов аульных акимов, проведенных в пилотном режиме. Такая недооценка роли местных государственных органов в механизме государственной власти способна привести к негативным последствиям в виде ослабления государственной идентичности населения, его отчуждения от государства.

Местные государственные органы находятся в непосредственном контакте с населением, им всегда известны его насущные потребности в различных социальных сферах, нерешенные проблемы повседневной жизни. Эти органы в глазах людей олицетворяют государство в целом и призваны поддерживать его авторитет и общественное предназначение.

В связи с этим заслуживает положительной оценки то, что в последние годы наметился поворот к признанию приоритетными проблемы децентрализации государственной власти. Курс в этом направлении был намечен после смены Президента республики в 2019 г. Уже в первом послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог основа стабильности и процветания Казахстана» новый Президент К.К. Токаев заявил: «Районный, городской и сельский уровни власти должны стать экономически более самостоятельными в решении задач местного значения. Из права, обязанности и ответственности следует четко урегулировать в законодательных актах. В решении этой проблемы немаловажную роль играют дополнительные налоговые поступления от субъектов малого и среднего бизнеса, дислоцирующихся на территории этих административных единиц».

Следующим крупным шагом по децентрализации государственной власти и обеспечению самостоятельности местных государственных органов стало введение нового порядка назначения акимов областей и выборы акимов нижестоящих административно-территориальных единиц.

Так, в соответствии с изменениями и дополнениями в Конституцию РК, внесенными Законом от 8 июня 2022 г. (принят на республиканском референдуме от 5 июня

2022 г.) акимы областей и городов республиканского значения назначаются на должность Президентом республики с согласия депутатов маслихатов, расположенных на территории области или вышеуказанных городов. При этом Президент предлагает не менее двух кандидатов на одну должность. Получившим согласие депутатов маслихатов считается тот, кто набрал большее количество голосов. Впоследствии он назначается на должность и может быть освобожден от нее Президентом в случае выражения депутатами недоверия ему [7, с.2-10].

Иной порядок предусмотрен для выборов акимов городов, районов и сельских округов, в соответствии с изменениями и дополнениями от 5 ноября 2022 в Конституционный закон «О выборах в Республике Казахстан». Здесь действует принцип прямого волеизъявления, когда совершеннолетние граждане Казахстана принимают участие в выборах непосредственно и подают свой голос «за» или «против» кандидата на должность акима.

Следует отметить, в пилотном варианте выборы акимов сельских округов, поселков начали практиковаться с 2021 г. С тех пор избрано более 1700 акимов.

В действующем законодательстве предусмотрено, что выдвижение кандидата в акимы производится политическими партиями из числа своих членов, а также гражданами в порядке самовыдвижения.

Кроме того, в целях обеспечения альтернативных выборов в случае выдвижения только одного кандидата вышестоящий аким наделен правом на выдвижение еще одного кандидата. Избранным считается кандидат, набравший большее количество голосов избирателей, принявших участие в голосовании, по сравнению с другими кандидатами.

Следует отметить, что демократическая процедура избрания акима логически связана с порядком досрочного освобождения его от должности. Этот вопрос решается акимом области при условии выражения вотума недоверия депутатов маслихата действующему акиму района или города областного значения по правилам и 5 ст. 87 Конституции. Тем самым отменяется порядок, когда назначение акима на должность и освобождение от нее всецело зависело от усмотрения вышестоящего акима.

На основании этих и других законодательных положений 5 ноября 2023 г. в Казахстане были проведены в пилотном режиме выборы акимов районов и городов областного значения. Они охватили 42 района и три

города, перечень которых был утвержден маслихатами областей. Выборная кампания была обеспечена деятельностью 1553 избирательных комиссий, из которых 17 областных, 3 городские, 42 районные и 1491 участковые комиссии. К выборам были допущены 164 кандидатов. При этом 95 из них были самовыдвиженцами. В списки избирателей были включены 1 062 327 граждан, проживающих на территории населенных пунктов, отобранных для проведения выборов в пилотном режиме. Явка на выборах составила 62,79%. Ход голосования и подсчет голосов контролировали около 8500 доверенных лиц кандидатов, независимых наблюдателей и представителей СМИ. Результаты выборов в разрезе областей получили широкое освещение в республиканской печати.

Вопреки пессимистическим общественным ожиданиям, административные реформы на местах получили активную поддержку населения. Надежда на децентрализацию государственной власти и ее демократизацию стала оправдываться. Результаты экспериментальных выборов акимов вселяют уверенность в том, что при распространения этого опыта на всю республику в 2025 году, его количественные показатели могут существенно возрасти. В связи с этим возникает вопрос о том, насколько эффективным будет деятельность низовых акимов?

Этот вопрос возникает в связи с тем, что акимы, избранные по новым правилам и подотчетные своим избирателям, оказываются «встроенными» в прежнюю административную систему, состоящую из четырех ступеней административно-территориальной иерархии: аул (село) – район (города областного подчинения) – область и города республиканского подчинения – республика в целом. Такая система сложилась еще в советском Казахстане в условиях жесткой централизации власти. А ее исторические корни восходят к временам господства Российской империи, когда территория Казахского края для удобства управления была расчленена на генерал-губернаторства, в каждом из которых территория была разделена на области, состоящие из уездов, а уезды из волостей. Эта архаичная система была воспринята советской властью без принципиальных изменений. Новым явилось лишь то, что изменились названия административных единиц: уезд стал областью, волость – районом.

В настоящее время в Казахстане принято четырехуровневое территориальное деление: Республика – область – район (город

– аул (село), унаследованное от советского периода его развития. При этом границы областей, районов (городов), аулов (сел), неоднократно менялись в результате их укрупнения или дробления. Но четырехуровневая система государственного управления оставалась неизменной практически с 1920 года, то есть со времени установления советской власти на всей территории Казахстана.

Все это объяснялось географическим фактором – обширной территорией Казахстана, которая для удобства государственного управления была разделена по принципу иерархии, когда территория нижестоящей единицы входила в пространственные пределы вышестоящей.

Каждая территориальная единица возглавлялась тогда и сейчас местными органами государственной власти. Поэтому она называется административно-территориальной единицей. При этом территория области состоит исключительно из территорий, входящих в нее районов. У нее нет особой территории прямого областного подчинения, вне районов. В тоже время в районах иная ситуация.

Населенные пункты с прилегающими к ним территориями, необходимыми для их жизнеобеспечения (пастбища, озера, сенокосные угодья), занимают лишь часть территории района. А значительная ее часть занята полями, лесами, водоёмами, земельными участками с их полезными ископаемыми. На этой территории осуществляется производственная деятельность полеводство, животноводство, разработка месторождений полезных ископаемых, прокладка дорог, проводятся и природоохранные мероприятия и многое другое. В результате этого возникают, развиваются и прекращаются разнообразные общественные отношения в связи с политическими, экономическими, духовными, социально-бытовыми потребностями людей. Эти отношения, а не территория, как ошибочно полагают, являются конечным объектом единого государственного управления.

Управленческие решения центральных государственных органов в виде предписаний, нормативов, инструкций, к примеру, в области медицинского обслуживания, энерго- и водоснабжения, охраны труда окружающей природы, облакаемые форму правовых актов, реализуется на территории района. Поэтому основная нагрузка по их реализации падает на районное звено. Аульные (сельские) и городские администрации занимаются в основном проблемами насе-

лѐнных пунктов, в то время как районное звено осуществляет управленческую деятельность на подведомственной территории, охватывающей эти населѐнные пункты и далеко выходящей за их пределы.

Одновременно с этим районные администрации подчиняются по вертикали областным, через них получают информацию об управленческих решениях центральной власти.

В такой ситуации могут оказаться избранные акимы районов и населенных пунктов, связанные с субординированными отношениями и исполнительской дисциплиной с акимами областей. При конфликте интересов области и района аким района оказывается в двусмысленном положении выбора между указаниями областного акима и ожиданиями своих избирателей. Провозглашаемый административной реформой курс на расширение самостоятельности и повышение персональной ответственности избранного акима районного звена оказывается под угрозой дискредитации. С этой проблемой уже в ближайшее время могут столкнуться акимы, избранные в экспериментальном порядке. Передача управленческой информации до районного звена и контроль за исполнением решений республиканских органов, чем преимущественно занимается областное звено исполнительной власти, ставит нижестоящие структуры в режим ожидания, замедляя темпы управленческой деятельности по стране в целом.

Между тем в современных условиях интернет-технологии, основанных на цифровизации общественных процессов, позволяют довести информацию до непосредственного потребителя, минуя «перевалочные» звенья мгновенно и в том же порядке получить обратную информацию. Ее достоверность легко можно проверить, опять же с помощью той же самой технологии, путем выявления корреляционных связей между разными уже имевшие место событиями и их динамикой.

Казахстан в этом отношении имеет позитивные перспективные возможности. По уровню информатизации он занимает 36 место среди 148 стран мира. Благодаря этому нарастает число государственных услуг, оказываемых населению режиме электронного Правительства. А для него географическое расстояние не имеет никакого значения. Это сокращает время и численность государственных служащих, необходимых для оказания этих услуг и организации исполнения управленческих решений [9, с.462-465].

Все это подводит к мысли, что областной уровень государственного управления с точки зрения кибернетики, является излишним. К тому же, как было отмечено выше, у него нет обособленной от районов территории. На территории района располагаются населенные пункты, производственные мощности, социально-культурные объекты, вовлеченные в систему экономических и духовных отношений. В силу этого управленческое воздействие государства на них могли бы успешно осуществлять районные государственные органы (экологический и санитарный контроль, фискальный контроль, общественный порядок и т.д.).

С этой точки зрения скептически воспринимается создание новых областей Улытауской, Абайской и Жетысуйской за счет разукрупнения прежних. Аргументы в пользу их создания не являются достаточно убедительными: историческая ценность территории, неудовлетворительное состояние г. Семей, отдаленность областного центра Алматинской области от ее западных границ. Может быть, в создании новых областей имеется особый политический смысл?

В условиях происходящего стране разгосударствления услуг и передачи их в конкурентную и при развитии рыночных отношений и, особенно, в связи с цифровизацией деятельности органов государства, предстоит значительное сокращение объема государственной управленческой деятельности на уровне области. В связи с этим с большой долей вероятности можно предположить, что в скором будущем возможен переход к двухуровневой системе территориального деления: республика – район (город).

Соответственно этому вертикальная структура государственного управления может трансформироваться в двухзвенную систему: центральные органы – районные (городские) акиматы. Такому переходу будет способствовать тенденция развития институтов местного самоуправления. Необходимо отметить, что Глава государства в своем Послании народу Казахстана от 16 марта 2022 г. отметил необходимость разработки проекта закона «О местном самоуправлении».

При переходе к двухуровневому территориальному делению целесообразно провести укрупнение районов с учетом таких факторов как плотность населения, размеры территории, природно-климатические особенности, коммуникационные возможности регионов, преобладающие типы производства. Кроме того, следует иметь в виду, что

процесс урбанизации в Казахстане имеет тенденцию к нарастанию в связи с внедрением в аграрное производство передовых технологий. Поток высвобождающегося трудоспособного населения желательно направлять в районные центры, создав там условия для трудоустройства людей [10, с.55-59].

Такое, вполне вероятное упрощение организации местной государственной власти существенно улучшит государственное управление и обеспечит его доступность широким слоям населения и хозяйствующим субъектам. Такая модернизация местной власти будет успешной при условии с деконцентрации и децентрализации государственной власти, формирования системы местного самоуправления. Институты местного самоуправления могли бы возложить

на себя выполнение управленческих функций на уровне населенных пунктов, уменьшив тем самым нагрузку на районное звено государственной власти.

Заключение

Усиливающаяся тенденция деконцентрации президентской власти при условии устойчивого общественно-политического и социально-экономического развития Казахстана создает предпосылки к его переходу в перспективе к парламентарной форме государственного правления, что в большей мере соответствует логике унитарного государства, каковым является Республика Казахстан и децентрализации государственной власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох.* – Астана: ТОО Издательство «Норма-К», 2012. – 528 с.
2. Аяган Б., Ауанасова А. *Нурсултан Назарбаев: человек у власти.* – Алматы: ТОО «Литера-М», 2015. – 376 с.
3. Михайлов В.Ф. Мансуров Т.А. – *Нурсултан Назарбаев.* – М.: Молодая гвардия, 2015. – 574 с.
4. Акимбеков С. *Государственная строительство, сложный вектор.* – В кн.: *Краткая история казахов. От первых кочевников до наших дней.* – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2023. – 456 с.
5. Айтхожсин К.К. *Проблемы государственно-правового развития Республики Казахстана // Вестник Министерства юстиции Республики Казахстан.* – 2022. – №8 (44). – С. 65-81.
6. Айтхожсин К.К. *Конституционная реформа в Казахстане: реалии и перспективы // Фемиды.* – 2023. – №8 (332) – С. 4-15.
7. Ахметов С. *Жить по конституции // Мысль.* – 2023. – № 8. – С. 2-10.
8. Жайнак А.Е. *Вклад академика С.С. Сартаева в создание президентской формы правления Республики Казахстан.* – В сб.: *Материалы международной научно-практической конференции «Мы живем в конституционном пространстве: политико-правовые взгляды академика С.С. Сартаева».* – Алматы, 2023. – 282 с.
9. Әкімжан Н. *Қазақстан Республикасындағы басқару билігіндегі Президент рөлі.* – В сб.: *Материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти академика, доктора юридических наук, первого председателя Конституционного Суда М.Т. Баймаханова «Становление правового государства и гражданского общества в новом Казахстане: теория практика и перспективы развития».* – Алматы, 2023. – 516 с.
10. Нурпеисов Е.К. *Законодательство идея местного самоуправления // Право и государство»,* 2016. – №2 (71). – 104 с.

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. *Lider: prezidentskaya vlast v Kazahstane na rubezhe epoch.* – Astana: TOO Izdatelstvo «Norma-K», 2012 – 528 s.
2. Ayagan B., Auanasova A. *Nursultan Nazarbaev: chelovek u vlasti.* – Almaty: TOO «Litera-M», 2015. – 376 s.
3. Mihajlov V.F. Mansurov T.A. – *Nursultan Nazarbaev.* – M.: Molodaya gvardiya, 2015. – 574 s.
4. Akimbekov S. *Gosudarstvennaya stroitelstvo, slozhnyj vektor.* – V kn.: *Kratkaya istoriya kazahov. Ot pervyh kochevnikov do nashih dnei.* – Almaty: TOO «Institut aziatskih issledovanij», 2023 – 456 s.

5. Ajthozhin K.K. *Problemy gosudarstvenno-pravovogo razvitiya Respubliki Kazahstana* // *Vestnik Ministerstva yusticii Respubliki Kazahstan*. – 2022. – №8 (44). – S.65-81.
6. Ajthozhin K.K. *Konstitucionnaya reforma v Kazahstane: realii i perspektivy* // *Femida*. – 2023. – №8 (332) – S.4-15.
7. Ahmetov S. *Zhit po konstitucii* // *Mysl*. – 2023. – № 8. – S. 2-10.
8. Zhajnak A.E. *Vklad akademika S.S. Sartaeva v sozdanie prezidentskoj formy pravleniya Respubliki Kazahstan*. – V sb.: *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «My zhivem v konstitucionnom prostranstve: politiko-pravovye vzglyady akademika S.S. Sartaeva»*. – Almaty, 2023. – 282 s.
9. Əkimzhan N. *Қазақстан Республикасындағы басқару билігіндегі Президент рөлі*. – V sb.: *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashennoj pamyati akademika, doktora yuridicheskikh nauk, pervogo predsedatelya Konstitucionnogo Suda M.T. Bajmahanova «Stanovlenie pravovogo gosudarstva i grazhdanskogo obshestva v novom Kazahstane: teoriya praktika i perspektivy razvitiya»*. – Almaty, 2023. – 516 s.
10. Nurpeisov E.K. *Zakonodatelstvo ideya mestnogo samoupravleniya*. // *Pravo i gosudarstvo*», 2016. – №2 (71). – 104 s.

ЗАҢ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ ПЕН МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ АТҚАРАТЫН РӨЛІ

Ермек Баяхметұлы Абдрасулов

*Заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразиялық ұлттық университетінің профессоры, Астана қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: aermek_19@mail.ru*

Мұрат Ғабидоллаұлы Ғубайдуллин¹

*Заң ғылымдарының кандидаты, Атырау инженерлік гуманитарлық
институтының аға оқытушысы; Атырау қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: Murat_110572@mail.ru*

Аннотация. Бұл ұсынылып отырған ғылыми мақалада құқық пен мемлекеттік билік ұғымының саяси-құқықтық талдауы жан-жақты зерттеліп, қолданыстағы заңнамаға нақты сипаты қарастырылған. Мақала қазіргі кездегі адамның және азаматтардың бостандығы, гуманизм, рухани байлық және материалдық мүдделер сияқты қағидаттарға сәйкес қоғамдық қатынастарға қатысушылардың еркін мінез-құлқына, жүріс-тұрысына арналған. Сонымен қатар, кеңістікте әрекет ететін жағымды құқықтық қасиет пен элементтері бекітілгендей немесе қамтамасыз етілгендей, құқық қандай да бір жоғары заңды қасиетке ие болуға қажеттілігі әлемдік көзқарас тұрғысынан тәжірибе арқылы зерттелген.

Қазіргі таңда қоғамдағы құқықтық реттеу жүйесіндегі құқықтың атқаратын рөлі мемлекеттің әртүрлі құқықтық нысандарында, оның ішінде, билік құқығы ретінде әрекет ететін, құқық арқылы жүзеге асырылатын, оның императивті-билік қызметінің рөлін білдіреді. Бұл нормативтік құқықтық актілердің құқықтық жүйесінің әсері мен дамуына байланысты - қазіргі қоғамдағы субъективті құқықтардың мінез-құлқының құқықтық және құқықтық үлгісі ретіндегі ұйғарым болып табылады. Мұнда құқықтық ұйғарымдарды іске асыру ретінде құқықтың жүзеге асырылуы деп танылады. Бұл еліміздегі қолданыстағы Конституция бойынша адам мен азаматтың құқықтарын қорғау мен бақылауды жетілдіру, мемлекеттік биліктің заң ғылымы көзқарасынан заңи танымдық объекті ретінде қарастырылған.

Құқық пен мемлекеттік билік ұғымының бір-бірінен тәуелсіздігі мен олардың мазмұнының құқықтық институттарға аса қажеттілігі және заң мен құқықтық қағидаттардың рухына сәйкес құрылуы, құқықтық институттарға қажетті құқықтық баға туралы да мақалада кеңінен көрініс тапқан. Көрсетілген түрдегі құқықтық институттар қазіргі қоғамның құқыққа деген кез-келген қажеттілігінің тікелей және жанама өнімі ретінде немесе керісінше мемлекеттік билік пен олардың институттарының, императивтік әдістерінің құқықтың саласына енуі осы мақалада қаралған. Сонымен қатар, тек заң ғана болған кезде және ол құқықтың санаты ретінде пайдаланылатыны, заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің арасында қолданылатын құқықтық механизмнің түсінігі мен әрекеті кеңінен зерделенген.

Түйін сөздер: адам құқықтары, Конституция қағидаттары, азаматтық қоғам, нормативтік құқықтық актілер, заңдық тәртіп, позитивтік құқық, табиғи құқық.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

РОЛЬ ПРАВА И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Абдрасулов Ермек Баяхметович

Доктор юридических наук, профессор Евразийского
национального университета им. Л.Н. Гумилева;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: aermek_19@mail.ru

Губайдуллин Мурат Габидуллиевич

Кандидат юридических наук, старший преподаватель
Атырауского инженерно-гуманитарного института; г. Атырау,
Республика Казахстан; e-mail: Murat_110572@mail.ru

Аннотация. В предлагаемой научной статье всесторонне изучен правовой анализ взаимодействия понятия права и государственной власти, где предусматривается четкое применения действующего законодательства в современном обществе. Потребность права имеет высшее юридическое предназначение закрепленное и обеспеченное положительными правовыми качествами и правовыми элементами права, создающими пространство для свободного поведения всех участников общественных отношений в соответствии с принципами свободы, гуманизма, духовного богатства и материальных интересов человека, и гражданина, изучаемой в настоящее время с учетом мировой юридической практикой.

В настоящее время роль права в системе правового регулирования в обществе представляет роль государства и права в различных правовых формах, осуществляемой через право, в его императивно-властной деятельности. Данная правовая интерпретация обусловлена влиянием и развитием правовой системы норм-определений как правовой модели поведения субъективных прав в современном обществе, где определяется реализация права как реализация правовых предписаний, это совершенствованная защита прав человека по действующей Конституции современных стран, с точки зрения юридической науки.

Необходимость изучения взаимодействия понятий права и власти как единого правового механизма, их правовых норм находит широкое применение в современном обществе и содержится в правовых институтах для построения правового государства в соответствии законодательной системой и правовых принципов, где снабжена позитивным правом необходимого правовым институтам общества. При изучении понятия и действия правового механизма, применяемого государственной властью в юридической практике, само право конкретно определяет потребности современного общества в самом праве, и наоборот, вхождение правовых институтов в сферу государственной власти необходимо для поддержания императивных принципов в сфере права, с использованием широких полномочий права, как категория права в современном обществе.

Ключевые слова: права человека, принципы Конституции, гражданское общество, нормативно правовые акты, правопорядок, позитивное право, естественное право.

THE ROLE OF LAW AND GOVERNMENT IN LEGAL PRACTICE

Abdrasulov Ermek B.

Doctor of Law, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republik of Kazakhstan; e-mail: aermek_19@mail.ru

Gubaidullin Murat G.

Candidate of legal sciences, senior teacher Atyrau engineering-humanitarian institute;
Atyrau, Republik of Kazakhstan; e-mail: Murat_110572@mail.ru

Abstract. The proposed scientific article comprehensively examines the legal analysis of the interaction of the concept of law and power, which provides for a clear application of current legislation in modern society. The need for law has a higher legal purpose fixed and secured by positive legal qualities and legal elements of law, creating a space for free behavior of all participants

in public relations in accordance with the principles of freedom, humanism, spiritual wealth and material interests of man and citizen, currently being studied taking into account world legal practice.

Currently, the role of law in the system of legal regulation in society represents the role of the state and law in various legal forms, implemented through law, in its imperative power activities. This legal interpretation is due to the influence and development of the legal system of norms-definitions as a legal model of the behavior of subjective rights in modern society, where the implementation of law is defined as the implementation of legal regulations, this is an improved protection of human rights under the current Constitution of modern countries, from the point of view of legal science.

The need to study the interaction of the concepts of law and power as a single legal mechanism, their legal norms is widely used in modern society and is contained in legal institutions to build a rule of law state in accordance with the legislative system and legal principles, where it is provided with the positive law necessary for the legal institutions of society. When studying the concept and operation of the legal mechanism applied by state authorities in legal practice, the law itself specifically determines the needs of modern society in the law itself, and vice versa, the entry of legal institutions into the sphere of state power is necessary to maintain imperative principles in the field of law, using the broad powers of law, as a category of law in modern society.

Keywords: *Human rights, principles of the Constitution, civil society, normative legal acts, the rule of law, positive law, natural law.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_24

Кіріспе

Ғылыми мақалада құқықтық мемлекеттің қалыптасуы кезеңінде әлеуметтік реттеушілер ретінде өзара байланысты әрекет етуші құқық пен мемлекеттік биліктің арақатынасы сөз болады. Қазіргі қоғамдағы осы бағыттағы құқықтық өзгерістер басты назарға алынған. Мемлекеттік билік пен құқықтың байланысы құқықтық құбылыстардың өзін тудырып, оған қоғам өміріндегі нақты фактордың мәнін беретін органикалық байланысы сөз болады. Ұсынылған мақалада қазіргі қоғамдағы құқықтық тәртіп пен ұйымшылдықтың заңмен және құқықтық нормалардың жиынтығымен реттелуі, сондай-ақ, қоғамдық жүйеде өмір сүретін адамзаттың тәуелсіздігі мен еркін әрекетіне жария құқық әсер ететіні ауқымды түрде баяндалады.

Сонымен қатар, либералдық демократиялық өркениеттің қазіргі идеалдары мен құндылықтарына сәйкес келетін жаңа тұжырымдамаларды қамтамасыз етуді айта кеткен жөн.

Құқықтағы жүргізілген әр түрлі ғылыми зерттеулерді ескере отырып, позитивті құқықтық кезеңдерді, оның өрлеу сатылары, дамудың бір сатысынан екінші кезеңге өтуімен, соның негізіндегі табиғи құқықтық, гуманитарлық сала мен шынайы құқықтық логика бөліп көрсетілген.

Ғылыми зерттеулер арқылы құқықтың барлық өрлеу кезеңдеріндегі дамуды бөліп қарауға мүмкіндік береді. Бұл ғылыми мақалада құқық пен мемлекеттік билік арасын-

дағы салыстырмалы түрде зерттелген және кәзіргі таңда құқықтың дамуы анықталған.

Зерттеу әдісі

Мақалада құқық пен мемлекеттік билік тақырыбында сөз болған мәселелердің барлығы қоғамдағы теория мен тәжірибеге байланысты қарастырылып отыр. Мұнда күрделі құқықтық және логикалық, философиялық, тарихи әдістер қолданылды. Жалпы теориялық талдау, жинақтау, салыстыру әдістері пайдаланылған.

Негізгі бөлім

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеудің нақты нәтижелері мен тұжырымдары анықталған, өзіндік пікірі дәлелденген. Бұл құқықтық мақала заң нормаларының құқықтық жүйесінің әсері мен дамуына байланысты қарастырылған. Қазіргі қоғамдағы болып жатқан әр түрлі субъективті құқықтардың мінез-құлықтар заңдық және жаңа құқықтық үлгі ретінде қарастырылуда. Мұнда құқықтың ұйғарымдарын іске асыру ретінде құқықтың дамуының бағыты анықтама ретінде беріліп отыр. Бұл түсінік дамыған елдердің қолданыстағы Конституциясында бекітілген адам мен азаматтардың құқықтарын қорғау мен бостандығын кеңінен түсіндіреді.

Қазіргі қоғамдағы құқықтық реттеу жүйесіндегі құқықтың атқаратын рөлі мемлекеттің әртүрлі құқықтық нысандарында орын алады, соның ішінде билік құқығы ретінде әрекет ететін құқық арқылы жүзеге асыры-

латын оның императивті-билік қызметінің рөлін атқарады.

Өркениеттік дамыған жағдайда құқық адамдардың мінез-құлқын анықтайтын және қазіргі қоғамның басқа да әлеуметтік реттеушілерімен күрделі өзара әрекеттестікте болатын бүкіл құқық қорғау кешенінің буыны және құқықтық реттеуші ретінде әрекет етеді.

Осы (әлеуметтік) құқықтық реттеушілердің ішінде құқық терминіне жақын түсініктер онымен тығыз және күрделі өзара әрекеттестікте, ең үлкен екі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде қалыптасады, басқалармен қатар реттеуші және қорғаушы функцияларды - құқық пен мемлекеттік билік сияқты жүзеге асырады.

Демократия қағидаларына негізделген дамыған азаматтық қоғамда нақты құқықтық реттеушілер бекітілген. Олардың қазіргі қоғамның құқықтық құрылымы болып есептелетін, құқықтық ұйымдастырудың қажеттілігі мен қолданыстағы нормативтік қағидагерлердің тәртіптілігі туралы жалпы қабылданған терең құқықтық мазмұны бар. Ел Конституциясының жалпы құқықтық қағидаларына және құқықтық мемлекеттің жалпы қағидаларына сәйкес құрылған нормативтік реттеу жүйесі мемлекеттік қолданыстағы құқықтық заңдардың күшімен жүзеге асырылып қамтамасыз етіледі.

Қазіргі қоғамдағы ұйымшылдық пен құқықтық тәртіп заңмен және құқықтық нормалардың жиынтығымен реттеліп бекітіледі. Кез келген қоғамдық жүйеде өмір сүретін құқықта адам мен азаматтың бостандығына, олардың тәуелсіздігіне, еркін әрекетіне қатысты қалыптасқан қағидалар мен құқықтық нормалармен қатар жария құқық елеулі орын алады. Біздің пікірімізше «қоғамдық қатынастарды реттеушілік нормативтік құқықтық актілер жүйесімен немесе құқықтың басқа да көздерімен, нақты құқықтық қатынастармен, өзге де құқықтық құралдармен қамтамасыз етіледі. Жеке құқықтық реттеу құқықтық реттеудің талаптарына сәйкес жеке құқықтық актілерді (сот шешімі, өзге де нормативтік құқықтық актілер) қабылдау арқылы жүзеге асырылады: «Құқық қорғау органдары қоғамдық қатынастарды кездейсоқ (жеке) реттеу негізінде жүзеге асырылатын құқық нормалары болып табылады» [1, 447 б.].

Жоғарыда біз атап өткен жағдайлар құқықтық мемлекетті табысты құру және оны одан әрі дамыту стратегиясын жасау үшін қоғамда бекітілген қоғамдық қатынастарды (белгіленген құқықтарды) және

құқықтық нормаларды реттейтін құқықтық стратегиялар мен құқықтық тетіктерді әзірлеу қажет екенін көрсетеді. Бұл құқық механизімі өзінің бастапқы мәні бойынша адамдардың өміріндегі қалыптасуларды білдіреді, мұнда құқықтың өзінің логикалық және тарихи табиғаты бойынша әрбір адамның бостандығын жүзеге асыруға, оған сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін институт болуға арналған. Сонымен, құқық, қоғамдағы ең жоғарғы реттеуші, яғни өркениет дамуының белгілі бір кезеңінде әлеуметтік өмірдің талаптарына сәйкес келетін, қоғамның мұндай жағдайында заңның үстемдігі қағидасы сөзсіз басты орында болатындығын дәлелдейді. Оның негізгі үстемдігі туралы қорытынды қоғамдағы және елдегі қатаң ұйымшылдық пен заңдылықты, құқықтық тәртіптің орын алуы және жүзеге асырылатын адамдардың құқыққа деген сыртқы тәжірибелік қатынасы саласындағы сенімі мен рөлін артырады.

Тәжірибеде болып жатқан барлық жағдайларға, мемлекеттік билікке қатысты құқықтың тұжырымдамалық мақсатына нақты жауап беру үшін қолданыстағы заңнамаларға мақұлданған немесе бекітілгендей нағыз құқықтық меншік болуы керектігі туралы түсінік беру қажет. Себебі, ол құқықтың қасиетімен және элементтерімен қамтамасыз етілген. Өйткені позитивті құқықтың қасиеті күрделі тарихи кезеңнен дамуды қажет етеді.

Позитивті құқықтың ішкі мазмұны, оның қоғамда қолданылатын құқықтық қасиеттерінің көлемі мен сипаты және қоғам дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі позитивті құқықтың мүмкіндіктері бірдей емес. Позитивті құқық объективті институционалдық формация ретінде немесе біз жазбаша құқық деп атайтын нәрсе әрқашан күшті нормативтік реттеуші қызметін атқарады. Сонымен бірге ол қоғамның рухани өмірінің негізін білдіреді, адамдардың мінез-құлқының өлшемдерін, құндылықтар туралы пайымдауларын да білдіреді және бұл кеңістікті рухани-зияткерлік құбылыс ретінде сипаттауға болады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, позитивті құқық әрқашан қазіргі қоғамның кез келген қуатты «күш» құралы бола отырып, құқықтық мәдениеттің құндылыққа негізделген жетістігі, гуманитарлық идеалдар, моральдық өлшемдер, адам құндылықтары туралы пайымдаулар ретінде қабылданады. Бұл оның даму «кезеңдері» туралы қоғамдық даму барысында құқықтың «көтерілуі»

туралы құқық пен мемлекеттік билік ұғымының тұжырымдарын анықтайды.

Құқықтағы ғылыми зерттеулерді ескере отырып, позитивті құқықтың кезеңдерін, оның өрлеу кезеңдерінің, дамудың бір сатысынан екінші кезеңге өтуімен, оның негізінде жатқан табиғи құқықтық, гуманитарлық сала мен шынайы құқықтық логиканы бөліп көрсетуге болады. Қазіргі таңда дамыған елдердің қоғамы позитивті заңдары бекітіліп, даму үстінде.

Осындай демократиялық және гуманистік құндылықтар, демократиялық және құқықтық мәдениет орныққан және дамыған қоғамда билік құқығы бірте-бірте «мемлекеттік құқыққа» айналады.

Сондықтан, біздің жоғарыда қысқаша баяндаған, құқық пен құқықтық институттардың мәселелерін түсіну үшін аса маңызды болып табылатын теориялық зерттеулеріміз, өзінің бастапқы мәні бойынша бұл құқық, яғни, логикалық және тарихи тұрғыдан адам өмірінен алынған тәжірибе болып табылады. Әрбір адамның бостандығын жүзеге асыруға, оған сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құрал, демек оның қасиеттері бүкіл қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыратын, құқықтық реттеудің күрделі құқықтық құрылымдары, түрлері мен тетіктері бар нағыз адами құндылықтарды реттеуші құрал.

Сондай-ақ, азаматтық қоғам құқығының билікке қатыстылығы позитивті құқықтың, құқықтық деңгейлерінің дамуының арқасында қазіргі замандағы өркениетті қоғамдар дамуының ең жоғарғы сатысы болып табылады. Орыс заңгер ғалымы И.А. Покровский былай деді: «Қазіргі құқық және оның негізі адамның туа біткен құқықтарын құрайды, олар негізінен билік органдары енгізетін және қолдайтын құқықтық нормалардың заңдылығын анықтауға негіз болады. Демек, объективті құқықты жоғары түсіну үшін, ол мемлекетке қарсы тұруға қабілетті болған және адам өз аумағында егемендік құқығы бар мемлекетке тең державаның рөлін талап ете алады» [2, 309-310 б.].

Құқық пен мемлекеттік билік ұғымы бір-бірінен тәуелсіз және оның мазмұны құқықтық институттардың, заң мен құқықтық қағидалардың рухына сәйкес құрылған. Құқықтық институттардың қоғамға қажет болатын нақты құқықтық бағасы қандай екенін анықтау керек. Бұл жерде бізде құқықтық мәселенің ерекше және өте айрықша сатысы бар деп айталамыз. Көрсетілген бейіндегі құқықтық инсти-

туттар қазіргі қоғамның құқыққа деген кез келген қажеттілігінің тікелей және жанама өнімі ретінде емес, керісінше мемлекеттің билік институттарының, мемлекеттік биліктің, императивтік қағидалардың құқықтық саласына енуі, тек заң болған кезде ғана құқықтық санат ретінде пайдаланылады.

Іс жүзінде кез келген мемлекеттің, дәлірек айтсақ, өзінің маңызды құндылықтары болады, бірақ олар бастапқы құқықтық қағидалар мен санаттарға жатпайтын жағымды және жағымсыз жақтары бар мемлекеттің заңдастырылған құндылықтары болып табылады. Құқық пен мемлекеттік билік ұғымының бұл анықтамасында ерекше құқықтық әлем, өзіндік мәдениеті бар басқа құқықтық кеңістік, құқықтық институттардың өзіндік жиынтығы және құқықтық әдет-ғұрыптар мен құқықтық мәдениет санаттарына негізделген құқықтық қағидалардың басымдықтары жатыр. Олардың ішінде құқықтық тәртіп пен тәрбие, бағыну мен құзыреттілік, міндет пен жауапкершілік сияқты әрекеттер бар.

Ол заң реттеуші ретінде әрекет ететін нақты, сыртқы, тәжірибелік қарым-қатынастар ортасында нақты өмір сүреді, қызмет етеді және олар үшін ерекше нұсқада қалыптасады.

Осы нақты қатынастармен әрекеттесе отырып, құқық осындай өзара әрекеттестіктің таңбасын, іздерін, олардың ықпалын, сондай-ақ белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеу кезінде мемлекеттік билік белгілейтін мақсаттар мен міндеттердің әсерін сезінеді.

Осы ғылыми мақаланың тақырыбы бойынша осы салада туындаған сұрақтар тобын реттеген кезде идеологиялық қиялдарға толы дөрекі және жалған философиялық идеялардан туындаған, бүгінгі күнге дейін сақталған ғылыми аңыздар мен догмалар туындайды. Бұл әсіресе Орталық Азия мемлекеттерінде марксистік идеологиялық сенімдер айтарлықтай дәрежеде сақталып, тіпті нығая түскен кезде айқын байқалады. Құқық және мемлекеттік басқару теориясында бірнеше таңғаларлық мысалдар бар: біріншіден, бұл кез келген қазіргі қоғам өмірінің көптеген салаларында - салық департаменттерінде, мемлекеттік қызметтерде, мемлекеттік органдардың өзін және оның бөлімшелері мен институттарын ұйымдастыруға әсер ететін құқықтық нормалар бар. Қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік, шекара қызметі, құқық қорғау қызметтері және т.б. жиі кездеседі. Дәстүрлі түрде осы терминологиялық белгілеудің ерекше құқықтық мағынасында «жария құқық» деп аталатын құқықтың осы бөлім-

дерінде, салаларында мемлекеттік билік қызметіндегі теріс, авторитарлық ағымдар өз көрінісін табады.

Қоғамда кездесетін шартты құқықтық фактілерді шешу үшін бұл егжей-тегжейлі дайындықты қажет ететін маңызды мәселе. Бұл мәселені тереңірек қарастырмай-ақ, посткеңестік кеңістіктегі қазіргі қоғамдарда қалыптасқан құқықтық қатынастардың жай ғана құқықтық қатынас болып табылатындығы шарттылық емес екенін айту керек. Бұлар постиндустриалды елдердегі қоғам өмірінді орын алады.

Алайда, соңғы кезеңдегі құқықтың даму тарихы нақты қатынастардың әсерінен бірқатар жағдайларда әлем елдерінің құқықтарының бір-бірімен араласып ұқсас болып «құқықтық мутацияның (өзгеріп кеткен, нұсқасын жоғалтқан)» бір түрі болатынын көрсетеді. Бұл термин негізінен қазіргі әлемдегі құқықтық жүйелерді, әсіресе постиндустриалды, демократиялық дамуы дамыған елдерді сипаттайтын білім беру саласындағы құқықтық институттар мен құқық салаларының алуан түрлілігіне байланысты. Сонымен қатар, оның қалыптасуына тәжірибеде қалыптасқан белгілі бір көрініс, немесе нақты байланыстарды көшіру, құқықтық нормалар мен институттардағы «мүмкін» және «тиісті» түріндегі құқықтық қатынастарға қатысушылардың мінез-құлқының өзіндік ерекшелігі әсер етеді.

Құқықтың объективтік шындық ретіндегі түпнұсқалығын есепке алмаған құқық пен құқықтық процестер саласында болып жатқан оқиғалардың бұл жағын белгілі неміс ғалымы О.Шпенглер «аналогия арқылы барлық құқықтық ойлауды қайта құрылымдау» қажеттілігі туралы айтқан. «Жоғары математика және физикамен» сайып келгенде қазіргі әлемде орын алуы үшін олар «жалпы өмір: әлеуметтік, экономикалық, техникалық - осы мағынада түпкілікті түсінуді күтуде. Бұл мақсатқа жету үшін бізге кем дегенде бір ғасырлық қарқынды және терең ой еңбегі қажет» [3, 86 б.].

Құқықтық тәжірибеде құқықтың, оның институттары мен нормаларының қалыптасуы қазіргі деңгейде және постиндустриалды елдердегі заңнамалық қызметтің қазіргі жағдайында заң шығарушылық қызметте мүлдем қолайлы белгіге түспейді. Ол негізінен «дайын норманы аудару» заң тілінде құқық жобасын жасаушы болып көрінетін нысандағы нақты қатынастардың мазмұны. Бұдан біз заң жобаларын дайындайтын маманның жұмысы экономикалық,

техникалық, психологиялық және басқа да «құқықтық емес» сипаттағы білімді пайдалануға көбірек бағытталған деген қорытындыға келеміз. Құқықтық білім өзінің іс жүзінде маңызды нысанында, өкінішке орай, көбіне қысқартылған түрде - негізінен «дизайн» тәртібінің заң техникасының талаптары мен әдістері, нақты заң лексикасы және сөздік өрнектер түрінде көрінеді.

Сонымен қатар, құқық белгілі бір әлеуметтік жүйені ұдайы өндіруге, оған нормативтік қағидаларды енгізуге қабілетті. Сонымен қатар, оған бірқатар жоғары маңызды реттеуші қасиеттерге ие болатын кез келген қоғам өміріндегі тиімді және бірқатар аспектілер бойынша оңтайлы реттеуші ретінде лайықты айтарлықтай жоғары құқықтық баға берілген.

Құқық мемлекет пен қоғам арасындағы құқықтық қатынастардың дәрежесін анықтайтын реттеуші ретінде қарастырылады. Іс жүзінде, тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік билік билеушілердің еркін тану құралы, ең алдымен, мәжбүрлеу құралдары. Сондай-ақ ол мәжбүрлеу құралдары бар аппаратта шоғырланған мемлекеттің жалпы аумақтық институционалдық қалыптасуының өзегін құрайды. Құқық пен билік билеушілердің еркіне жалпы міндетті сипат беруге қабілетті институттар. Мұндай реттегіштердің көпшілігі - құқықтық заңдар, құқықтық институттар, позитивті құқықтың жаңа құқық институттары, олар осыған байланысты мемлекеттік билік элементтерімен құқықтың егемендігіне айтарлықтай зиян келтіретін көрінісі болып тұрады.

Мемлекеттік билік, логикалық тұрғыдан алғанда, қоғамның өзінде әрекет ететін позитивті құқықтың мүмкіндіктерін, күші мен мақсатын ашуға қабілетті қоғамдағы күшті фактор. Мемлекеттік билік өзінің табиғаты бойынша позитивті құқыққа өмір сыйлауға және құқық қорғау органдары мен құқықтық институттар жүйесі арқылы құқықтық нормалар мен қағидалардың мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған «күш».

Атап айтқанда, мемлекеттік билік пен құқықтың байланысы құқық құбылысының өзін тудырып, оған қоғамның өміріндегі нақты фактордың мәнін беретін органикалық байланыс болып табылады. Оның құқық үшін терең маңызы екі негізгі деңгейде көрінеді:

- біріншіден, өркениет жағдайында өзінің актілері (нормативтік, соттық) арқылы нормалар мен қағидаларға позитивті құқық сапасын беретін мемлекеттік билік екендігін-

де; - жалпыға бірдей нормативтілік, қатаң тәртіпті сақтау мүмкіндігі, реттеу мазмұнының анықтығы; - институционалдылық сапасы және осыған байланысты қоғамдық мойындауы;

- екіншіден, құқық қорғау органдарын, юрисдикциялық органдарды, әділет органдарын қажетті өкілеттіктермен және тиісті ықпал ететін құқық және заң құралдарымен қаруландыратын мемлекеттік билік болып табылатындығында, ол заң нормаларын жүзеге асыруға елеулі кепілдіктер береді.

Қазіргі заманғы мемлекеттік билік құқыққа қатысты заңнаманы жасайды және оны құқықтың нормативтік актісіне айналдырады, ал керісінше, бұл құбылыс белгілі бір дәрежеде құқыққа қатысты билікке қарсы фактор ретінде әрекет етеді.

Мұндай жағдай және оның себептері биліктің өзінің терең үйлесімсіздігінде жатыр. Мемлекеттік істерді басқарған кезде биліктің осындай қасиеттері бар, ол билікті орнату және нығайту процесінде, әлеуметтік негізделген құндылықтардың табалдырығын аттағанда, құқықтық заңға сүйене отырып өзі үшін авторитарлық әлеуетті күшке айналады. Осының негізінде адамның ең күшті құқықтары мен эмоциялары шиеленісе түседі, олардың себептері биліктің органикалық табиғатында, оның ішкі заңдарында және олардың қоғамды басқарудағы қарама-қайшы құқықтық функцияларында жатыр.

Қалыптасқан мәселелерді шешуді екі себеппен түсіндіруге болады. Біріншіден, заңдар, юрисдикциялық, сот қызметі қажетті, алмастырылмайтын институттар, олардың көмегімен үкімет өз саясатын барынша тиімді жүзеге асыра алады, олардың табиғаты бойынша өз мақсаты бар.

Жоғарыда аталған «Заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің атқаратын рөлі» тақырыбының тұжырымдамаларына сүйене отырып, Ресей Федерациясының белгілі ғалымы Алексеев С.С.-тың пікірін келтіруге болады: «дәл осы кезеңнің құқығы қоғам дамуының сол кезеңінің талабына сәйкес келеді, онда биліктің шектен шығуы бейтараптандырылады және оның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге болады, сонымен қатар оның меншікпен арақатынасында, қазіргі азаматтық қоғамның талабымен қарауға болады (посткапитализм және халықтық капитализм). Дәл осы жерде қазіргі заманғы идеяларға сәйкес құқықтың өзіндік «көтерілуі» ең жоғары деңгейге өтеді: ол өркениет пен мәдениет феномені ретінде өзінің

әлеуетін толық ашады, оның мәні мен мағынасына тән гуманитарлық құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде танылады, оның қоғамының табиғаты бас тамыры болып адам табылады» [4, 304 б.].

Қорытынды

Қолданыстағы құқыққа баға беру кезінде қоғамда әлеуметтік теріс тенденциялар, деспотиялық, тирандық билік, демократия мен гуманизмге қарсы күштер үстемдік еткенде және құқық өзінің тарихи мақсатына қайшы, биліктің құқығы түрінде пайда болған кезде қоғамның осындай дамуынан құқық теріс бағытта туындап дамиды және сондай заңдардан құрылады. Басқа да нормативтік құжаттардың, бүкіл құқықтық жүйе институттары мен қоғамдық бірлестіктердің, билікке қызмет ететін мекемелердің және сол арқылы белгіленген бұйрықтар мен қатынастардың жиынтығы да сол бағытта әрекет етеді.

Құқық қоғамның осындай дамуы мен жай-күйімен екі мағыналы сөздің барлық деңгейлері бойынша таза консервативті факторға, моральдық-саяси мағынада қабылданады. Ескірген режимдерді, яғни әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді мәңгілік ететін және ақырында заң мен тәртіптің күшіне айналады, қоғамның прогрессивті дамуы болып демократия мен гуманизммен анықталады.

Бұл теориялық-құқықтық зерттеу, заң ғылыми саласындағы үшін өзекті зерттеулердің бірі болып табылады және объективті өзгерістерді бағалауды зерттелген өзекті жұмыс. Қазіргі таңда қоғамның құқықтық саласында болып жатқан өзгерістерге беріп жатқан жаңа авторлық ғылыми көз қарасты берілген пікір, сол мақсатында зертеу жіргізуге бағытталған ғылыми мақала, бұл пікіріміз ғылым саласына тек жекі пікір болып санайды авторлар.

Ғылыми мақалада, қазіргі кезеңдегі құқық теориясы мен мемлекеттік билік теориясының мәселелерін зерттеуге арналған жаңа ғылыми көзқарас. Мұнда белгілі бір теориялық зерттеу жұмысы анықталып құқық пен мемлекеттік биліктің әрекетіне теориялық құқықтық саласында болып жатқан процестерді объективті бағалаудағы жаңа авторлық ғылыми түсіндіруді анықтауға бағытталған мақсатында көзқарас.

ӘДЕБИЕТ

1. Абдрасулов Е.Б., Абдрасулова А.Е. Применение методов толкования и аналогии права в деятельности суда и органа конституционного контроля в Республике Казахстан // Вестник СПбГУ. Право. - Т. 11. Выпуск № 2. - 2020. - С. 447-463.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. - М: Статут, 1998. - 349 с.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. Т. 2. - М.: Мысль, 1998. - 666 с.
4. Алексеев С.С. Теория права. Азбука права. - М: Статут, 1999. - 709 с.

REFERENCES

1. Abdrasulov E.B., Abdrasulova A.E. Primenenie metodov tolkovaniya i analogii prava v deyatel'nosti suda i organa konstitucionnogo kontrolya v Respublike Kazahstan // Vestnik SPbGU. Pravo. - T. 11. Vypusk № 2., 2020. - S. 447-463.
2. Pokrovskij I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. - M: Statut, 1998. - 349 s.
3. Shpengler O. Zakat Evropy. Oчерki mifologii mirovoj istorii. T. 2. - M.: Mysl', 1998. - 666 s.
4. Alekseev S.S. Teoriya prava. Azbuka prava. - M: Statut, 1999. - 709 s.

СЛАБАЯ СТОРОНА КАК ФИЛОСОФСКОЕ ПОНЯТИЕ И ЮРИДИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Шиктыбаев Токсан Глеубаевич¹

Профессор кафедры «Право» Костанайского социально-технического университета им. академика Зулкарнай Алдамжар, доктор юридических наук; Республика Казахстан, г. Костанай; e-mail: toksanbi@mail.ru

Олейник Юлия Вячеславовна

Старший преподаватель кафедры «Право» Костанайского социально-технического университета им. академика Зулкарнай Алдамжар, магистр юриспруденции, Республика Казахстан, г. Костанай; e-mail: ulha82@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена наиболее сложным, малоизученным в юриспруденции и теории гражданского права глубинным вопросам защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях. Авторы исходят из того, что в основе эффективности защиты слабой стороны лежит целостное ее понимание как юридической и философских категорий. Исходя из этого авторы проводят философско-смысловую и лексико-юридическую аналогию между этой категорией и категорией слабый субъект, ее смысловую обусловленность от таких философских категорий как личность, самоценность человека. Предлагается категорию слабая сторона рассматривать с позиции ее статичного и динамичного состояний, обусловленность эффективности ее защиты в постсоветском обществе – от разработанности и состояния результативности формальных институтов, а также идейно-ценностного отношения казахстанского общества к фундаментальным принципам верховенства права, формального равенства и социальной справедливости.

Авторы отдельно выделяют зависимость юридической защищенности слабого субъекта от того, насколько в казахстанской социально-правовой действительности осознаются: а) обусловленность человека от социума, с одной стороны; и б) его природно-биологическая и когнитивная самодостаточность, - с другой. В этом контексте авторы делают некоторый ретроспективный анализ состояния естественных прав человека в Казахстане советского периода, раскрывают природу и сущность категории «Я». По мнению авторов, категория «я» в постнеклассической действительности является ключевым элементом таковой самодостаточности. Именно на основе их единства должны строиться рефлексия, осмысление и понятия самосознания и самопознания, самоидентичность, уважение к себе и другому, обществу и государству.

Ключевые слова: слабая сторона, слабый субъект, деликтные правоотношения, субъект как экономический агент, самоценность человека, методология права, философия права.

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕГІ ӘЛСІЗДІК ТАРАПЫ

Токсан Тілеубайұлы Шиктыбаев

Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы «Костанай әлеуметтік-техникалық университеті «Құқық» кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы; Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.; e-mail: toksanbi@mail.ru

Юлия Вячеславовна Олейник

Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы Костанай әлеуметтік-техникалық университеті «Құқық» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі; Қазақстан Республикасы, Қостанай қ., e-mail: ulha82@mail.ru

¹ Автор для корреспонденции

Аннотация. Мақала заң ғылымы мен азаматтық құқық теориясының ең күрделі, аз зерттелген мәселелеріне, деликтік және басқа да құқықтық қатынастарда әлсіз тарапты қорғаудың терең мәселелеріне арналған. Авторлар әлсіз жақты қорғаудың тиімділігі оның құқықтық және философиялық категорияларды тұтас түсінуіне негізделгеніне негізделген. Осыны негізге ала отырып, авторлар бұл категория мен әлсіз субъект категориясы арасындағы философиялық-семантикалық және лексика-құқықтық ұқсастықты, оның семантикалық шарттылығын тұлға, тұлғаның өзіндік құндылығы сияқты философиялық категориялардан алады.

Әлсіз жақ категориясын оның статикалық және динамикалық жай-күйі, оны пост-кеңестік қоғамда формальды институттардың дамуы мен тиімділігі жағдайынан қорғау тиімділігінің шарттылығы, сондай-ақ Қазақстандық қоғамның заң үстемдігінің, формальды теңдік пен әлеуметтік әділеттіліктің іргелі принциптеріне идеялық-құндылық қатынасы.

Авторлар әлсіз субъектінің заңдық қорғалуының қазақстандық әлеуметтік-құқықтық шындықтың қаншалықты сезінетініне тәуелділігін жеке атап көрсетеді, а) адамның әлеуметтен шарттылығы, бір жағынан; және б) оның табиғи-биологиялық және когнитивтік өзіндік жеткіліктілігі, - басқа жағынан. Бұл тұрғыда авторлар Қазақстандағы кеңестік кезеңдегі адам құқықтарының жай-күйіне кейбір ретроспективті талдау жасайды, «мен» санатының табиғаты мен мәнін ашады. Авторлардың пікірінше, «мен» санаты сыныптан кейінгі шындықта өзіндік жеткіліктіліктің негізгі элементі болып табылады. Олардың бірлігі негізінде рефлексия, өзін-өзі түсіну және өзін-өзі тану ұғымдары мен ұғымдары, өзіндік бейімділік, өзіне және басқаларға, қоғам мен мемлекетке деген құрмет құрылуы тиіс.

Түйінді сөздер: әлсіз жақ, әлсіз субъект, деликтік қатынастар, экономикалық агент ретіндегі субъект, тұлғаның өзін-өзі бағалауы, құқық әдіснамасы, құқық философиясы.

WEAKNESS AS A PHILOSOPHICAL CONCEPT AND LEGAL CATEGORY

Shiktybayev Toxan Tleubayevich

Professor of the Department of "Law" of Kostanay Socio-Technical University named after Academician Zulkarnai Aldamzhar, Doctor of Law; Republic of Kazakhstan, Kostanay; e-mail: tokсанbi@mail.ru

Oleinik Yuliya Vyacheslavovna

Senior Lecturer of the department "Law" of Kostanay Socio-Technical University named after academician Zulkarnay Aldamzhar, master of Jurisprudence; Republic of Kazakhstan, Kostanay; e-mail: ulha82@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the most complex, little-studied in jurisprudence and the theory of civil law, deep-seated issues of protecting the weakness in delicate and other legal relations. The authors proceed from the fact that the effectiveness of the protection of the weakness is based on its holistic understanding of both legal and philosophical categories. Based on this, the authors draw a philosophical-semantic and lexical-legal analogy between this category and the category of a weak subject, its semantic conditionality from such philosophical categories as personality, self-worth of a person.

It is proposed to consider the category of the weakness from the standpoint of its static and dynamic states, the conditionality of the effectiveness of its protection in the post-Soviet society from the development and state of effectiveness of formal institutions, as well as the ideological and value attitude of Kazakhstan society to the fundamental principles of the rule of law, formal equality and social justice

The authors separately highlight the dependence of legal protection of a weak subject on the extent to which Kazakhstan's socio-legal reality realizes: a) the conditionality of a person from society, on the one hand; and b) his natural-biological and cognitive self-sufficiency, on the other.

In this context, the authors make some retrospective analysis of the state of natural human rights in Kazakhstan of the Soviet period, reveal the nature and essence of the category "I". According to the authors, the category "I" in post-classical reality is a key element of such self-sufficiency. It is on the basis of their unity that reflection, comprehension and concepts of self-awareness and self-knowledge, self-identity, respect for self and other, society and the state should be built.

Keywords: *weakness, weak subject, tort relations, subject as an economic agent, self-worth of a person, methodology of law, philosophy of law.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_32

Введение

Категория слабая сторона, защита ее в постсоветской действительности, на наш взгляд, представляют собой один из мало осознаваемых сфер научного и философского познания. Между тем, от их понимания во многом зависит, насколько качественно и целостно казахстанское общество представляет саму идею самооценности человека и гуманистического общества, глубоко-ценностное содержание заявленных в Конституции 1995 г. таких положений как осознание народа Казахстана гражданским обществом, приверженным идеям свободы, равенства, верховенства права, приоритет прав человека. Думается, прав С.С. Алексеев, когда отмечает: «...если глубокие мировоззренческие представления, затрагивающие право, не утвердились в обществе, то право превращается в подсобный инструмент, а то и в разменную политическую монету, в широковещательный лозунг, формальный принцип, с которым – как только «это потребуется» - можно и не считаться» [1, с. 13].

Категория и понятие – это первичные элементы всякого когнитивного осмысления действительности. Слабый субъект, осознание дополнительной правовой защиты слабой стороны в качестве принципа в деликтных и иных правоотношениях с идейно-ценностных мировоззренческих позиций² [2, с.53-60] – это те категориальные основы, которые напрямую определяют цивилизационное содержание теории частного и публичного права, национального законодательства и правоприменения. Это и предопределило предмет заявленной темы. Настоящая статья есть стремление (имеет цель) переосмыслить категорию слабый субъект и необходимость его дополнительной защиты в рамках потребности формирования иной социально-правовой действительности, каче-

ственно-новой цивилизационной парадигмы Казахстана.

Основные положения: а) слабая сторона (слабый субъект) как правовая категория производна от таких философских категорий как субъект, личность, самооценность человека, корреспондирует с таким понятием как экономический агент; б) субъект – в свою очередь, есть категория общеметодологическая и прагматичная. Его целостное понятие в правовой действительности складывается: 1) из понимания каждым Я (субъектом) своей самодостаточности, правосубъектности; 2) из социально-правового статуса его носителя; 3) из уровня институциональной обеспеченности возможности реализовать каждым субъектом своей правоспособности и дееспособности. Только в таком целостном и органичном единстве можно говорить о категории субъект права (субъект правоотношения, частный субъект), полноценно понять его методологическую значимость в структуре научно-правового познания, законодотворчества и правоприменения.

Материалы и методы

В исследовании авторы обращаются к фундаментальным философским и научно-правовым трудам, опираются на результаты зарубежных философов и ученых. Работа представляет собой рациональное осмысление предмета исследования и рефлексивность авторов в рамках заявленной темы. В работе используются как гражданско-правовые, так и общенаучные методы, дедукция и моделирование, компаративистика и т.д.

Результаты

Обусловленные целью исследования основные результаты работы представляют собой качественно-новое наполнение как категории слабый субъект, так и осознание защиты слабой стороны в гражданско-пра-

² Настоящая статья является тематическим продолжением философского и методологического осмысления Т.Шиктыбаевым категории слабый субъект в постсоветской правовой действительности.

вовых и иных правоотношениях в качестве принципа, корреспондирующих идее Нового Казахстана. Авторы надеются, что результаты и содержание работы будут полезны исследователям, преподавателям в гуманитарной сфере, законодателям и правоприменителям, для которых категории, ценностная идея и методология имеют значение.

Обсуждение заявленной темы представлено двумя отдельными и озаглавленными подразделами настоящей статьи.

1. Форма и содержание категории «слабая сторона»

Как элемент повседневного дискурса слово сторона довольно широко используется в обществе. Как лексическая и юридическая категория она обусловлена наличием очерченного социально-политического и формализованного пространства, с необходимостью предполагает присутствие противостоящей ей другой стороны, противостоящих двух и более деятельных и познавательных единиц – индивидов и самых различных социальных фигураций³. В таком понимании категория сторона совпадает с понятием субъект; не вдаваясь в лексико-юридические тонкости, их можно рассматривать как синонимы. В то же время с позиции научно-правового и философского познания сторона (слабая сторона) как категория менее употребительна, меньше используется законодательством и правоприменительной практикой как термин. Соответственно, ее осмысление в таковых дискурсах, на наш взгляд, предпочтительнее осуществлять наряду и опосредованно – через более фундаментальную категорию «субъект (слабый субъект)»⁴, как производную и обусловленную от базовых философских категорий как человек и личность, а также как связанную с такой экономической категорией как экономический агент.

Категория слабая сторона (слабый субъект) – есть лишь частное проявление (со своей спецификой) категории сторона отношения (обычный субъект) и потому к ней применимы все общие правила и общие методы осмысления последнего.

Субъект (от лат. *subjectus* – лежащий вни-

зу, находящийся в основе, от *sub* – под и *jasio* – бросаю, кладу основание) – носитель деятельности, сознания и познания. Такое понятие субъекта, вместе с категорией «Я», берет начало в философии Нового времени [3], в практическом же применении его смысловое значение как элемента содержания правоотношения присутствует с момента рождения права, является ключевым компонентом права Античного, Романо-германского и всех других правовых систем. Субъект в познании права есть мировоззренчески и методологически предопределяющая категория, от уровня понимания которого во многом зависит ценностно-познавательная значимость и фундаментальность отечественной эпистемологии, аксиологии и онтологии права, понимание субъект-объектной парадигмы как философски-глубинного метода осмысления правовой действительности – юридической догматики, законодательства и правоприменения.

В гражданском праве категория субъект права (правоотношения) представлена такой его разновидностью как частный субъект. Именно термин частный субъект, его определяющий центризм, вместе с категориями равенство сторон, добросовестность и разумность формализуют, соответственно, и легитимизируют саму идею (природу), цивилизационную сущность гражданского права в целом, принципа защиты слабой стороны, в частности.

Субъект⁵ – категория общеметодологическая и прагматичная. Независимо от миссии, целей и задач отраслевого познания его целостное понятие в правовой действительности складывается: а) из социально-правового статуса его носителя; б) из уровня институциональной обеспеченности возможности реализовать каждым субъектом своей правоспособности и дееспособности; в) из понимания каждым Я (субъектом) своей правосубъектности и осознанно-волевого желания (интенции) или нежелания реализовать ее. Только в таком целостном и органичном единстве можно говорить о категории субъект права (субъект правоотношения, частный субъект), полноценно понять его методологическую значимость

³ Социальными фигурациями являются как зарегистрированные и незарегистрированные объединения, органы государственного управления, квазигосударственные структуры и т.д.

⁴ В лексическом и семантическом, юридическом наполнениях понятие слабая сторона, имеет свою специфику. Однако настоящая работа имеет своей целью обозначить основные методологические аспекты данного понятия в рамках осмысления дополнительной защиты такового субъекта. Поэтому эта специфика намерено оставлена за рамками настоящего исследования.

⁵ Мы полагаем, что основой понятия субъект всегда выступает человек. Коллективные образования как субъекты всегда производны от категории человек и им обусловлены (теория фикции).

в структуре научно-правового познания, в законотворчестве и правоприменении.

В постсоветских, как и во многих других развивающихся, обществах как правило, достаточно полно декларируются права и свободы человека, формализуются его правосубъектность (правоспособность и дееспособность), обязательства, ответственность и т.д. Все это характеризует понятие субъекта через призму его социально-правового статуса – статично-ролевых позиций в структурированной системе правопорядка (статуса кредитора и должника, истца и ответчика, институционального гаранта и т.д.). Касательно понятия слабый субъект, то его статусное содержание, кроме всего этого, учитывает и такие особенности человека как уровень его когнитивной способности – некоторую ограниченность сознательно-ответственно управлять своими поступками ввиду малолетнего возраста, психофизиологических отклонений и т.д.

Однако этого, как представляется, недостаточно. Человек и общество, с одной стороны, взаимно обусловлены формальными и неформальными правилами (социальными институтами), законным принуждением и произволом. С другой, – каждый из них существует не только в определенном месте и в определенное время, но и в постоянной динамике. Это единство целесообразно обозначить как пространственно-временную и изменчивую целостность бытия (дискурса) – как дискретность ситуационного состояния и дискретность процесса (поведения) в их взаимной обусловленности.

Отсюда, в свою очередь, можно выдвинуть тезис, что качество (уровень цивилизованности) общества, экономическое благосостояние и правопорядок, защищенность слабого субъекта в гражданских и иных правоотношениях зависят: во-первых, от того, в каком количественном и иерархически-порядковом соотношении каждый дискретный пространственно-временной момент отрегулирован (обеспечивается): а) формальными и неформальными правилами; б) с позиции истинно-правового законодательства и справедливого правоприменения, с одной стороны, и, напротив, законотворческого и правоприменительного произвола, физического и психического насилия, – с другой. Очевидно, что чем больше этих дискретных ситуаций обеспечено справедливыми законодательством и правоприменением, тем больше в обществе реализуется субъектность человека, обеспечивается защита прав и интере-

сов слабой стороны. Здесь методологически важно не путать обозначенную дискретную отрегулированность со всеобщим контролем и тотальным произволом – к примеру «старшего брата» над частной жизнью всякого индивида, умело раскрытых в романе «1984» Д. Оруэллом [4, с.15-16 и др.].

Во-вторых, уровень цивилизованности общества, вытекающие из нее принципы верховенства права, демократии и гражданского общества, соответственно, и степень защищенности слабого субъекта зависят от того, насколько часто в пространственно-временной дискретной динамике интенционального поведения (достижения договорного результата, разрешения правового конфликта) представлены промежуточные (тактические) ситуации с позиции обозначенной выше нормативной регуляции. Метафорическим сравнением здесь может служить количество кинокадров в отдельно взятой киноленте: чем больше кадров в единице времени, тем качественнее и четче будет изображение и динамика фильма. Точно также, к примеру, чем больше будет формализованных дискретных стадий в рамках гражданского и/или уголовного процесса, чем теснее они будут корреспондированы между собой, чем больше будут детализированы права и обязанности, ответственность их участников на каждой из этих стадий, тем выше будет качество конечного правового результата – уровень обоснованности и справедливости вынесенного решения.

На наш взгляд, категория дискретность есть тот междисциплинарный методологический инструмент, который позволяет наглядно увидеть и критически оценить как динамику изменения условий (контекста, идейно-ценностного фона) на различных стадиях конкретного гражданского и уголовного процессов, так и ситуационное поведение каждого из участников, дать им моральную, деловую и юридическую оценку. В казахстанской правовой действительности в таком методологическом осмыслении, к примеру, нуждается правотворческая деятельность Верховного Суда на предмет ее соответствия конституционному принципу разделения государственной власти [5]. Глубоко прав И. А. Покровский, когда пишет: «Если каждый отдельный человек должен подчиняться праву, если он должен приспособлять свое поведения к его требованиям, то очевидно, что первым упорядоченной общественной жизни является определенность этих требований ... чем более развивается

индивидуальная самостоятельность, тем более растет эта потребность в определенности права [6, с.89, 90-105]. Предлагаемую нами дискретность надо воспринимать в качестве одного из методологических инструментов как принципа определенности права, так и не востребованного постсоветской действительностью принципа прочности права [6, с. 106-119].

Касательно обозначенного производного характера понятия слабая сторона от философских категорий человек и личность, то в самом общем представлении она обусловлена: а) природной (врожденной) и культурной (приобретенной) индивидуальностью всякого человека – уровнем его психических и физических, интеллектуальных и этико-прагматических возможностей; б) пониманием и отношением к цивилизационной идее равной ценности всякого человека и равного достоинства личности независимо от его обозначенных природных и социально-поведенческих возможностей. В свою очередь, «специфика субъекта права (включающего диалогическую взаимообусловленность качеств конкретного человека и символического значения носителя соответствующего статуса) обуславливает различие правовых систем современности, которые определяют контекстуальное содержание правовых институтов конкретного общества» [7, с. 195]. Отсюда следует, что современное формализованное состояние защищенности слабого субъекта в казахстанской правовой действительности есть прямое следствие состояния ее понимания с мировоззренческих – идейно-ценностных позиций со стороны юридической догматики, законотворчества и правоприменения, выбора указанных институтов в пользу парадигмы силы [2, с. 56] или же социально-справедливого правоотношения и человеколюбия.

Взаимная связь понятия слабая сторона с категорией экономический агент в деликтных и иных имущественных правоотношениях объясняется функцией распределения (перераспределения) ограниченных экономических благ и ресурсов между участниками с неравными психофизическими и социально-экономическими возможностями. Принцип защиты слабой стороны в таковых отношениях представляет собой легитимный и формализованный механизм нейтрализации силового и/или иного ресурсного произвола (принуждения) касательно обозначенного экономического распределения (перераспределения) на принципах фор-

мального равенства участников и самооценности человека.

Характеризующими признаками слабого субъекта как социальной единицы и экономического агента, в свою очередь, выступают его слабые по отношению к другой стороне (сторонам) материальные, организационные и личностные (генетически-заложенные и приобретенные в их единстве) ресурсы. Эти ресурсы имеют разную природу. Если личностные ресурсы экономического агента (человека, личности) характеризуются неразрывным единством с их носителем (наличием воли, смелости, силы), то внешние ресурсы, напротив, отделены от него – это могут быть нормы формализованного и неформализованного принуждения, финансовые и иные средства для их реализации.

Слабая сторона как субъект правоотношения (экономический агент) есть категория оценочная и относительная. Первое означает, что одним исследователем, законодателем или правоприменителем субъект правоотношения в одинаковой ситуации (правовом конфликте) может признаваться таковой, другим нет. Относительность же означает, что признание субъекта слабой стороной зависит от того, какой статус имеют в конкретном ситуационном правоотношении противостоящие друг другу участники – малолетний, гражданин от 14 до 18 лет, физическое или юридическое лицо, государственный орган (власть, человек с «ружьем») и т.д. в самых различных сочетаниях.

Задача позитивного права состоит в том, чтобы с учетом этой относительности и обозначенных дискретностей, посредством статус-процессной идентификации слабой стороны формализовать (институировать) ее правомочие на компенсацию. Примером таковой формализации в гражданском праве следует назвать нормы, устанавливающие повышенную имущественную ответственность уже отмеченных государственных органов (ст.922, 923 ГК РК), владельцев источника повышенной опасности (ст. 931 ГК РК), нормы, определяющие особенности возмещения вреда, причиненного малолетними (несовершеннолетними) (ст.925 ГК РК), недееспособными и/или лицами, не могущими руководить своими действиями (ст.928-930 ГК РК) и т.д.

Следует отметить, что эти гражданско-правовые нормы достаточно успешно отражают вопрос защиты имущественных прав слабой стороны в деликтных правоотношениях. В качестве некоторого совершен-

ствования этих норм автором еще в 2007г. предлагалось из ст. 922 ГК РК исключить положение, которое ограничивает ответственность государства возмещением вреда, причиненного лишь изданием государственными органами актов, не соответствующих законодательным актам. Автор исходит из того, что данная норма должна устанавливать деликтную ответственность государства за все противоправные действия указанных органов, в том числе и за применение незаконного насилия⁶. Вопрос, почему эти нормы не работают должным образом в постсоветской юридической практике и правоприменении это вопрос самостоятельного междисциплинарного исследования. Необходимость такого исследования вытекает из того, что проблема эта коренится в различных социокультурных сферах бытия, правовой культуре и т.д.

Категория Я в контексте осмысления самостоятельности и самодостаточности слабого субъекта

Касательно осознания каждым своего Я, своей субъектности и социального статуса, субъектности и защищенности слабой стороны в правовой действительности то, на наш взгляд, здесь важно учитывать, прежде всего, следующие два ключевых момента. С одной стороны, человек есть существо, социально-обусловленное, с другой, - как антитеза первому есть существо самодостаточное по своей биологической природе и по своему когнитивному поведению. Первое означает, что посредством такой категории как статично-ролевой статус он с неизбежностью встроен в матрицу формализованных и неформализованных взаимных прав и обязанностей – в различные социальные фигурации и социально-правовую действительность в целом. В этой матрице социальная обусловленность человека формализуется через такие категории как субъект, кредитор и должник, причинитель вреда и ответчик, правосубъектность и юридическая ответственность и т.д.

Категория самодостаточность же, напротив, репрезентует человека в качестве автономной и организованной системы, наделенного природными и культурными задатками принимать рациональные и эмоциональные решения самостоятельно – с учетом и без учета мнения окружающих. В философском и социальном дискурсе эта

самодостаточность нашла формализацию через такие семантические категории как индивид, самость и личность, естественные права и свободы; в правоотношениях – посредством такого термина как, например, субъективные права.

Природная и культурно-историческая самодостаточность человека, с одной стороны, и противостоящая ей общественная его обусловленность, - с другой, на наш взгляд, и есть одно из ключевых методологических противоречий самого бытия человека – способа его существования, цивилизационных разногласий, различения политико-правовых режимов и т.д. Надо понимать, что это противоречие есть неявное для обыденного сознания явление в рамках пространственно-временного измерения, эволюционно-исторического и цивилизационного процессов – противоречие, главным образом, старого и нового миропониманий, традиционного прошлого и гуманистического с технологическим будущим.

Казахский народ несколько поколений кряду находился в парадигме советской тоталитарной идеологии и диктатуры, сначала так называемого пролетариата, в последствии – де-факто и де-юре диктатуры КПСС. Не говоря о самодостаточности индивида, его когнитивного Я, это, как известно, была эффективная и крайне жестокая система всеобщего насаждения генетического страха и привития социальной беспомощности – ощущения каждым человека себя с позиции социального и политического объекта (иждивенца). Поэтому представляется вполне очевидным, что прошедшие после краха коммунистического режима 30-лет объективно оказались недостаточными для того, чтобы казахстанское общество смогло в полной мере понять свою историческую субъектность, осмыслить значимость идейно-ценностного выбора своего будущего. Отсюда, на наш взгляд, и обозначенная неявность в структуре осмысления противоречий между социальной обусловленностью и самодостаточностью со стороны отдельно взятого индивида и общества.

Между тем осознание обозначенного и выбор в пользу своей субъектности и своего Я во многом предопределяют возможность казахстанского общества интегрироваться в новые цивилизационные условия развития человечества, сохраняя при этом

⁶ Более подробно о совершенствовании этих норм изложено в автореферате докторской диссертации автора: *Деликтные обязательства по законодательству Республики Казахстан. Алматы, 1997, с. 23 и др.*

свою национальную идентичность и самодостаточность. Степная демократия, күн и айып, родовая ответственность и гостеприимство – это тот потом и кровью выстраданный эволюционно-исторический опыт, который, наряду с вестернизацией, должен стать культурной и цивилизационной основой для осознания каждым человеком своей субъектности и своего Я, формирования новой цивилизационно-правовой модели Казахстана.

Существующие в постсоветской действительности социально-экономические проблемы, политико-правовые и институциональные противоречия, где значительное место занимает проблема защиты слабого субъекта, как представляется, есть, главным образом, не что иное как неизбежное следствие обозначенного – неумение человека и общества отказаться от анахронизмов, не понимание методологической важности переосмысления своей картины мира в динамике общих цивилизационных трендов, обозначенной собственной самодостаточности, своего Я и его значимости.

Между тем, от такого переосмысления, в свою очередь, во многом зависит понимание индивидом своей правосубъектности как в целом, так и в каждом отдельном взятом вербальном и поведенческом акте. В практическом аспекте переосмысление своей мировоззренческой позиции есть точка когнитивной и поведенческой бифуркации каждого индивида, который: а) ощущает себя архитектором собственной жизни и лицом, способным участвовать в управлении любимым городом и государством, уважает чужое Я и его правосубъектность, исходя из этого строит свое поведение; либо б) ведет себя как политический и социально-экономический иждивенец (объект чужого воздействия), неготовый и неспособный на самостоятельное решение и ответственное поведение.

Осознание социальной обусловленности и самодостаточности разумного поведенческого Я - это два противоречащих идейно-ценностных проявления когнитивных свойства человека, от понимания и формализации иерархической взаимообусловленности которых предопределяются в обществе уровень свободы и защищенности его прав (интересов), степень его экономической и социальной активности. Именно они лежат в методологической основе институциональной обеспеченности реализации каждым субъектом своей правоспособности

и дееспособности, права на дополнительную юридическую защиту слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях.

Категория Я, на наш взгляд, является тем ключевым элементом, вокруг которого формируется рефлексия, осмысление и понятия самосознания и самопознания, самоидентичность, уважение к себе и другому, обществу и государству. По мнению Р. Декарта, основоположника философии Нового времени, «Я - вещь, которая мыслит; субстанция, вся природа или сущность которой состоит только в мышлении...» [8, с.709]. Во всяком дискурсе Я есть та главная, но далеко не всегда осознаваемая категория, уровень понимания которой позволяет каждому разумному человеку формировать свое субъектоцентристское поведение по отношению к окружающей действительности. Либо, напротив, - оставаться на периферии социального дискурса, бытия и ситуации по принципу «почему я?», занять позицию объекта и иждивенца.

Категория Я в осмыслении понятия слабого субъекта, в свою очередь, означает, что его психо,- физиологические особенности не позволяют ему в полной мере осознать сущность этой категории в обозначенной глубинной философской и социально-правовой значимости. Либо, осознавая, но в силу физических, материальных и иных факторов не дают ему возможности реализовать социально-правовую сущность этой категории с позиции самодостаточного субъекта в гражданских или иных правоотношениях. В этом аспекте названные социально-правовой статус и институциональная обеспеченность как элементы понятия слабый субъект (слабая сторона) есть способ компенсации отмеченных его особенностей, который позволяет перевести идею защиты слабой стороны в правовую категорию и правовой принцип.

Заключение

Таким образом, проведенное исследование показывает, что категория «слабая сторона» с позиции дополнительной ее правовой защиты в отечественном общественном дискурсе находится далеко не в центре внимания. Философия права и теория права выступают той методологической основой, опираясь на которую вполне реалистично улучшить социально-правовой статус слабой стороны (слабого субъекта) в таких модусах бытия как общественное и индивидуальное правосознание (правовая культура),

законотворчество и правоприменение, юридическо-значимое общественное и/или индивидуальное поведение.

Категория слабый субъект, общественное и научное осознание важности дополнительной юридической защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях – это те неотъемлемые составляющие, которые в значимой мере определяют новую цивилизационно-правовую парадигму Казахстана, содержание теории частного

и публичного права. В практическом плане результаты исследования имеют все основания для того, чтобы идею и обозначенную значимость дополнительной юридической защиты слабой стороны формализовать в качестве самостоятельного правового принципа – как одного из основных начал национального законодательства, обязательного требования при осуществлении правосудия по гражданским и уголовным, административным делам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. *Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху.* – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 416 с.

2. Шиктыбаев Т.Т. *Мировоззренческая природа и социологическая сущность защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Научно-правовой журнал.* – 2021, № 2 (65). – С. 53-60.

3. Лекторский В.А. *Субъект. Новая философская энциклопедия. Электронная библиотека ИФ РАН //*

https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document HASH018dd6e872549db6296a3b8d. Дата обращения 19.02.2023г.

4. Оруэлл, Джордж. 1984; *Скотный двор: /перевод с английского/ Джордж Оруэлл.* – Москва: Эксмо, 2021. – 384 с.

5. Шиктыбаев Т.Т. *Верховный Суд: каждый должен заниматься своим делом // URL: https://www.zakon.kz/4900769-verhovnyy-sud-kazhdy-dolzhen.html* Дата обращения 04.11.2020г.

6. Покровский И.А. *Основные проблемы гражданского права.* – М.: Статут, 1993. – 353 с.

7. Честнов И.Л. *История и методология юридической науки. Учебник / И.Л. Честнов.* – М.: ИНФРА-М, 2019. – 293 с.

8. Рассел, Бертран. *История западной философии / Бертран Рассел; /перевод с английского/ - Москва: Издательство АСТ, 2019. – 2024 с.*

REFERENCES

1. Alekseev S.S. *Samoe svyatoe, chto est' u Boga na zemle. Immanuel Kant i problemy prava v sovremennuyu epohu.* – M.: Izdatel'stvo NORMA, 1998. 416 s.

2. Shiktybayev T.T. *Mirovozzrencheskaya priroda i sociologicheskaya sushchnost' zashchity slaboy storony v deliktnyh i inyh pravootnosheniyah // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. Nauchno-pravovoj zhurnal.* 2021, № 2 (65). S.53-60.

3. Lektorskiy V.A. *Sub"ekt. Novaya filosofskaya enciklopediya. Elektronnyaya biblioteka IF RAN // https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document HASH018dd6e872549db6296a3b8d.* Data obrashcheniya 19.02.2023g.

4. Oruell, Dzhordzh. 1984; *Skotnyy dvor: /perevod s anglijskogo/ Dzhordzh Oruell.* – Moskva: Eksmo, 2021. – 384 s.

5. Shiktybayev T.T. *Verhovnyy Sud: kazhdy dolzhen zanimat'sya svoim delom // URL: https://www.zakon.kz/4900769-verhovnyy-sud-kazhdy-dolzhen.html* Data obrashcheniya 04.11.2020g.

6. Pokrovskiy I.A. *Osnovnye problemy grazhdanskogo prava.* M.: Statut, 1993. 353 s.

7. CHestnov I.L. *Istoriya i metodologiya yuridicheskoy nauki. Uchebnik / I.L. CHestnov.* – M.: INFRA-M, 2019. 293 s.

8. Rassel, Bertran. *Istoriya zapadnoj filosofii / Bertran Rassel; /perevod s anglijskogo/ - Moskva: Izdatel'stvo AST, 2019. – 2024 s.*

УДК 348.04

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Эльмира Орынтайқызы Тойлыбекова

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru*

Мадина Қойшыбайқызы Жусупбекова¹

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: zhmk6464@mail.ru*

Жадыра Сламханқызы Шукенова

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: jadira_81@mail.ru*

Аннотация. Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынас адам тарихында маңызды рөл атқарады. Өйткені дін мен құқық адам мінез-құлқының қуатты реттеушілері болып табылады, ал діни ұйымдар мен мемлекет осындай мінез-құлықтың нысандары болып табылады. Қазіргі қоғамда осындай қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі элементтерінің бірі болып табылатын көптеген діни ұйымдар бар.

Зерттеудің мәні Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі болып табылады. Ұсынылып отырған зерттеудің мақсаты мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу проблемаларын кешенді зерделеу, Қазақстан Республикасының Діни қызмет және оны қолдану практикасы туралы қолданыстағы заңнамасын жетілдіру үшін ғылыми негізделген теориялық ережелер мен практикалық ұсынымдарды әзірлеу болып табылады.

Мақалада әрдайым қоғамдық қатынастардың реттеушісі болған дін мәселелері және оның қазіргі кездегі қоғамдағы өсіп келе жатқан рөлі зерттелген, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелері қарастырылған, діндер мен конфессиялардың түрлері бойынша статистикалық мәліметтер келтірілген, дін, конфессия, секта, конфессия және т. б. сияқты терминдерге анықтамалар берілген. дін мәселелерін реттейтін құқықтық актілер жүйесіне қысқаша талдау жасалады, олар екі деңгейден тұрады: ұлттық және халықаралық. Ұлттық құқықтық актілерге авторлар ҚР Конституциясын, ҚР заңдарын және дін мәселелерін реттейтін заңға тәуелді актілерді жатқызады, олардың арасында "діни қызмет және діни бірлестіктер туралы" Қазақстан Республикасының Заңы орталық орын алады және осы саладағы халықаралық құжаттарды тізімдейді. Авторлар осы мәселені зерттеу барысында Қазақстан Республикасындағы діни қызмет туралы заңнаманы жетілдіруге қатысты қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: дін, конфессия, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, құқықтық реттеу, діни қызмет, діни ұйымдар.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Тойлыбекова Эльмира Орынтаевна

*Старший преподаватель кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт ата, кандидат юридических наук, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru*

¹ Хат-хабарға арналған автор.

Жусупбекова Мадина Койшибаевна

*Доцент кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, кандидат юридических наук, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: zhmk6464@mail.ru*

Шукенова Жадыра Сламхановна

*Старший преподаватель кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, магистр права, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: jadira_81@mail.ru*

Аннотация. *Отношения между государством и религиозными организациями в человеческой истории играют значимую роль. Так как религия и право являются мощными регуляторами человеческого поведения, а религиозные организации и государство являются формами такого поведения. В современном обществе существует множество религиозных организаций, которые являются одним из основных элементов социальной структуры такого общества.*

Предметом исследования выступает система правовых норм регулирующих государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан. Целью предлагаемого исследования является комплексное изучение проблем правового регулирования государственно-конфессиональных отношений, разработка научно обоснованных теоретических положений и практических рекомендаций для совершенствования действующего законодательства Республики Казахстан о религиозной деятельности и практики его применения.

В статье исследованы вопросы религии, которая всегда являлась регулятором общественных отношений и её возрастающей роли в обществе в современное время, рассматриваются проблемы правового регулирования государственно-конфессиональных отношений, приводятся статистические данные по видам религий и конфессий, даются определения таким терминам как: религия, конфессия, секта, деноминация и т.д. Помимо этого, в статье производится краткий анализ системы правовых актов, регулирующих вопросы религии, которые состоят из двух уровней: национальные и международные. К национальным правовым актам авторы относят Конституцию РК, законы РК и подзаконные акты, регулирующие вопросы вероисповедания, центральное место среди которых занимает Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» и перечисляет международные документы в этой сфере. Авторы в ходе исследования этой проблемы приходят к выводам, которые касаются совершенствования законодательства о религиозной деятельности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: *религия, конфессия, государственно-конфессиональные отношения, правовое регулирование, религиозная деятельность, религиозные организации.*

**LEGAL REGULATION OF CONFESSIONAL RELATIONS
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Toulybekova Elmira Oryntayeva

*Senior Lecturer of the Department of "Jurisprudence" of Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru*

Zhusupbekova Madina Koishibaevna

*Associate Professor of the Department of «Jurisprudence» of Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: zhmk6464@mail.ru*

Shukenova Zhadyra Slamkhanovna

*Senior Lecturer, Department of Law, Korkyt Ata University of Kyzylorda, Master of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: jadira_81@mail.ru*

Abstract. Relations between the state and religious organizations in human history play a significant role. Since religion and law are powerful regulators of human behavior, and religious organizations and the state are forms of such behavior. In modern society, there are many religious organizations that are one of the main elements of the social structure of such a society.

The subject of the study is the system of legal norms regulating state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan. The purpose of the proposed research is a comprehensive study of the problems of legal regulation of state-confessional relations, the development of scientifically sound theoretical provisions and practical recommendations for improving the current legislation of the Republic of Kazakhstan on religious activities and the practice of its application.

The article examines the issues of religion, which has always been a regulator of public relations and its increasing role in society in modern times, examines the problems of legal regulation of state-confessional relations, provides statistical data on types of religions and confessions, defines terms such as: religion, denomination, sect, denomination, etc. In addition, the article provides a brief analysis of the system of legal acts regulating religious issues, which consist of two levels: national and international. The authors refer to the national legal acts as the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the laws of the Republic of Kazakhstan and by-laws regulating religious issues, the central place among which is occupied by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Religious activities and religious associations" and lists international documents in this area. In the course of the study of this problem, the authors come to conclusions concerning the improvement of legislation on religious activity in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: religion, denomination, state-confessional relations, legal regulation, religious activity, religious organizations.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_41

Кіріспе

Ар-ождан, наным және дін бостандығына құқық адамның негізгі құқықтарының бірі болып табылады. Осы адам құқықтарына қатысты нормалар 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына [1, 39-43 б.], 1966 жылғы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пактіде [1, 44-52 б.], 1966 жылғы Азаматтық, саяси құқықтар туралы пактіде [1, 53-68 бб.], 1981 жылғы Дінге және нанымдарға байланысты төзбеушілік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы декларацияда [1, 132-134 б.], 1992 жылғы Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларацияларына [1, 137 б.] енгізілген.

Негізгі халықаралық құжат 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады, онда «әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар, бұл құқық өз дінін және нанымын өзгерту бостандығын және өз діні мен нанымын ұстану бостандығын қамтиды» деп көрсетілген. Сонымен қатар, «әрбір

адамның сенім бостандығына және оларды еркін білдіруге құқығы бар» делінген. Бұдан әрі 26-бапта «білім беру барлық халықтар, нәсілдік және діни топтар арасындағы өзара түсіністікке, төзімділікке және достыққа жәрдемдесуге тиіс» деп расталады...»².

ҚР Конституциясында Қазақстан Республикасы өзін зайырлы мемлекет ретінде бекітетіні, дін мен наным бостандығын, сондай-ақ діни тиістіліктен бас тарту бостандығын көздейтіні көрсетілген. Конституцияға сәйкес әркімнің өзінің діни және өзге де сенімдерін ұстануға, діни қызметке қатысуға және өз сенімдерін таратуға құқығы бар³.

Қазақстан - конфессиялық палитра. Ел үшін ар-ождан мен діни сенім бостандығы қағидаттарын дәйекті іске асыру ерекше өзектілікке және мағыналық жүктемеге ие болуда. Бұл құндылықтар азаматтарға діндар болу құқығына кепілдік беріп қана қоймай, қазақстандық қоғамда конфессияаралық бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етеді. Діндарлық, өркениеттің таңынан бастап адамзатқа тән дүниетаным нысаны ретінде және қандай да бір нысанда оны өркениеттің бүкіл тарихы бойына сүйемелдейді⁴.

² 1948 жылғы 10 желтоқсанындағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. (жүзінген күні: 17.11.2023).

³ Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://online.zakon.kz/Document/>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁴ Какие религии исповедуют в Казахстане и почему важна свобода вероисповедания? [Электрондық ресурс] // Айналыс ре-

Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеуді талдау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары ғалымдардың ғылыми жұмыстары, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттары болып табылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық әдіс, құқықтық нормаларды түсіндіру әдісі, логикалық және жүйелік әдістер қолданылды.

Зерттеу әдістемесі жалпы және арнайы әдістерден тұрады. Мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеудің құқықтық мәселелерін зерттеуде жүйелі тәсіл қолданылды, зерттеу жүргізу кезінде интеграциялық тәсіл мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу саласындағы құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеуге, сондай-ақ практикалық ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Талқылау және нәтижелер

Дін ешқашан кез келген қоғамдық қоғамда болып жатқан оқиғалардан тыс болған емес. Оның үстіне, ол кез келген қоғамға өз мүддесі үшін әсер етеді. Сондықтан діни және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету үшін мемлекеттің дінге сенушілермен қалыпты сындарлы қарым-қатынасы өте маңызды. Посткеңестік діни қайта өрлеудің көрінісі мемлекетіміздің қоғамдық-саяси өмірінде конфессиялық фактордың өсуі болды. Бүгінде дін әлеуметтік топтасу және саяси жұмылдыру құралы қызметін атқара алады және атқарады. «Қоғамның», «мемлекеттің» және «жеке адамның» өзара іс-қимылы мен өзара ықпалдасу сипаты көбінесе этномәдени және этноұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, дәстүрдің рөліне байланысты. Осы мағынада дәстүр қазіргі заманғы қоғамдық құрылымның және түптеп келгенде оның тұрақтылығының негізгі бөліктерінің біріне айналады. Рухани дәстүрлердің қайта жаңғыруы көбінесе қазіргі уақытта беделі даусыз дінмен байланысты.

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар қоғамдағы қатынастар негіздерінің бірі болып табылады. Мемлекет пен діни бірлестіктердің қарым-қатынастарында қақтығыстар мен қайшылықтар неғұрлым аз болған сайын, қоғам соғұрлым тұрақты дамып келеді. Бүгінгі күні мемлекет пен діни бірлестіктер

арасындағы қатынастар әртүрлі терминдермен белгіленеді, мысалы, «мемлекеттік-шіркеу қатынастары»; «мемлекеттік-діни қатынастар»; «мемлекеттік-конфессиялық қатынастар»; «мемлекет пен діни ұйымдардың (бірлестіктердің) қатынастары».

Демек, жоғарыда аталған барлық анықтамалар синонимдер болып табылады және конфессиялық қатынастарды білдіреді.

Заң әдебиетінде «мемлекеттік-конфессиялық қатынастар» терминін анықтау бойынша даулар көп. Мысалы, ресейлік дінтанушы М.О.Шахов мемлекеттік-конфессиялық қатынастар деп билік және басқару органдарын, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдарды, діни бірлестіктерді, сондай-ақ діни ұйымдардың мекемелері мен кәсіпорындарын қоса алғанда, мемлекет институттарының өзара байланыстары мен өзара қарым-қатынастарының тарихи қалыптасатын және өзгеріп отыратын нысандарының жиынтығын түсінеді [2, 9 б.]. Басқа ресейлік ғалым А.А.Дорская мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастарды қазіргі жағдайда «халықаралық-құқықтық стандарттар, мемлекетішілік заңнама және каноникалық нормалар негізінде жүзеге асырылатын мемлекеттік органдардың, конфессиялық ұйымдардың және діндар немесе сенбейтін тұлғаның өзара іс-қимылы процесі» ретінде қарастырады [3, 37 б.]. Қазақстандық ғалым С.Б.Алимова қазақстандық қоғамның саяси және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ететін діни толеранттылық негізінде мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылын мемлекеттік-конфессиялық қатынастар деп түсінеді [4, 37 б.].

Осылайша, мынадай қорытынды жасауға болады: мемлекеттік-конфессиялық қатынастар - бұл саяси қатынастарды реттеу кезінде мемлекеттің лауазымды тұлғалары мен жария басқару органдары және шіркеу тұлғасындағы өзара қарым-қатынастардың тарихи негізделген және дамып келе жатқан жүйесі. мүдделер мен стратегияларды іске асыру мақсатында экономикалық, әлеуметтік, заңдық және мәдени негізінде діннің қоғам өміріндегі орны туралы заң жүзінде бекітілген түсініктер жатыр, оның функциялары, қызмет салалары және осы қатынастар субъектілерінің өкілеттіктері туралы.

«Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар» терминінің негізін «конфессия», «дін», «секта», «деноминация» ұғымдары құрайды.

жүмі: <https://informburo.kz/special/kakie-religii-ispoveduyut-v-kazhstane-i-pochemu-vazhna-svoboda-veroispovedaniya.htmlhttps>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

Алдымен дін, діни ұйым, шіркеу, секта және деноминация ұғымдарына тоқталайық.

Алдымен дін, діни ұйым, шіркеу, секта және деноминация ұғымдарына тоқталайық. Дін – бұл әлеуметтік нормалар, рөлдер, әдет-ғұрыптар, нанымдар, рәсімдер, мінез-құлық стандарттары, ұйымдық формалар жүйесін қамтитын маңызды әлеуметтік институттардың бірі. Адамзат тарихының көп бөлігінде адамның әлеуметтік шындықты құруында дін шешуші рөл атқарды.

Діни ұйым-діни топтардың жиынтығы. Діни топты діни рәсімдерді орындау процесінде қалыптасатын қауымдастық ретінде анықтауға болады. Секуляризация процесінде діннің әсері әлсірейді, бұл діни емес топтардың пайда болуына әкеледі. Діни ұйымдардың ішінде шіркеу, секталар, деноминациялар ерекшеленеді.

Шіркеу (грек. *kyriake* - Құдайдың үйі) – бірлестік, оған тиесілі әдетте жеке адамның еркін таңдауымен емес, дәстүрімен анықталады. Тұрақты және қатаң бақыланатын мүшелік жоқ, ізбасарлары жасырын болып табылады. Шіркеудің ұйымдық құрылымында діни қызметкерлер мен қарапайым адамдарға бөліну көрінеді. Позициялар мен рөлдер иерархиялық принцип бойынша реттелген.

Секта (лат. *sekta* – ойлау тәсілі, ілім) белгілі бір діни бағыттарға қатысты оппозициялық ағым ретінде пайда болады. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін кейбір секталар өмір сүруін тоқтатады, ал басқалары біртіндеп шіркеулер мен деноминацияларға айналады. Сектаға тән белгілер:

- өз рөлінің, доктринасының, көзқарастарының ғана мойындауға наразылық;
- таңдалған көңіл-күй;
- оқшаулану үрдісі;
- рухани жаңғыруға ұмтылу;
- барлық мүшелерді біріктіру және теңдік еріктілік принципі.

Деноминация (лат. *denominatio* – атын өзгерту) басқалардан, бірлестіктердің түрлерінен дамиды немесе өздігінен дамиды. Оның діни және идеологиялық принциптері шіркеу мен сектаға қарсы қалыптасады. Тұрақты және қатаң бақыланатын мүшелік, діни қызметтегі белсенділік принципі алға тартылады, бірақ «әлеммен» байланысу

үрдісі байқалады. Деноминацияда шіркеуге айналу үрдісі пайда болуы мүмкін және одан сектанттық топтар бөлінуі мүмкін. Ғылыми әдебиеттерде деноминация термині атаудықайта өзгертуді білдіреді, яғни өзіндік иерархиялық жүйесі бар, белгілері жағынан сектаға ұқсас жас тәуелсіз діни ұйым⁵.

Мешіт (араб. [*'mæsdzid*] — «ғибадат орны») – мұсылмандық ғибадат (Құдайға қызмет ету) сәулет құрылымы⁶.

Егер «конфессия» ұғымына келетін болсақ латын тілінен аударғанда «*confession*» «тану», «мойындау» дегенді білдіреді, яғни, біріншіден, діни ілім мен қызмет жүйесімен біріктірілген адамдардың белгілі бір қауымдастығына жатады; екіншіден, діндегі ұйымдасқан және тарихи қалыптасқан қауымдастық⁷.

Ал бұл термин діндегі кез келген бағытты анықтағанда қолданылады. Екінші жағынан, конфессия дінмен синоним болып табылады. Мұнда ұғымдарды ажырату керек, сондықтан егер дін кез-келген дінге қатысты болса, онда конфессия бір діни дәстүрде қолданылады. Бірақ егер біз «дін» сөзін кез-келген дінге қолданатын болсақ, онда «конфессия» бір дәстүр ішіндегі діни бірлестіктерге негізделеді. Мысалы, дін бойынша адам христиан, бірақ православие конфессиясына жатады.

Айта кету керек, діндерде әртүрлі бағыттардың дамуымен неғұрлым тар нақты мағына пайда болды. Қазіргі уақытта конфессия – бұл діни қауымдастықтың немесе бір ілімнің бөлігіндегі шіркеудің ағымдарының бірі. Олар бірнеше немесе одан да көп болуы мүмкін. Дегенмен, христиандық, ислам, иудаизм және буддизмдегі ең танымал конфессиялар (әлемдегі дінге сенушілер саны бойынша ең үлкені) шамамен үш-бесеу. Көптеген адамдар үшін біртүрлі және түсініксіз болып көрінетін атауларға ие көптеген конфессиялар бар⁸.

Сонымен, христиандық келесідей конфессияларға бөлінеді: католицизм, православие, протестантизм, протестантизм өз кезегінде келесі тармақтарға бөлінеді: лютеранизм, ангиканизм, кальвинизм, пятидесятничество, баптизм, мормондар, мунистер, Иегова куәгерлері. Исламда: суннизм, шиизм, сала-

⁵ Филатова О.Г. Социология религии. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // <https://textarchive.ru/c-1856104-p4.html>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁶ Мечеть. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // <https://ru.wikipedia.org/wiki/..> (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁷ Межконфессиональные отношения - это что такое? [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // <https://fb.ru/article/371494/mejkonfessionalnyie-otnosheniya---eto-cto-takoe7>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁸ Конфессия как особенность вероупования. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // <https://www.kakprosto.ru/kak-900037-konfessiya-kak-osobennost-veroispovedaniya>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

физм сияқты конфессиялар бар. Салафизм мен сопылар, әдетте, діннің негізгі принциптеріндегі көзқарастарының сәйкес келуіне байланысты суниттер қатарына жатады. Шииттер келесі ағымдарға бөлінеді: шииттер-он екіліктер, исмаилиттер, алавиттер, алевиттер, зейдиттер. Буддизмнің үш негізгі тармағы бар: Махаяна, Хинаяна және Ваджраяна⁹.

Ғалымдардың тұжырымдарына жүгінетін болсақ, онда И.А.Кунитын конфессияны құқықтық мағынада жергілікті және орталықтандырылған діни ұйымдардың, діни топтардың, діни ұйымдардың мәртебесіне теңестірілген ұйымдардың, діни ұйымдардың жеке және бөлек емес бөлімшелерінің жиынтығы деп түсіндіреді, сондай-ақ олар құрған, бір діни ілімнің негізінде әрекет ететін және оның негізінде конфессияшілік (канондық) және құқықтық бағыныстылық қатынастарында өзара әрекет ететін ұйымдар мен мекемелер [5, 57-61б.].

Осылайша, конфессия дегеніміз – бір діни ілім негізінде әрекет ететін бір топты немесе діни ұйымды құрайтын, бір діннің ішіндегі ағым. Конфессия-бұл сектаға ұқсас, бірақ өзіндік иерархиялық жүйесі бар діни ұйым.

Конфессия мен деноминация терминдерінің айырмашылығы мынада: деноминация – христиан дініндегі әртүрлі бағыттар, ал конфессия – қоғамдағы басым діндердегі бағыттар.

Секта – бұл негізгі дінінен бөлінген және өз мүшелерінен айырылып, жоғалып кетуі мүмкін немесе егер оның мүшелері өсіп келе жатса, деноминацияға айналуы мүмкін жаңадан пайда болған дін. Деноминация өз кезегінде дін дамуының сектадан қоғамдағы үстем дінге өтпелі кезеңі болып табылады. Конфессия сектаға ұқсас белгілері: өмір сүрудің салыстырмалы түрде аз кезеңі, ілімнің ізбасарларының саны аз, ақиқатта деген сапалы айырмашылықтардың болуы, Құдайды таңдау идеясы.

Конфессиялар, сектадан айырмашылығы, басқа діндерді таниды және қоғаммен оң қарым-қатынаста болады.

Конфессия шіркеуден өзіне қабылдайды:

- діни қызметке баса назар аудару,
- мемлекет пен қоғамға қатысты оқшаулану саясатынан бас тарту,
- кез-келген сенуші үшін рухани жаңғыру мүмкіндігін мойындау,
- салыстырмалы түрде жоғары орталықтандыру жүйесі иерархиялық құрылым-

дық және құрылымсыз басқарудың нақты принциптері.

Барлық конфессиялардың негізгі діндердің бірі болу мүмкіндігі бар.

Көптеген отандық және шетелдік ғалымдар конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелерімен айналысты. Қазақстан Республикасындағы конфессиялық қатынастарға Б.А.Овчинниковтың [6, 128-137 б.] жұмысы арналған, ол Қазақстан Республикасының мемлекеттік-конфессиялық қатынастарының тиімді модельдерін қарастырады. Зерттеушілер Б.А.Шабденов пен Г.Т.Әлімбаева [7, 302-312 б.] сауалнамаға қатысқандар арасында қоғамдағы діни төзімділікке деген көзқарас бірдей емес екенін атап өтті. Кейбіреулер әртүрлі конфессиялардың өкілдеріне құрметпен қарайды, ал басқалары наразылық білдіреді, осыған байланысты авторлар әлеуметтік шиеленіс білім мен мәдениеттің төмен деңгейімен қоғамда пайда болады деген қорытындыға келді. Поликонфессиялық қатынастарға Н.Балпанов, З.Н.Исмаганбетова, А.Г.Карабаева [8, 130-137 б.] өз жұмыстарын арнаған, олар модернизация мен жаһанданудың қоғамның рухани мәдениетіне әсерін атап өтіп, соған байланысты мемлекетте конфессия аралық және этносаралық келісімді қалыптастырудың қажеттілігін көрсетеді. Демек, жоғарыда аталған ғалымдардың дәлелдерін зерттей отырып, қоғамда ҚР Конституциясына негізделген құқықтық діни мәдениет пен құқықтық діни сананы көтеру қажет деп есептейміз.

Дін мәселелерін реттейтін құқықтық актілер жүйесін ұлттық және халықаралық деп екі деңгейге бөлуге болады.

Ұлттық құқықтық актілерге құқықтық актілердің негізі болып табылатын ҚР Конституциясы; ҚР Заңдары және дін мәселелерін реттейтін заңға тәуелді актілер жатады. ҚР Конституциясында азаматтардың ар-ождан бостандығына, қандай да бір дінге қатысты протекционизмнің болмауына, барлық конфессияларға төзімді көзқарасқа кепілдік беретін мемлекеттің зайырлы, демократиялық, құқықтық және әлеуметтік сипаты бекітілген.

Мәселен, Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының Заңы¹⁰ дін саласындағы заңдар арасында орталық орын алады.

⁹ Конфессия как особенность вероисповедания. [Электрондық ресурсы] // Айналыс режимі: <https://www.kakprosto.ru/kak-900037-konfessiya-kak-osobennost-veroispovedaniya>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁰ Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» 2011 жылғы 11 қазанындағы №483-

Заң қазіргі заманғы шындықтар мен үрдістерді ескере отырып, конфессиялық қатынастарды реттеу саласындағы мемлекеттік органдардың жүйелі жұмысының негіздерін айқындауға бағытталған. Бұл заң барлық дінге сенушілердің қызмет еркіндігінің кепілі болып табылады және Қазақстан Республикасының зайырлылығына негізделеді, әркімнің ар-ождан бостандығына құқығын бекітеді, діни сеніміне қарамастан әркімнің теңдігіне кепілдік береді. Заң ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудағы тарихи рөлін мойындайды, сонымен қатар Қазақстан халқының рухани мұрасымен ұштасатын басқа діндерді құрметтеуді көздейді, конфессияаралық келісімнің, діни толеранттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын атап өтеді.

Дін туралы заңнаманы талдай отырып, мынаны атап өткен жөн: кейбір азаматтар ҚР Конституциясының 22-бабына сүйене отырып, «әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерді негіздемеуі немесе шектемеуі керек»¹¹, діни қатынастарды реттеудің қажеті жоқ екенін және бұл олардың конституциялық құқықтарын бұзатынын көрсетеді. Мұны қате пікір деп санау керек, өйткені дін мен діни қызмет қоғамның бір бөлігі болып табылады және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет белгілі бір ережелер мен нормаларды белгілейді. Сондықтан көптеген елдер заңдар мен басқа да құқықтық актілер шығару арқылы діни қызметті реттейді. Бұл халықаралық тәжірибемен де дәлелденген. Мысалы, Ресейде «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң бар, онда діни ұйымдар ғибадат ету, дұға ету және діни жиналыстар, діни құрмет (қажылық) үшін арнайы жасалған ғибадат ғимараттары мен құрылыстарын, басқа да орындар мен объектілерді құруға және ұстауға құқылы екендігі анықталады. Ғибадат ету, басқа да діни рәсімдер мен рәсімдер: ғибадат үй-жайларында, ғимараттар мен құрылы-

старда, үй-жайларда, қажылық орындарында; зираттар мен крематорийлерде; тұрғын үй-жайларда кедергісіз орындалады. Діни ұйымдар емдеу-профилактикалық және ауруханалық мекемелерде, балалар үйлерінде, қарттар мен мүгедектерге арналған интернат-үйлерде діни рәсімдер мен рәсімдерді оларда тұрған азаматтардың өтініштері бойынша әкімшілік осы мақсаттар үшін арнайы бөлетін үй-жайларда өткізуге құқылы¹². Мысалы, Сербияда діни рәсімдер мен рәсімдер діни ұйымдардың ғимараттары мен құрылыстарында, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндірмесе, қоғамдық орындарда өткізілуі мүмкін. Діни рәсімдер ауруханаларда, әскери және полиция мекемелерінде, түрмелерде мұқтаж адамдардың өтініші бойынша өткізілуі мүмкін.

Осылайша, дін және діни қызмет туралы заңнамаға енгізілген барлық өзгерістер конфессияаралық қатынастардың одан әрі дамуына әсер етеді. Бірақ басты міндеттердің бірі азаматтардың діни қажеттіліктерін және мемлекетке экстремистік және террористік сипаттағы заманауи сын-қатерлерді жеңуге көмектесетін діни бірлестіктердің қызметін қанағаттандыру үшін қолайлы құқықтық режим құру болып табылатынын атап өткен жөн.

Дін саласындағы заңға тәуелді актілердің ішінде «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысын атап өтуге болады, Қазақстан Республикасындағы діни ахуалдың дамуын зерттеу мен талдауды ұйымдастыру, мемлекеттік органдардың, ұйымдар мен азаматтардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы қызметін ақпараттық-талдамалық және ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, дінтану сараптамасын жүргізу мекеме қызметінің пәні болып табылады¹³.

Келесі заңға тәуелді акт Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Мәдениет және діндердің халықаралық орталығы» мемлекеттік мекемесін құру

IV Заңы. // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=310678. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹¹ Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹² Российская Федерация. Федеральный Закон «О свободе совести и о религиозных объединениях». // Айналыс режимі: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=459107>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹³ Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 30 қаңтарындағы №72 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30087266. (жүзінген күні: 17.11.2023).

туралы» Қаулысы, онда мекеме қызметінің негізгі пәні Қазақстан Республикасының конфессияаралық келісім мен Қазақстан халқының бірлігін нығайтудағы бірегей тәжірибесін халықаралық деңгейде насихаттау, Қазақстанның халықаралық мәдениетаралық орталықтардың бірі ретіндегі рөлін ілгерілету болып табылады және конфессияаралық үнқатысуды жаңа деңгейге көтеру, Қазақстан халқын рухани жақындастыруға, мәдени және діни келісімді нығайтуға бағытталған халықаралық ауқымдағы іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу, мәдениет және дін саласындағы қарым-қатынастарды үйлестірудің халықаралық тәжірибесін зерделеу және қолдану; халықаралық мәдени және діни орталықтардың Қазақстанның мемлекеттік органдарымен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету екендігі көрсетілген¹⁴.

Конфессияаралық қатынастарды реттеуде «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылдың 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы маңызды мәнге ие, ол зорлық-зомбылық сипатындағы экстремистік көріністердің алдын алу және терроризм қатерлерінің алдын алу саласындағы өзекті міндеттер мен проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады.

«Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асырудың 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы дін саласындағы орталық заңға тәуелді актілердің бірі болып табылады. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Кешенді жоспарда қазіргі уақытта біздің мемлекетімізде 130-дан астам этникалық және 18 конфессиялық топтардың өкілдері тұратындығы көрсетілген. Қазақстанда көптеген жаңа формалары бар көптеген діни бірлестіктер бар, бірақ әртүрлі көзқарастарға, дәстүрлер мен мәдениеттерге қарамастан, мемлекеттебұл діни негізде қақтығыстар жоқ.

Мемлекет қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз етуге, діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, қоғамда қоғамдық келісімді сақтауға бағытталған діни дәстүрлерді жаңғырту және дамыту үшін барлық әрекеттерді жасауда.

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Кешенді жоспарда атап өтілгендей Қазақстан Республикасының дін қызметі саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары:

- барлық мемлекеттік органдар мен азаматтардың ар-ождан бостандығы мен дінін қорғауға кепілдік беретін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Заңдарын мүлтіксіз сақтау;

- Конституцияның конфессиялық, этникалық, нәсілдік, әлеуметтік және жыныстық белгілері бойынша кемсітудің кез келген нысандарына тыйым салатын баптарын орындау;

- адам құқықтары саласындағы аса маңызды халықаралық келісімдер мен шарттарға, оның ішінде БҰҰ-ның осы саладағы іргелі пактілеріне қол қойған Қазақстанның міндеттемелерін орындау;

- Қазақстанды зайырлы және құқықтық мемлекет ретінде бекітетін ережелерді іске асыру, конфессиялардың өзінің барлық құқықтары мен функцияларын іске асыру үшін тең және қолайлы жағдайлар жасау;

- азаматтық қоғам институттарының үкіметтік емес ұйымдардың, Қазақстан халқы Ассамблеясының, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға белсенді қатысуы;

- конфессиялардың бейбіт және құрметпен өмір сүруі, экстремизмнің таралуына қарсы тұру.

Жоспарда діни саладағы мемлекеттік саясаттың халықаралық тәжірибесін зерделеу кезінде көптеген мемлекеттерде діни қызмет саласын мемлекеттік реттеудің нормативтік құқықтық актілерінің жоқтығы анықталды. Мысалы, Өзбекстан, Қытай Халық Республикасы. Ал Қырғыз Республикасы мен Тәжікстан сияқты мемлекеттерде дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы қабылданды. Мұндай жағдайды дұрыс емес деп санаймыз, өйткені қоғамдағы кез келген қатынастар құқықпен реттелуі тиіс және осыған байланысты діни қызметті реттейтін қандай да бір нормативтік-құқықтық актіні қабылдау қажет.

Мемлекет дін саласындағы тұрақтылықты сақтау, қоғамдағы конфессияаралық келісімді нығайту, халықтың діни экстремизм мен радикализм идеологиясына кез келген нысанда және көріністе иммунитетін қалыптастыру жөніндегі шараларды іске асыруды

¹⁴ «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 28 тамыздағы №785 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30201904. (жүзінген күні: 17.11.2023).

қамтамасыз етуге тиіс.

Халықаралық құқықтық актілерге мыналар жатады: ұлттық азшылықтарға жататын адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы Конвенция, Шанхай экстремизмге қарсы іс - қимыл жөніндегі ынтымақтастық ұйымының конвенциясы, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, БҰҰ Бас Ассамблеясының «дін мен наным-сенімдер негізінде төзбеушілік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Декларация» қарары, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер басшыларының халықаралық құқықтар туралы адам құқықтары және негізгі бостандықтар саласындағы міндеттемелер декларациясы.

Халықаралық және ұлттық заңнамада ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы туралы ережелер бар. Қазақстан Республикасында ислам әлеуметтік топтар мен қауымдастықтар арасында кең таралған конфессия болып табылады. Исламмен қатар екінші дін-православие.

Егер конфессиялық қатынастардың стратегиялық даму кезеңдерін қарастыратын болсақ, онда бірінші кезең 2006 жылдан басталады, сол кезде бүкіл әлемде және мемлекетте қазіргі жағдай талданып, заңнаманы қайта қарау орын алды. Екінші кезең халықаралық шарттарға қол қойылған 2017-2020 жылдарды қамтиды. Осы кезеңде дін мәселелері бойынша ғылыми және талдау орталықтары құрылды, олардың жұмысы мемлекеттік органдардың ішкі саясат мәселелері жөніндегі қызметіне негіз болды.

Конфессиялық құрамды түсіну үшін Қазақстанның Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі жүргізген зерттеуге жүгінсек, азаматтардың діни белгілері бойынша пайыздық бөлінуі мынадай болды:

- сунниттік мазхаб мұсылмандары – 61,3%;
- православие христиандары – 17,2%;
- католиктер – 5%;
- Құдайға сеніп, бірақ ешқандай діни бағытқа жатпайтындар – 15,8 %;
- сенушілер емес, бірақ басқа адамдардың діни сезімдерін құрметтейтіндер – 23,5%;
- атеистер – 9,1%¹⁵.

The Cato Institute есебінің деректеріне сәйкес, ЕАЭО елдері арасында Қазақстан діни бостандық индексі бойынша Армения,

Беларусь және Қырғызстан сияқты елдерге жол берген. Ел тек Ресейден озып кетте алды. Елдің діни бостандық индексі 5,2-ні құрады. The Cato Institute есебінің деректеріне сәйкес, ЕАЭО елдері арасында Қазақстан діни бостандық индексі бойынша Армения, Беларусь және Қырғызстан сияқты елдерге жол берген. Ел тек Ресейден озып кетті. Елдің діни бостандық индексі 5,2-ні құрады.

Индекстің есебіне дін бостандығы, діни ұйымдарға қарсы қуғын-сүргін, қудалау және физикалық зорлық-зомбылық, құқықтық және нормативтік шектеулер сияқты критерийлер кірді. Елге қудалау мен діни зорлық — зомбылықтан бостандық саласында ең оң баға берілді – 8,5. Ең төменгі баға діни ұйымдарға қарсы репрессия критерийі бойынша берілді-3,3.

Елде 18 конфессияны қамтитын 3877 діни бірлестік тіркелген. Оның ішінде: 2744-исламдық, 341-православие, 89-католик, 587-протестант, 61-Иегова Куәгерлері, 24- аңапостолдық шіркеу, 13-Кришна сана қоғамы, 7-иудаизм, 6-бахай, 2-буддизм, 2-Иса Мәсіхтің соңғы күнгі әулиелер шіркеуі (мормондар), 1 – муниттер құрайды.

Ел бойынша барлығы 3654 діни ғимараттар жұмыс істейді. Оның ішінде: 2744-мешіттер, 299-православие храмдары, 111-католик шіркеулері, 411-протестанттық ғибадат үйлері, 54-Иегова куәгерлерінің дұға үйлері, 24-Жаңа апостолдық шіркеудің дұға үйлері, 6 - синагогалар, 2 - Бахай ғибадат үйлері, 2 – «Кришна санасы қоғамы» ғибадатханалары, 1 - будда ғибадатханасы бар¹⁶.

Ресми түрде 581 миссионер тіркелген, оның ішінде 438-шетелдік азаматтар және 143-Қазақстан азаматтары.

Барлық тіркелген діни қатынастар субъектілері өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырады, бейбітшілік пен келісім ісіне, қоғамды дамытуға, мемлекетті нығайтуға қызмет етеді.

2022 жылдың 3 тоқсанындағы жағдай бойынша елде 13 рухани оқу орны жұмыс істейді, онда 4378 адам білім алады. Оның ішінде 11-ислам бағытында (1-«Нұр-Мүбарак» университеті, 9 медресе-колледж, 1-Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы имамдардың біліктілігін арттыру Ислам институты); 2 – христиан бағыты (1 – Алматы православиелік рухани семина-

¹⁵ *Насколько религиозны казахстанцы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режими: /https://ru.sputnik.kz/20210416/Naskolko-religiozny-kazakhstantsy-16811944.html. (жүзінген күні: 17.01.2023).*

¹⁶ *Сайт Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. [Электрондық ресурс] // Айналыс режими: /https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru. (жүзінген күні: 17.11.2023).*

риясы және 1 – «Мария-Ана Шіркеуі» Епархияралық жоғары рухани семинариясы)¹⁷.

2020 жылдың 1 тоқсанының қорытындысы бойынша 258 азамат шетелдік теологиялық оқу орындарында оқуын жалғастыруда (оның ішінде 130 адам ұсынылған мекемелерде, 113 адам күмәнді оқу орындарында білім алуда). Рухани білім алу үшін ең көп сұранысқа ие елдер – Египет Араб Республикасы (95), Түркия (66), Сауд Арабиясы Корольдігі (57), сондай-ақ Иордания (17 адам) болып табылады.

Еліміздегі рухани оқу орындарында білім алу үшін жастардың шетелге кетуін азайту мақсатында қазақстандық жоғары оқу орындарында білім алу үшін қажетті жағдайлар жасалған. Атап айтқанда, Білім және ғылым министрлігі, жергілікті атқарушы органдар жыл сайын «Исламтану», «Дінтану» және «Теология» мамандықтары бойынша білім беру гранттарын бөледі. Жыл сайын осы мамандықтарға білім беру гранттары бөлінеді¹⁸.

Осылайша, жоғарыда келтірілген статистикалық деректерден елде барлық конфессиялардың тендігіне қарамастан, негізінен мұсылмандар мен православ христиандардың басым екені көрінеді. Мұсылмандар мен православ христиандар осы конфессиялар ішінде ең ірі діндер екені белгілі және өзара байланыстылығымен олар елдегі конфессияралық тұрақтылықты қамтамасыз етеді және осы тұрақтылықтың негізінде Қазақстандағы басқа конфессиялар арасында қатынастар қалыптасады деуге болады.

Сондықтан қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында этносаяси, этномәдени, оның ішінде конфессиялық процестер өте өзекті болып табылады. Олар жан-жақты теориялық талдауды қажет етеді. Қазақстан – әлеуметтік сараланған полиэтникалық қоғамдастық, онда оның мүшелері әртүрлі мүдделерге, мәдени және саяси белсенділіктің әртүрлі дәрежесіне ие бола отырып, демократиялық дамудың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын біріктіретін біртұтас тұтастыққа бірігеді. Тәуелсіздіктің 34 жылы ішінде елімізде қоғамдық тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді, қазақстандық бірегейлікті және жалпықазақстандық патрио-

тизмді қалыптастыруды қамтамасыз етудің өзіндік моделі іске асырылды.

Қазақстан мемлекетінің бастамасы бойынша тұтастық пен бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері өткізіліп тұрады. 2003 жылы әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының бірінші съезі өтсе, қазіргі таңға дейін жеті съезі өтті. Съездерде сенушілер бейбітшілік құру, жанжалдарды болдырмау, қоғамда келісімді қамтамасыз ету жөніндегі қызметпен айналысуға шақырылатыны әрқашан атап өтіледі. Әлемдік көшбасшылар съезінің маңызды ерекшелігі және оның қатысушыларының өкілдік құрамы дәстүрлі діндерге айналды. Форум жұмысына барлық әлемдік және жоғары өкілдер қатысады дәстүрлі діндер, беделді саясаткерлер, қоғамдық халықаралық ұйымдардың қайраткерлері, басшылары. 2022 жылы VII Съезде әлемнің 50-ден астам елінен 100-ге жуық делегация жиналды, бұл бұл өзектілік пен сұраныстың айқын дәлелі бұл диалогтық платформа. Съезд Хатшылығының Жұмыс органы халықаралық ұйымдармен 30-дан астам меморандумдар мен келісімдер жасалды, діни, білім беру және басқа құрылымдар¹⁹.

Қорытынды

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселесін зерделеп, біз мынадай қорытындыға келдік:

Біріншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР заңында мынадай терминдердің анықтамасын енгізу қажет:

конфессия – бұл бір діни ілім негізінде әрекет ететін бір топты немесе діни ұйымды құрайтын бір діннің ішіндегі ағым;

деноминация – бұл діни ұйым немесе христиан дінінің әртүрлі бағыттары, сектаға ұқсас, бірақ өзіндік иерархиялық жүйесі бар.

Екіншіден, сөз бостандығы мен дін бостандығы құқығы Конституцияда, әлемнің көптеген елдерінің заңнамасында және халықаралық құқықтық актілерде бекітілген негізгі адам құқықтарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 1-бабында Қазақстан өзін зайырлы

¹⁷ Религиозное и религиозно-образовательное образование. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: //https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁸ Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттің саясатын іске асыру жөніндегі 2021-2023 жылдарға арналған кеңенді жоспарды бекіту туралы қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 31 желтоқсанындағы №953 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: //https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁹ «Религиозные лидеры за справедливый и безопасный мир». Концепция развития Съезда лидеров мировых и традиционных религий на 2023-2033 гг. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: //https://icrc.kz/uploads/03.11.2023/. (жүзінген күні: 17.11.2023).

мемлекет ретінде бекітетіндігі айтылған, бұл діни ұйымдар мемлекеттің істеріне араласып, елдің саяси өміріне ықпал ете алмайтындығын білдіреді. Зайырлы мемлекет қабылданған шешімдер діни емес, құқықтық принциптерге негізделген деп болжайды.

Үшіншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңында өңірлік діни бірлестіктер туралы бабында бес жүзден аз қатысушыларды қарастыру қажет. Мысалы, үш жүз қатысушы.

Төртіншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңында экспертиза түріндегі діни бірлестіктердің қызметіне шамадан тыс бақылау байқалады. Сараптама діни ұйым қызметінің барлық түрлерін бақылайды. Бұл жағдайда діни бостандық бұзылмайды ма?

Бесіншіден, дін – бұл адамдардың наным, идеялары, сенімі, сондықтан мемлекет діни ағымды оң қабылдайды, бірақ ол арнайы құқықтық актілерді қабылдау арқылы кез-келген заңсыз әрекеттермен күреседі. Осылайша, құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу мақсатында 2016 жылғы 22 желтоқсандағы Заңмен «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы»

ҚР Кодексіне азаматтарды уақытша болатын жері бойынша міндетті тіркеу туралы өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Сондай-ақ ұялы телефондарды тіркеу көзделген. Қазіргі уақытта адамдар интернеттен дін туралы ақпарат алатыны белгілі. Кейде бұл жаңа пікірлес адамдарды іздейтін деструктивті ұйымдар үшін құрал бола алады. Осыған орай, жоғарыда аталған заң дер кезінде қабылданған заң болып шықты. Бірақ діни саладағы мәселелерді қатаң әкімшілік әдістермен шешу мүмкін емес, дәстүрлі діни негіздерді қорғау және адамның діни сенім бостандығы құқығын сақтау қажет.

Алтыншыдан, қазіргі уақытта шетелдік тәжірибені, оның ішінде діни және дінтану білімінде имплементациялау өзекті болып отыр. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында «Исламтану», «Теология» сияқты заманауи теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен ғылыми принциптермен байланысты ғылыми пәндерді енгізуді ұсынамыз. Оксфорд пен Кембридж үлгісіндегі еуропалық университеттердің табысты тәжірибесі көрсеткендей, теологиялық мәселелерді зерттеудің объективті ғылыми әдістерін органикалық түрде тоғыстыру мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТ

1. *Международные пакты о правах человека: сб. док. / сост.: В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. – Москва: Норма, Инфра-М, 1998. – 784с.*
2. *Шахов М.О. Вероисповедная политика Российской государства [Текст] / М. О. Шахов — . — Москва: Изд-во РАГС, 2005 — С.9.*
3. *Дорская А. А. Эволюция понятия «государственно-конфессиональные отношения» в контексте правового развития России / Дорская А. А. [Электронный ресурс] // Cyberleninka: [сайт]. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (дата обращения: 04.10.2022).*
4. *Алимова С.Б. Государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан. <https://cyberleninka.ru/article/n/>.*
5. *Овчинников В.А. Казахская модель этноконфессионального согласия // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. - 2019, - №62, - С.128-137.*
6. *Шабденова А.Б., Алимбекова Г.Т. Межконфессиональное согласие и толерантность городских жителей Казахстана: результаты социологического исследования // Вестник РУДН. Серия: Социология. -2019, - №2, - С.302-312.*
7. *Балпанов Н. Исмаганбетова З.Н., Карабаева А.Г. Укрепление межконфессионального согласия в Казахстане // Вестник КалМУ. – 2018, - №1(37), - С.130-137.*
8. *Қуницын И.А. Концепция вероисповедной политики России // Интеллект и право. – 2009, 16 марта.*

REFERENCES

1. *International Human Rights Covenants: Sat. doc./comp.: V.A. Kartashkin, E.A. Lukasheva. - Moscow: Norma, Infra-M, 1998. - 784s.*
2. *Shakhov M.O. Religious policy of the Russian state [Text] / M.O. Shakhov -. - Moscow: Publishing House of RAGS, 2005 - S.9.*
3. *Dorskaya A. A. Evolution of the concept of "state-confessional relations" in the context*

of the legal development of Russia/Dorskaya A. A. [Electronic resource]//Cyberleninka: [site]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (accessed date: 04.10.2022).

4. Alimova S.B. *State-confessional relations in the Republic of Kazakhstan.* <https://cyberleninka.ru/article/n/>.

5. Ovchinnikov V.A. *Kazahstanskaya model' etnokonfessional'nogo soglasiya // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya.* - 2019, - №62, - S.128-137.

6. SHabdenova A.B., Alimbekova G.T. *Mezhkonfessional'noe soglasie i tolerantnost' gorodskih zhitelej Kazahstana: rezul'taty sociologicheskogo issledovaniya // Vestnik RUDN. Seriya: Sociologiya.* -2019, - №2, - S.302-312.

7. Balpanov N. Ismaganbetova Z.N., Karabaeva A.G. *Ukreplenie mezhkonfessional'nogo soglasiya v Kazahstane // Vestnik KalMU.* – 2018, - №1(37), - S.130-137.

8. Kunicyn I.A. *Koncepciya veroispovednoj politiki Rossii // Intellect i pravo.* – 2009, 16 marta.

КОНСТИТУЦИЯ, ПОЛИТИКА, ПРАВО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Айтхожин Кабдулсамих Кошекевич

Заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаева, доктор юридических наук, профессор, академик РАЕН, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Сатбаева Айжан Муратовна¹

Доцент кафедры «Социально-гуманитарные науки» Университета Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, кандидат юридических наук, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: sathaeva@mail.ru

Алимбетова Алида Робертиновна

Доцент кафедры «Экономика, услуги и право» Института «Педагогика, бизнес и право» Алматинского гуманитарно-экономического университета, доктор PHD, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Аннотация. В представленной статье даются формулировка и обоснование методологического понимания конституционализма как главной парадигмы вектора развития современного Казахстана в условиях реформы Конституции. В исследовании рассматривается соотношение отечественного конституционализма с реалиями, продиктованными историческими этапами развития казахстанской государственности, аутентификация и многозначность конституционализма; всесторонность, универсальность и широкий публичный интерес к ценности конституционализма, как явления; конституционные императивы и корреляция правовых и моральных норм в ходе установления конституционализма.

Связь между конституционализмом и народным суверенитетом в контексте этой статьи является критическим направлением политической теории, юриспруденции и конституционализма. Авторы предполагают, что конституцию можно более осмысленно понять, приняв более сложную концепцию демократии - такую, которая способна различать народную суверенную власть в руках самого народа и его представителей в правительстве. Она устанавливает, что в парадигме доктрины основной структуры конституции лежат фундаментальные вопросы о взаимосвязи между конституционализмом и народным суверенитетом. В статье исследуются теоретические подходы к понятию правовая политика, рассматриваются направления правовой политики и их включения в конституции нашей страны, а также предпринята попытка обоснования роли и влияния правовой политики в сфере защиты прав и свобод личности в конституционном и других аспектах, анализируется исторический процесс обретения Казахстаном суверенитета, формирования и дальнейшего совершенствования отдельных институтов, составляющих несущие конструкции конституционализации. В исследовании сделан вывод о том, что развитие идей Концепции правовой политики, посвященных вопросам совершенствования отрасли конституционного законодательства, требует создания теоретической модели развития конституционного права как ведущей отрасли национального права.

Ключевые слова: Конституция, концепция, правовая политика, государственность, политические институты, институционализация, плюрализм, конституционализация.

¹ Автор для корреспонденции

КОНСТИТУЦИЯ, САЯСАТ, ҚҰҚЫҚ: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Қабдулсамих Көшекұлы Айтхожин

Қонаев Университетінің конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор, РАЕН академигі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Айжан Мұратқызы Сәтбаева

Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университетінің «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sathaeva@mail.ru

Алида Робертиновна Алимбетова

Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің «Педагогика, бизнес және құқық» институтының «Экономика, қызметтер және құқық» кафедрасының доценті, PhD докторы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Аннотация. Ұсынылған бапта Конституция реформасы жағдайында қазіргі Қазақстанның даму векторының басты парадигмасы ретінде конституционализмді әдіснамалық түсінудің тұжырымдамасы мен негіздемесі беріледі. Зерттеуде отандық конституционализмнің қазақстандық мемлекеттілікті дамытудың тарихи кезеңдерімен түсіндірілген шындықтармен арақатынасы, конституционализмнің түпнұсқалылығы мен көп мағыналылығы қаралады; құбылыс ретіндегі конституционализм құндылығына жан-жақты, әмбебап және кең жұртышылық мүддесі; конституциялық императивтер және конституционализмді орнату барысындағы құқықтық және моральдық нормалардың корреляциясы.

Конституционализм мен халықтың егемендігі арасындағы байланыс осы бап аясында саяси теорияның, құқықтану мен конституционализмнің сыни бағыты болып табылады. Авторлардың пайымдауынша, демократияның неғұрлым күрделі тұжырымдамасын - халықтың өз қолында және оның үкіметтегі агенттерінің қолында халықтың егеменді билігін ажыратуға қабілетті тұжырымдамасын қабылдау арқылы конституцияны мағыналырақ түсінуге болады. Ол конституцияның негізгі құрылымының негізгі доктринасының негізінде конституционализм мен халықтық егемендік арасындағы өзара байланыс туралы іргелі мәселелер жатыр деп белгілейді. Мақалада құқықтық саясат ұғымына теориялық тәсілдер зерттеледі, құқықтық саясаттың бағыттары және оларды еліміздің конституциясына енгізу қарастырылады, сондай-ақ конституциялық және басқа да аспектілерде жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы құқықтық саясаттың рөлі мен ықпалын негіздеуге әрекет жасалды, Қазақстанның егемендікке ие болуының, жекелеген институттарды қалыптастырудың және одан әрі жетілдірудің тарихи процесі талданады конституцияландырудың тірек конструкциялары. Мәтін елдің тәуелсіз қалыптасу кезеңіндегі революциялық тәжірибесін институционалдандыруға саналы түрде талпыныс болып табылады.

Түйінді сөздер: Конституция, тұжырымдама, құқықтық саясат, мемлекеттілік, саяси институттар, институттандыру, плюрализм, конституцияландыру.

**CONSTITUTION, POLITICS, LAW:
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL
ASPECTS OF IMPROVING
CONSTITUTIONAL REGULATION**

Aitkhozhin Kabdulsamikh Koshekovich

Head of the Department of Constitutional, International Law and Customs Affairs, Kunaev University, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Natural Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Satbayeva Aizhan Muratovna

Associate Professor of the Department of Social and Humanities Sciences, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Candidate of Law, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: sathaeva@mail.ru

Alimbetova Alida Robertinovna

Associate Professor, Department of Economics, Services and Law, Institute of Pedagogy, Business and Law, Almaty University of Humanities and Economics, Doctor PHD, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Abstract. *The presented article gives the wording and justification of the methodological understanding of constitutionalism as the main paradigm of the vector of development of modern Kazakhstan in the context of the reform of the Constitution. The study considers the relationship of domestic constitutionalism with the realities dictated by the historical stages of the development of Kazakh statehood, authentication and ambiguity of constitutionalism; partisanship, universality, and a broad public interest in the value of constitutionalism as phenomena; constitutional imperatives and the correlation of legal and moral norms during the establishment of constitutionalism.*

The relationship between constitutionalism and popular sovereignty in the context of this article is the critical focus of political theory, jurisprudence, and constitutionalism. The authors suggests that the constitution can be more meaningfully understood by adopting a more complex concept of democracy—one that is able to distinguish between popular sovereign power in the hands of the people themselves, and in those of their agents in government. It establishes that underlying the bedrock doctrine of the basic structure of the constitution are fundamental questions about the relationship between constitutionalism and popular sovereignty. The article examines theoretical approaches to the concept of legal policy, considers the directions of legal policy and their inclusion in the constitutions of our country, as well as attempts to substantiate the role and influence of legal policy in the field of protecting the rights and freedoms of the individual in constitutional and other aspects, analyzes the historical process of Kazakhstan's acquisition of sovereignty, the formation and further improvement of individual institutions that make up the constructs of constitutionalization. The text is a conscious effort to institutionalize the country's revolutionary experience during its independent formation.

Keywords: *Constitution, concept, legal policy, statehood, political institutions, institutionalization, pluralism, constitutionalization.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_53

Введение

Фундаментальное значение реформы Конституции Республики Казахстан посредством республиканского референдума 5 июня 2022 г. несомненно, в свете приближения отечественного действующего права к стандартам, отвечающим требованиям постепенных демократических преобразований, создаю-

щих политическую базу для качественных перемен социально-политического развития нашей страны. Накопление качественных изменений, влекущих постепенное и поэтапное совершенствование правовой системы Республики Казахстан, как известно, отразилось в трех основательных конституционных реформах, прошедших в 1998, 2007 и 2017 гг.

Бесспорно, что в условиях фундаментальных демократических преобразований, начавшихся после внесения дополнений и изменений в Конституцию Республики, со всей очевидностью ощущалась потребность в полнокровной реализации Концепции правовой политики страны, отвечающей новейшим вызовам правового развития государства и общества.

Целью исследования является осуществление анализа тенденций динамичной связи таких концептуальных понятий в юриспруденции как право, Основной закон государства и политика.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования проблематики соотношения конституции, политики и права являются диалектический, логико-правовой, системно-структурный методы, методы политико-правового анализа, формально-юридического анализа, правового моделирования.

Обсуждение и результаты

Конституция, политико-правовые институты, их теоретико-методологическое обоснование являются постоянным объектом научных исследований [1; 2]. «Феномены конституция, конституционализм... безусловно входят в число важнейших атрибутов любого демократического, прогрессивного государства. Тенденцией современного периода развития конституционализма является двувекторная характеристика: в парадигмах практического и теоретического конституционализма» [3, с.15]. Представляет интерес образное сравнение процедуры изменения конституции с «волшебным зеркалом, способным раскрыть истинное лицо конституции» [4, с.375]. Есть и более креативное отражение конституционной реформы, представляющая изменение и дополнение конституции как конституционную революцию [5, с.258].

В этой связи в Концепции правовой политики определены основные цели и задачи политики государства в правовой сфере общества и общие направления развития отечественного государства и права. «Следует продолжить развивать потенциал, заложенный в положениях важнейшего правового документа – Конституции, поскольку неу-

коснительное соблюдение конституционных прав и гарантий является залогом достижения высоких задач, поставленных перед государством, - отмечается в Концепции правовой политики. - Формула политической системы "Сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство" должна обеспечиваться конституционным законодательством и регулированием деятельности всех органов государственной власти»².

Фундаментальная разработка основных направлений развития национального права в Концепции правовой политики, являясь теоретико-методологической базой совершенствования отрасли конституционного права, требует переосмысления многих проблем конституционного права. То есть важнейшей задачей является системная реализация принципов и норм Конституции в деятельности органов государственной власти и институтов гражданского общества, обеспечение верховенства, высшей юридической силы и прямого действия Конституции, реализацию ее высокого потенциала в действующем праве страны.

В свете реализации Концепции правовой политики представляется необходимым уделить внимание теоретическим вопросам соотношения конституционного права и политики. Дело в том, что, несмотря на тесную взаимосвязь и взаимозависимость права и политики, в условиях поэтапных демократических преобразований конституционное право как ведущая отрасль действующего права страны должна всецело иметь приоритет по отношению к политике, которая должна строго основываться на нормах Конституции и действующего права и вследствие этого связанной требованиями легитимности. «Фундаментальной основой национальной правовой системы является конституционное право, - отмечается в этой связи в Концепции правовой политики, - главным источником которого является Конституция Республики Казахстан»³.

Так, в числе политических средств обеспечения приоритета Конституции и законов следует назвать повышение уровня конституционности в системе правового регулирования общественных отношений, а также последовательную реализацию конституционного принципа разделения

² Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года, №674 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (дата обращения: 01.10.2023г.)

³ Там же.

единой государственной власти, что предполагает не только самостоятельность, но и сотрудничество и взаимодействие органов государства. Исследуя феномен конституционного принципа разделения государственной власти, американский ученый Филип Сейлс справедливо отмечает, что «основной задачей государства является поддержание легитимности в отношении своих граждан, а задачей институтов, составляющих государство, является поддержание легитимности в глазах друг друга» [6, с.98].

В этой связи нет сомнения в том, что приоритет права над политикой, политической властью в условиях преодоления наследия авторитарного правления Назарбаева должен быть непреложным принципом современной политико-правовой культуры. Вместе с тем, как отмечают российские исследователи, исторический опыт показывает, что акцент на приоритете права и прав человека относительно политики проявляется главным образом в условиях демократических режимов, где правовые нормы базируются на универсальном принципе формального равенства. Таким образом, вопрос о взаимосвязи прав человека и политики сводится к особенностям политического устройства, определяемого тем, признает ли данный режим господство в обществе принципов права и прав человека или нет [7, с.237].

Создание единого правового пространства в Республике Казахстан требует целенаправленной и эффективной государственной политики, а также полноценного формирования и функционирования системы действующего права и ее институтов. Обратное, устойчивое единое правовое пространство является ключевым условием для последовательной реализации конституционной политики и определяет ее эффективность. Таким образом, существуют взаимодополняющие процессы, где право и политика совместно решают общую задачу – строительство демократического государства, основанного на правовых принципах, и социально-ориентированной рыночной экономики. В данном контексте нет оснований для противопоставления политики и права. Опыт суперпрезидентской республики показывает, что как право, так и политика сталкиваются с проблемами, такими как правовой хаос и коррупция, и взаимодействуют друг на друга.

Дальнейшая реализация положений Концепции правовой политики требует проведения теоретико-методологических

исследований, посвященных анализу общих принципов построения системы действующего права страны, соотношения системы отечественного права и совокупности отраслей права, как единого целого, обладающего общесистемными, интегративными свойствами. Необходимо будет уделить внимание и общетеоретическим вопросам деления системы действующего права на частное и публичное в целях выявления их оптимального соотношения для достижения эффективного правового регулирования общественных отношений. В этой связи целесообразно также рассмотреть практических вопросов возможного подразделения действующего права на публичное и частное, как равных друг другу подсистем отечественной правовой системы.

Развитие идей Концепции правовой политики, посвященных вопросам совершенствования отрасли конституционного законодательства, требует создания теоретической модели развития конституционного права как ведущей отрасли национального права. Концептуальная модель конституционного права позволит выделить основные направления совершенствования подотраслей, институтов и подинститутов отрасли конституционного законодательства, раскрыть связи и взаимозависимости, существующие в этой ведущей отрасли действующего права.

Обычно политика и политические институты оформлены в конституционно-правовых рамках, что означает их возникновение, функционирование и существование в соответствии с принципами и идеями, закрепленными в действующем праве и Конституции [8, с.10]. В соответствии с этим, принцип признания идеологического и политического многообразия закреплен в пункте 1 статьи 5 Конституции Республики Казахстан. Важно отметить, что конструктивная и научно обоснованная политика должна соответствовать конституционным принципам. В противном случае она может быть рассмотрена как антиконституционная, что представляет угрозу для ее легитимности и соответствия интересам народа и общества. Конституционно-правовой подход к политике подчеркивает тесную взаимосвязь между политикой и правом.

Противопоставляя политический и правовой конституционализм, некоторые авторы приходят к следующему выводу. Юридическая конституция рассматривается как корректирующая мера – даже основа – действующей политической конституции [9].

В некоторых исследованиях утверждается, что оппозиция между политическим и правовым конституционализмом может быть связана с расколом в том, что философы назвали «социальным воображаемым»: общим пониманием, лежащим в основе социальной жизни [10]. Поскольку социальные воображаемые понимания по своей природе расплывчаты и нечетко определены, политический и правовой конституционализм следует рассматривать не как конкурирующие теории или эвристические модели, а более абстрактно – как контрастирующие способы представления политического мира.

Политическая функция Конституции Республики Казахстан – это отражение расстановки политических сил в казахстанском обществе, юридическое закрепление баланса их интересов и создание на этой основе прочных гарантий политической стабильности общества. В связи с тем, что в действующей Конституции закреплён принцип политического плюрализма, социально-политическая жизнь казахстанского общества развивается на основе разнообразия политических идеологий и мнений.

Академик Г.С. Сапаргалиев подчеркивал, что реальная политика вырабатывается и осуществляется в процессе борьбы, столкновения различных идей, воззрений [11, с.38]. Это не должно выдвигать идеологию во главу угла. Одним из проявлений активного взаимодействия политики и идеологии может явиться неуправляемое взаимопроникновение идеологии и политики, что само по себе может повлечь совершенно непредвиденные последствия – от либерализма до крайней реакционности. Превалирование идеологии в политике может повлиять на деятельность всего государства, органов государственной власти. В этой связи, Конституция Республики Казахстан признаёт идеологическое и политическое многообразие, однако не допускает слияния общественных и государственных институтов. Это предотвращает возможность и вероятность партийных противостояний.

В литературе обосновано, что правовая политика – суть неотъемлемая часть самого права как объективного явления в общественном порядке [12, с.11].

Политический плюрализм выражается и в формировании реальной многопартийности в Казахстане. Основной закон определяет правовые основы функционирования и развития казахстанской политической системы и ее институтов, а также характер вза-

имоотношений государства и общественных объединений, политических партий, принципы их сотрудничества в решении политически значимых вопросов. Рассматривая политическое многообразие сквозь призму системы «сдержек и противовесов», считаем нужным отметить, что юридическая возможность существования политических партий и движений предполагает их разумное сосуществование и взаимодействие во власти. Такая модель взаимодействия государства и гражданского общества позволяет законодательной и исполнительной власти более взвешенно подходить к принятию социально значимых решений и видеть их последствия. Это приводит к продуманному подходу к поддержанию баланса различных интересов [13, с.895].

В условиях политического и идеологического многообразия интеграция различных социальных сил общества обеспечивается посредством проведения единой конституционно-правовой политики государства. В этой связи развитие многопартийной системы, сети НПО, расширение и углубление позиций движения правового полицентризма, ориентация казахстанского общества на толерантность сознания и профилактику экстремизма требует активного внедрения ценностей конституционализма в практику общественной и государственной жизни.

Конституционно - правовая политика представляет собой симбиоз государственно-правовых отношений и собственно отношений, складывающихся в гражданском обществе. В данном случае применение термина «конституционно-правовая политика» предполагает чисто политический контекст, что само по себе объясняется взаимодополняемостью и взаимным проникновением, несмотря на традиционное разделение этих сфер. Отношения, не лежащие в плоскости политики, касающиеся межличностных аспектов, не регулируются правом ни прямо, ни косвенно, задают ту индивидуальность, которая присуща свободной и самореализующейся вне политики личности. Это отношения, складывающиеся минуя правовое оформление и политическое влияние, руководствующиеся культурно-историческими традициями, укладом жизни. Современное гражданское общество – это выстроенные сугубо в личностных, нравственных, культурных и религиозных рамках общественные отношения.

Как справедливо отмечает Карла Юматл, философский плюрализм всегда влечет за

собой признание эмпирического разнообразия в сердце культурного и политического плюрализма. Культурный и политический плюрализм, в свою очередь, может или не может перерасти в философский тезис [14].

В этом контексте важно подчеркнуть необходимость постоянного обогащения политической сферы разнообразными источниками, которые имеют свое происхождение в различных неполитических сферах личной жизни, таких как культура, религия и этнические отношения. Однако ключевым аспектом во взаимодействии собственно политических и неполитических отношений состоит в наличии соответствующих органов и специальных сбалансированных и удовлетворяющих большинство граждан мер по созданию условий для динамичного функционирования правового механизма общества, включая и Основной закон государства. В этой связи Н. Барбер в своем исследовании «Принципы конституционализма» говорит, что это необходимо для повышения благосостояния граждан. У государства есть обязанности, которые не основаны на благополучии его граждан, и оно может на законных основаниях преследовать благие общественные цели, которые не способствуют благополучию его граждан. Государство существует для своих граждан, не в первую очередь в том смысле, что оно создано для того, чтобы улучшить их благосостояние, а в том смысле, что это способ для граждан (а не для посторонних) действовать как организованное сообщество [15].

Непосредственного проникновения конституционно-правовой политики в сферу гражданского общества, как уже было отмечено, не происходит. Однако сильное и эффективное гражданское общество строится на предпосылках, которые формируются в ходе реализации разумной конституционно - правовой политики. Влияние конституционно-правовой политики прослеживается и в фигуре личности в обществе, ее поведенческих паттернах и характере ее взаимоотношений с государственным аппаратом. Именно личность, как единица измерения, как аргумент качества, как критерий баланса во взаимоотношениях общества и государства, - основной постулат решения вопроса установления и соблюдения границ между государством и гражданским обществом.

Достижения демократического общества, его правовая и социальная свобода и нравственность прямо зависят от личности. Справедливо в этой связи ожидание

обратной связи и влияния. Одна из главных сторон сущности современной конституционно-правовой политики – способность личности влиять на конституционно-правовую политику. Это качественно отличает ее от иных видов правовой политики. Регулирующее и координирующее начало всей правовой политики в государстве есть существо ее целостности и реализуемости.

Соответственно конституционализм часто ассоциируется с необходимостью принятия законов, ограничивающих сферу действия государства, рассматриваемые фокусно, как институт, представляющий угрозу свободе личности. Эта точка зрения позволяет рассматривать конституционное право как инструмент господства государственной власти [16, с.115].

Стратегические и тактические основания конституционно-правовой политики заложены в содержательном контексте самого основного закона государства и общества. Концептуальное обоснование целевых критериев обусловлено наличием нормативно-организационных параметров, коими в Конституции являются конституционные нормы, принципы и положения. Так, наделенная общерамочным характером главенствующая роль основного закона в системе национального законодательства определяет стратегическую направленность конституционно-правовой политики.

Конституционно-правовое конструирование новой реальности всегда связано с уровнем правовой культуры общества. Как правило, парадигма конституционной правовой политики зеркально отражает актуальный уровень правовой культуры, синтезирующей достигнутый обществом (и образующим его кругом индивидуумов) консенсус правового сознания на его высшей точке - правовой идеологии. В данном контексте уместно обоснование соотношения таких категорий как правовая идеология, цивилизованная демократия и конституционная правовая политика. Не будучи совпадающими в содержательном аспекте, эти категории, тем не менее, находятся в сопредельных, пересекающихся плоскостях, и ощущают мощное взаимное влияние и воздействие. При взаимной адаптации уровня правовой культуры, демократизации и конституционно-правовой политики учитывается сложность механизмов правового регулирования общественных отношений, опосредующих участие государства, общества и личности. Следует иметь ввиду значимость корреля-

ционной зависимости сущности конституционно-правовой политики и правовой идеологии как показателя оценки общечеловеческих ценностей и приоритетов. Только в таком случае конституционно-правовая политика должна воспринимать правовую идеологию в качестве верного ориентира и суммы необходимых критериев. По сути, соотношение политики и права должно привести к главному результату – использованию Конституции и всего действующего законодательства для сохранения государства правовым, а статуса личности – защищенным. При этом недопустимо упрощение понимания конституционно-правовой политики как облеченного в юридическую форму политического решения. В соотношении политики и права доминантной выступает роль права.

Заключение

Конституционно-правовая политика как моделируемый итог реализации правовой политики в целом представляет собой некий стратегический документ государства, в котором юридически четко регламентированы утверждение и защита конституционного строя. Такой документ основывается на таких факторах как конструктивность конституционного законодательства, синтез позитивного и естественного права, легитимность публичной власти, эффективность взаимодействия всех акторов политического участия. «Закон един для всех – как для людей, облеченных властью, так и для общественников, - отмечается в этой связи Главой государства К.К. Токаевым. - Политические преобразования показали готовность граждан принимать решения на всех уровнях – от местного самоуправления до общенациональных вопросов. Политическая трансформация нацелена на формирование честных и справедливых «правил игры», искоренение фаворитизма и монополий во всех сферах жизни» [17].

Таким образом, целеполагание при определении контуров и сущности конституционно-правовой политики структурируется на базе основных его элементов – потребности, мотивах, осознанности, результативности. Наше исследование позволяет сделать вывод о выражении сущности и значения конституционно-правовой политики через систему конституционных принципов, как фундаментальных и руководящих идей и положений, закрепленных в Основном законе государства. Все это говорит о неразрывной связи конституционно-правовой политики прежде всего с самой Конституцией.

Конституция и политика призваны находиться в неразрывном органическом единстве: политика не может противоречить Основному закону, вступать с ней в конфликт, иначе она становится ущербной, негативно сказывается на положении в стране.

Политическая функция Конституции, таким образом, выражается в том, что она организует политико-правовой процесс в обществе и направляет активное поведение субъектов политики в необходимое конституционно-правовое русло, выступает основой их легитимного, правомерного поведения. В этой связи процесс политической модернизации казахстанского общества должен осуществляться строго в конституционно-правовых рамках с максимальным и разумным использованием потенциала Конституции Республики Казахстан.

Учитывая, что Конституция, как Основной юридический закон, представляет собой феномен постоянного утверждения права, при рассмотрении вопросов совершенствования конституционного законодательства важно правильно расставить акценты: абсолютно все стадии такой конституционализации должны рассматриваться через призму конституционного статуса личности, его прав и свобод как высших ценностей государства.

С учетом положений Концепции правовой политики, особое внимание в теоретических разработках целесообразно также уделить вопросам обеспечения стабильности Конституции, последовательной реализации ее демократического потенциала, наиболее эффективных путей и способов конституционного правоприменения. Ведь Конституция – Основной юридический закон, принципами, идеями и нормами которого обязаны руководствоваться органы государства, их должностные лица, организации, общественные объединения и граждане.

В этой связи актуальными остаются вопросы реализации принципа прямого действия Конституции в правоприменительной практике. В контексте вышесказанного требуется разработка теоретической модели прямого действия Конституции, которая могла бы стать составной частью реализации Основного закона и охватывала весь механизм ее действия. При этом реализация мер по дальнейшему совершенствованию конституционного законодательства, предлагаемых Концепцией правовой политики, должна быть обеспечена комплексом законодательных, организационных, материальных и иных мер.

Позитивный опыт реализации государственных программных документов в области правового развития страны на долгосрочную перспективу в целом показывает, что научные основы правового развития Республики Казахстан представляют собой неотъемлемый фундамент развития национального законодательства Республики

Казахстан. Без своевременного и адекватного требованиям времени решения фундаментальных практических и теоретических вопросов совершенствования правовой политики государства невозможно обеспечить стабильность и динамизм как Конституции, так и всего действующего права страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Thornhill C.J. *A Sociology of Constitutions: Constitutions and State Legitimacy in Historical Sociological Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2011. - 466 p.
2. Сравнительное конституционное право. Учебное пособие // Отв. ред. В. Е. Чиркин. М.: Международные отношения, 2002. - С. 95-104.
3. Veibitov M.S., Taitorina B.A., Baisalova G.T., Azretbergenova I.Zh. *Legal field of the institution of constitutional review: past and present* // Вестник КазГУ имени Е.А.Букейтова. Серия Право. - 2020. - №2 (98). - С.13-23.
4. Contiades X, Fotiadou A. *The Emergence of Comparative Constitutional Amendment as a New Discipline: Towards a Paradigm Shift* // *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment* / Ed. by R. Albert, X. Contiades, A. Fotiadou. Oxford & Portland: Hart Publishing, 2017. - P.372 -387.
5. Jacobsohn G., Roznai Y. *Constitutional Revolution*. New Haven; London: Yale University Press, 2020. - 384 p.
6. Sales P. (2021) *The Separation of Powers in The Principles of Constitutionalism*. *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 66, Issue 1, June 2021, Pages 97–113, <https://doi.org/10.1093/ajj/auab008>. Published: 26 May 2021. - URL: <https://academic.oup.com/ajj/article-abstract/66/1/97/6285546?redirectedFrom=fulltext>. (дата обращения: 04.10.2023г.)
7. Права человека: Учебник для вузов /Отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 573 с.
8. Айтхожин К.К. Конституция, право, правовая политика // Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева. – 2017. - №4 (63). - С.3-13.
9. Richard Bellamy. *Political and legal constitutionalism compared*. - URL: <https://www.britannica.com/topic/constitutionalism/Political-and-legal-constitutionalism-compared> (дата обращения: 05.10.2023г.)
10. *Political Constitutionalism and Legal Constitutionalism—an Imaginary Opposition?* Alexander Latham-Gambi. *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 40, Issue 4, Winter 2020, Pages 737–763, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa046>, Published: 25 October 2020. - URL: <https://academic.oup.com/ojls/article-abstract/40/4/737/5939843?redirectedFrom=fulltext>. (дата обращения: 10.10.2023г.)
11. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий /Под ред. Г.С. Сапаргалиева. Изд. 2-е, испр. и доп. – Алматы: Жеті жарғы. 2004. – 584 с.
12. Стаханова Е.Ю. Теоретико-методологические основы исследования правовой политики в сфере защиты прав и свобод личности // Основы экономики, управления и права. - 2020. - №1(20). С.11-15. - DOI: 10.51608/23058641_2020_1_11
13. Andreev, S. D., Bitsieva, E. V., Lepeshkina, O. V., Polonsky, D. M., & Savchenko, M. S. (2021). *Political pluralism as a factor in the development of modern society and state*. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 890-898. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS3.1686> - URL: <https://lingcure.org/index.php/journal/article/view/1686> (дата обращения: 10.10.2023г.)
14. Yumatle, C. (2014). *Pluralism*. In *The Encyclopedia of Political Thought*, M.T. Gibbons (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0771> - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118474396.wbept0771> (дата обращения: 11.10.2023г.)
15. Barber N.W. *The Principles of Constitutionalism*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2018./- URL: <https://academic.oup.com/book/9458/chapter-abstract/156403564?redirectedFrom=fulltext>
16. Maris Kopcke. *Law and the Limits of Sovereign Power*. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 66, No. 1 (2021), pp. 115–128 doi:10.1093/ajj/auab006 Advance Access Published 6 August 2021.

17. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана: «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» // Президент Республики Казахстан. Официальный сайт [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://akorda.kz/>. (дата обращения: 13.10.2023г.)

REFERENCES

1. Thornhill C.J. *A Sociology of Constitutions: Constitutions and State Legitimacy in Historical Sociological Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2011.- 466 p.

2. *Sravnitel'noye konstitutsionnoye pravo. Uchebnoye posobiye* //Otv. red. V. Ye. Chirkin. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2002. - S. 95-104.

3. Beibitov M.S., Taitorina B.A., Baisalova G.T., Azretbergenova I.Zh. *Legal field of the institution of constitutional review: past and present* // Vestnik KarGU imeni Ye.A.Buketova. Seriya Pravo. - 2020. - №2 (98). - S.13-23.

4. Contiades X, Fotiadou A. *The Emergence of Comparative Constitutional Amendment as a New Discipline: Towards a Paradigm Shift* // *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment* / Ed. by R. Albert, X. Contiades, A. Fotiadou. Oxford & Portland: Hart Publishing, 2017. - P.372 -387.

5. Jacobsohn G., Roznai Y. *Constitutional Revolution*. New Haven; London: Yale University Press, 2020. – 384 p.

6. Sales P. (2021) *The Separation of Powers in The Principles of Constitutionalism*. *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 66, Issue 1, June 2021, Pages 97–113, <https://doi.org/10.1093/ajj/auab008>. Published: 26 May 2021. - URL: <https://academic.oup.com/ajj/article-abstract/66/1/97/6285546?redirectedFrom=fulltext>. (data obrashcheniya: 04.10.2023)

7. *Prava cheloveka: Uchebnik dlya vuzov* /Otv. red. chl.-korr. RAN, d.yu.n. Ye.A. Lukasheva. – M.: Izdatel'stvo NORMA, 2002. – 573 s.

8. Aytkhozhin K.K. *Konstitutsiya, pravo, pravovaya politika* // Vestnik Yevraziyskoy yuridicheskoy akademii imeni D.A. Kunayeva. – 2017. - №4 (63). - S.3-13.

9. Richard Bellamy. *Political and legal constitutionalism compared*. - URL: <https://www.britannica.com/topic/constitutionalism/Political-and-legal-constitutionalism-compared> (data obrashcheniya: 05.10.2023)

10. *Political Constitutionalism and Legal Constitutionalism—an Imaginary Opposition?* Alexander Latham-Gambi. *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 40, Issue 4, Winter 2020, Pages 737–763, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa046>, Published: 25 October 2020. - URL: <https://academic.oup.com/ojls/article-abstract/40/4/737/5939843?redirectedFrom=fulltext>. (data obrashcheniya: 10.10.2023)

11. *Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Nauchno-pravovoy kommentariy* /Pod red. G.S. Sapargaliyeva. Izd. 2-ye, ispr. i dop. – Almaty: Zhetı zharǵy. 2004. – 584 s.

12. Stakhanova Ye.YU. *Teoretiko-metodologicheskkiye osnovy issledovaniya pravovoy politiki v sfere zashchity prav i svobod lichnosti* // *Osnovy ekonomiki, upravleniya i prava*. - 2020. - №1(20). S.11-15. - DOI: 10.51608/23058641_2020_1_11

13. Andreev, S. D., Bitsieva, E. V., Lepeshkina, O. V., Polonsky, D. M., & Savchenko, M. S. (2021). *Political pluralism as a factor in the development of modern society and state*. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 890-898. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS3.1686> - URL: <https://lingcure.org/index.php/journal/article/view/1686> (data obrashcheniya: 10.10.2023)

14. Yumatle, C. (2014). *Pluralism*. In *The Encyclopedia of Political Thought*, M.T. Gibbons (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0771> - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118474396.wbept0771> (data obrashcheniya: 11.10.2023)

15. Barber N.W. *The Principles of Constitutionalism*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2018./- URL: <https://academic.oup.com/book/9458/chapter-abstract/156403564?redirectedFrom=fulltext> (data obrashcheniya: 12.10.2023)

16. Maris Kopcke. *Law and the Limits of Sovereign Power*. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 66, No. 1 (2021), pp. 115–128 doi:10.1093/ajj/auab006 Advance Access Published 6 August 2021. (data obrashcheniya: 13.10.2023)

17. *Poslaniye Glavy gosudarstva K.K. Tokayeva narodu Kazakhstana: «Novyy Kazakhstan: put' obnoveniya i modernizatsii»* // Prezident Respubliki Kazakhstan. Ofitsial'nyy sayt [elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://akorda.kz/>. (data obrashcheniya: 13.10.2023)

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

Жанузакова Лейла Тельмановна¹

Главный научный сотрудник отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, заместитель директора НИИ права университета «Туран», доктор юридических наук, профессор, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: zhanleila@mail.ru

Амиров Нурлан Кузембаевич

Ассистент-профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Ильясова Бактыгүл Қуанышқызы

Проректор по учебно-методической работе и академической мобильности Университета имени Д.А. Кунаева, кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: baxonyu_2775@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и практические вопросы административно-правового регулирования статуса политических партий в Республике Казахстан на современном этапе. Отмечается, что нормы Конституции, закрепившие общие принципы взаимоотношений государства и общественных институтов и право граждан на свободу объединений, участие в политической жизни и управлении делами государства, выступают ориентиром для регламентации статуса политических партий в текущем законодательстве страны. На основе критического осмысления Закона РК «О политических партиях» и других законов, регламентирующих деятельность партий и их взаимоотношения с государственными органами, а также практики их применения выявлены противоречивость их отдельных положений с точки зрения соответствия Конституции и нормам международного права и иные недостатки. Авторами изучен опыт правового регулирования функционирования политических партий в развитых демократических государствах и путем сравнительного анализа с законодательством Казахстана выявлены его основные положительные стороны. В статье сформулированы рекомендации по совершенствованию национального Закона Республики «О политических партиях». Так, внесены предложения по увеличению финансирования партий, не получивших депутатские мандаты на выборах в Мажилис Парламента и в маслихаты, по переходу от разрешительной системы государственной регистрации партий к учетно-уведомительной системе и др. Основным выводом исследования является необходимость коренной либерализации административно-правового регулирования порядка образования, функционирования и деятельности политических партий в целях формирования демократической, плюралистической, конкурентной политической системы, обеспечения конституционной свободы граждан на объединения, в том числе в политические партии.

Ключевые слова: административно-правовой статус; государственная регистрация; политическая партия; свобода объединений; бюджетное финансирование.

¹ Автор для корреспонденции

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ: ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Лейла Тельманқызы Жанұзақова

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты, конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің бас ғылыми қызметкері, «Тұран» университетінің құқық ҒЗИ директордың орынбасары, заң ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanleila@mail.ru

Нұрлан Күзембайұлы Әміров

Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистенті Нархоз университеті, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Бақтыгүл Қуанышқызы Ильясова

Д.А.Қонаев атындағы университетінің оқу-әдістемелік жұмысы және академиялық ұтқырлық жөніндегі проректоры, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: baxonya_2775@mail.ru

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі кезеңдегі саяси партиялардың мәртебесін әкімшілік-құқықтық реттеудің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылған. Мемлекет пен қоғамдық институттар арасындағы қарым-қатынастардың жалпы қағидаттарын және азаматтардың бірігу бостандығына, саяси өмірге және мемлекет істерін басқаруға қатысу құқығын бекіткен Конституция нормалары елдің ағымдағы заңнамасындағы саяси партиялардың мәртебесін регламенттеу үшін бағыт бағдар беретіндігі атап өтілді. "Саяси партиялар туралы" ҚР Заңын және партиялардың қызметін және олардың мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынасын реттейтін басқа да заңдарды сыни тұрғыдан түсіну, сондай-ақ оларды қолдану практикасы негізінде Конституцияға және халықаралық құқық нормаларына сәйкестігі тұрғысынан олардың жекелеген ережелерінің сәйкессіздігі және өзге де кемшіліктер анықталды. Авторлар дамыған демократиялық мемлекеттерде саяси партиялардың жұмыс істеуін құқықтық реттеу тәжірибесін зерделеді және Қазақстан заңнамасымен салыстырмалы талдау жүргізіп, оның негізгі артықшылықтарын анықтады. Мақалада "Саяси партиялар туралы" ҚР-ның ұлттық заңын жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалған. Мәселен, Парламент Мәжілісі мен мәслихаттарға сайлауда депутаттық мандат алмаған партияларды қаржыландыруды ұлғайту, партияларды мемлекеттік тіркеудің рұқсат беру жүйесінен есепке алу-хабарлама жүйесіне көшу және т. б. бойынша ұсыныстар енгізілді. Зерттеудің негізгі қорытындысы демократиялық, плюралистік, бәсекелестік саяси жүйені қалыптастыру, азаматтардың бірлестіктерге, оның ішінде саяси партияларға Конституциялық бостандығын қамтамасыз ету мақсатында саяси партиялардың құрылу тәртібін, жұмыс істеуі мен қызметін әкімшілік-құқықтық реттеу түбегейлі қажет болып табылады.

Түйінді сөздер: әкімшілік-құқықтық мәртебе; мемлекеттік тіркеу; саяси партия; бірлестіктер бостандығы; бюджеттік қаржыландыру.

ADMINISTRATIVE-LEGAL STATUS OF POLITICAL PARTIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: STATE AND ISSUES

Zhanuzakova Leila Telmanovna

Chief researcher of the Department of constitutional, administrative legislation and public administration of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Deputy Director of the Research Institute of Law of the «Turan» University, Doctor of Law, Professor, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhanleila@mail.ru

Amirov Nurlan Kuzembaevich

Assistant Professor at the School of Law and Public Administration of the Narxoz University, Candidate of Law, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Ilyassova Baktygul Kuanyshkyzy

Vice-rector for educational and methodological work and academic mobility of D.A. Kunaev University, Candidate of Legal Sciences, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: baxonya_2775@mail.ru

Abstract. *This article explores theoretical and practical aspects of administrative-legal regulation of the status of political parties in the Republic of Kazakhstan in the contemporary era. It notes that the norms of the Constitution, which establish general principles of relations between the state and societal institutions and citizens' right to freedom of association, participation in political life, and governance, serve as a guideline for regulating the status of political parties in the current legislation of the country. Based on a critical analysis of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Political Parties" and other laws regulating the activities of parties and their relationships with state bodies, as well as the practice of their implementation, inconsistencies of certain provisions are identified in terms of compliance with the Constitution and norms of international law, along with other shortcomings. The authors examine the experience of legal regulation of the functioning of political parties in developed democratic states and through a comparative analysis with Kazakhstan's legislation, identify its main positive aspects. The article formulates recommendations for improving the national Law of the Republic "On Political Parties." Suggestions include increasing funding for parties that have not received parliamentary mandates in Majilis Parliament elections and maslikhats, transitioning from a permission-based system of state party registration to a notification-based system, and others. The main conclusion of the study is the necessity for a fundamental liberalization of administrative-legal regulation of the formation, functioning, and activities of political parties to shape a democratic, pluralistic, competitive political system, ensuring constitutional freedom of citizens' associations, including political parties.*

Keywords: *administrative-legal status; state registration; political party; freedom of association; budget financing.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_63

Введение

Представленное исследование посвящено актуальной научной проблеме, обусловленной ролью политических партий в жизни общества, как связующего звена между гражданами и государством с целью консолидации гражданского общества, влияния на политику государства и контроля его деятельности, а также как элемента «механизма воспроизводства политической власти» [1, с.34].

Статус политических партий регулируется нормами конституционного, административного, гражданского и иных отраслей права. Конституционный статус определяется общими принципами взаимоотношений государственных и общественных институтов, правом граждан на участие в политической жизни и управлении делами государства. Нормы Конституции являются ориентиром для регулирования деятельности партий в текущем законодательстве.

Административно-правовой статус поли-

тических партий – это их положение в сфере государственного управления [2, с.57], определяющее их роль в отношении доступа граждан к государственным органам [3, с.39].

Отношения, регулируемые нормами административного права, связаны с порядком формирования, приостановления и ликвидации политических партий, их государственной регистрацией, финансированием их деятельности, правами и обязанностями, административной ответственностью за правонарушения.

Изучение законодательства и практики его применения свидетельствует о чрезмерной опеке государства над политическими институтами, стремлении полностью контролировать их деятельность, что противоречит идеалам демократии. В авторитарных государствах обычно существует обязательная регистрация, партий, законы о них устанавливают требования по численности

членов партий, порядка их формирования, внутренней структуры и пр. В странах развитой демократии правовое регулирование ограничивается в основном конституционными нормами о свободе объединений и участии партий в формировании органов власти. Специальные законы о политических партиях или других ассоциациях отсутствуют, либо если и приняты, то не устанавливают жестких рамок относительно численности членов, внутренней структуры и порядка их деятельности.

Цель данной статьи – проанализировать нормы законодательства, регламентирующие административно-правовой статус политических партий Казахстана и практику их применения, изучить зарубежный опыт правового регулирования партийного строительства и на этой основе сформулировать рекомендации по совершенствованию законодательства о партиях.

Материалы и методы

При написании статьи авторы опирались на научные работы ученых в области конституционного и административного права, политологии Казахстана [4-7] и других стран [1-3; 8-15].

Нормативную основу работы составили нормы Конституции Республики Казахстан и текущего законодательства, законов о политических партиях других государств. Конституция РК, признав идеологическое и политическое многообразие (ст.5), возможность функционирования различных политических партий и иных институтов общества, установила основные принципы взаимоотношений между ними и государством: недопустимость создания структурных подразделений партий в государственных органах; юридическое равенство всех общественных объединений; разделение их деятельности с государством, запрет на незаконное вмешательство их в дела друг друга и др.

Ст.23 закрепляет право граждан РК на свободу объединений, запрещает участие в деятельности партий и их поддержку отдельным категориям госслужащих. Аналогичный запрет установлен для Президента (ст.43)².

Данные конституционные положения нашли конкретизацию и развитие в Законе РК «О политических партиях» от 15 июля

2002 г. Он закрепил порядок создания партии, ее права и обязанности, условия и процедуру государственной регистрации, основания и порядок приостановления, реорганизации и ликвидации партии, вопросы собственности и финансирования партии и др.

В процессе исследования использовались традиционные методы юридической науки: формально-юридический, структурно-функциональный, сравнительно-правовой, историко-правовой, правовое моделирование и др.

Обсуждение

Политическая партия – добровольное объединение граждан, выражающее их политическую волю для представления их интересов в государственных органах и участия в их формировании³.

Ст.6 Закона «О политических партиях» регулирует порядок их создания. Образуется инициативная группа граждан в количестве не менее 700 человек, представляющих две трети областей Казахстана (17) и 3 городов-мегаполисов: Астаны (столицы), Алматы и Шымкента (городов республиканского значения), т.е. не менее 13 жителей этих регионов. Инициативная группа должна созвать учредительный съезд, в работе которого ее члены должны участвовать лично. Образуется оргкомитет в составе не менее 10 человек, который вносит в регистрирующий орган (Министерство юстиции) уведомление о намерении создания партии с указанием нужной информации (списка группы, протокола собрания оргкомитета и др.). После получения подтверждения в течение 3 месяцев проводится учредительный съезд, на котором создается партия, избираются ее органы, принимаются устав и программа.

Указанные процедуры вызывают ряд вопросов.

Во-первых, это чрезмерно жесткие требования по количеству членов инициативной группы. Хотя после поправок в Закон оно сократилось с 1000 до 700 человек, это слишком много. К тому же, они должны представлять 13 регионов. Для проведения съезда эти люди должны собраться в одном городе. С учетом расходов на проезд и проживание в дни съезда, при отсутствии финансовой поддержки, проведение съезда может стать проблематичным.

² Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 26.02.2024

³ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 27.02.2024

Во-вторых, закон обходит стороной вопрос о допустимости проведения учредительного съезда в онлайн-формате, хотя прямой запрет и отсутствует. Но с учетом правоприменительной практики государственных органов вряд ли их трактовка данного вопроса будет в пользу выбора формы проведения съезда.

До проведения съезда кто-то из участников будущего съезда может заболеть, уехать в другую страну или область, у кого-то возникнут семейные обстоятельства, не позволяющие принять участие в его работе.

Вероятным становится и применение административного ресурса при попытке проведения съезда путем задержания его участников, возбуждения в отношении них административных и уголовных дел по незаконным основаниям и т.д. Такая правоприменительная практика для Казахстана не редкость.

Этот вопрос нужно решать законодательным путем прямого закрепления возможности проведения съезда онлайн и существенного сокращения минимальной численности членов инициативной группы.

Вызывает сомнение необходимость наличия членов партии в двух третях регионов. Территориальный принцип не должен распространяться на первый этап создания партии. Это дополнительное ограничение, затрудняющее конституционное право граждан на свободу объединений. Ст.39 Конституции РК ограничение конституционных прав допускает лишь по необходимости для «защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения»⁴. Количественное представительство от регионов не препятствует этим целям.

Неоправданное применение императивных норм ведет к государственной политической монополии, идеологическому монизму, тоталитаризму [8, с.23].

Полагаем, что данное ограничение должно быть исключено. Следует исходить из правового режима, который применяется в правовом государстве в отношении граждан:

разрешено все, что не запрещено законом.

Свобода объединений охраняется нормами международного права. В числе руководящих принципов правового регулирования политических партий, принятых Венецианской комиссией, названа презумпция в пользу их создания и защиты от роспуска. Право на свободу объединения, по возможности, должно быть свободным от регулирования. Любая деятельность по образованию партии или вступления в ее ряды должна рассматриваться как разрешенная⁵.

Лидеры гражданского общества, попытавшиеся в 2022-2023 годах создать политические партии, столкнулись еще на стадии подачи уведомления в регистрирующий орган о намерении создания партии с необоснованным отказом в выдаче подтверждения, например, из-за недостоверности подписей. Закон не предусматривает на этой стадии проверки достоверности подписей членов инициативной группы, пока только намерение. Задача регистрирующего органа – принять документы, убедиться в предоставлении необходимых сведений и выдать подтверждение. Орган юстиции даже не дает возможности созыва учредительного съезда. Уместно поставить вопрос: а нужно ли такое предварительное оповещение? Логичнее сначала проводить съезд, а потом уже осуществлять регистрацию партии. Эти вопросы нужно решать.

Для примера в Кыргызстане инициаторами создания партии могут быть всего 10 человек, которые и созывают учредительный съезд⁶. Предварительного уведомления госорганов о намерении создать партию не требуется. Не требуется предварительного оповещения госорганов о создании партии в Литве, но установлено минимальное число ее учредителей – 2000 человек, созывающих учредительное собрание⁷. Такой нормы нет даже в белорусском законе, хотя по многим параметрам он напоминает казахстанский закон⁸.

Особое значение в приобретении партией своего законного статуса играет процедура ее

⁴ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 27.02.2024

⁵ Руководящие принципы правового регулирования деятельности политических партий. Приняты Венецианской комиссией Совета Европы 15-16 октября 2010 г. – БДИПЧ ОБСЕ, Варшава, 2011. - С.37-38 (127 с.)

⁶ Закон Кыргызской Республики от 12 июня 1999 г. «О политических партиях» //Централизованнный банк данных правовой информации Кыргызской Республики //<https://cbd.minjust.gov.kg/215/edition/898936/ru> TAD - Дата обращения: 04.03..2024

⁷ Закон Литовской Республики от 25 сентября 1990 г. «О политических партиях» (в ред. от 01-01-2015) //<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=gvy9zhyz6&documentId=93c154702c7711e6a222b0cd86c2adfc&category=TAD> - Дата обращения: 04.03.2024

⁸ Закон Республики Беларусь от 5 октября 1994 г. «О политических партиях» //<https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19403266> - Дата обращения: 04.03.2024

государственной регистрации, которой посвящена ст.10 Закона. Она осуществляется Министерством юстиции в следующем порядке.

По сравнению с предыдущими версиями Закона снижены требования по численности членов партии. С первоначальных 50 тыс. она снизилась до 5 тыс. Структурные подразделения должны быть во всех 20 регионах, в каждом из которых должно быть не менее 200 членов.

В большинстве демократических государств создание территориальных филиалов является правом партии, но не обязанностью.

Минимальное количество членов партии как условие регистрации завышено. Во многих странах оно не установлено, а если и есть, то значительно меньше и более характерны для авторитарных государств. Например, в России с населением в 7 раз больше населения Казахстана, требуемое минимальное число членов партии составляет всего 500 человек.

Поэтому надо радикально снижать минимальную численность партии, а в перспективе вообще не устанавливать ее. Сама партия своими программами и делами должна доказывать свою эффективность и привлекательность, тем самым увеличивать число своих потенциальных членов.

Не должно быть условием регистрации и количество членов партии в каждом из регионов. Если партия заинтересована иметь своих сторонников во всех областях и городах-мегаполисах, то она будет это делать, иначе не сможет бороться за голоса избирателей на выборах, в т.ч. в местные органы власти.

Срок регистрации установлен Законом «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» и составляет не более одного месяца со дня подачи заявления с документами⁹.

Этот же срок предусмотрен и для учетной регистрации филиалов партии, которую она должна осуществить в течение 12 месяцев со дня основной регистрации. Невыполнение этого условия - основание для отмены регистрации партии. У государства появляется еще один «кнут» в отношении уже зарегистрированной партии, который он может применить для отмены своего же решения и фактически лишения конституционного

права граждан на свободу объединений. Это противоречит нормам Конституции и несовместимо с принципом приоритета прав человека над интересами государства.

В демократических странах развитой демократии государственная регистрация политических партий и других общественных объединений не предусмотрена (США, Великобритания) либо носит уведомительный характер. Во Франции деятельность партий осуществляется на основе Закона «Об ассоциациях» и не требует специального разрешения. Для получения статуса юридического лица партия подлежит регистрации Министерством внутренних дел [10, с.25; 12, с.167]. В Испании государственная регистрация нужна для выявления дефектов в учредительных документах или незаконности целей партии. Гарантией защиты свободы объединений является право Конституционного суда дать оценку отсутствию нарушений Конституции в действиях госорганов по приостановлению регистрации партии [11, с.96].

Трудно согласиться с мыслью о том, что регистрация общественных объединений - демократичная процедура [5, с.32]. В авторитарных странах она выступает как средство контроля над политической оппозицией.

В Казахстане государственная регистрация партий носит разрешительный характер, где конституционная свобода граждан зависит от усмотрения органа исполнительной власти и от их политической лояльности. Главный смысл разрешительной системы заключается в создании условий, не допускающих их участия в выборах Президента, депутатов Мажилиса и маслихатов.

Ст.39 Конституции РК запрещает любое ограничение прав и свобод по политическим мотивам¹⁰. Если наша Республика признает верховенство прав человека, то последовательным шагом будет отказ от разрешительной системы регистрации политических партий и переход к учетно-уведомительной системе.

Создание экстремистских партий невозможно из-за наличия в законах норм, запрещающих распространение идеологии и действий, посягающих на конституционный строй, общественную безопасность, права граждан. Кроме того, у государства есть и другие рычаги контроля за деятельностью партий.

⁹ Закон РК от 17 апреля 1995 г. «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002198> - Дата обращения: 29.02.2024

¹⁰ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 29.02.2024

Одним из таких контрольных инструментов выступает приостановление деятельности политической партии, осуществляемое судом. Ст.13 Закона перечислены основания приостановления: 1) нарушение Конституции и законодательства; 2) систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу; 3) публичный призыв и выступления руководителей партии, направленные на осуществление экстремизма; 4) несоответствие численности членов политической партии установленным требованиям¹¹.

О требованиях по численности членов партии мы уже говорили выше.

О призывах к экстремизму. С одной стороны, понятие «экстремизм» весьма произвольно толкуется и применяется нашими государственными органами, что ведет к злоупотреблениям властью. С другой стороны, это и есть противоправная деятельность, которая охватывается первым основанием.

Есть вопросы и по второму основанию. Как будет трактоваться понятие «систематическое осуществление деятельности»? Это будут какие-то разовые акции, например, 3 раза? Что означает «деятельность, противоречащая уставу партии»? Ознакомление с уставными целями партий Казахстана показывает, что они касаются формирования демократического государства, участия в политической жизни общества, включая выборы, развития политической образованности и национального самосознания граждан и т.д. Какие-то задачи могут быть в приоритете. В целом любая партия свои задачи и цели формирует достаточно широко и охватывает большой круг вопросов.

Об оценочности данного понятия и необходимости его четкого определения говорили и другие эксперты [7, с.129-130].

Указанная норма создает условие для ее произвольного толкования и возможности злоупотреблений. Считаю, что единственным основанием приостановления деятельности партии должны быть систематические нарушения Конституции и законов с указанием не менее 3 фактов подряд.

В ст.14 Закона закреплены основания прекращения деятельности партии по решению суда, некоторые из них тоже сомнительного характера.

Невыполнение требований Закона (пп.1) и осуществление запрещенной законодательством деятельности либо с неоднократ-

ным (не менее двух раз) или грубым его нарушением (пп.4) - это и есть нарушение законодательства. Что подразумевается под «грубым нарушением». Это поле для злоупотреблений.

Из смысла данных норм вытекает, что суд может сразу ликвидировать партию без приостановки ее деятельности. Самостоятельное основание ликвидации - неустранение партией нарушений, вызвавших приостановление ее деятельности (пп.2). А в основаниях приостановления присутствует как раз нарушение Конституции и законодательства.

О сомнительности такого основания, как систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу политической партии (пп.3), мы уже высказали свое мнение. Поэтому его нужно снимать и как основание ликвидации партии по решению суда.

Случаи, предусмотренные пп.5) и 7-1) (признание недействительной регистрации или ее отмена; осуществление деятельности партии и ее филиалов без перерегистрации), на наш взгляд, тоже должны быть исключены, учитывая нашу позицию о разрешительной системе государственной регистрации партии.

Основание, закрепленное в пп.8), дает отсылочную норму на иные случаи, предусмотренные законодательными актами. Нами уже неоднократно говорилось о некорректности понятия «законодательный акт», фактически включающего в себя не только законы, но и подзаконные акты (постановления Парламента и его Палат). «Иные случаи» - это тоже нарушения законов и основание приостановления деятельности, а при не устранении нарушений – прекращения деятельности партии. Нужно ли выделять их отдельным пунктом?

Таким образом, данная статья нуждается в существенном пересмотре.

Права и обязанности партии закреплены в ст.15 Закона. Поскольку на объединение граждан распространен принцип «разрешено все, что прямо не запрещено законом», можно было бы дать отсылку и на партийные уставы, которые закрепляют их права, направленные на решение уставных задач. Так, Устав партии «Аманат» закрепляет право проводить праймериз¹².

Важнейшим правом партий является участие в формировании органов исполнительной власти, в первую очередь, Пра-

¹¹ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 1.03.2024

¹² Устав партии «Аманат». Утвержден постановлением I Съезда партии от 1 марта 1999 г. // <https://amanatpartiasy.kz/>

вительства. Президентом назначение Премьер-Министра осуществляется с согласия Мажилиса, но с предварительными консультациями с фракциями партий, представленных в Палате. Глава государства по представлению Премьер-Министра определяет структуру Правительства; по его же представлению, внесенному после консультаций с Мажилисом, назначает на должности членов Правительства¹³.

Хотя на сегодня не все депутаты Мажилиса избираются по партийным спискам, а только 69 депутатов, он преимущественно партийный по своему составу, поскольку многие из 29 депутатов, избранных по одномандатным округам, выдвинуты партиями. Они через свои фракции в нижней Палате, так или иначе, влияют на состав Правительства, контролируют его деятельность и его членов путем заслушивания Мажилисом отчетов высшего исполнительного органа об исполнении республиканского бюджета, отчетов его членов по выполнению законов, постановки вопросов об их освобождении от должности перед Президентом, участия в выражении вотума недоверия Правительству.

Партии косвенно участвуют в назначении акимов регионального уровня Президентом через дачу согласия депутатов маслихатов, расположенных на соответствующей территории¹⁴, а также в выборах акимов районов, городов областного и районного значения, сел, поселков, сельских округов путем выдвижения кандидатов в акимы¹⁵.

Экспертами озвучивалась идея о переходе к парламентской республике, где формирование Правительства осуществляется Парламентом и зависит от итогов партийных выборов. Такой подход возможен только при конкурентной политической системе. Ее развитие возможно только путем допуска новых политических сил и честные выборы. Для обеспечения конкуренции между партиями целесообразно снизить заградительный барьер для участия в распределении мандатов по партийным спискам с 5% до 3% при выборах в Мажилис, до 1% - при выборах депутатов маслихатов регионов.

Важным аспектом административно-пра-

вового статуса политических партий является вопрос их финансирования государством, которому посвящена ст.18-1 Закона. Финансирование из бюджета получают партии, прошедшие на последних выборах в Мажилис Парламента. Размер средств определяется в Законе о республиканском бюджете, а порядок финансирования – Центральной избирательной комиссией. Контроль за расходованием бюджетных средств осуществляется в порядке, установленном Бюджетным кодексом.

Правила финансирования партий утверждены постановлением ЦИК РК от 3 сентября 2009 г. № 166/314¹⁶. Размер бюджетных средств определяется пропорционально голосам избирателей, поданных за партию.

Партии, не получившие депутатские мандаты в Мажилисе, не получают финансирования из бюджета. Доступ к государственным средствам имеют, в основном, одни и те же партии, что несправедливо по отношению к другим субъектам политического процесса. Партии, представленные в маслихатах, лишены государственного финансирования.

Зарубежный опыт показывает, что финансирование партий из бюджетных средств есть практически во всех странах с демократической политической системой. Например, в Германии существует непосредственное и косвенное государственное финансирование. В первом случае субсидии получают партии, получившие на последних выборах в Европейский парламент или в Бундестаг минимум 0,5% или в ландтаги — 1% голосов избирателей, пропорционально за каждый голос. Косвенное финансирование заключается в предоставлении налоговых льгот за членские взносы и пожертвования [11, с.19-21].

Во Франции ежегодно финансовым законом выделяются средства, первая часть отдается партиям, участвовавшим в выборах в Национальное собрание (в пропорции от числа полученных голосов), вторая часть - партиям в зависимости от общего числа депутатов и сенаторов от политической партии [13, с.19].

По сути, французское законодательство финансирует не только партии, получившие мандаты в парламенте, но и избиратель-

charter?lang=ru - Дата обращения 29.02.2024

¹³ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁴ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁵ Конституционный закон РК от 28 сентября 1995 г. «О выборах в Республике Казахстан» (с изм. и доп.) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464_#z1662 - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁶ Постановление ЦИК РК от 3 сентября 2009 г. № 166/314. «Об утверждении Правил финансирования политических партий» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V090005825> - Дата обращения: 01.03.2024

ные компании всех партий, участвовавших в выборах.

В Чехии, помимо постоянного субсидирования партий, представленных в парламенте, выплачиваются субсидии на мандат, которые получают партии, от которых избраны члены представительного органа края или столицы [11, с.82].

На наш взгляд, бюджетное финансирование должны получать все партии, которые набрали 2% голосов избирателей при выборах депутатов Мажилиса и 0,5% голосов избирателей при выборах депутатов маслихатов. Такой подход будет способствовать развитию политической конкуренции в Республике.

Ст.16 Закона о партиях определяет высшие руководящие органы партии и ее филиалов, их компетенцию и периодичность созыва съезда¹⁷.

Полагаем это излишним. Ведь деятельность партии строится на принципе самоуправления, свободы в определении своей внутренней структуры. Она сама должна решать, какие органы ей создавать, какими правами их наделять. Государство не должно вмешиваться в эти вопросы.

Результаты

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы и предложения.

1. Закон «О политических партиях» нуждается в коренном пересмотре путем его либерализации и отхода государства от чрезмерного регулирования внутренней деятельности партий, обеспечения реальной свободы граждан на объединение. В этих целях необходимо:

- закрепить в законе право проведения учредительного съезда в онлайн-формате и сократить минимальную численность членов инициативной группы до 50 человек с исключением обязательного их представительства от регионов;

- снизить требуемую минимальную численность членов партии до 500 человек, а в перспективе исключить ее;

- исключить минимальное количество членов партии в каждой из областей, столице и городов республиканского значения как условие государственной регистрации, передав это право самим партиям;

- перейти от разрешительной системы государственной регистрации политических партий к учетно-уведомительной системе;

- в качестве единственного основания приостановления деятельности партии предусмотреть систематическое (не менее 3 раз подряд) нарушение Конституции и законов;

- исключить в качестве оснований ликвидации партии невыполнение требований данного Закона; осуществление запрещенной законодательством деятельности либо с неоднократным (не менее двух раз) или грубым его нарушением; систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу партии; признание недействительной регистрации или ее отмена;

- исключить из закона нормы, касающиеся внутренней структуры партий и их территориальных подразделений (о руководящих органах партии)

- при закреплении прав и обязанностей партии предусмотреть отсылочную норму на иные права и обязанности, закрепленные ее уставом.

В перспективе целесообразно принять новый Закон о партиях.

2. В целях развития политической конкуренции снизить барьер для участия партий в распределении мандатов по партийным спискам с 5% до 3% при выборах в Мажилис Парламента, до 1% - при выборах депутатов маслихатов регионов путем внесения изменений и дополнений в Конституционный закон РК «О выборах в Республике Казахстан».

3. Для обеспечения более справедливого подхода к государственной поддержке партий предусмотреть возможность бюджетного финансирования партий, которые получили 2% голосов избирателей при выборах депутатов Мажилиса и 0,5% голосов избирателей при выборах депутатов маслихатов.

Заключение

Проведенный анализ административно-правового статуса политических партий позволил определить основные аспекты регулирования деятельности партий в контексте казахстанского законодательства. Одной из главных проблем, выявленных в ходе исследования, является необходимость совершенствования правового регулирования деятельности политических партий для обеспечения более прозрачных, справедливых и демократических условий их функционирования. Важно также обратить внимание на вопросы финансирования партий, внутренней демократии, доступа к медиа-ресурсам и другие аспекты, влияющие на равные ус-

¹⁷ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 4.03.2024

ловия политической конкуренции.

Политическая модернизация казахстанского общества во многом зависит от способности политической системы «реагировать на вызовы времени, отвечать потребностям изменяющихся общественных отношений» [6, с.18].

Необходимость постоянного мониторинга и анализа правового статуса партий важно для обеспечения устойчивого и демократического политического процесса. Развитие механизмов контроля и поддержки партий способствует укреплению демократиче-

ских институтов и гарантирует эффективное функционирование политической системы страны.

Представленное исследование позволило получить важные выводы о текущем состоянии и проблемах правового статуса политических партий в Республике. Дальнейшие усилия по совершенствованию законодательства и механизмов поддержки политических партий необходимы для обеспечения их роли в формировании и развитии демократического общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попова А.А. Проблемы правового статуса политических партий // *Социально-политические науки*. - 2020. - Т. 10. - № 3. - С. 32–39.
2. Борисова Е.К. Административно-правовой статус общественных объединений // *Вестник науки и образования*. – 2019. - № 24. – Ч. 3. – С. 57-59.
3. Санавбаров Г.Б., Волков А.М. Общественные объединения как субъекты административно-правовых отношений // *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук*. – 2014. - № 5. - С. 35-42.
4. Оразбаева А.А. Правовая регламентация деятельности фракций политических партий в Парламенте Республики Казахстан. // *Право и государство*. – 2012. - №1. – С. 36-39.
5. Мукашева А.А. Правовое регулирование деятельности общественных объединений по законодательству Республики Казахстан // *Вестник Института законодательства и правовой информации РК*. – 2015. - № 1 (37) – С. 29-35.
6. Байпаков М.К. Государство и партийная система независимого Казахстана. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Алматы, 2023. – 125 с.
7. Жакупов Р.Е. Вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан о политических партиях // *Вестник Института законодательства и правовой информации РК*. – 2019. - №3 (57) – С. 126-134.
8. Братановский С.Н. Административно-правовые аспекты организации и деятельности политических партий в России // *Государство и право*. – 2019. - №12. - С. 16–25.
9. Варлен М.В. Особенности правового регулирования участия политических партий в региональных и муниципальных выборах в России и зарубежных странах // *Lex Russia*. – 2016. - № 3. - С. 35-44.
10. Курочкин А.В. Сравнительно-правовой анализ российского и зарубежного действующего законодательства о политических партиях // *Ученые записки казанского государственного университета*. – 2007. - Том 149. - Кн.6. Гуманитарные науки. - С. 15-30.
11. Конституционно-правовое регулирование статуса политических партий в зарубежных странах: монография / Ю.И. Лейбо, И.А. Ракитская, Е.Я. Павлов [и др.]; под ред. Т.О. – М.: МГИМО-Университет, 2021. – 219 с.
12. Иванова К.А. Право на собрания и ассоциации во Франции и право на собрания и конференции в РФ: соотношение и особенности развития // *Актуальные проблемы российского права*. - 2016. - № 16 (62). - С. 166-171.
13. Финансирование политических партий во Франции (Вступительная статья) // *Финансирование политических партий во Франции: Правовое регулирование: Сборник переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; Отд. правоведения; Перев. и вст. ст. докт. юрид. наук, проф. В.В. Маклакова; Отв. ред. Е.В. Алферова*. – М., 2010. – С.15-23 (148 с.)
14. Invernizzi, G.M., Ting, M.M. Institutions and Political Restraint // *American Journal of Political Science*. - 2024. - № 1 (68). – P. 58-71.
15. Tolson F. Republicanism redefined: The constitutional status of political parties after the ratification of the twelfth amendment // *Research Handbook on the Politics of Constitutional Law*. - Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing Ltd, 2023. – P. 310-328.

REFERENCES

1. Popova A.A. *Problemy pravovogo statusa politicheskikh partij j // Social'no-politicheskie nauki.* - 2020. - T. 10. - № 3. - S. 32–39.
2. Borisova E.K. *Administrativno-pravovoj status obshchestvennykh ob"edinenij //Vestnik nauki i obrazovaniya.* – 2019. - № 24. – CH.3. – S.57-59
3. Sanavvarov G.B., Volkov A.M. *Obshchestvennye ob"edineniya kak sub"ekty administrativno-pravovykh otnoshenij //Vestnik Tadzhikskogo gosudarstvennogo universiteta prava, biznesa i politiki. Seriya gumanitarnykh nauk.* – 2014. - № 5. - 35-42
4. Orazbaeva A.A. *Pravovaya reglamentatsiya deyatelnosti fraktsij politicheskikh partij v Parlamente Respubliki Kazahstan. // Pravo i gosudarstvo.* – 2012. - №1. – S. 36-39
5. Mukasheva A.A. *Pravovoe regulirovanie deyatelnosti obshchestvennykh ob"edinenij po zakonodatel'stvu Respubliki Kazahstan //Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii RK.* – 2015. - № 1 (37) –S.29-35
6. Bajpakov M.K. *Gosudarstvo i partijnaya sistema nezavisimogo Kazahstana. Dissertatsiya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD).* – Almaty, 2023. – 125 s.
7. ZHakupov R.E. *Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan o politicheskikh partiayah // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii RK.* – 2019. - №3 (57) – S.126-134
8. Bratanovskij S. N. *Administrativno-pravovye aspekty organizatsii i deyatelnosti politicheskikh partij v Rossii //Gosudarstvo i pravo.* – 2019. - № 12. - S. 16–25
9. Varlen M.V. *Osobennosti pravovogo regulirovaniya uchastiya politicheskikh partij v regional'nykh i municipal'nykh vyborah v Rossii i zarubezhnykh stranah // Lex Russia.* – 2016. - № 3. - S.35-44
10. Kurochkin A.V. *Sravnitel'no-pravovoj analiz rossijskogo i zarubezhnogo deystvuyushchego zakonodatel'stva o politicheskikh partiayah // Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo universiteta.* – 2007. - Tom 149. - Kn.6 . *Gumanitarnye nauki.* - S.15-30
11. *Konstitucionno-pravovoe regulirovanie statusa politicheskikh partij v zarubezhnykh stranah: monografiya / YU.I. Lejbo, I.A. Rakitskaya, E.YA. Pavlov [i dr.]; pod red. T.O.* – M.: MGIMO-Universitet, 2021. – 219 s.
12. Ivanova K. A. *Pravo na sobraniya i asociatsii vo Francii i pravo na sobraniya i konferentsii v RF: sootnoshenie i osobennosti razvitiya // Aktual'nye problemy rossijskogo prava.* - 2016. - № 16 (62). - S.166-171
13. *Finansirovanie politicheskikh partij vo Francii (Vstupitel'naya stat'ya) //Finansirovanie politicheskikh partij vo Francii: Pravovoe regulirovanie: Sbornik perevodov / RAN. INION. Centr social. nauch.-inform. issled.; Otd. pravovedeniya; Perv. i vst. st. dokt. yurid. nauk, prof. V.V. Maklakova; Otv. red. E.V. Alferova.* – M., 2010. – S.15-23 (148 s.)
14. Invernizzi, G.M., Ting, M.M. *Institutions and Political Restraint //American Journal of Political Science.* - 2024. - № 1 (68). – P.58–71
15. Tolson F. *Republicanism redefined: The constitutional status of political parties after the ratification of the twelfth amendment // Research Handbook on the Politics of Constitutional Law.* - Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing Ltd, 2023 – P.310 - 328

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ И ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аблаева Эльвира Бекболатовна

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Высшей школы права «Адилет» Каспийского Общественного Университета, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. Работа посвящена изучению вопроса о взаимодействии судебной ветви государственной власти и высшего должностного лица Президента Республики Казахстан.

Определены сферы деятельности, в которых взаимодействуют судебная власть и Президент. Среди важных и основных выделена сфера прав и свобод человека, в которых Суд и Президент как элементы, составляющие механизм государства, тесно взаимодействуют между собой в предоставлении гарантий конституционных прав и свобод личности и обеспечении их судебной защитой.

Уделено особое внимание конституционным полномочиям судов по осуществлению ими судебного контроля на предмет соответствия актов Президента Конституции и законам республики, а также осуществлению правосудия по уголовным делам. Аналогичным образом обращено внимание на конституционные полномочия Президента по изданию им акта о помиловании осужденного судом лица, а также по лишению его почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград. Акцентируется взгляд на особом порядке реализации конституционно-правовой ответственности Президента и прекращении конституционных полномочий судей. Освещается законодательство и судебная практика Российской Федерации в озвученных вопросах.

Аналізу подвергнуты нормативные правовые акты Республики Казахстан, определяющие конституционный статус и полномочия судов и Президента.

По завершению работы даны краткие выводы, аргументирующие доводы о том, что суды и судьи, во-первых, при осуществлении своих конституционных полномочий обладают, как внешней, так и внутренней независимостью, во-вторых, они взаимодействуют со всеми органами государственной власти и должностными лицами, в том числе и Президентом, в строгом соблюдении системы сдержек и противовесов, не позволяющих им нарушить единство самой государственной власти, ее узурпации или концентрации.

Ключевые слова: разделение власти; взаимодействие властей; единство власти; сдержки и противовесы; Президент; судебная власть; механизм государства.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СӨТ БІЛІГІ МЕН ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ

Эльвира Бекболатқызы Аблаева

Заң ғылымдарының кандидаты, Каспий Қоғамдық Университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. Жұмыс мемлекеттік биліктің сот тармағы мен Қазақстан Республикасының жоғары лауазымды тұлғасы Президентпен өзара әрекеттесу мәселесін зерттеуге арналған.

Сот билігі мен Президент өзара әрекет ететін қызмет салалары айқындалды. Маңызды және іргелі салалардың ішінде сот пен Президент адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың мемлекеттік тетігін құрайтын элементтер ретінде конституциялық құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беру және олардың сот арқылы қорғалуын қамтамасыз ету арқылы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болатын адам құқықтары мен бостандықтары саласы ерекше атап өтілген.

Соттардың Президент актілерінің республиканың Конституциясы мен заңдарына сәйкестігіне сот бақылауы, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі конституциялық өкілеттіктеріне ерекше назар аударылады. Сол сияқты Президенттің сот үкімімен сотталған адамға кешірім жасау туралы актіні шығару, сондай-ақ оны арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру жөніндегі конституциялық өкілеттіктеріне назар аударылады. Президенттің конституциялық-құқықтық жауапкершілігін жүзеге асырудың ерекше тәртібіне және судьялардың конституциялық өкілеттіктерін тоқтатуға көңіл бөлінеді. Аталған мәселелер бойынша Ресей Федерациясының заңнамасы мен сот тәжірибесі қамтылды.

Соттардың және Президенттің конституциялық мәртебесі мен өкілеттіктерін айқындайтын Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері талданды.

Жұмыс соңында соттар мен судьялар, біріншіден, өздерінің конституциялық өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде сыртқы және ішкі тәуелсіздікке ие болатынын, екіншіден, олардың барлық мемлекеттік органдармен және лауазымды тұлғалармен өзара әрекеттесетінін, соның ішінде Президентпен, мемлекеттік биліктің өзінің біртұтастығын бұзуға, оны тартып алуына немесе шоғырлануына жол бермейтін тежеу мен тепе-теңдік жүйесін қатаң тәртіпте ұстануын дәлелдей отырып, қысқаша қорытындылар беріледі.

Түйінді сөздер: биліктің бөлуі; билік арасындағы өзара әрекет; биліктің біртұтастығы; тежеу мен тепе-теңдік жүйесі; Президент; сот билігі; мемлекеттің механизмі.

INTERACTION OF THE JUDICIARY AND THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Ablaeva Elvira Bekbolatovna

*Candidate of Law, Associate Professor of the Caspian University,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru*

Abstract. *The work is devoted to studying the issue of interaction between the judicial branch of government and the highest official of the President of the Republic of Kazakhstan.*

The areas of activity in which the judiciary and the President interact are identified. Among the important and fundamental ones, the sphere of human rights and freedoms is highlighted, in which the Court and the President, as elements that make up the mechanism of the state, closely interact with each other in providing guarantees of constitutional rights and freedoms of the individual and providing them with judicial protection.

Particular attention is paid to the constitutional powers of the courts to exercise judicial control regarding the compliance of acts of the President with the Constitution and the laws of the republic, as well as the administration of justice in criminal cases. Similarly, attention is drawn to the constitutional powers of the President to issue an act of pardon for a person convicted by the court, as well as to deprive him of an honorary, military, special or other rank, class rank, diplomatic rank, qualification class, and state awards. The view is focused on the special procedure for implementing the constitutional and legal responsibility of the President and the termination of the constitutional powers of judges. The legislation and judicial practice of the Russian Federation in the issues raised are covered.

The regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan defining the constitutional status and powers of the courts and the President were analyzed.

Upon completion of the work, brief conclusions are given, arguing that courts and judges, firstly, when exercising their constitutional powers, have both external and internal independence, and secondly, they interact with all government bodies and officials, including the President, in strict adherence to the system of checks and balances that do not allow them to violate the unity of state power itself, its usurpation or concentration.

Keywords: *separation of powers; interaction between authorities; unity of power; checks and balances; the President; judicial branch; mechanism of the state.*

Введение

В Республике Казахстан существуют Конституционный Суд, прокуратура, уполномоченный по правам человека, избирательные системы, местное самоуправление, а также институты президентства, юридической помощи и посредничества, не входящие в структуру той или иной ветви власти. В тоже время, они предусмотрены в Конституции РК, их компетенция и статус определяются конституционными и иными законами РК. Их деятельность отличается от деятельности судов тем, что единственные носители судебной власти – это судьи и только они осуществляют правосудие. Тем не менее, нормы, определяющие правовое положение и конституционный статус прокуратуры и уполномоченного по правам человека, не образующие судебную систему, помещены с судами в единый Раздел VII Конституции РК, а Конституционный Суд несмотря на то, что именуется судом, помещен в отдельный Раздел VI Конституции РК. Однако в КЗ РК «О Конституционном Суде РК» по аналогии с абзацем 2 п. 1 ст. 23 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» не содержится упоминание о том, что судьи Конституционного Суда являются носителями судебной власти, а в ч. 1 ст. 3 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Конституционный Суд не указан в числе судов, образующих единую судебную систему РК.

У каждого органа государственной власти или должностного лица есть свое занимаемое место, выполняемая ими роль, их социальное назначение в механизме государства и государственном аппарате. Актуальность вопроса взаимодействия судов и судей с президентом заключается в том, что по форме правления РК является президентской, а по характеру правовым. Как правило, при президентской форме правления, особенно в суперпрезидентской республике, Президент имеет широкие контрольно-надзорные полномочия в отношении всех, в их числе судов и судей. А принцип правового государства – разделение власти требует соблюдения всеми ветвями власти, госорганами, должностными лицами системы сдержек и противовесов, исключаящую излишнюю централизацию и децентрализацию государственной власти.

Согласно справедливому мнению В.А. Малиновского, для существования лю-

бого государства, в первую очередь, имеет значение вопрос взаимоотношения между собой высших органов государственной власти: «Насколько четко в конституции определены их статусы, присутствует стремление конкретных политиков и управленцев действовать сообща на пользу людей, настолько целеустремленно, профессионально и эффективно государство в осуществлении своего главного предназначения по обеспечению прав и свобод человека, его достойной жизни, конкурентоспособности страны» [1, с.4].

Б.А. Мухамеджанов считает, что Президент РК есть системообразующий элемент рассматриваемой системы, обеспечивающий соблюдение Конституции и взаимодействие всех ветвей власти [2, с.45-47].

«Взаимоотношения между Президентом и судебной властью, - как верно подмечено в литературе, - определяются тем, насколько в том или ином государстве осуществляется принцип распределение власти» [3, с.22].

По этим соображениям вызывает интерес определение важных сфер взаимодействия судебной власти с Президентом.

Напомню, что ранее, в действии был Указ Президента РК от 12 сентября 1994 г. № 1862 «О взаимодействии Президента Республики Казахстан с государственными органами республики», принятый в целях реализации конституционных полномочий Президента и совершенствования системы взаимоотношения Президента с госорганами, в том числе судебными. Им были охвачены узкие сферы деятельности, в которых осуществляется взаимодействие Президента с судами и судьями. Названный Указ утратил силу с действием в 1996 году КЗ РК «О Президенте РК». Вполне объяснимо, что в переходный для РК период отсутствовали правовые акты, регламентирующие конституционные полномочия органов госуправления и должностных лиц, регулирующие правоотношения в определенной сфере деятельности. Небезызвестно, что до их принятия действовали акты прежнего советского законодательства, а также издавались указы Президента, имеющие силу закона.

Так, п. 2 Указа указал, что председатели Верховного Суда и Высшего Арбитражного Суда должны систематически информировать Президента о работе судов по защите прав и свобод граждан, а также обеспечению верховенства Конституции, законно-

сти, справедливости¹. Необходимость в этом направлении взаимодействия вызвана тем, что Президент является главой государства и гарантом соблюдения прав и свобод граждан, Конституции и законов РК. Также п. 5 указал, что согласованию с Президентом подлежат законопроекты, подготовленные в порядке законодательной инициативы ВС и ВАС, которыми затрагиваются вопросы, отнесенные Конституцией и законами РК к полномочиям Президента. Примечательным является, что Президент должен согласовать с ВС и ВАС законопроекты, вносимые им в Верховный Совет, которые затрагивают статус и полномочия судов и судей РК. Вместе с тем, Президент должен был привлечь судебные органы к участию в подготовке проектов актов Президента, касающихся основных вопросов предстоящих правовых реформ². Важность этого направления взаимодействия обуславливалось необходимостью установления соответствующего порядка принятия законов, прежде чем они будут действовать, которыми затрагиваются конституционные полномочия госорганов и должностных лиц, а также конституционно-правовой статус человека и гражданина.

Несмотря на утрату силы данного Указа Президента РК, его важные положения в более конкретизированном варианте вошли в Конституцию РК 1995 г. и КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК», а также в иные правовые акты, которые предстоит проанализировать в настоящей работе.

Методы и материалы

Методологию исследования составляют теоретический, сравнительный, специальный юридический методы. В процессе исследования использовались нормативные правовые акты РК, а в качестве сравнительного материала законодательство и судебная практика РФ.

Результаты и их обсуждение

В соответствии с п. 2 ст. 12 Конституции РК права и свободы человека определяют содержание и применение законов и иных

нормативных правовых актов³. Обращает внимание конструкция ст. 18 Конституции РФ, которая юридически выглядит более удачной, чем ст. 12 Конституции РК, потому что по Конституции РФ права и свободы человека являются предназначением и основанием деятельности органов государственной власти, а не наоборот. Так, в соответствии со ст. 18 Конституции РФ, права и свободы человека определяют деятельность законодательной и исполнительной власти, местного самоуправления и обеспечиваются правосудием⁴. Среди них российский законодатель не упоминает о судебной власти. По смыслу п. 1 ст. 76 Конституции РК, судебная власть имеет своим назначением защиту прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, а также обеспечение верховенства законов. Это положение более конкретизировано в ст. 1 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК»: «каждому гарантируется судебная защита от любых неправомерных решений и действий госорганов, организаций, должностных и иных лиц, ущемляющих или ограничивающих права, свободы и законные интересы, предусмотренные Конституцией и законами республики»⁵.

Между тем, Президент в соответствии с п. 2 ст. 40 Конституции РК является гарантом прав и свобод человека и гражданина⁶. Как видим, в механизме государства суды (судьи) и глава государства занимают особое место, они есть субъекты обеспечения защиты и гарантирования прав, свобод и законных интересов граждан и организаций. Это позволяет сделать вывод о том, что судебная власть призвана защищать права и свободы граждан, а Президент гарантировать их. Показательным является содержание деятельности Президента, состоящее в принесении им присяги при вступлении в должность: «Торжественно клянусь ..., гарантировать права и свободы граждан, ...»⁷. Следовательно, соотношение судебной власти и Президента состоит в их конституционном назначении: гарантирование судебной защиты и гарантирование прав и свобод.

¹ Утр. силу Указ Президента РК от 12 сентября 1994 г. N 1862 «О взаимодействии Президента Республики Казахстан с государственными органами республики» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U940001862_ (дата обращения: 20.11.2023)

² Там же.

³ Конституция РК 30 августа 1995 г. // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 20.11.2023)

⁴ Конституция РФ от 12 декабря 1993 г. // URL: <https://base.garant.ru/10103000/a573badcfa856325a7f6c5597efaaedf/> (дата обращения: 26.11.2023)

⁵ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132_ (дата обращения: 26.11.2023)

⁶ Конституция РК 30 августа 1995 года // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 26.11.2023)

⁷ Конституционный закон РК от 26 декабря 1995 года № 2733 «О Президенте Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002733_ (дата обращения: 26.11.2023)

Полномочия Президента в отношении судей указаны в ст. 12 КЗ РК «О Президенте РК». Согласно ему, Президент представляет кандидатуры в Сенат Парламента для избрания в должности и освобождения от должности председателя и судей ВС, а также самостоятельно своим Указом назначает на должности и освобождает от должностей председателей судебных коллегий ВС и облсудов, председателей и судей местных и специализированных судов. При назначении представленных кандидатур полномочиями судей, Президент руководствуется рекомендациями находящегося в его прямом подчинении Высшего Судебного Совета РК, который выполняет главную роль в процедурах назначения и освобождения от должности судей⁸.

Почерпнем, что правовые акты, касающиеся условий и порядка прохождения стажировки кандидатом в судьи, рассмотрения дисциплинарных дел в отношении судей, оценки профессиональной деятельности судьи, подтверждения права судьи на отставку и ее прекращение, утверждаются соответствующими актами Президента. Таким актом является Указ Президента РК от 26 июня 2001 года № 643, которым утверждены Положение о прохождении стажировки кандидатом в судьи, Положение о Судебном жюри, Положение о Комиссии по качеству правосудия при ВС РК⁹.

Полномочия Президента в отношении судов указаны в статьях 3, 6 и 10 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК». В соответствии с ними, Президент образует, реорганизует, переименовывает и упраздняет районные, областные и приравненные к ним суды, в том числе специализированные суды со статусом областного или районного суда. Также Президент утверждает общее число судей районных, областных и специализированных судов¹⁰.

Председатель ВС во взаимоотношениях с Президентом, органами законодательной и исполнительной власти выступает от имени всей судебной системы. Он в соответствии с предоставленными ему конституционными полномочиями, вносит на рассмотрение Президенту законодательные предложения по совершенствованию за-

конодательства о ВСС, судебной системе и статусе судей РК и др. Конституция РК п. 1 ст. 61, определив субъектов права законодательной инициативы, не предусмотрел в их кругу ВС. Независимо от этого, изучив законодательное предложение Председателя ВС, Президент вправе свою законодательную инициативу направить специальным посланием в Мажилис Парламента, по которому в последующем постоянными Комитетами подготавливаются заключения и в дальнейшем рассматриваются на Пленарном заседании. Приведенные примеры законодательного процесса показывают, во-первых, как судебная система и институт президентства соотносятся между собой полномочиями по внесению законодательного предложения и законодательной инициативы. Во-вторых, что принцип разделения власти в РК является относительным, а не абсолютным. К тому же, законодательному процессу известны случаи, когда орган-разработчиком или автор-составителем законов и кодексов РК выступали представители судебной власти, например, участие ВС в разработке Закона РК «О судебной медиации» от 2011 г. и ГПК РК 2015 г.

Особо стоит подчеркнуть, что в ст. 23 КЗ РК «О Президенте РК» в числе госорганов и должностных лиц, осуществляющих подготовку проектов актов Президента, указан ВС, то есть высший орган судебной власти подготавливает указы и распоряжения Президента. Полагаю, что ВС подготавливает Указы Президента о назначении на должности и освобождении от должностей председателей, председателей судебных коллегий и судей судов, по вопросам развития судостроительства, совершенствования судопроизводства, повышения профессионализма судей, а также Распоряжения Президента о назначении кандидата на должность руководителя Судебной Администрации и освобождении его от должности.

Как известно, Президент в целях обеспечения прав, свобод и законных интересов граждан и организаций издает указы. Согласно положениям ЗРК «О правовых актах» нормативные правовые указы Президента РК относятся к подзаконным нормативным правовым актам. Решением суда такие акты,

⁸ Там же.

⁹ Указ Президента РК от 26 июня 2001 года N 643 «Об утверждении положений, предусмотренных Конституционным законом Республики Казахстан "О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан"» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000643> (дата обращения: 30.11.2023)

¹⁰ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132> (дата обращения: 30.11.2023)

в том числе указы Президента РК, могут быть полностью или в отдельной его части признаны несоответствующими закону и недействующими, если в суде будет установлено, что они нарушают права и законные интересы гражданина или юридического лица, гарантированные Конституцией и законами РК. Решение суда по иску о признании незаконным указа Президента является обязательным для исполнения Президентом. Таким образом, суды вправе, отменив действие указов Президента, исключить их из сферы правового регулирования.

Судебная власть своим решением может не только отменить действие указов Президента. Она также может своим заключением поспособствовать привлечению Президента к конституционно-правовой ответственности в виде отрешения его от должности. Так, в соответствии с п. п. 5) п. 1 ст. 22 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Пленарное заседание ВС дает заключение об обоснованности обвинения, выдвинутого в отношении Президента РК большинством не менее трех четвертей от общего числа голосов депутатов обеих Палат Парламента¹¹. Как ни странно, но названный конституционный закон не содержит в себе процедуры дачи ВС заключения об обоснованности обвинения Президента в государственной измене. УПК РК тоже не определяет порядок осуществления производства досудебного расследования и правила осуществления судебного разбирательства уголовного дела в отношении Президента, за исключением кандидата в Президенты. Нет сведений об этом в КЗ РК «О Парламенте РК и статусе его депутатов», Регламентах Сената и Мажилиса Парламента РК. Примечательно, что Регламент Государственной Думы содержит Главу 22, именуемую «Порядок выдвижения Государственной Думой обвинения против Президента Российской Федерации»¹².

Главой 57 УПК РК предусмотрены особенности производства по делам лиц, обладающих привилегиями и иммунитетом от уголовного преследования. Среди них: депутаты Парламента, кандидаты в депутаты Парламента, кандидаты в Президенты, Председатель или член Конституционного Суда, судьи, Генеральный Прокурор, а также лица, обладающие дипломатическим иммуните-

том. Как видим, особенности производства по делам Президента, пределы применения этих особенностей, правила производства досудебного расследования и судебного разбирательства в уголовно-процессуальном законодательстве РК отсутствуют.

На схожие пробелы в законодательстве РФ первыми обратили внимание российские ученые. По замечаниям А.А. Кондрашова, законодательством не регламентирован процессуальный порядок рассмотрения ВС РФ преступных действий Президента [4, с.113]. Регламентом работы Пленарного заседания ВС тоже не урегулирован процедурный порядок рассмотрения уголовно-наказуемых действий Президента и подготовки по ним заключения. Значит, Пленарное заседание ВС без суда, дознания и следствия дает заключение об обоснованности обвинения. Правда, заключение Пленарного заседания ВС об обоснованности обвинения Президента в совершении преступления, предусмотренного ст. 175 УК РК, не относится к обвинительному или оправдательному приговорам судов.

На взгляд А.В. Мазурова, установленный порядок отрешения Президента от должности является практически нереализуемым ввиду того, что, во-первых, в нем принимают участие все органы государственной власти, представленные коллегиальным составом, что приводит к затягиванию принятия решений, во-вторых, судьи Конституционного Суда и Верховного Суда назначаются на должности по представлению Президента РФ, которые вряд ли допустят отрешение Президента от должности [5, с.285].

Руководствуясь схожими нормами Конституции РФ, В.И. Ерыгина считает, что законодательная власть наделена функцией осуществления правосудия по политическим делам, а участие судов в процедуре импичмента выглядит сомнительным [6, с.129].

Напротив, А.М. Цалиев предлагает рассматривать импичмент Президента не как средство решения политических задач, а как способ повышения конституционно-правовой ответственности Президента в выполнении им конституционных полномочий [7, с.23].

С.К. Амандыкова, Л.К. Амандыкова признают институт парламентского импичмента самым действенным рычагом воздей-

¹¹ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132_ (дата обращения: 30.11.2023)

¹² Постановление Государственной Думы Федерального собрания РФ от 22 января 1998 г. N 2134-II ГД «О Регламенте Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации» // URL: <https://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/reglduma/?ysclid=lrqgthbjx606468218> (дата обращения: 30.11.2023)

ствия на Президента, в котором важная роль отводится и Верховному Суду РК [8, с.1853].

Так, в соответствии со ст. 40 Конституции РК, Президент является главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства и представляющим Казахстан внутри страны и в международных отношениях. Президент – символ и гарант единства народа и государственной власти, незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина. Президент обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом¹³. По данному конституционному положению, аналогичного российскому, нередко встречаются критические суждения. Так, Е.В. Комбарова считает, что координирующая роль Президента не соответствует современным представлениям о свободной демократии, но сейчас в условиях ослабленности и персонификации политических институтов и судебной системы, она является оправданной. В то же время, Президент не несет ни перед кем и никакой конституционно-правовой ответственности, что не естественно для демократического государства [9, с.100].

Схожее замечание было сделано С.А. Авакьяном на встрече заведующих кафедр конституционно-правовых дисциплин с В.В. Путиным, состоявшейся 7 ноября 2013 года в преддверии 20-летия Конституции РФ: «... совсем не помешало бы включение в Конституцию статьи о том, что Президент РФ несёт конституционно-правовую ответственность в соответствии с настоящей Конституцией и законами РФ. Это просто было бы элегантное конституционно-правовое регулирование. Увидели бы и учёные, и граждане нашей страны, что Президент находится в русле общих тенденций современного развития конституционно-правовой ответственности и конституционного права...» [10].

Таким образом, в вопросах привлечения к конституционно-правовой ответственности Президента в виде отрешения его от должности, участвуют носители судебной власти, судебными полномочиями которых наделяет сам Президент своим Указом о назначении их в должности.

Тем временем, дав свое согласие на применение в отношении районных, городских и областных судей мер процессуального принуждения по уголовным делам, мер уголовного принуждения, а также мер обеспечения производства по делам об административных правонарушениях и мер административного взыскания, Президент может поспособствовать отрешению их от должности и привлечению к уголовной ответственности. Исключением являются лишь случаи задержания судьи на месте преступления или совершения им тяжких преступлений. Получение согласия Президента, основанного на заключении ВСС является одним из конституционно-правовых средств обеспечения неприкосновенности судей.

Кроме этого, Президент своим Указом о помиловании может отменить или изменить вступивший в законную силу приговор или постановление суда, на основании которого лицо осуждено, отбывает или отбыло назначенное судом наказание. К конституционным полномочиям Президента, указанным в п. 15) ст. 44 Конституции РК, относится помилование граждан¹⁴. Акт о помиловании является одним из видов освобождения от наказания, предусмотренного ст. 76 УК РК. Так, согласно положениям ч. 4 ст. 76 УК РК актом о помиловании осужденное лицо может быть освобождено от дальнейшего отбывания наказания или от дополнительного вида наказания, назначенное ему наказание может быть сокращено или заменено более мягким видом наказания, а с лиц, отбывших наказание или освобожденных от дальнейшего его отбывания, может быть снята судимость¹⁵.

При этом вопросы о помиловании не разрешаются самостоятельно Президентом, а разрешаются Комиссией, созданной при нем. Порядок ее деятельности и рассмотрения ходатайств о помиловании определены Положением о Комиссии по вопросам помилования при Президенте РК. Согласно ему, Комиссия является консультативно-совещательным органом при Президенте РК, рассматривающий материалы о помиловании. Рабочий орган Комиссии – Государственно-правовой отдел Администрации Президента РК. По состоянию на май 2024 г. в ее состав входят председатель, являющийся депутатом Мажилиса, депутат Сената, два

¹³ Конституция РК 30 августа 1995 года // URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_\(дата обращения: 30.11.2023\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_(дата обращения: 30.11.2023))

¹⁴ См. Там же.

¹⁵ Уголовный кодекс РК от 03 июля 2014 года № 226-V ЗПК // URL: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226_\(дата обращения: 05.12.2023\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226_(дата обращения: 05.12.2023))

ученых-юриста, представитель Фонда «Хартия за права человека». Постоянно действующими членами Комиссии являются заместитель Руководителя АП РК, являющийся заместителем председателя, Уполномоченный по правам человека в РК, заместитель Генерального Прокурора РК, председатель КУИС МВД РК¹⁶. Несмотря на отсутствие в составе Комиссии судебных органов, наличие заключения ВС о целесообразности применения акта помилования к тому или иному осужденному по заявленному им ходатайству является обязательным. Так, в соответствии с п. 30 Положения, поступившие материалы с ходатайством о помиловании направляются рабочим органом Комиссии в Генеральную прокуратуру, ВС и МВД, которые не позднее чем в месячный срок с момента поступления представляют заключения с указанием содержания принятых судебных решений, обстоятельств совершения преступления, данных о личности осужденного и своего мнения по существу каждого ходатайства о помиловании¹⁷.

Далее, Рабочий орган, изучив материалы и заключения вносит их на рассмотрение Комиссии. Рассмотрев предложения Комиссии, Президент, издает указы о помиловании, которые обжалованию не подлежат. Решение Президента об удовлетворении или отклонении им ходатайства о помиловании обжалованию не подлежат, так как в силу п. 15) ст. 44 Конституции РК осуществление Президентом помилования граждан является его конституционным полномочием, от которого он вправе отказаться. Поэтому п. 3 Положения указал, что Президент вправе по усмотрению помиловать осужденного или лицо, отбывшее наказание¹⁸. Однако в отличие от старой редакции ст. 32 Положения, новая редакции ст. 32 Положения не упоминает о том, что Президент также издает указы об отклонении ходатайств о помилования.

Среди основных прав осужденных

в п. 2) ч. 1 ст. 10 УИК РК указано обращение с ходатайством о помиловании на имя Президента в соответствии с законодательством РК¹⁹. Это право ограничению не подлежит, за исключением случаев отсутствия оснований для внесения Государственно-правовым отделом АП РК ходатайства осужденного о помиловании на рассмотрение Комиссии. Соответственно при ограничении права осужденного на обращение к Президенту с ходатайством о помиловании, он вправе обжаловать действия или бездействия администрации учреждений и органов, исполняющих наказания. Осуществление судебного контроля указано в ст. 27 УИК РК. Суд в порядке уголовного судопроизводства осуществляет судебный контроль, то есть проверяет действия и бездействия указанных учреждений и органов на предмет их соответствия закону.

По сравнению с казахстанским законодательством и судебной практикой, осужденные граждане в РФ вправе оспорить Указ Президента РФ о помиловании, обратившись в суд с административным иском заявлением. Дела такой категории являются административными делами, разрешаемыми в порядке административного судопроизводства с применением норм и правил Кодекса об административном судопроизводстве РФ. Напомним, что до вступления в силу КАС РФ, дела об оспаривании Указа Президента РФ о помиловании рассматривались ст. 256 ГПК РФ, регламентирующей порядок осуществления производства по делам об оспаривании решений, действий (бездействия) органов государственной власти, органов местного самоуправления, должностных лиц, государственных и муниципальных служащих. Характерны дела по иску осужденных Петрова С.В.²⁰, Дьячкова С.Ю.²¹, Полякова С.А.²² Предметом их исковых заявлений является требование о признании Указов Президента РФ «О помиловании осужденных к смертной казни»

¹⁶ Состав Комиссии по вопросам помилования при Президенте РК, утвержденный Указом Президента РК от 05 июля 2006 года № 140 // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000140_#z47 (дата обращения: 05.12.2023)

¹⁷ Указ Президента РК от 5 июля 2006 года № 140 «О Комиссии по вопросам помилования при Президенте Республики Казахстан» в редакции Указа Президента РК от 09.02.2023 № 126 // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000140_ (дата обращения: 05.12.2023)

¹⁸ Там же.

¹⁹ УИК РК от 05 июля 2014 года № 234-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234> (дата обращения: 05.12.2023)

²⁰ Решение ВС РФ 06 ноября 2008 года по делу NoГКПИ08-1895 // URL: http://www.vsrfr.ru/stor_pdf.php?id=245228 (дата обращения: 15.12.2023)

²¹ Апелляционное определение Апелляционной коллегии ВС РФ от 28 января 2020 года по делу No АПЛ 19-519 // URL: http://vsrf.ru/stor_pdf.php?id=1857954 (дата обращения: 15.12.2023)

²² Решение ВС РФ от 23 декабря 2021 года по делу No АКПИ21-960 // URL: http://vsrf.ru/stor_pdf.php?id=2073746 (дата обращения: 15.12.2023)

от 02 декабря 1993 г. №2075, 08 февраля 1994 г. № 254 путем замены назначенных им по приговору суда смертной казни пожизненным лишением свободы, которые создают препятствия для возобновления производства по уголовному делу, пересмотра приговора по новым и вновь открывшимся обстоятельствам, в дальнейшем смягчения наказания. Тем самым, заявители посчитали, что Президент РФ неправильно применил уголовный закон, ухудшил положение осужденных и нарушил их права, гарантированные Конституцией РФ, ст. 7 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, ст. 15 Международного пакта о гражданских и политических правах.

Интересной представляется правовая позиция ВС РФ, изложенная в мотивировочной части решения (определения). Так, по мнению ВС РФ, помилование является конституционным полномочием Президента РФ, входящее в сферу его исключительной компетенции, как главы государства, закрепленное в статьях 50, 71, 89 Конституции РФ, не связанное с вопросами привлечения к уголовной ответственности и применения наказания, относящимися к ведению судебной власти, которые регулируются нормами уголовно-процессуального законодательства и разрешаются только судом. ВС РФ указал, что процедура помилования осуществляется за пределами правосудия путем издания Президентом РФ индивидуального правового акта, адресованного конкретному лицу, применяемого однократно, несохраняющего свое действие после того, как прекратились конкретные отношения, предусмотренные данным актом. ВС РФ считает, что при издании Указа «О помиловании осужденных к смертной казни» Президент РФ руководствовался положением ч. 3 ст. 90 Конституции РФ, с соблюдением действующее на тот период законодательство о помиловании. В обосновании своих доводов ВС РФ сослался на определения КС РФ, в которых он разъясняет, что акт помилования – это особый вид правоприменительного решения, нетождественный содержащемуся в обвинительном приговоре суда решению о назначении наказания. Акт помилования в силу своей природы как акт милосердия не может ухудшить положение осужденных и привести к более тяжким последствиям, чем закрепленные в уголовном законе, пред-

усматривающие ответственность и наказание за совершенное преступление, а также содержащиеся в обвинительном приговоре суда, так как пожизненное лишение свободы является более мягким видом наказания, нежели смертная казнь. В связи с этим, ВС РФ отказал в удовлетворении исков осужденных.

Важно указать, что Президент РК принимает участие в разрешении судом вопросов при постановлении им обвинительного приговора. Так, одним из вопросов, разрешаемых судом при постановлении приговора суда в совещательной комнате, указанных в п. 14) ч. 1 ст. 390 УПК РК, является вопрос: «должен ли суд лишить (внести представление Президенту РК о лишении) подсудимого почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград»²³. Лишение перечисленных званий, чинов, рангов, классов и наград в соответствии с п. 2) ч. 3 ст. 40 УК РК относится к дополнительным видам наказаний, назначаемых приговором суда в отношении имеющих их лиц при совершении ими умышленных уголовных правонарушений или коррупционных преступлений. Решение этого вопроса указывается в резолютивной части обвинительного приговора. В соответствии с порядком обращения к исполнению приговора суда, установленного ст. 472 УПК РК, суд, вынесший приговор, направляет представление Президенту о лишении присвоенных им осужденному соответствующих званий, чинов, рангов, классов и наград, а также копию приговора и справку о вступлении его в законную силу. Учреждение или орган, исполняющие наказание, обязаны известить суд о приведении обвинительного приговора в исполнение²⁴.

Выше показано, что решение вопроса о лишении осужденного почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград относится исключительно к конституционным полномочиям Президента, а не суда. Из чего следует, что назначение судом данного дополнительного вида наказания не представляется возможным без решения Президента о лишении осужденного соответствующих званий, чинов, рангов, классов и наград.

В этой части нужно напомнить, что Пре-

²³ УПК РК от 04 июля 2014 года № 231-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K140000231> (дата обращения: 15.12.2023)

²⁴ Там же.

зидент награждает судей государственными наградами и присваивает им почетные звания. Так, в соответствии с п. п. 6) п. 2 ст. 20 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Председатель ВС вносит Президенту представления о награждении судей и работников уполномоченного органа государственными наградами и присвоении им почетных званий²⁵. Соответственно при совершении судьями или сотрудниками Судебной Администрации РК уголовных правонарушений, Президент может лишить их государственных наград или почетных званий, если об этом ставится вопрос в обвинительном приговоре суда. Порядок исполнения данного дополнительного вида наказания определен ст. 71 УИК РК. В соответствии с ним, если Президент примет решение о лишении осужденного определенных в резолютивной части обвинительного приговора суда званий, чинов, рангов, классов и наград, то соответствующий госорган вносит в документы запись о лишении их осужденного, а также принимает меры по лишению осужденного прав и льгот, связанных с присвоенными ему Президентом званий, чинов, рангов, классов. О всех принятых мерах госорган сообщает суду в течение 1 месяца, со дня получения копии приговора суда²⁶.

Президент как высшее должностное лицо государства определяет основные направления внешней и внутренней политики государства. Они содержатся в стратегических, программных и концептуальных документах, утвержденных актами Президента, а также в его посланиях. К направлениям внутренней политики государства, определяемых Президентом, относятся вопросы развития судебной системы, совершенствования судопроизводства, повышения профессионализма судей. Так, основные направления развития судебной системы четко определены в Концепции правовой политики РК, рассчитанных до 2010, 2020, 2030 гг. Среди них: дальнейшая специализация судов и судей, обеспечение доступности

правосудия населению, повышение уровня правовой культуры граждан и доверия к судебной власти, улучшение механизма отбора и подготовки кадров для судебной системы, внедрение альтернативных способов урегулирования споров, снижение конфликтности в обществе и судебной нагрузки, усиление судебного контроля и т. п. Они служат ориентиром для реализации судебной властью своего основного социального и функционального назначения по защите прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, а также обеспечению верховенства закона.

Заключение

В завершении заключается вывод, что в РК Президент и судебная власть гармонично взаимодействуют между собой в особо важных сферах жизнедеятельности государства и общества, особенно при реализации ими учредительных, контрольных, законодательных, судебных функций. Взаимодействуя между собой, Президент и суды используют сдерживающие и противостоящие друг другу элементы управления, позволяющие им, находится под взаимным влиянием, контролем, сотрудничеством. Поэтому укоренившееся в литературе мнение, согласно которому судебная власть подвластна, подконтрольна, подотчетна Президенту, в условиях сокращения полномочий Президента, не обосновано. Судьи при осуществлении своих конституционных полномочий полностью независимы от других ветвей власти, лиц, участвующих в деле, Президента, а также вышестоящих судов. Суды могут быть зависимы от других ветвей государственной власти и должностных лиц государства только при обеспечении ими всеми единства государственной власти и конституционного строя. Проблема лишь в том, что судьи сами не пользуются своей конституционной независимостью, предпочитая оставаться в зависимости от политических, социальных, экономических интересов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *Президент Республики Казахстан и Парламент Республики Казахстан: взаимоотношения, система сдержек и противовесов.* – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2005. – 53 с.
2. Мухамеджанов Б.А. *Институт президентства и механизм разделения властей: соотно-*

²⁵ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132> (дата обращения: 15.12.2023)

²⁶ УИК РК от 05 июля 2014 года № 234-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234> (дата обращения: 15.12.2023)

- шение в единстве государственной власти // *Политика и право*, 2007. - № 2 (3). – С. 40-48.
3. Пенцов М.В. Взаємодія судової влади з главою держави // *Проблеми законності*, 2014. - № 127. – С. 22-27.
4. Конституционно-правовая ответственность в Российской Федерации: теория и практика / Кондрашев А.А. – М.: Юрист, 2006. – 345 с.
5. Мазуров А.В. Комментарий к Федеральному конституционному закону "О Конституционном Суде Российской Федерации" / А. В. Мазуров. – Москва: Частное право, 2006. – 576 с.
6. Ерыгина В.И. Основные направления взаимодействия парламента и органов судебной власти / В кн. *Научные труды Российской академии юридических наук; отв. ред. В.В. Гриб.* – М.: ООО «Издательство «Юрист», 2015. – Вып.15. – С. 126-132.
7. Цалиев А.М. Конституционно-правовая ответственность Президента Российской Федерации // *Вестник Владикавказского научного центра*, 2009. Том 9. № 2. – С. 20-23.
8. Амандыкова С.К., Амандыкова Л.К. Некоторые вопросы воплощения принципа разделения властей в конституционном законодательстве Республики Казахстан // *Актуальные проблемы российского права*, 2014. - № 9 (46). – С. 1849-1855.
9. Комбарова Е.В. Принцип разделения властей в конституционном механизме власти России. // *Вестник Саратовской государственной юридической академии*, 2014. - № 1 (96)– С. 98-101.
10. Встреча Президента Российской Федерации В.В. Путина с заведующими кафедрами конституционно-правовых дисциплин (Московская область, Ново-Огарёво, 7 ноября 2013 года) // *Местное право*, 2013. - № 6. – С. 7-30.

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. *Prezident Respubliki Kazahstan i Parlament Respubliki Kazahstan: vzaimootnosheniya, sistema sderzhek i protivovesov.* – Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2005. – 53 s.
2. Muhamedzhanov B.A. *Institut prezidentstva i mehanizm razdeleniya vlastej: sootnoshenie v edinstve gosudarstvennoj vlasti* // *Politika i pravo*, 2007. - № 2 (3). – S. 40-48.
3. Pencov M.V. *Vzaemodija sudovoï vladi z glavouju derzhavi* // *Problemi zakonnosti*, 2014. – S. 22-27.
4. *Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' v Rossijskoj Federacii: teorija i praktika* / Kondrashev A.A. – М.: Jurist#, 2006. – 345 s.
5. Mazurov A.V. *Kommentarij k Federal'nomu konstitucionnomu zakonu "O Konstitucionnom Sude Rossijskoj Federacii"* / A. V. Mazurov. – Moskva: Chastnoe pravo, 2006. – 576 s.
6. Erygina V.I. *Osnovnye napravlenija vzaimodejstvija parlamenta i organov sudebnoj vlasti* / V kn. *Nauchnye trudy Rossijskoj akademii juridicheskikh nauk; отв. ред. V.V. Grib.* – М.: ООО «Izdatel'stvo «Jurist», 2015. – Vyp.15. – S. 126-132.
7. Caliev A.M. *Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' Prezidenta Rossijskoj Federacii* // *Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo centra*, 2009. Том 9. № 2. – S. 20-23.
8. Kombarova E.V. *Princip razdelenija vlastej v konstitucionnom mehanizme vlasti Rossii* // *Vestnik Saratovskoj gosudarstvennoj juridicheskoi akademii.* № 1 (96), 2014. – S. 98-101.
9. Amandykova S.K., Amandykova L.K. *Nekotorye voprosy voploshhenija principa razdelenija vlastej v konstitucionnom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan* // *Aktual'nye problemy rossijskogo prava*, 2014. - № 9 (46). – S. 1849-1855.
10. *Vstrecha Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putina s zavedujushhimi kafedrami konstitucionno-pravovyh disciplin (Moskovskaja oblast', Novo-Ogarjovo, 7 nojabrja 2013 goda)* // *Mestnoe pravo*, 2013. - № 6. – S. 7-30.

ФОРМА ПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ КОНСТИТУЦИОННЫХ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Аблаева Эльвира Бекболатовна¹

*Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
Высшей школы права «Адилет» Каспийского Общественного Университета,
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru*

Мухтарова Самал Маликовна

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры Юриспруденции
Факультета «Экономики и права» Актюбинского
регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе,
Республика Казахстан, e-mail: samal.m78@mail.ru*

Нарбинова Миргуль Майдановна

*Кандидат юридических наук, декан Гуманитарно-юридической школы
Университета Туран-Астана, Астана, Республика Казахстан,
e-mail: mirgul68@mail.ru*

Саутбаева Салтанат Бакытжановна

*Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Юриспруденции,
Факультета «Экономики и права» Актюбинского регионального университета
имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: Salt_1979@mail.ru*

Утанов Мухтархан Айдарханович

*Доктор юридических наук, доцент, советник председателя Верховного Суда
Республики Казахстан по уголовным делам, г. Астана, Республика Казахстан,
e-mail: tau_25@mail.ru*

Аннотация. Работа посвящена изучению форм правления, установленных в Казахстане со дня обретения им государственной независимости и, по сегодняшний день. Актуальность теме придает успешно реализованный в 2019 г. политический процесс демократического транзита власти, а также нынешний переход к новой «человекоцентричной» модели государственного управления.

В начале работы приводятся факты из истории, приведшие к распаду Советского Союза и появлению новых независимых республик. Разрушение межнационального и межэтнического согласия, обострение отношений между союзными республиками и центральной властью обозначаются в качестве отрицательных моментов. В то же время, право народов на самоопределение и право свободного выхода союзных республик из состава Советского Союза – в качестве положительных.

Характеризуются особенности суперпрезидентской модели правления, к которой перешел Казахстан в тяжелый для него период времени. Отмечаются положительные стороны суперпрезидентской формы правления, уникальность и своеобразие которой, на взгляд авторов, не должны вызывать сомнений. История Республики Казахстан, отсчет которого начинается с 90-ых годов, наглядно свидетельствует о том, что избранная модель правления превзошла все ожидания.

Выявлены факторы, влияющие на становление форм правления, тонкая гибкость казахстанской модели правления, склонной к преобразованиям.

Уделено внимание последним изменениям, внесенным в Конституцию Российской Федерации в 2020 г., имеющих в общих чертах сходство с конституционными реформами в РК от 2017 г.

¹ Автор для корреспонденции

В завершении намечены перспективы смены в Казахстане форм правления, которые в условиях конституционных реформ, проводимых во всех сферах жизнедеятельности, являются неизбежными.

Ключевые слова: форма правления; казахстанская модель правления; перераспределение полномочий; разделение власти; транзит власти; двоевластие; смешанная форма правления; суперпрезидентская модель.

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАСҚАРУ НЫСАНЫ

Эльвира Бекболатқызы Аблаева

*Заң ғылымдарының кандидаты, Каспий Қоғамдық
Университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru*

Самал Малікқызы Мухтарова

*Заң ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университетінің «Экономика және құқық»
Факультетінің Құқықтану кафедрасының доценті, Ақтөбе қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: samal.m78@mail.ru*

Миргуль Майдановна Нарбинова

*Заң ғылымдарының кандидаты, Тұран-Астана университетінің
гуманитарлық-заң мектебінің деканы, Астана қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: mirgul68@mail.ru*

Салтанат Бақытжанқызы Саутбаева

*Заң ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университетінің «Экономика және құқық»
Факультетінің Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Salt_1979@mail.ru*

Мұхтархан Айдарханұлы Утанов

*Заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы
Жоғарғы Соты Төрағасының қылмыстық істер жөніндегі кеңесшісі,
Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mau_25@mail.ru*

Аннотация. Жұмыс Қазақстанда мемлекеттік тәуелсіздік алған күннен бастап және бүгінгі күнге дейін белгіленген басқару нысандарын зерттеуге арналған. 2019 жылы сәтті жүзеге асырылған биліктің демократиялық транзитінің саяси үрдісі тақырыпқа өзектілік береді. Тақырыпқа өзектілік 2019 жылы сәтті жүзеге асырылған билікті демократиялық жолмен ауыстырудың саяси үдерісі, сондай-ақ қазіргі мемлекеттік басқарудың «адамға бағдарланған» жаңа моделіне көшу береді.

Жұмыс басында Кеңес Одағының ыдырауына және жаңа тәуелсіз республикалардың пайда болуына әкелген тарихи фактілері келтірілген. Ұлтаралық және этносаралық келісімнің бұзылуы, одақтас республикалар мен орталық билік арасындағы қатынастардың шиеленісуі жағымсыз жақтар ретінде белгіленеді. Сонымен қатар, халықтардың өзін – өзі анықтау құқығы және одақтас республикалардың Кеңес Одағының құрамынан еркін шығу құқығы – жағымды жақтар ретінде белгіленеді.

Қазақстан өзі үшін қиын кезеңге өткен басқарудың суперпрезиденттік моделінің ерекшеліктері сипатталады. Суперпрезиденттік басқару формасының жағымды жақтары атап өтіледі, олардың бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі, авторлардың пікірінше, күмән тудырмауы керек. Санағы 90-шы жылдардан басталатын Қазақстан Республикасының тарихы таңдалған басқару моделі барлық күткеннен асып түскенін айқын көрсетеді.

Басқару нысандарының қалыптасуына әсер ететін факторлар, өзгерістерге бейім қазақстандық басқару моделінің нәзік икемділігі анықталды.

2017 жылғы ҚР Конституциялық реформаларына ұқсастықтары бар 2020 жылы Ресей Федерациясының Конституциясына енгізілген соңғы өзгерістерге назар аударылды.

Қорытындылай келе, өмірдің барлық салаларында жүргізіліп жатқан конституциялық реформалар жағдайында сөзсіз болатын Қазақстандағы мемлекеттік басқару нысандарын ауыстыру болжамы белгіленді.

Түйінді сөздер: басқару нысаны; қазақстандық басқару моделі; өкілеттіктерді қайта бөлу; билікті бөлу; билік транзиті; қос билік; аралас басқару нысаны; супер-президенттік модель.

THE FORM OF GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL AND DEMOCRATIC REFORMS

Ablaeva Elvira Bekbolatovna

Candidate of Law, Associate Professor of the Caspian University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Mukhtarova Samal Malikovna

Candidates' degree in jurisprudence, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics and Law, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal.m78@mail.ru

Narbinova Mirgul Maidanovna

Candidate of Law, Dean of the Humanities and Law School of the University of Turan-Astana, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: mirgul68@mail.ru

Sautbayeva Saltanat Bakytzhanovna

Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics and Law, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: Salt_1979@mail.ru

Utanov Mukhtarkhan Aidarkhanovich

Doctor of Law, Associate Professor, Adviser to the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on Criminal Cases, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: mau_25@mail.ru

Abstract. *The work is devoted to the study of the forms of government established in Kazakhstan since the day it gained state independence and to this day. The topic is given relevance by the political process of democratic transition of power successfully implemented in 2019, as well as the current transition to a new “human-centric” model of public administration.*

The facts from the history that led to the collapse of the Soviet Union and the emergence of new republics are given. The destruction of interethnic and interethnic harmony, the aggravation of relations between the union republics and the central government are designated as negative aspects. At the same time, the right of the peoples to self-determination and the right of the union republics to freely secede from the Soviet Union are positive.

The features of the super-presidential model of government, to which Kazakhstan moved in a difficult period of time, are characterized. The positive aspects of the super-presidential form of government are noted, the uniqueness and originality of which, in the opinion of the authors, should not be in doubt. The history of the Republic of Kazakhstan, which begins in the 90s, clearly shows that the chosen model of government has exceeded all expectations.

The factors influencing the formation of forms of government, the subtle flexibility of the Kazakh model of government, prone to transformations, are identified.

Attention is paid to the latest changes made to the Constitution of the Russian Federation in 2020, which in general terms are similar to the constitutional reforms in the Republic of Kazakhstan from 2017.

Attention is paid to the latest changes made to the Constitution of the Russian Federation in 2020, which in general terms are similar to the constitutional reforms in the Republic of Kazakhstan from 2017.

In conclusion, the prospects for a change in the form of government in Kazakhstan are outlined, which are inevitable in the context of constitutional reforms carried out in all spheres of life.

Keywords: *form of government; Kazakhstan model of government; redistribution of powers; division of power; transit of power; dual power; mixed form of government; super-presidential model.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_85

Введение

Казахстан один из самых крупных государств, образовавшееся на евразийском пространстве вследствие распада Союза ССР, правопреемником союзной республики Казахской ССР. Право свободного выхода из Союза² и право народов на самоопределение³, позволило нашему народу объявить свою независимость, установить свой политический статус в качестве самостоятельного субъекта международного права, определить своё дальнейшее развитие, учредить свою форму правления, устроить унитарное государство.

Размышляя о реалиях и перспективах изменчивости форм правления, представляется необходимым остановиться на предыстории возникновения и становления государственности Казахстана. Совершая краткий экскурс в советскую историю, в числе первых событий, явившихся зарницей государственной независимости, следует упомянуть о декабрьских восстаниях, произошедших в 1986 г. Три декабрьских дня и ночи – есть фактор, ставший причиной разрушения межнационального и межэтнического согласия. Нельзя исключать того, что на местах совершенно по-иному воспринимали декларативные лозунги, толчки перестройки, идеологическую направленность деятельности Коммунистической партии. Советский народ ждал реальных перемен в сторону демократизации общественно-политической жизни. Примечательно, что годы спустя, всё-таки, декабрьские восстания признали проявлением этническими казахами самовыражения и самоутверждения.

К сожалению, сложность вызывают рас-

хождения историков во мнении о причинах, которые привели к распаду СССР и, соответственно к преобразованию бывших союзных республик в независимые государства. Тем не менее, среди всех причин в качестве общей для каждой бывшей союзной республики, можно отметить обострение отношений между ними и центральной властью, на фоне которых возникали самые сложные и противоречивые события. Во избежание их необратимых последствий, союзными республиками и центральной властью были приняты различные меры, на которые ниже будет обращено внимание, поскольку они в то же время являются определяющими факторами установления в РК форм правления.

В своем интервью специалист в области конституционного и трудового права А.М. Нурмагамбетов, отвечая на вопрос журналиста о том, какие успехи достигнуты Казахстаном в ходе конституционного реформирования, ответил: «Становление любого государства всегда сопровождается реформированием и постоянным совершенствованием всей политико-правовой системы общества» [1]. Он выделил три этапа конституционной реформы: 1) начальный – учреждение президентского поста, принятие Декларация о государственном суверенитете РК и конституционного закона о государственной независимости РК; 2) второй – принятие первой Конституции РК; 3) завершающий – принятие второй Конституции РК. Исследование проводится в рамках этих этапов.

Методы и материалы

Методологическую основу исследования

¹ Основной Закон (Конституция) Союза ССР [Электронный ресурс]: Постановление ЦИК СССР 06 июля 1923 года. Доступ предоставлен Справочной правовой системой КонсультантПлюс. Режим доступа: ограниченный. URL: <http://www.consultant.ru/>

³ Закон РК от 28 ноября 2005 года № 91 «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_

составили историко-правовой и сравнительно-правовой методы познания.

Обсуждение

Конституционные реформы начались в декабре 1988 г. с внесения изменений и дополнений в ряд важных законов СССР. За этими новеллами последовало образование высшего органа государственной власти в СССР – Съезда народных депутатов СССР, а также преобразование Верховного Совета СССР в постоянно действующий законодательный орган власти СССР. По верному мнению Г.Ж. Сулейменовой, Съезд народных депутатов СССР — это то событие, за которым последовали прекращение существования СССР как союзного государства и возникновение новых суверенных государств [2, с.27]. Именно III Съезд народных депутатов СССР, прошедший в Москве с 12 по 15 марта 1990 г., predetermined неизбежность новых конституционных реформ, завершившихся внесением важных поправок в общесоюзную Конституцию и Конституцию КазССР. Главным итогом стало то, что Компартия лишилась своей направляющей и руководящей силы, власть передана Советам народных депутатов, учреждена должность Президента СССР, которую занял М.С. Горбачев, прошли выборы председателя Верховного Совета СССР.

Союзная республика КазССР не стала медлить и в этих вопросах. Следом в апреле 1990 г. учредился пост Президента КазССР⁴ - главы союзной республики КазССР, который все же, находился в зависимости от главы СССР. Однако в отношении судей союзной республики КазССР за президентом КазССР сохранились расширенные полномочия. Затем, 25 октября 1990 г. Верховный Совет КазССР принял Декларацию о государственном суверенитете КазССР. Декларацией провозглашена суверенность союзной республики, сохранена за ней право вхождения в Союз суверенных республик и выхода из него, установлено верховенство её Конституции и законов перед актами СССР, судебная власть признана одной из ветвей государственной власти. Тогда и произошёл постепенный отказ от принципа полновластия советов в пользу принципа разделения государственной власти между тремя полноправными её ветвями. В ноябре того же года принят Закон КазССР «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР

и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР». Им Верховный Совет КазССР утвердил статус Президента как должностного лица, осуществляющего высшую распорядительную и исполнительную власть. Согласно ст. 114-1 Закона КазССР «Об учреждении поста Президента Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР», должность Президента КазССР считается избранной. Соответственно, в выборах Президента КазССР участвуют все граждане КазССР, им принадлежит всеобщее, равное и прямое избирательное право. Избрание кандидатуры Президента КазССР осуществляется тайным голосованием. Несмотря на эту конституционную норму, Н.А. Назарбаев был избран 317 депутатами Президентом КазССР на первой сессии Верховного Совета КазССР двенадцатого созыва, прошедшей 24 апреля 1990 г.

В хронике событий из советской истории упомянем о «Беловежском соглашении», заключённого в 1991 г., который повлек за собой торжественное шествие независимости союзных республик, в том числе КазССР. Всенародные выборы первого в истории РК Президента РК, как и в ряде постсоветских стран (Литва, Латвия, Эстония, Украина и др.), прошли 01 декабря 1991 г. Вслед за этим событием, 10 декабря 1991 г. КазССР переименовывается в Республику Казахстан. И наконец, 16 декабря 1991 г. РК торжественно провозгласила государственную независимость, объявила главой государства Президента в лице Н.А. Назарбаева, определила принадлежность ему исполнительной власти.

Одновременно по инициативе Н.А. Назарбаева учредился пост заместителя Президента КазССР – вице-президента, к которому переходят президентские полномочия на случай невозможности их осуществлять самим президентом. В своем выступлении на III Съезде народных депутатов СССР, учитывая негативный опыт народных депутатов СССР, чьи полномочия в отдельных случаях позволяли им затянуть законодательный процесс принятия законов, вследствие чего в важных сферах жизнедеятельности замедлялся процесс развития общественных отношений, Н.А. Назарбаев сказал, что передача президентских полномочий Председателю Верховного Совета

⁴ Закон КазССР от 24 апреля 1990 года «Об учреждении поста Президента КазССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) КазССР» // URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000133#pos=0;0

СССР по основаниям невозможности их осуществления самим Президентом СССР, является нецелесообразной. Поэтому он предлагает учредить должность вице-президента [3, с.182]. Вероятнее всего, он ещё остерегался концентрации исполнительной и представительной власти в руках одного органа – Верховного Совета КазССР. Весьма интересно, что почти 30 лет спустя, такие опасения не стали препятствием для передачи Н.А. Назарбаевым своих президентских полномочий Председателю верхней Палаты Парламента К.-Ж. Токаеву по основаниям невозможности их осуществления самим. К этому вопросу мы вернёмся в конце работы, когда нами будет затронута проблема двоевластия.

Обнаружить изменчивость формы правления в постсоветском Казахстане можно из характера и содержания полномочий высших органов государственной власти. Так, Верховный Совет КазССР по Конституции КазССР 1978 г. и Декларации о государственном суверенитете КазССР до 16 декабря 1991 г. выступал от имени КазССР, являлся высшим органом государственной власти. С вступлением в силу Конституционного закона РК «О государственной независимости РК», расширенные конституционные полномочия Верховного Совета РК разделяются с Президентом РК. Тем самым, представительная власть, с одной стороны, положила конец институту парламентаризма, а с другой, заложила основу для развития института президентства. Не будет излишним упомянуть о том, что до проведения первых президентских выборов в РК управление союзной республикой фактически осуществлялось Компартией, под чьим жёстким контролем формировался состав Верховного Совета КазССР.

Исходя из этого, важно заключить, что на начальном этапе становления государственности, современному Казахстану характерен переход от парламентской формы правления к «полу-парламентской», или к «полу-президентской», или к «смешанной». К такому выводу приходят и другие казахстанские учёные, среди них Б.А. Мухамеджанов. По его мнению, в начале становления РК президентская власть имела схожие с парламентской формой правления черты [4, с. 72]. Схожее мнение встречается и в российской научной печати. Согласно одному из них, в

90-ых годах современный Казахстан больше всего импонировал себя парламентской республикой [5, с.939].

Изложенные события положили начало формированию и становлению в современном Казахстане института президентства и условно президентской власти. Появление в Союзном государстве и союзных республиках должности президента некоторые авторы связывают с отводящей ему ролью гаранта, обеспечивающего исполнение законов и принятие ряда важных государственных решений [6, с. 42].

Смена форм правления происходит в результате принятия первой Конституции РК от 1993 г., установившей ст. 75, что Президент есть глава государства и одновременно руководит исполнительной ветвью власти, а Верховный Совет – единственный законодательный и представительный орган. Единая государственная власть разделяется в большей части между главой исполнительной ветви власти и органом законодательной ветви власти ввиду того, что только им принадлежит право выступать от имени всего казахстанского народа. Представители двух ветвей государственной власти теперь стали обладать равным конституционно-правовым статусом. Наряду с этим, Президент признается гарантом соблюдения, как прав граждан, так и законов, а право законодательной инициативы принадлежит представителям всех ветвей власти, в том числе Верховному Суду, который ныне лишен этого. В 1994 г. принимается один из первых и важных документов – программа правовой реформы. В ней четко сказано о том, что формирование модели сильного президентства есть главное направление реформирования основного законодательства⁵.

Вопрос в том, насколько соответствует признание в одном должностном лице и главы государства, и руководителя исполнительной власти, и арбитра между тремя ветвями государственной власти, и конституционного гаранта, одному из важнейших принципов правового государства, как: разделение власти? В поисках ответа уместно сослаться на мнение самого Н.А. Назарбаева. Так, анализируя описываемые А. Тойнби недостатки парламентаризма, в которой политические интересы стоят выше национальных интересов, Н.А. Назарбаев опасался того, что демократия вне пределов может

⁵ Постановление Президента РК от 12 февраля 1994 года № 1569 «О Государственной программе правовой реформы в РК», утратившее силу Указом Президента РК от 09.01.2006 г. № 1696 // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569_

привести к извращённой форме правления [7, с. 227-228]. В этой связи, ему больше всего импонировала конституционная модель правления сильного президента. Переход к сильной президентской форме правления Н.А. Назарбаев объясняет тем, что выбранная им модель президентской республики позволила ему вывести страну из экономических и политических кризисов, образовавшихся на постсоветском пространстве [8].

Здесь хотелось бы сказать также о том, что в Конституции РК от 1993 г. отсутствовала норма, в которой чётко было сказано о форме правления в РК. В отличие от первой Конституции РК от 1993 г., вторая Конституция РК от 1995 г. установила президентскую форму правления, придала президенту статус арбитра, который сконцентрировал властные полномочия по вертикали исполнительной власти.

Представляется уместным выяснение причин принятия через два года спустя новой Конституции РК. Известный казахстанский учёный-юрист К.А. Маами, с мнением которого следует согласиться, называет две главные причины: 1) отсутствие основ для создания независимого суда и 2) открытость вопроса об организации государственной власти [9, с. 21-23]. На схожий взгляд российских коллег, Конституция РК от 1993 г. не смогла построить эффективную структуру государственной власти [10, с.152].

Очевидно, при разработке Конституции РК от 1995 г., во-первых, авторами-составителями принят во внимание неудачный опыт первой Конституции 1993 г. В ней не было ясности в полномочиях законодательной, распорядительно-исполнительной и судебной ветвей властей, что могло нарушить политическую систему казахстанского общества. Конституция РК от 1993 г. наделила депутатов Верховного Совета широкими полномочиями, осуществление которых противоречило основам конституционного строя, базирующейся на таких принципах, как: принцип разделения власти и принцип сдержек и противовесов. Во-вторых, авторами-составителями принят во внимание неудачный опыт некоторых постсоветских стран, в которых произошло разрушение устойчивости политической власти, например, в события 3-4 октября 1993 г. в Москве и в последние годы в Украине.

Следовательно, с принятием в 1995 г. новой Конституции, в РК конституционная модель смешанного правления сменяется конституционной моделью правления сильного

президента. Тем не менее, утверждённая на конституционном уровне форма правления в РК полностью не соответствовала президентской республике, а уж тем более модели сильного президента. К такому выводу приходишь, опираясь на положения теории государства и юридической науки. Общепринято считать, что основным определяющим критерием форм правления является порядок образования исполнительной ветви власти, степень участия народа в формировании его состава и мера ответственности Правительства. Описывая, существовавшую до сегодняшних дней организацию единой государственной власти РК, порядок формирования органов законодательной, исполнительной и судебной власти, выстраивание их взаимоотношений между собой, можно заключить, что форма правления в РК вбирала в себя не только элементы президентской, но и парламентской республики. Такого же мнения придерживается известный казахстанский учёный-юрист Э.Б. Мухамеджанов. Судя потому как правительство ответственно, как перед президентом, так и перед парламентом, автор полагает, что по форме правления РК больше собой представляет президентско-парламентскую республику [11, с.29].

Об этом, как правило, свидетельствуют нормы некоторых статей Конституции РК, например, устанавливающие порядок образования, формирования структуры и состава Правительства. Согласно им, Правительство образуется Президентом, а предложения о его структуре и составе вносятся Премьер-министром, что соответствует президентской форме правления. Президент не возглавляет исполнительную власть, как в президентских республиках, тем не менее, Правительство в своей деятельности полностью было ответственно перед Президентом, и только лишь в случаях, предусмотренных Конституцией, – перед Парламентом. Глава Правительства, как и соответствует президентской форме правления, назначается в должность Президентом, однако с согласия двух палат Парламента. Президент обладал полномочиями по изданию законов, например, в вопросах войны и мира, решаемые на совместном заседании палат Парламента. Президент также имел право определять приоритетность рассмотрения проектов законов и объявлять их принятие в месячный срок. В этих случаях, если Парламент не справлялся с этой задачей, Президент издавал указы, имеющие силу законов, которые действовали до принятия Парламентом со-

ответствующего закона. Парламент вправе выразить вотум недоверия Правительству, что является характерным именно для парламентской формы правления, однако Президент мог распустить Парламент. Значит, несмотря на признание модели сильного президента, РК по характеру правления, все же, больше всего представляла собой обычную президентскую форму правления.

Подчеркнём, что ни в одном постсоветском государстве ещё полностью не завершён процесс полноценного формирования гражданского общества, демократизации политической жизни и перехода к подлинно правовому государству. Незавершённость процесса перехода РК к правовому государству отметил и сам первый Президент – Н.А. Назарбаев, обращаясь к народу: «В мире нет универсальной модели государственного устройства. Все находятся в поисках. Мы никогда не занимались копированием чужих моделей государственного устройства, находя свои, подчас уникальные решения, хотя есть вопросы, в которых мы следуем в рамках международного опыта» [12].

В силу насущной потребности в демократизации политической системы общества, в 2017 г. произошли крупные реформы, направленные на повышение эффективности системы управления, на которые в работе мы тоже обратим внимание читателей. Так, ещё незадолго до реформ, Н.А. Назарбаев, выступая на мероприятии, приуроченного ко дню празднования 25-летия Независимости РК, в своей речи отметил, что только сильная президентская власть могла сулить успех в построении нового государства и проведении реформ. По его предположениям следующий этап предвещает о необходимости в целом усиления ответственности Парламента и Правительства за состояние дел в стране, а в частности, Правительства перед Парламентом. С этой позиции для Н.А. Назарбаева любые прогнозы относительно смены президентской формы правления в другую форму правления, казались напрасными [13].

25 января 2017 г. Н.А. Назарбаев обращается к народу с заявлением о необходимости и важности передачи ряда своих полномочий исполнительной и законодательной ветви властям, а также равного перераспределения полномочий между ними. В своём обращении он вновь подчеркнул о том, что необходимость в сильной президентской власти, построенной по вертикали взаимоотношений, имело место в переходный пери-

од и для преодоления сложностей, стоящих на пути строительства нового государства и утверждения её независимости [12].

По всей видимости, реформы шестилетней давности, коснувшиеся полномочий Президента с перераспределением их между двумя ветвями государственной власти, вызваны необходимостью и важностью поддержания на конституционном уровне баланса между законодательной и исполнительной властью. В результате конституционных реформ, за Президентом сохранились только полномочия по изданию указов и распоряжений. Правительство несёт ответственность, как перед Президентом, так и перед Парламентом, перед которым, кстати, Правительство слагает свои конституционные полномочия.

Как видим, форма правления в РК менялись не раз, и по сегодняшний день, она имеет своё продолжение. С расширением конституционных полномочий законодательной ветви власти в части осуществления контроля над деятельностью исполнительной ветви власти, наблюдается переход от модели сильной президентской формы правления к «президентской» форме правления. Об этом официально ещё в 2014 г. заявил действующий президент – К.-Ж. Токаев в то время, когда занимал должность председателя высшей палаты Парламента – Сената. Формула, по которой с течением времени осуществляется смена форм правления, обозначена им так: «сильный президент – влиятельный парламент – подотчётное правительство» [14]. А в 2022 г. он официально объявил о смене формы правления. Обращаясь к народу Казахстана, К.-Ж. Токаев объяснил, что под переустройством политической модели развития РК имеется в виду решительный переход от суперпрезидентской формы правления к президентской республике, в котором усилена власть Парламента. По его мнению, такая форма правления позволит обеспечить баланс между ветвями власти [15].

Наши зарубежные коллеги, анализируя конституционную реформу от 2017 г., в целом оценивают ее положительно. Так, российские ученые-юристы Т.Я. Хабриева, Л.В. Андриченко отмечают, что в РК конституционная реформа правильно была организована, она затронула базовые институты государства и гражданского общества, усилила основные элементы незыблемости государства РК. Положительными признаками модернизация республиканской формы

правления; демократизация казахстанского общества, повышение конституционного статуса представительной власти, а также подотчетность, подконтрольность и самостоятельность исполнительной власти. Очень высоко оценивает отказ РК от институтов «приоритетного» или «срочного» законодательства [16, с. 142-143].

Впечатляет то, что видные политические деятели и известные учёные Казахстана признают модель правления сильного президента самой наилучшей. Например, по мнению К.-Ж. Токаева, действующего президента РК, именно эта модель в своё время позволила реализовать социально-экономические и политико-правовые реформы, построить признаваемое всеми странами новое государство, особенно в период глобального финансового кризиса решить многие проблемы и избежать его тяжёлых последствий [14].

Изучая ряд системных факторов, от которых зависит сила государства, профессор С.Ф. Ударцев обозначает два важных фактора, как: 1) основной источник государственной власти – народ, его инициативы, силы, возможности и сознательность, его естественная поддержка государства; 2) глава государства – волевой, умный, харизматичный, авторитетный. Эти тесно связанные между собой системные факторы С.Ф. Ударцев признает весьма важными для построения сильного государства (в смысле успешного), важность которых возрастает особенно при наведении порядка в стране, осуществлении реформ, достижении ускоренного роста в экономике [17, с.11].

По данному вопросу в Казахстане встречается заслуживающего внимания особое мнение. Так, ученый Э.Б. Мухамеджанов еще в 2011 г. сделал предупреждение об опасности суперпрезидентской формы правления, которая грозит возвеличиванием культа личности президента, обожествлением титула государственного деятеля, появлением авторитарного правителя [11, с.33].

В.А. Черепанов, изучая два противоположных подхода к сменяемости президентской власти, считает необходимым осуществлять его не для достижения самоцели, как сменяемость ради сменяемости, а для достижения общей цели. По его мнению, сменяемость президентской власти, осуществляемой для достижения цели, кроющейся в снятии противоречий между народом и делегируемой им власти, а также недопущении отчуждения власти от народа, проложит путь к укреплению демократических

начал в формировании подконтрольной и сменяемой народом публичной власти. Поэтому автор предлагает отдать эти вопросы на усмотрение народа, а именно на республиканский референдум [18, с. 30-44].

Глядя на продолжающийся курс конституционных реформ, связанных с перераспределением президентских полномочий между законодательной и исполнительной властями в части формирования корпуса Правительства РК и ответственностью последнего перед Парламентом РК, можно представить себе неизбежность и смены форм правления. Этого не исключал и сам Н.А. Назарбаев. В частности, в 2016 г. во время внеочередных выборов депутатов нижней палаты Парламента РК на вопрос российских журналистов о возможности или невозможности смены форм правления в РК, Н.А. Назарбаев ответил, что это вполне реально, если на то будет воля народа Казахстана [19]. Хотя есть мнения, уверяющие об обратном. Тем не менее, никто не мог предположить, что Президент РК – Н.А. Назарбаев досрочно сложит с себя конституционные полномочия и откажется принимать участие во внеочередных президентских выборах.

Конечно, для Казахстана особый интерес представляет опыт построения сильной республики с президентской формой правления самого близкого ему братского государства – России. Однозначно, порядок образования Правительства РФ, назначения в должности его председателя и решающая в этом роль президента РФ, свидетельствуют о наличии элементов президентской и парламентской республик. В этой связи, проанализируем некоторые статьи Конституции РФ, касающиеся организации государственной власти, подбора и расстановки кадров в высшем руководстве. Ранее, президент РФ вносил в Государственную Думу РФ предложение о кандидатуре председателя Правительства РФ и с ее согласия назначал последнего в должности. Согласия не требовалось, когда Государственная Дума РФ трижды выражала недоверие предложенной президентом РФ кандидатуры председателя Правительства РФ. В таких случаях, президент РФ назначал председателя Правительства РФ, распускал Парламент РФ, назначал новые выборы.

Как описано выше, в сравнении с РФ, в РК после конституционных реформ, проведенных в 2017 г., были исключены случаи самостоятельного утверждения Президентом в должности председателя Правитель-

ства с последующим роспуском Парламента и назначением новых выборов. Ныне, по Конституции РК, кандидатура Председателя заранее согласовывается с фракциями политических партий нижней палаты Парламента. Представленные председателем Правительства кандидатуры на должность членов Правительства также заранее согласовываются с нижней палатой Парламента.

Конституционные нормы, позволяющие президенту самостоятельно утверждать в должности председателя Правительства РФ, распускать Государственную Думу РФ и назначать новые выборы свидетельствовали о явном перекосе в сторону исполнительной власти и широких полномочиях Президента РФ [20, с.33].

Некоторые изменения в политической системе российского общества наблюдаются со дня обращения президента РФ к Федеральному Собранию РФ. Останавливаясь на вопросах государственного устройства РФ, 15 января 2020 г. В.В. Путин сказал о том, что требуется усилить роль законодательной власти, повысить самостоятельность и ответственность перед ним Правительства РФ, а также обеспечить согласованное взаимодействие между ними. В связи с этим им предложено внести изменения и дополнения в Конституцию РФ от 1993 г., касающиеся порядка образования Правительства РФ, назначения в должности его председателя. Безусловно, такие конституционные реформы в РФ имеют сходство с конституционными реформами, проведенными в РК. Отличие в том, что, на взгляд президента РФ, государство с огромной территорией, сложным федеративным устройством и многонациональным народом не может существовать стабильно при парламентской форме правления. Поэтому РФ должна и далее существовать как сильная президентская республика. В своем выступлении президент РФ также обратил внимание на возрожденный по его инициативе в 2000 г. государственный орган в лице Государственного Совета, с приданием ему соответствующего статуса и определением его организационно-правовые основы формирования и деятельности⁶. После обнародования послания президента РФ начались первые конституционные реформы, которые, по всей видимости, будут продолжены. Так, спустя три месяца был принят Закон РФ о поправке к Конституции РФ от 14.03.2020 № 1-ФКЗ о со-

вершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти. Этим законом в Конституцию РФ были внесены изменения, в том числе и в Главу 6, но не столь значительные, чтобы говорить об изменчивости формы правления. К концу 2020 г. был принят ФЗ от 25.11.2020 г. о Государственном Совете РФ.

Определенная схожесть конституционных реформ в политико-правовых сферах двух постсоветских странах развили в СМИ суждения о том, что возможно в ближайшем будущем в России ожидает транзит власти, а альтернативный путь его осуществления будет по аналогии с Казахстаном. Действительно, как отмечено российскими исследователями, Россия проявляет особый интерес к успешному демократическому транзиту власти в Казахстане [10, с.157]. Несомненно, политические процессы в Казахстане оказывают влияние на ближние государства, в том числе и Россию. Наряду с этим, наблюдающаяся на постсоветском пространстве определенная тенденция к демократическому транзиту власти показывает его успешное осуществление или сопровождение различными инверсиями.

Одни авторы замечают взаимовлияние конституционных реформ в РК на систему и функционирование органов государственной власти РФ. Так, А.А. Макарец, Э.С. Юсубов приводят параллели между конституционными реформами в РК от 2007 г. и в РФ от 2008 г., которыми полномочия Парламента РК были расширены, а Парламента РФ наделены контрольными полномочиями по отношению к исполнительной власти. Авторы считают, что после поправок внесенных в Конституцию РФ, которые последовали за очередными президентскими выборами, РФ стала более тяготеть к парламентарной республике [21, с.77-80]. На основе представленного Т.Г. Алимпиевой, Е.И. Максименко кейса России и Казахстана, посвященного проблемам толкования рассматриваемой правовой категории – как форма правления, заключается вывод о закреплении в этих государствах смешанной формы правления [22, с.16].

С 2022 г. в Казахстане проводятся крупные политические преобразования, нацеленные на построение справедливого и слышащего государства, в рамках которых произошла перезагрузка всех основных по-

⁶ Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию РФ от 15.01.2020 г. // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_342959/

литических институтов, децентрализация системы госуправления с повышением персональной ответственности политических госслужащих, пересмотрены количество и длительность сроков полномочий Президента. Предпринятые меры позволяют снизить риски монополизации власти, обеспечить гармоничное взаимодействие трех ветвей власти, укрепить роль Парламента. Об этом отметил К.К. Токаев в своем обращении к народу Казахстана от 2023 г.: «Страна перешла на модель президентской республики с сильным парламентом ... еще более укоренилась формула "сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство"» [23].

Таким образом, казахстанские и российские авторы, опираясь на зарубежный и отечественный путь развития государственности, придерживаются мнения о том, что на современном этапе следует двигаться к парламентской форме правления. По мнению большинства авторов, востребованность в сильном президенте с неограниченными конституционными полномочиями была на начальном этапе строительства государственности и для того, чтобы преодолеть противостояния между исполнительной и законодательной ветвями власти [24, с.452-453].

Результаты

Ход развития государственности Казахстана наглядно показал, что происходят некоторые изменения, указывающие на очередную смену форм правления. Выявлен плавный переход РК от суперпрезидентской к президентской модели правления, от президентской к полу-президентской модели правления. Исходя из тех направлений, продолжающихся в Казахстане реформ по модернизации национальной правовой системы, нет достаточно убедительных аргументов для появления и признания новых ветвей государственной власти. Напротив, в Казахстане в связи с отставкой правившего страной на протяжении 30 лет Н.А. Назарбаева и занятия им одновременно нескольких политических должностей, как: пожизненный Председатель Совета Безопасности, пожизненный член Конституционного Совета, почётный сенатор Сената Парламента, Председатель лидирующей в РК партии «Нұр Отан», встал вопрос о двоевластии.

Известно, что 19 марта 2019 г. Н.А. Назарбаев раньше срока сложил с себя конституционные президентские полномочия. Порядок преемственности полномочий президента установлен следующим образом. Согласно правилам, указанным в ст. 48 Конституции РК, полномочия отказавшегося от должности президента до окончания его выборного срока переходят к спикеру верхней палаты Парламента, либо нижней палаты Парламента, либо к премьер-министру. Спикер Сената Парламента РК в лице К.-Ж. Токаева сложил с себя полномочия Председателя Сената Парламента РК и принял на себя полномочия Президента РК. Внеочередные выборы президента РК прошли 9 июня 2019 г., по окончательным результатам которого победу одержал К.-Ж. Токаев, набрав свыше 70% голосов от всего населения. Крайнее недовольство у казахстанской общественности вызвал Указ Президента РК от 9 октября 2019 г. № 184, расширяющий полномочия Председателя СБ РК, в должности которого пожизненно находился первый президент РК – Н.А. Назарбаев. Так, в соответствии с п. 3) указа, кандидатуры, представленные к назначению на некоторые руководящие должности, которые находятся непосредственно в подчинённости и подотчётности президента РК, проходят процедуры обсуждения и согласования с Председателем СБ РК. При этом п. 4) названного указа предусматривает, что назначение и освобождение от должностей может осуществляться без соблюдения процедур обсуждения и согласования⁷. Вместе с тем, перечень нормативных правовых актов, находящихся вне иерархии, пополнился еще актами Председателя СБ РК. Более того, ни Конституция, ни закон о Совете Безопасности, ни Положение о Совете Безопасности не содержали в себе нормы, регламентирующие порядок и основания прекращения деятельности СБ. Поэтому следует руководствоваться ст. 44 Конституции РК, относящей к полномочиям президента РК образование консультативно-совещательных органов, в том числе и Совета Безопасности. Соответственно, полномочия по упразднению Совета Безопасности и формированию его состава принадлежат исключительно президенту РК. Значит, какие-либо опасения или ожидания об установлении в РК двоевластия, являются не состоятельными.

⁷ Указ Президента РК от 09 октября 2019 года № 184 «О внесении изменений и дополнений в некоторые акты Президента РК» // URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000184>

К месту сказать о том, что и в политико-правовых вопросах сыграли свою роль вековые обычаи традиционного казахского общества, особенность которого состоит в воспитании младшего поколения по принципу уважения к старшим. Общественный резонанс тогда был вызван и тем, что Сенат Парламента РК возглавила Д.Н. Назарбаева, которая в случае отказа действующего президента РК от президентских полномочий, могла претендовать на пост президента РК. Однако 02 мая 2019 г. Указом Президента РК полномочия Д.Н. Назарбаевой были прекращены, а с 05 января 2022 г. сам президент РК К-Ж. Токаев возглавил СБ РК.

Выводы

На основе изучения мнений казахстанских юристов и политологов, к которому

присоединяется авторский коллектив представленной работы, следует вывод, что государству РК, во-первых, удалось избежать негативных последствий мирового финансового кризиса. Во-вторых, преодолеть противостояния между различными политическими силами, которые имели и имеют место в ряде бывших постсоветских стран. В-третьих, провести крупные социально-экономические и политико-правовые реформы, направленные на либерализацию государственной власти и демократизацию общественной жизни. В-четвертых, установить баланс между законодательной и исполнительной ветвями власти. В-пятых, поэтапно перейти из одной формы правления в другую. И, наконец, в-шестых, не допустить появления в РК новых ветвей государственной власти и двоевластия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурмагамбетов, А.М. Конституция Казахстана – достояние общенародное / А.М. Нурмагамбетов – Текст: электронный // «Юрист». – 2011. – № 11 (ноябрь). – URL: <https://journal.zakon.kz/4474707-konstitucija-kazahstana-dostojanie.html> (дата обращения: 10.03.2022)
2. Судебная реформа в Республике Казахстан: обзор основных этапов / Г.Ж. Сулейменова. – Алматы, 2010. – 156 с.
3. Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том 1. 1989-1991 гг. – Астана: ИД «Сарыарка», 2009. – 548 с.
4. Мухамеджанов Б.А. Казахстан: на пути от президентской к президентско-парламентской республике // Бизнес в законе, 2007. – № 4. – С. 70-73.
5. Избаев Р.Б. Этапы и особенности становления института президентской власти в Республике Казахстан // Вестник Башкирского университета, 2009. Т. 14. – № 3. – С. 938-943.
6. Сафарова Т.С. Роль Н. Назарбаева в становлении и развитии института Президентства в Республике Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан, 2014. – № 3 (35). – С. 42-50.
7. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Изд-во «Атамұра», 1999. – 296 с.
8. Новый этап демократизации Казахстана – ускоренное развитие свободного демократического общества [Электронный ресурс]: Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на совместном заседании Палат Парламента РК от 16 мая 2007 г. в Астане. Доступ предоставлен Информационной системой «Юрист». Режим доступа свободный. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30102864 (дата обращения: 22.10.2021).
9. Мами К.А. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан / Монография. – Астана: Елорда, 2001. – 352 с.
10. Баскакова И.А. Транзит власти в Казахстане: новые подходы Астаны // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение», 2018. – № 1 (11). – С. 149–161. DOI: 10.28995/2073-6339-2018-1-149-161
11. Мухамеджанов Э.Б. Казахстан: шаг к европейской демократии? // Современная Европа, 2011. – № 2 (46). – С. 26-37.
12. Обращение Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана по вопросам перераспределения полномочий между ветвями власти от 25 января 2017 года // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-po-voprosam-pereraspredeleniya-polnomochii-mezhdu-vetvyami-vlasti

13. Выступление Главы государства Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на торжественном собрании, посвящённом 25-летию Независимости РК от 15 декабря 2016 года // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii-posvyashchennom-25-letiyu-nezavisimosti-respubliki-kazahstan

14. Выступление К.-Ж. Токаева на международной конференции, посвящённой Дню первого президента РК, 24 ноября 2014 г. // Центр деловой информации «Капитал». – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/35351/v-rk-nachat-perekhod-k-prezidentsko-parlamentskoj-forme-pravleniya.html> (дата обращения: 15.11.2021).

15. Послание Главы государства К.-Ж. Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 года «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>

16. Хабриева Т.Я., Андриченко Л.В. Конституционная реформа в Республике Казахстан: тенденции и перспективы развития // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2017. – № 3. – С. 142-155. DOI: 10.12737/article_593fc343e09a66.75343728

17. Ударцев С.Ф. Сильное государство: вопросы теории // Право и государство, 2016. – № 2 (71). – С. 6-14.

18. Черепанов В.А. О правовых вопросах сменяемости власти // Журнал российского права, 2020. – № 11. – С. 30-44. DOI: 10.12737/jrl.2020.131

19. Назарбаев допустил изменение государственного строя Казахстана. [Электронный ресурс]: Интервью Назарбаева А.Н. Доступ предоставлен Информационным Агентством «РБК». Режим доступа: свободный. URL: <https://www.rbc.ru/politics/20/03/2016/56ee48de9a79471ee255760c> (дата обращения: 09.10.2021).

20. Мельникова М.В. О форме правления в России // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право», 2018. – № 1 (20). – С. 30-34.

21. Макарецов А.А., Юсубов Э.С. Влияние конституционных реформ Казахстана (2016 – 2019 гг.) на систему и функционирование органов государственной власти // Вестник Томского государственного университета. Право, 2020. № 35. – С. 76-86.

22. Алимбиева Т.Г., Максименко Е.И. О проблеме толкования правовой категории «форма правления» (кейс России и Казахстана) // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: гуманитарные и общественные науки, 2018. – № 4. – С. 13-19.

23. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс справедливого Казахстана» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1

24. Крючкова Е.А. Формы правления и конституционные процессы: проблемы взаимодействия и взаимовлияния // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Экономика. Управление. Право, 2015. Т. 15. Вып. 4. – С. 451-455.

REFERENCES

1. Nurmagambetov, A.M. *Konstituciya Kazahstana – dostoyanie obshchenarodnoe* / A.M. Nurmagambetov – *Tekst: elektronnyj* // «YUrist». – 2011. – № 11 (noyabr'). – URL: <https://journal.zakon.kz/4474707-konstitucija-kazahstana-dostojanie.html> (data obrashcheniya: 10.03.2022).

2. *Sudebnaya reforma v Respublike Kazahstan: obzor osnovnykh etapov* / G.ZH. Sulejmenova. – Almaty, 2010. – 156 s.

3. Nazarbaev N.A. *Izbrannyye rechi. Tom 1. 1989-1991 gg.* – Astana: ID «Saryarka», 2009. – 548 s.

4. Muhamedzhanov B.A. *Kazahstan: na puti ot prezidentskoj k prezidentsko-parlamentskoj respublike* // *Biznes v zakone*, 2007. – № 4. – С. 70-73.

5. Igbaev R.B. *Etapy i osobennosti stanovleniya instituta prezidentskoj vlasti v Respublike Kazahstan* // *Vestnik Bashkirskogo universiteta*, 2009. Т. 14. – № 3. – С. 938-943.

6. Safarova T.S. *Rol' N. Nazarbaeva v stanovlenii i razvitii instituta Prezidentstva v Respublike Kazahstan* // *Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan*, 2014. – № 3 (35). – С. 42-50.

7. Nazarbaev N.A. *V potoke istorii.* – Almaty: Izd-vo «Atamyra», 1999. – 296 s.

8. *Novyj etap demokratizacii Kazahstana – uskorennoe razvitie svobodnogo demokraticeskogo obshchestva [Elektronnyj resurs]: Vystuplenie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva na sovmestnom zasedanii Palat Parlamenta RK ot 16 maya 2007 g. v Astane. Dostup predostavljen Informacionnoj sistemoj «YUrist». Rezhim dostupa svobodnyj. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30102864 (data obrashcheniya: 22.10.2021).*

9. Mami K.A. *Stanovlenie i razvitie sudebnoj vlasti v Respublike Kazahstan / Monografiya. – Astana: Elorda, 2001. – 352 s.*

10. Baskakova I.A. *Tranzit vlasti v Kazahstane: novye podhody Astany // Vestnik RGGU. Seriya «Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya. Zarubezhnoe regionovedenie. Vostokovedenie», 2018. – № 1 (11). – S. 149–161. DOI: 10.28995/2073-6339-2018-1-149-161*

11. Muhamedzhanov E.B. *Kazahstan: shag k evropejskoj demokratii? // Sovremennaya Evropa, 2011. – № 2 (46). – S. 26-37.*

12. *Obrashchenie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana po voprosam pereraspredeleniya polnomochij mezhdru vetvyami vlasti ot 25 yanvarya 2017 goda // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-po-voprosam-pereraspredeleniya-polnomochii-mezhdru-ventvyami-vlasti*

13. *Vystuplenie Glavy gosudarstva Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva na torzhestvennom sobranii, posvyashchyonnom 25-letiyu Nezavisimosti RK ot 15 dekabrya 2016 goda // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii-posvyashchennom-25-letiyu-nezavisimosti-respubliki-kazahstan*

14. *Vystuplenie K.-ZH. Tokaeva na mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchyonnoj Dnyu pervogo prezidenta RK, 24 noyabrya 2014 g. // Centr delovoj informacii «Kapital». – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/35351/v-rk-nachat-perekhod-k-prezidentsko-parlamentskoy-forme-pravleniya.html> (data obrashcheniya: 15.11.2021).*

15. *Poslanie Glavy gosudarstva K.-ZH. Tokaeva narodu Kazahstana ot 16 marta 2022 goda «Novyj Kazahstan: put' obnoveniya i modernizacii» // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>*

16. Habrieva T.YA., Andrichenko L.V. *Konstitucionnaya reforma v Respublike Kazahstan: tendencii i perspektivy razvitiya // ZHurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya, 2017. – № 3. – S. 142-155. DOI: 10.12737/article_593fc343e09a66.75343728*

17. Udarcsev S.F. *Sil'noe gosudarstvo: voprosy teorii // Pravo i gosudarstvo, 2016. – № 2 (71). – S. 6-14.*

18. Cherepanov V.A. *O pravovyh voprosah smenyaemosti vlasti // ZHurnal rossijskogo prava, 2020. – № 11. – S. 30-44. DOI: 10.12737/jrl.2020.131*

19. *Nazarbaev dopustil izmenenie gosudarstvennogo stroya Kazahstana. [Elektronnyj resurs]: Interv'yu Nazarbaeva A.N. Dostup predostavljen Informacionnym Agentstvom «RBK». Rezhim dostupa: svobodnyj. URL: <https://www.rbc.ru/politics/20/03/2016/56ee48de9a79471ee255760c> (data obrashcheniya: 09.10.2021).*

20. Mel'nikova M.V. *O forme pravleniya v Rossii // Vestnik Samarskoj gumanitarnoj akademii. Seriya «Pravo», 2018. – № 1 (20). – S. 30-34.*

21. Makarcev A.A., YUsubov E.S. *Vliyanie konstitucionnyh reform Kazahstana (2016 – 2019 gg.) na sistemu i funkcionirovanie organov gosudarstvennoj vlasti // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo, 2020. № 35. – S. 76-86.*

22. Alimpieva T.G., Maksimenko E.I. *O probleme tolkovaniya pravovoj kategorii «forma pravleniya» (kejs Rossii i Kazahstana) // Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Seriya: gumanitarnye i obshchestvennye nauki, 2018. – № 4. – S. 13-19.*

23. *Poslanie Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2023 goda «Jekonomicheskij kurs spravedlivogo Kazahstana» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1*

24. Kryuchkova E.A. *Formy pravleniya i konstitucionnye processy: problemy vzaimodejstviya i vzaimovliyaniya // Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Ekonomika. Upravlenie. Pravo, 2015. T. 15. Vyp. 4. – S. 451-455.*

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ЮСТИЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ИНСТРУМЕНТ И ОПОРА СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА

Балиева Загипа Яхьяновна

Президент ТОО «BP Law Company», г. Алматы, Республика Казахстан;
e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Аюпова Зауре Каримовна¹

Доктор юридических наук, профессор Казахского национального аграрного
исследовательского университета, ведущий специалист ТОО «BP Law Company»;
г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: zaure567@yandex.ru

***Аннотация.** Как известно, исследуемая проблема представляет собой форму, нужную в целях защиты прав и интересов физических и юридических лиц при помощи специальных механизмов и процедур. По большому счету административная юстиция направлена на обеспечение принятия юридически обоснованных, своевременных, справедливых и понятных решений по делам, касающимся всех субъектов. Она обеспечивает права граждан в административном процессе. Наконец, административная юстиция оказывает большое влияние на качество предоставления государственных услуг и справедливое обращение к гражданам, в соответствии с законом. В процессе принятия административных решений существует баланс между вопросами эффективности, регулярности и механического применения существующих правил. Конечно, совершенствование любой социальной системы выступает необходимым и достаточным условием существования и функционирования непосредственно самой системы. В целом вся система юстиции все более обнаруживает несостоятельность усилий по охране законности и правопорядка на прежней нормативной и организационной базе, принятые в последние годы законодательные акты в юридической сфере зачастую носят несистемный характер, нередко противоречат друг другу, правам и законным интересам граждан, хозяйствующих субъектов, в них откровенно преобладает ведомственный интерес. На сегодняшний день Республика Казахстан добилась многих позитивных результатов в формировании правовой системы. Перед государством, всем казахстанским народом сегодня открыты огромные перспективы сделать большой рывок вперед в своем правовом и экономическом развитии.*

***Ключевые слова:** благополучное общество, единая нация, справедливое государство, сфера, административные правонарушения, гражданские споры, соблюдение законности, административно-правовые споры, правовой институт, правовые принципы.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ӘДІЛЕТ МЕКЕМЕСІ ЕСТІТІН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰРАЛЫ МЕН ТІРЕГІ РЕТІНДЕ

Зағипа Яхьянқызы Балиева

«BP Law Company» ЖШС президенті, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Зәуре Кәрімқызы Аюпова

Заң ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің
профессоры, ЖШС «BP Law Company» жетекшісі маман; Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: zaure567@yandex.ru

¹ Автор для корреспонденции

Аннотация. Өздеріңіз білетіндей, әкімшілік әділет -бұл мемлекеттік басқару жүйесінде заңдылықтың сақталуын бақылауды жүзеге асыру арқылы бұзылған субъективті құқықтарды, азаматтардың бостандықтарын, заңды тұлғалардың және басқа ұйымдардың заңды мүдделерін қалпына келтіру үшін қажетті сот қорғаудың құқықтық институты, яғни басқару қатынастарынан туындайтын әкімшілік-құқықтық дауларды қараудың және шешудің ерекше процедуралық тәртібі. Жалпы алғанда, әкімшілік әділет азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарына қатысты істер бойынша заңды негізделген, уақтылы, әділ және түсінікті шешімдер қабылдауды қамтамасыз етуге бағытталған. Ақырында, өкінішке орай, әкімшілік әділет мемлекеттік қызмет көрсету сапасына және азаматтарға әділ жүгінуге үлкен әсер етеді. Әкімшілік шешімдер қабылдау процесінде тиімділік, жүйелілік және қолданыстағы ережелерді механикалық қолдану мәселелері арасында тепе-теңдік бар. Әрине, кез-келген әлеуметтік жүйені жетілдіру жүйенің өзі өмір сүруінің және жұмыс істеуінің қажетті және жеткілікті шарты болып табылады. Сонымен қатар тұтастай алғанда, бүкіл әділет жүйесі бұрынғы нормативтік және ұйымдық базада заңдылық пен құқықтық тәртіпті қорғау жөніндегі күш-жігердің дәрменсіздігін барған сайын анықтауда, соңғы жылдары заң саласында қабылданған заңнамалық актілер көбінесе жүйелі емес, көбінесе бір-біріне, азаматтардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің құқықтары мен заңды мүдделеріне қайшы келеді, оларда ведомстволық қызығушылық айқын басым. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы құқықтық жүйені қалыптастыруда көптеген оң нәтижелерге қол жеткізді. Мемлекет алдында, бүкіл Қазақстан Республикасының халқы бүгінде өзінің құқықтық және экономикалық дамуында үлкен серпіліс жасауға үлкен перспективалар жуырда ашты.

Түйінді сөздер: берекелі қоғам, біртұтас ұлт, әділ мемлекет, сала, әкімшілік құқық бұзушылық, азаматтық даулар, заңдылықты сақтау, әкімшілік құқықтық даулар, құқықтық институт, құқықтық принциптер.

THE ADMINISTRATIVE JUSTICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS AN INSTRUMENT AND SUPPORT OF THE HEARING STATE

Balieva Zagipa Yakhyanovna

LLP «BP Law Company» President, Almaty, Republic of Kazakhstan;
e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Ayupova Zaure Karimovna

Doctor of Law, Professor of the Kazakh National Agrarian
Research University, leading specialist TOO «BP Law Company»; Almaty,
Republic of Kazakhstan; e-mail: zaure567@yandex.ru

Abstract. As we know, administrative justice is a kind of legal institution of judicial protection necessary to restore violated subjective rights, freedoms of citizens, legitimate interests of legal entities and other organizations by monitoring compliance with the law-abiding state in the public administration system, a special procedure for consideration and resolution of administrative and legal disputes arising from managerial relations. Administrative justice is aimed at ensuring the adoption of legally sound, timely, fair and understandable decisions in cases concerning the rights of people. Administrative justice ensures the rights of citizens in the administrative process. Finally, administrative justice has a great impact on the quality of public services and fair treatment of citizens. The process of making administrative decisions, there is a balance between issues of efficiency, regularity and the mechanical application of existing rules. Of course, the improvement of any social system is a necessary and sufficient condition for the existence and functioning of the system by itself. In general, the entire justice system is increasingly revealing the failure of efforts to protect the law-abiding state on the previous regulatory and organizational basis, legislative acts adopted in recent years in the legal field.

Keywords: prosperous society, united nation, fair state, sphere, administrative offenses, civil disputes, compliance with the rule of law, administrative legal disputes, legal institution, legal principles.

Основные положения

В своем Послании от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» Президент Республики Казахстан Токаев К.К. отметил необходимость расширения сферы административной юстиции с передачей в Административный процедурно-процессуальный кодекс широкого круга административных правонарушений и гражданско-правовых споров [1]. В реализацию данного направления Министерством юстиции Республики Казахстан был разработан проект Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам расширения сферы административной юстиции», который предусматривает в себе перенос глав 30 и 44 Гражданско-процессуального Кодекса в плоскость административной юстиции. Сегодня остро стоит вопрос определения четкого механизма перевода остальных категорий дел особого производства гражданского-процессуального законодательства в законодательство об административном производстве.

Административная юстиция - это важнейший атрибут правового государства, государственного управления и административного права. Отсутствует единое мнение, что следует понимать под административной юстицией. Ее понимают и как систему специальных судебных (квазисудебных) органов, рассматривающих публично-правовые споры, и как вид судопроизводства, и как специализированный надзор за деятельностью органов исполнительной власти и др. Но чаще всего административную юстицию отождествляют с судебным контролем за законностью деятельности государственной администрации.

По мнению И.В. Пановой, «Административная юстиция включает рассмотрение административных споров в особом (административном) порядке как судебными, так и внесудебными (квазисудебными) административно-юрисдикционными органами» [2, с.3].

Проблемы и перспективы формирования административной юстиции в государствах постсоветского пространства, А.Б. Зеленцов и С.И. Ибрагимов связывают с непониманием самой сущности и содержания административной юстиции [3, с.110].

С таким суждением следует согласиться по причине того, что в результате непони-

мания самой сущности и содержания административной юстиции, в Казахстане выделяются различные способы построения системы административной юстиции [4].

Введение

Для того, чтобы лучше понять сущность и механизм административной юстиции, необходимо проработать нормативные изменения в законодательстве (выработка конкретных предложений с мотивированными обоснованиями); разработать институциональные меры (например, подходы к применению ответственности нотариусов за их незаконные действия, проработать вопросы совершенствования контроля за нотариальной деятельностью и другое); изучить судебную практику (в динамике, анализируя наиболее частые нарушения, связанные с совершением нотариусами действий (бездействий), как процедурных, так и нарушения законодательства), а также статистику; проанализировать обращения граждан, представителей юридических лиц, тем самым рассмотреть проблемы правоприменителей со стороны «услугополучателей» [5, с.64].

Практика последних лет показывает, что наблюдается увеличение поступающих обращений, сообщений, запросов, откликов и предложений в адморганы, практически на 30%, количество рассмотренных обращений в порядке упрощенной административной процедуры увеличилось на 44% соответственно, а количество проведения «общих» административных процедур увеличилось на 22%.

Данные результаты указывают на заинтересованность граждан и юридических лиц в подаче обращений, а также имеющиеся проблемы населения в отдельных сферах жизнедеятельности общества.

Исходя из справочной информации НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан» следует, что наиболее насущными проблемными вопросами для заявителей являются:

- ❖ строительство, промышленность, транспорт и коммуникации, жилищно-коммунального хозяйства, бытовое обслуживание населения – около 18% от всех видов обращений;

- ❖ сельское хозяйство и земельные отношения – около 15%;

- ❖ финансовая деятельность, экономика и планирование бюджета, предпринимательство – 12%;

❖ права человека и социальная защита, пенсионное и социальное обеспечение – 6% от всех видов обращений.

❖ Наибольшее количество зарегистрированных обращений за период с 1 июля 2021 года по 30 июня 2022 года имеют следующие ЦГО и МИО:

❖ Министерство финансов - 20% от всего количество зарегистрированных обращений;

❖ Акимат города Алматы – 18%;

❖ Генеральная прокуратура и Министерство внутренних дел имеют порядка 13% от общего количества обращений;

❖ В министерствах юстиции, цифровизации и аэрокосмической промышленности зарегистрировано порядка 10% от всех обращений.

❖ Акимат города Нур-Султан – 9%;

❖ Акиматы Карагандинской, Алма-тинской и Жамбылской области – порядка 7% у каждого региона.

нарушения адморганов, допускаемые в рамках проведения досудебного рассмотрения жалоб на административные акты, административные действия (бездействие).

В частности, одними из основных, отмечены следующие нарушения административных процедур:

1. нарушение порядка рассмотрения жалоб. Например, жалоба рассматривается сразу вышестоящей инстанцией или адморган просто указывает на необходимость обжалования решения сразу в судебном порядке (что противоречит части пятой статьи 91 Кодекса);

2. орган, принявший решение, не использует возможность урегулирования спора самостоятельно (в течение трех рабочих дней), направляя жалобу сразу на рассмотрение «вышестоящей» инстанции;

3. отсутствие сформированного административного дела при направлении жалобы в вышестоящий орган (соответственно и при обжаловании решения, действия (бездействия) в судебном порядке);

4. присутствие привычного подхода в работе, который заключается в отсутствии намерения адморгана решить спор самостоятельно, оставляя при этом разрешение вопроса на усмотрение суда.

5. имеют место случаи, когда орган (решение, действие (бездействие) которого обжалуются, «нижестоящая» инстанция) направляет жалобу на рассмотрение «вышестоящей» инстанции, не используя свое право на урегулирование спора на самом на-

чальном этапе досудебного обжалования.

б. имеются и обратные случаи, когда данный орган самостоятельно рассматривает и принимает решение по жалобе (в нарушение части четвертой статьи 91 Кодекса), без направления ее в «вышестоящую» инстанцию (что в свою очередь может повлечь за собой отсутствие ведомственного контроля за работой органа, принявшего решение, а также в некоторых случаях «дополнительное» обжалование и данного административного действия).

Нередки моменты, когда жалоба поступает напрямую в «вышестоящий» орган, и вместо того, чтобы перенаправить жалобу тому органу, который решение принял («нижестоящему»), «вышестоящая» также рассматривает жалобу самостоятельно (что также не соответствует статье 91 Кодекса).

Вышеуказанный момент несет в себе риски в части фактического «покрывательства» «вышестоящей» инстанцией допущенных нарушений подотчетного органа при принятии решения, что влечет за собой перенос спора в плоскость административного судопроизводства.

Законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования и расширения сферы административной юстиции» можно разделить на 4 основные направления:

Первое, рассмотрение возможности переноса отдельных видов административных взысканий в плоскость административной юстиции;

Второе, перенос отдельных категорий публично-правовых споров из Гражданского процессуального кодекса в Административный процедурно-процессуальный кодекс;

Третье, перенос Главы 30 «Производства по делам об оспаривании законности нормативного правового акта» из Гражданского процессуального кодекса в плоскость административной юстиции;

Четвертое, дальнейшая корректировка как отдельных норм законодательства об административных процедурах, так и внесение соответствующих изменений и дополнений в Административный процедурно-процессуальный кодекс.

Такой подход, когда государственные органы, в случае возникновения споров с гражданами или юридическими лицами, оставляли разрешение вопроса на усмотрение суда, до сих пор остается на местах, вследствие чего, досудебный порядок рас-

смотрения спора не работает в полную силу.

Следовательно, ведомственный контроль деятельности адморганов не находится на достаточном уровне (что также имеет свои недостатки и отрицательные последствия, как социальные, так и экономические).

Местными судами также отмечается, что «адморганы не заинтересованы в разрешении спора в досудебном порядке, так как ответы на жалобы содержат формальные отписки, отсутствует полный разбор доводов жалобы, идет отсылка на необходимость обращения в суд».

В настоящее время, государственные органы стараются решать спорные вопросы, посредством рассмотрения спора в суде или вынесения судебных актов, не уделяя должного внимания, предоставленной им Кодексом возможности восстановления нарушенных прав граждан и юридических лиц в рамках досудебного урегулирования споров.

Сегодня все еще происходит процесс совершенствования формирования судебной практики в рамках административного судопроизводства. В динамике наблюдается рост количества исков, поступающих в специализированные межрайонные административные суды. Верховный суд аналогично Минюсту отмечает отсутствие должного внимания к процедурным аспектам рассмотрения административных дел. Это приводит к более широкому усмотрению суда в рассмотрении существа спора и увеличивает нагрузку на административные суды. В то же время АППК предлагает эффективные процедуры разрешения споров еще до судебного разбирательства. В этой связи усматривается целесообразность именно поэтапного перевода публично-правовых споров из ГПК в АППК.

В АППК введены такие эффективные институты как процедура заслушивания, досудебный порядок рассмотрения споров, новые принципы административной юстиции и т.д., которые обеспечивают предоставление равных возможностей гражданам с возможностями государственного аппарата, а также обеспечивают прозрачность деятельности адморганов. При этом важно подчеркнуть, что в спорах с государственными органами, бремя доказывания законности своих действий в основном несёт сам ответчик, то есть государственный орган. Тем самым, указанные институты повысили эффективность в рассмотрении обращений граждан и восстановлении их нарушенных прав и законных интересов.

Качественной работе в рамках новой мо-

дели административной юстиции поспособствовало и внедрение информационной системы «e-Otinish», благодаря которой, граждане могут без особых сложностей подавать обращения в любой государственный орган.

Одним из новелл АППК является установление специальных принципов (соразмерность в административном усмотрении, презумпция достоверности, охрана права на доверие, запрет на злоупотребление формальными требованиями и др.), несоблюдение которых в зависимости от его характера и существенности может служить основанием для признания административного акта незаконным.

Таким образом, принципы административных процедур призваны повысить правовое качество АППК, усилить юридические основы правоприменительной практики и внести определенную правовую культуру в порядок проведения административных процедур (в том числе и административное судопроизводство).

Конечно, не все и не всегда осознают важность соблюдения указанных принципов в своей деятельности. Возможно непонимание сути, преследуемых целей и задач, принципов административной юстиции связано с тем, что некоторые из них явились абсолютным новшеством для казахстанской правовой реалии.

В свою очередь, отметим, что нарушения принципов административных процедур происходят в связи с отсутствием полного их понимания, связанного не только со смыслом самих принципов, но и с их имплементацией.

Несомненно, практика применения примирительных процедур с участием государственных органов в настоящее время постепенно формируется. Судебная практика в рамках нового формата административной юстиции на данный момент до конца не сформировалась, а вопрос вовлечения ответчиков (в том числе государственных органов) в примирительные процедуры по административным делам реализуется активно.

Крайне важно разграничение составов административных правонарушений в КоАП на нарушения, связанные с деликтами и нарушения административных процедур [6, с.35]. Поэтому надо исследовать законодательство других стран и международные стандарты в области административных правонарушений, с целью разграничения административной ответственности

от других видов юридической ответственности; изучить различные подходы к определению административной ответственности и выявить наиболее эффективные и прозрачные критерии; проработать механизм перевода административных правонарушений из КоАП в плоскость административных правонарушений с полным разбором аргументации составов, которые возможно перенести; учитывать, что «механическое» дублирование составов административных правонарушений в отраслевых законах не должно быть, поскольку деликты не могут влечь административных мер; изучить, достаточно ли мер, установленных АППК, для реализации такого перевода [7, с.58].

Под административным правонарушением понимается противоправное, виновное (умышленное или неосторожное) действие либо бездействие физического лица или противоправное действие, либо бездействие юридического лица, за которое КоАП предусмотрена административная ответственность (часть первая статьи 25 КоАП).

Административная процедура – деятельность административного органа, должностного лица по рассмотрению административного дела, принятию и исполнению по нему решения, совершаемая на основании обращения или по собственной инициативе, а также деятельность, осуществляемая в порядке упрощенной административной процедуры (подпункт 8) части первой статьи 4 Кодекса.

Так, в диспозиции той или иной статьи КоАП в настоящее время может присутствовать как административный деликт, так и нарушения административных процедур.

В настоящее время Министерство юстиции Республики Казахстан рассматривает вопрос определения механизма и конкретных составов (или отдельных санкций), которые могут подлежать переводу из Кодекса об административных правонарушениях в плоскость административной юстиции.

Например, за нарушение порядка открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов частью первой статьи 485-1 КоАП предусматривается штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей с приостановлением действия разрешения на право открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов.

Повторность данного деяния влечет штраф в размере сорока месячных расчетных показателей (часть вторая статьи 485-1 КоАП).

Объектом правонарушения выступают регулируемые законодательством общественные отношения, связанные с открытием и функционированием стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов. Объективная сторона правонарушения выражается в несоблюдении требований законодательства, ненадлежащем исполнении обязанностей в процессе открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов. Из указанного следует, что в целом, вопрос «наказания» субъекта, совершившего данное правонарушение, может свестись к вынесению административного акта (приостановление действия разрешения) уполномоченным органом, что, в последующем будет подразумевать запрет на деятельность субъекта, до устранения причин, послуживших основанием для принятого органами внутренних дел решения.

При этом следует отметить, что перенос данной статьи в отраслевой закон не требует проведения процедуры анализа регуляторного воздействия, поскольку не является новым регуляторным инструментом.

Перевод некоторых видов административных взысканий подразумевал исключение санкций, предусматривающих лишение специального права, лишение разрешения либо приостановление его действия, а также исключение из реестра, приостановление или запрещение деятельности, из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов.

Общеизвестно, что в казахстанской правовой системе существуют множество актов индивидуального применения, эффективное исполнение которых законодательно не обеспечено.

Исполнение таких решений осуществляется преимущественно посредством института административной ответственности.

К примеру, в отношении субъектов предпринимательства в рамках государственного контроля и надзора выносятся административный акт об устранении нарушения (предписание об устранении нарушения). По своей сути, данный вид производства является административной процедурой, возбужденной по инициативе контролирующего органа, согласно подпункту 2) части первой статьи 62 АППК. Административный акт об устранении правонарушения (предписание) может быть обжалован субъектом предпринимательства в рамках АППК.

В настоящее время при неисполнении предписания уполномоченного органа, субъект

ект может быть привлечен по части третьей статьи 462 КоАП.

Так, часть 3 статьи 462 КоАП предусматривает административную ответственность за невыполнение или ненадлежащее выполнение законных требований или предписаний, представлений, постановлений, выданных органами государственного контроля и надзора (должностных лиц), должностными лицами государственных органов в пределах их компетенции.

Принудительному исполнению, как правило, подлежат обременительные административные акты, принятые в рамках контроля (надзора). Если проанализировать статью 804 КоАП, то протоколы об административном правонарушении по данному составу имеют право составлять 50 административных органов.

Дальнейшее исполнение административного акта является основанием прекращения исполнения постановления о наложении административного взыскания в части приостановления действия разрешения (отдельного его подвида) или приостановлении деятельности или отдельных ее видов (статья 910-1 КоАП).

Исполнение административных актов имеет одну особенность, а именно то, что, например, в отличие от исполнения решений гражданских судов нет необходимости в наличии дополнительного исполнительного листа или надписи.

Административный акт сам является исполнительным документом. Эта особая функция административного акта позволяет органам исполнительной власти обойтись без обращения в суды – без чего не обойтись гражданину – для принудительной реализации своих прав.

Законодательство об исполнении административных актов различает два вида исполнения, а именно исполнение денежных требований и принуждение к совершению, претерпеванию и несовершению действий.

Вместе с тем, исполнение административным органом своего решения требует существования действительного административного акта с исполнимым содержанием.

Кроме того, административный акт должен быть неоспоримым или быть подлежащим немедленному исполнению. Неоспоримым административный акт является, если его невозможно больше оспорить с помощью средств (досудебного или судебного) обжалования. Немедленному исполнению он подлежит, помимо этого, также и в том

случае, когда возможное еще средство обжалования не имеет отлагательного действия.

Основным видом наказания за такие правонарушения является административный штраф.

Следует отметить, что в отдельных случаях привлечение лиц к административной ответственности не способствует достижению главной цели – исполнению акта.

Кроме того, административная ответственность не может быть эффективной мерой обеспечения правового акта индивидуального применения, поскольку КоАП не допускает повторное привлечение к административной ответственности за одно и то же правонарушение, что не является характерным для мер принудительного исполнения (меры принуждения в виде административного взыскания), которые могут быть применены многократно.

В этой связи, необходимо в комплексе с проработкой вышеуказанных аспектов расширения административной юстиции посредством переноса некоторых видов административных правонарушений из КоАП в отраслевые законы рассмотреть вопрос внедрения института исполнения административных актов.

К примеру, действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности» на наш взгляд могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции, в соответствии с которым правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву.

Например, согласно пункту 1 статьи 143 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, гражданин вправе требовать в судебном порядке опровержения сведений, поро-

чащих его честь, достоинство или деловую репутацию.

Правила статьи 143 Гражданского Кодекса Республики Казахстан о защите деловой репутации гражданина соответственно применяются к защите деловой репутации юридического лица, за исключением требования о возмещении морального вреда. К защите деловой репутации юридического лица применяются правила о возмещении убытков в порядке, установленном настоящим Кодексом.

Следовательно, ГК регулирует меру ответственности за клевету.

Таким образом, распространение заведомо ложных сведений, порочащих честь и достоинство другого лица (часть первая статьи 73-3 «Клевета») также может повлечь возмещение морального вреда в рамках гражданского судопроизводства.

Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения [8, с.208].

В этой связи, следует всесторонне изучить подход к возможности исключения видов административных взысканий (по приостановлению, лишению специального права, разрешения или запрещение, приостановление Деятельности) из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов и обжалованием решений государственных органов посредством положений АППК.

Кроме того, Министерством юстиции Республики Казахстан были выявлены статьи КоАП, связанные с осуществлением административных процедур. К примеру, за нарушение порядка открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов частью первой статьи 485-1 КоАП предусматривается штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей с приостановлением действия разрешения на право открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов [9, с.370].

Данные подходы должны содержать конкретные методы, шаги, возможные поправки, а также содержать вопросы и проблемные моменты, на которые следует обратить внимание в процессе реализации вышеуказанного послания Главы государства, в том числе:

определение конкретных статей, санкции которых могут быть переведены в плоскость административной юстиции;

проведение анализа как национального, так и международного законодательства на предмет соответствия подходам, которые выработаны Минюстом;

определение четких критериев, согласно которым, перевод некоторых составов (или административных взысканий) КоАП могут быть переведены в плоскость административной юстиции, с целью определения конкретного плана действий по реализации поставленных задач.

Материалы и методы

Был применен диалектический метод, освобожденный от материалистического или идеалистического монизма и основанный на плюралистической, многолинейной взаимозависимости всех общественных явлений. Использован также метод диалектической взаимозависимости и взаимодействия методов: теоретического и эмпирического, исторического и логического, индукции и дедукции, сравнительного правоведения и др. Кроме того, применялся метод структурно-функционального анализа, испытанный и оправдавший себя в течение продолжительного времени в гуманитарных науках в западных странах.

Результаты

Действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности», на наш взгляд, могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции [10, с.17].

Обсуждение

Правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц устанавливаются законами) и нормативным правовым актом в сфере административных процедур, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику

в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву [11].

Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения [12, с.68].

В этой связи, следует всесторонне изучить подход к возможности исключения видов административных взысканий (по приостановлению, лишению специального права, разрешения или запрещение, приостановление деятельности) из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов и обжалованием решений государственных органов посредством положений АППК. А также, в рамках проведения работ по реализации вышеуказанного мероприятия, Минюстом выявлены статьи КоАП, которые связаны с осуществлением административных процедур [13, с.26].

Действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности» на наш взгляд могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции, в соответствии с которым правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву) [11]. Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения.

Производство по делам об оспаривании решений и действий (или бездействия) органов государственной власти, местного самоуправления, общественных объединений,

организаций, должностных лиц и государственных служащих [12, с.68].

Суд при рассмотрении и разрешении административных дел обязан точно соблюдать требования Конституции Республики Казахстан, конституционных законов, настоящего Кодекса, других нормативных правовых актов, подлежащих применению международных договоров Республики Казахстан [13, с.26].

Суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией Республики Казахстан права и свободы человека и гражданина. Решения судов, уполномоченных рассматривать административные дела, основанные на законе или ином нормативном правовом акте, признанном неконституционным, аннулируются [14, с.430].

В случае отсутствия норм права, регулирующих спорное правоотношение, суд применяет нормы права, регулирующие сходные отношения, а при отсутствии таких норм разрешает спор исходя из общих начал и смысла законодательства Республики Казахстан [15, с.467].

Как известно, 1 июля 2021 года был введен в действие новый Административный процедурно-процессуальный кодекс. Основной задачей данного Кодекса является охрана прав и свобод лиц от незаконных действий административных органов, где с одной стороны выступает физическое или юридическое лицо, а с другой административный орган или должностное лицо.

Кодексом устанавливается новый порядок взаимоотношений между властными органами и простыми гражданами, в котором последние выступают равноправным субъектом как на стадиях проведения административных процедур (то есть при рассмотрении обращений или, например, в рамках выполнения контрольно-надзорных функций органа), так и в рамках административного судопроизводства.

Осознавая фундаментальность положений Кодекса и внесенные им новеллы в действующее законодательство, необходимость проведения анализа правоприменительной практики применения нового формата административной юстиции являлась актуальной.

В этой связи, Минюстом было принято решение об инициации проведения анализа практики применения норм Кодекса с учетом предоставленной информации от центральных государственных органов, местных исполнительных органов, судебных

органов, а также других организаций (НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан» и другие).

Анализ проводился в два этапа, по итогам 6 месяцев со дня введения в действие Кодекса, а также по итогам 1 года. Для целей проведения вышеуказанных анализов, Минюстом были выработаны соответствующие вопросы, ответы на которые помогли выявить определенные проблемы в правоприменительной практике.

В связи с тем, что субъектами административных процедур являются практически все государственные, местные исполнительные органы, иные организации, которые наделены соответствующими компетенциями и другие властные органы, а также учитывая внесенные Кодексом новеллы (в том числе и новые принципы административного законодательства), Минюст сосредоточился на наиболее «важных» моментах административных процедур и административного судопроизводства.

Нормы Кодекса имеют взаимосвязанный характер и являются общими для всех административных процедур (за исключением случаев, предусмотренных самим Кодексом). В свою очередь, одним из важных аспектов реформирования законодательства являются мониторинг и анализ практики применения норм самого закона.

Так, в течение первого года нового формата административной юстиции, правоприменительная практика только набирала обороты, то есть проходила начальные этапы формирования и становления. В этой связи, преждевременное внесение изменений в Кодекс являлось нецелесообразным.

Следует отметить, что имели и до сих пор имеют место случаи, когда незнание норм Кодекса напрямую отражается на качестве деятельности адморганов, должностного лица [15, с.467].

Поэтому, не во всех случаях наблюдалась необходимость разработки тех или иных поправок, но в то же время усматривается необходимость правильного понимания и

применения уже действующих норм права [16, с.480].

Минюст указывал на тот факт, что Кодекс не ограничивает обязанностью «не выносить» решения до поступления замечаний на протокол заслушивания.

При этом, обязательно следует принимать во внимание обязанность руководствоваться принципами Кодекса, которые как общие нормы, действуют во всей сфере правового регулирования и распространяются на все субъекты.

К примеру, принципы справедливости и соразмерности, подразумевают собой сохранение объективности и беспристрастности адморганов, должностных лиц при проведении административных процедур и обеспечение равных возможностей и условий участникам административных процедур, а также осознание факта того, что административный акт, административное действие (бездействие) должны быть соразмерными [17, с.544].

В целом, институт заслушивания являлся новым элементом действующей правовой реалии казахстанцев, к которому следует относиться более внимательно, ведь далеко не всегда адморган, должностное лицо принимают полностью объективные и обоснованные решения [18, с.589].

Заключение

Адресат административного акта (заявитель, либо лицо, в отношении которого акт принимается) не является объектом административной процедуры, то есть предметом ее рассмотрения. В этой связи, законодатель предусмотрел механизм, позволяющий адресату административного акта, выразить свою позицию к доводам и выводам адморгана, указанных в предварительном решении по затрагиваемому его законные права и интересы вопросу. В нашей статье административная юстиция рассматривается как институт, играющий важную роль в формировании и слаженной работе органов государственной власти и управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Президент РК Токаев К.К. Послание от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (Дата обращения: 24.01.2024).
2. Панова И.В. Административная юстиция. – М.: Норма: Инфра-М, 2014. – 294 с.
3. Зеленцов А.Б., Ибрагимов С.И. Проблемы и перспективы формирования административной юстиции в государствах постсоветского пространства // Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2012, № 2. – С. 110-117.

4. Подопригора Р.А. Административная юстиция в Казахстане: история, состояние, перспективы https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32016804 (Дата обращения: 24.01.2024).
5. Чечот Д.М. Административная юстиция: Теоретические проблемы. – Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 318 с.
6. Жетписбаев Б.А., Миразов Г.Т. Административная юстиция: проблемы теоретико-методологического моделирования // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - Том 82. - № 25 (2017).- С.35-47
7. Баймолдина З.Х. Административная юстиция в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы формирования // Вопросы теории и практики применения административной юстиции в европейских странах и странах Центральной Азии: Материалы III международной школы административного права. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан, 2013. – 102 с.
8. Аблаева Э.Б. Формирование системы административной юстиции в Республике Казахстан: проблемы и перспективы // Проблемы экономики и юридической практики. – 2017. – № 5. – С.208-215.
9. Астафичев П.А. Административная юстиция в механизме судебной защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина //Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.370-379.
10. Административное право зарубежных стран: учебник для студентов юридических ВУЗов / под ред. В.Я. Кикотя, Г.А.Василевича, Н.В. Румянцев. М., ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012.
11. Борисов В., Пуделька Й. Сборник законодательных актов отдельных государств по административной юстиции. – Алматы, 2012. – 800 с. https://www.soros.kz/ru/compendium_of_laws_of_some_countries/ (Дата обращения: 24.01.2024).
12. Стариков Ю.Н. Модернизация российского государства и улучшение качества административно-правового регулирования в области прав и свобод человека и гражданина // Право и государство. – 2013. – № 2. – С.68-77.
13. Пуделька Й. Развитие и перспективы развития административного права на постсоветском пространстве и в государствах Центральной Азии // Право и государство. – 2013. – № 3. – С.26-35.
14. Малько А.В., Терехин В.А. Административная юстиция как приоритетное направление российской судебной политики // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.430-444.
15. Фоков А.П. Административная юстиция в Российской Федерации: проблемы и законодательные решения в стране и за рубежом // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.467-480.
16. Хаманева Н.Ю. Институт административной юстиции как административная форма правосудия // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.480-488.
17. Побежимова Н.И. Об истоках развития института административной юстиции в России и его понятия в современных условиях // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.544-566.
18. Студеникина М.С., Соколов И.А. Административная юстиция: организационный и процессуальный аспекты // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.589-597.

REFERENCES

1. Prezident RK Tokaev K.K. Poslanie ot 1 sentjabrja 2022 goda «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinajanacija. Blagopoluchnoe obshhestvo». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
2. Panova I.V. Administrativnaja justiciya. – M.: Norma: Infra-M, 2014. – 294 s.
3. Zelencov A.B., Ibragimov S.I. Problemy i perspektivy formirovaniya administrativnoj yusticii v gosudarstvah postsovetskogo prostranstva // Vestnik RUDN, seriya YUridicheskie nauki, 2012, № 2. – S. 110.
4. Podoprigora R.A. Administrativnaja justiciya v Kazahstane: istoriya, sostojanie, perspektivy https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32016804 (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
5. Chechot D.M. Administrativnaja justiciya: Teoreticheskie problemy. – Izbrannye trudy po grazhdanskomu processu. – SPb.: Izdatel'skij dom S.-Peterb. gos. un-ta, Izd-vo juridicheskogo fakul'teta S.-Peterb. gos. un-ta, 2005. – 318 s.
6. Zhetpisbaev B.A., Mirazov G.T. Administrativnaya yusticiya: problemy teoretiko-metodologicheskogo modelirovaniya // Vestnik KazNU. Seriya yuridicheskaya.- Tom 82.- № 25 (2017).- S.35-47.
7. Bajmoldina Z.H. Administrativnaja justiciya v Respublike Kazahstan: sovremennoe sostojanie i perspektivy formirovaniya // Voprosy teorii i praktiki primeneniya administrativnoj justicii v evropejskih stranah i stranah Central'noj Azii: Materialy III mezhdunarodnoj shkoly administrativnogo prava. – Astana, GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. – 2013. – 102 c.
8. Ablavaeva Je.B. Formirovanie sistemy administrativnoj justicii v Respublike Kazahstan: problemy i perspektivy // Problemy jekonomiki i juridicheskoy praktiki. – 2017. – № 5. – S.208-215.
9. Astafichev P. A. Administrativnaya yusticiya v mekhanizme sudebnoj zashchity konstitucionnyh prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.370-379.
10. Administrativnoe pravo zarubezhnyh stran: uchebnik dlja studentov juridicheskix VUZov / pod red. V.Ja. Kikotja, G.A. Vasilevicha, N.V. Rumjanceva. M., JuNITI-DANA: Zakon i pravo, 2012.
11. Borisov V., Pudel'ka J. Sbornik zakonodatel'nyh aktov otdel'nyh gosudarstv po administrativnoj yusticii. – Almaty, 2012. – 800 s. (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
12. Starilov Ju.N. Modernizacija rossijskogo gosudarstva i uluchshenie kachestva administrativno-pravovogo regulirovaniya v oblasti prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Pravo i gosudarstvo. – 2013. – № 2. – S.68-77.
13. Pudel'ka J. Razvitie i perspektivy razvitiya administrativnogo prava na postsovetskom prostranstve i v gosudarstvah Central'noj Azii // Pravo i gosudarstvo. – 2013. – № 3. – S.26-35.
14. Mal'ko A.V., Terekhin V.A. Administrativnaya yusticiya kak prioritetnoe napravlenie rossijskoj sudebnoj politiki // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.430-444.
15. Fokov A.P. Administrativnaya yusticiya v Rossijskoj Federacii: problemy i zakonodatel'nye resheniya v strane i za rubezhom // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.467-480.
16. Hamaneva N.YU. Institut administrativnoj yusticii kak administrativnaya forma pravosudiya // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.480-488.
17. Pobezhimova N. I. Ob istokah razvitiya instituta administrativnoj yusticii v Rossii i ego ponyatiya v sovremennyh usloviyah // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.544-566.
18. Studenikina M. S., Sokolov I. A. Administrativnaya yusticiya: organizacionnyj i processual'nyj aspekty // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.589-597.

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ: РИСКИ ДЛЯ РАБОТОДАТЕЛЯ

Омурчиева Эльвира Маратовна¹

Заведующая кафедрой гражданско-правовых дисциплин Университета Кунаева, кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ya@elvira-marat.ru

Саудабаева Дария Ермагамбетовна

Исполнительный директор ТОО «BP Law Company», докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, магистр социальных наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz

Аннотация. В статье проведено исследование, посвященное проблемам применения законодательства о персональных данных работников работодателем. В целях соблюдения регуляторных норм и корректного правоприменения необходимо правильно понимать, что собой представляют персональные данные. Это позволит избежать ситуации их незаконной обработки, поскольку последствием такого является привлечение работодателя к юридической ответственности.

Законодательством РК перечень персональных данных не предусмотрен, что усугубляет на практике применение норм, не ясно, какая информация может быть отнесена к персональным данным. Общий подход сводится к тому, что к персональным данным относится любая информация, относящаяся к определенному лицу и позволяющая идентифицировать человека.

Целью статьи является определить, в каких рамках работодателю следует обрабатывать персональные данные работника, чтобы не допустить их разглашения с учетом положений законодательства о доступе к информации. В статье авторы раскрывают ответ на вопрос, что следует относить к персональным данным работника, и каким образом работодатель должен получать доступ к персональным данным ограниченного доступа.

Авторами проведен анализ казахстанской судебной практики касательно персональных данных, обозначены риски работодателя в случае нарушения личных неимущественных прав работников. Кроме того, проведен анализ случаев предоставления персональных данных в рамках адвокатских запросов.

Правильное понимание работы с персональными данными работников позволят избежать работодателям нарушений личных неимущественных прав работников, тем более, что практика привлечения работодателей к административной и гражданско-правовой ответственности весьма широка.

Ключевые слова: защита, персональные данные, работодатель, работник, сбор, обработка, конфиденциальность, незаконное распространение, информация, ответственность.

¹ Автор для корреспонденции

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕР ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАСЫН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖҰМЫС БЕРУШІ ҮШІН ТӘУЕКЕЛДЕР

Эльвира Маратқызы Омурчиева

Қонаев университетінің азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: ya@elvira-marat.ru

Дария Ермагамбетовна Саудабаева

"BP Law Company" ЖШС атқарушы директоры, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, әлеуметтік ғылымдар магистрі,
e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz

Аннотация. Мақалада жұмыс берушінің қызметкерлердің дербес деректері туралы заңнаманы қолдану мәселелеріне арналған зерттеу жүргізілді. Реттеуші нормаларды сақтау және дұрыс құқық қолдану мақсатында жеке деректердің не екенін дұрыс түсіну қажет. Бұл оларды заңсыз өңдеу жағдайынан аулақ болады, өйткені мұның салдары жұмыс берушіні заңды жауапкершілікке тарту болып табылады.

ҚР заңнамасында дербес деректердің тізбесі көзделмеген, бұл нормаларды іс жүзінде қолдануды бұзғырады, дербес деректерге қандай ақпарат жатқызылуы мүмкін екені анық емес. Жалпы тәсіл жеке мәліметтерге белгілі бір адамға қатысты және адамды анықтауға мүмкіндік беретін кез-келген ақпарат кіретіндігіне байланысты.

Зерттеудің мақсаты ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнаманың ережелерін ескере отырып, қызметкердің жеке деректерін жария етпеу үшін жұмыс берушінің қай шеңберде өңдеу керектігін анықтау болып табылады. Мақалада, автор қызметкерлердің жеке деректеріне не жатқызу керек және қол жетімділігі шектеулі ақпаратқа жұмыс беруші қалай қол жеткізу керектігін туындататын сұрақтардың жауабын саралайды.

Зерттеу шеңберінде дербес деректерге қатысты қазақстандық сот практикасына талдау жүргізілді, жұмыскерлердің жеке мүліктік емес құқықтары бұзылған жағдайда жұмыс берушінің тәуекелдері белгіленді. Бұдан басқа, Адвокаттық сауалдар шеңберінде дербес деректерді беру жағдайларына талдау жүргізілді.

Қызметкерлердің жеке деректерімен жұмысты дұрыс түсіну жұмыс берушілерге қызметкерлердің жеке мүліктік емес құқықтарын бұзудан аулақ болуға мүмкіндік береді, әсіресе жұмыс берушілерді әкімшілік және азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тарту тәжірибесі өте кең.

Түйінді сөздер: қорғау, дербес деректер, жұмыс беруші, қызметкер, жинау, өңдеу, құпиялылық, заңсыз тарату, ақпарат, жауапкершілік.

PROBLEMS OF EXECUTION OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON PERSONAL DATA: RISKS FOR THE EMPLOYER

Omurchieva Elvira Maratovna

Head of the Department of Civil Law Disciplines
of Kunaev University, Candidate of juridicial sciences,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ya@elvira-marat.ru

Saudabayeva Dariya Ermagambetovna

Executive Director of BP Law Company LLP, Almaty, Republic of Kazakhstan,
doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University,
Master of Social Sciences, e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz

Abstract. *The article demonstrates the analysis conducted on the subject of generic problems occurring during the application process of the legislative norms of employee's personal data by employers. It is of paramount importance to understand correctly the authentic definition of the term "personal data" in order to secure the compliance of the regulatory norms and legal enforcement. This allows avoiding situations where personal data can be subjected to illegal processing, since the consequences of such cases are the bringing an employer to legal responsibility.*

The legislation of the Republic of Kazakhstan does not stipulate the exact checklist of personal data constituents, and this exacerbates the application of the norms in practice. Hence, there is ambiguity related to lucid understanding of what particular information can be attributed to personal data. A common approach leads to the statement that any information related to a particular individual and the information allowing to provide a person's identification constitutes the personal data.

The aim of the study is to determine within which framework the employer should process the employee's personal data in order to prevent its disclosure, taking into account the provisions of the legislation on access to information.

The authors of the article reveal the answer to the question of what should be attributed to the employee's personal data, and how the access to restricted personal data must be performed by the employer.

As part of the study, the analysis of Kazakh judicial practice regarding the personal data has been conducted by the authors; the risks of an employer in case of violation of personal non-property rights of employees were specified. In addition, the analysis of cases of providing personal data in the framework of lawyer requests was undertaken.

A proper comprehension of operating with personal data of employees will enable employers to avoid violations of personal non-property rights of personnel, especially since the practice of bringing employers to administrative and civil liability has been widespread.

Keywords: *protection, personal data, employer, employee, collection, processing, confidentiality, illegal distribution, information, responsibility.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_111

Введение

Стремительное развитие технологий и активное внедрение цифровизации практически во все сферы экономики и общественной жизни не только в Казахстане, но и во всем мире привели к широкому распространению и использованию информации различного характера в информационных системах и социальных сетях, а также к обеспечению конфиденциальности. Это, безусловно, ставит задачу перед государством и обществом выработать конструктивные решения в области защиты персональных данных.

В соответствии с пунктом 1.5.5 Протокола совещания заседания Комиссии при Президенте Республики Казахстан по вопросам внедрения цифровизации в Республике Казахстан № 21-01-7.21 от 27 октября 2021 года Министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан (МЦРИ-АП РК) проводятся работы по внесению законодательных изменений по усилению ответственности за утечку персональных данных граждан. Проектом Закона Республики Казахстан «О внесении изменений

и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информационной безопасности» предусматривается внесение поправок в законы Республики Казахстан, направленных на усиление защиты персональных данных и определение новых механизмов взаимодействия при обеспечении информационной безопасности объектов информатизации государственных органов, а также поправок, разработанных во исполнение Указа Главы государства от 13 апреля 2022 года № 872 «О мерах по деbüroкратизации деятельности государственного аппарата» [1].

Среди всего прочего, разработчиками законопроекта предлагается дополнить пункт 2 статьи 25 Закона Республики Казахстан от 21 мая 2013 года N 94-V «О персональных данных и их защите» новым подпунктом 3-2) следующего содержания: «в течение одного рабочего дня с момента обнаружения нарушения безопасности персональных данных уведомить уполномоченный орган о данном нарушении с указанием контактных данных лица, ответственного за организацию обработки персональных данных» [1].

В Казахстане уже имели место неоднократные случаи утечек персональных данных [2], что неизбежно ведет к использованию персональных данных в преступных целях.

Физические лица, чаще всего, не отдавая себе отчет и распространяя свои данные, ведут к тому, чтобы личная информация становилась публичной и доступной. Это дает возможность без особых усилий идентифицировать личность человека посредством изображения, голоса, сведений официальных документов, информации по месту нахождения и др.

С другой стороны, существует и объективная необходимость для законного обмена данными их передачи, тем самым, ставит перед юридической наукой задачи определение разумных границ обработки персональных данных.

Отдельного внимания заслуживают взаимоотношения работников и работодателя касательно сбора и обработки персональных данных, в условиях проведения интервью с кандидатами, приема на работу, обязанности работодателей обеспечить ведение кадрового делопроизводства, заполнения и сдачи отчетности в уполномоченные органы и информационные системы, привлечение к ответственности работодателя в случае разглашения персональных данных своих работников является неизбежным.

Следует также проанализировать и дать ответы на вопросы раскрытия информации, содержащей персональные данные работников, работодателем по запросам уполномоченных органов и лиц. Такие ситуации нередки, поэтому важно правильно применять нормы законодательства РК в целях обеспечения защиты персональных данных работников. Также считаем целесообразным изучить, какие требования предъявляются к хранению и обработке персональных данных, понимать, а также знать о правовых последствиях нарушения данных требований.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу составляют общенаучные и специальные методы познания отдельных правовых явлений. В частности, метод системно-структурного анализа, формально-логический метод, метод сравнительного правоведения. Анализ современного состояния казахстанского законода-

тельства касательно предмета исследования произведен с помощью аналитико-синтетического метода.

Результаты и обсуждение

Как определяет п.1 ст.18 Конституции Республики Казахстан (далее - РК), каждый имеет право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, защиту своей чести и достоинств².

Нормативным правовым актом, регулирующим отношения в сфере персональных данных, является Закон РК от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» (далее – Закон о ПД).

Является очевидным тот факт, что отсутствие четкого понимания, что представляют собой персональные данные, приводит к нарушениям, следствием которого выступает привлечение к административной ответственности.

Согласно пп. 2) статьи 1 Закона о ПД персональные данные - сведения, относящиеся к определенному или определяемому на их основании субъекту персональных данных, зафиксированные на электронном, бумажном и (или) ином материальном носителе³.

Из данного определения следует, что к персональным данным могут быть отнесена любая информация, относящаяся к определенному лицу, поскольку четкий перечень того, что законодатель относит к персональным данным, в Законе о ПД отсутствует. Однако понимание содержания персональных данных важно для избежания несанкционированной утечки.

Такая проблема была поднята в казахстанской юридической науке. В частности, О.В. Лозовая отмечает, что из определения идентифицируемого лица в европейском законодательстве как раз вытекает ряд критериев, которые предъявляются к персональным данным [3, с. 129].

По мнению Н.В. Бегуль и А.В. Никулина, персональные данные представляют собой средство идентификации конкретного человека, то есть выделяют его из множества на основе комплекса достоверно установленных идентификационных признаков [4, с. 231].

Обращаясь к зарубежному опыту, следует отметить, что в Европейском союзе основным документом, регламентирующим порядок защиты персональных данных яв-

² Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=183;-50#pos=183;-50. (Дата обращения: 18.02.2024).

³ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&sub_id=10000&pos=56;-49#pos=56;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

ляется регламент (ЕС) 2016/679 европейского Парламента и Совета от 27 апреля 2016 г. о защите физических лиц при обработке персональных данных и о свободном перемещении таких данных, а также об отмене Директивы 95/46/ЕС (Общий регламент по защите данных, GDPR), в котором установлено, что защита физических лиц при обработке персональных данных является фундаментальным правом⁴.

Статья 4 GDPR дает следующее определение «персональных данных»: «Персональные данные» означают любую информацию, относящуюся к идентифицированному или идентифицируемому физическому лицу («субъект данных»); идентифицируемое физическое лицо - это лицо, которое можно идентифицировать прямо или косвенно, в частности, посредством ссылки на идентификатор, такой как имя, идентификационный номер, данные о местоположении, онлайн-идентификатор, или на один или несколько факторов, специфичных для физического, физиологического, генетическая, психическая, экономическая, культурная или социальная идентичность этого физического лица⁵. Таким образом, очевидно, что в тексте GDPR понятие персональных данных более конкретизировано и учитывает различные аспекты идентичности личности.

Защита персональных данных имеет важное значение в регулировании трудовых отношений, поскольку в соответствии с пп. 24) ст. 23 Трудового кодекса Республики Казахстан (далее – ТК РК) работодатель обязан осуществлять сбор, обработку и защиту персональных данных работника в соответствии с законодательством Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁶.

Следует подчеркнуть, как отмечают в юридической литературе, это необходимо также для защиты прав личности и невмеша-

тельства в личное пространство работников работодателя и третьих лиц, преследующих цель нанесения им материального ущерба и посягательства на их трудовые права и интересы [5, с. 3].

Внедрение цифровых технологий в сферу труда в Казахстане привело к созданию Единой системы учета трудовых договоров. Правовая регламентация нашла свое отражение в положениях трудового законодательства. В соответствии с пп. 41-7) ст. 16 ТК РК уполномоченный государственный орган по труду обеспечивает конфиденциальность и защиту персональных данных работника, содержащихся в единой системе учета трудовых договоров, в соответствии с законодательством Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁷, а также согласно пп. 41-8) представляет сведения из единой системы учета трудовых договоров физическим и юридическим лицам с учетом требований законодательства Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁸.

В условиях регламентации требований касательно персональных данных работодатель обязан получить согласие на сбор и обработку персональных данных работника.

В соответствии с пп.5 ст.1 Закона РК о ПД, под сбором персональным данных понимаются действия, направленные на получение персональных данных. В свою очередь под обработкой персональных данных следует понимать действия, направленные на накопление, хранение, изменение, дополнение, использование, распространение, обезличивание, блокирование и уничтожение персональных данных⁹.

Кроме того, следует учесть тот факт, что Закон о ПД предусматривает деление персональных данных на общедоступные и ограниченного доступа, что вдвойне усиливает степень ответственности работодателя за их хранение.

⁴ REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e1374-1-1>. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁵ REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e1374-1-1>. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁶ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=838;-40#pos=838;-40. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁷ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=632;-29#pos=632;-29. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁸ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=632;-29#pos=632;-29. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁹ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&sub_id=10000&pos=56;-49#pos=56;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

Согласно абзацу 6 ст.6 Закона РК о ПД, персональными данными ограниченного доступа являются персональные данные, доступ к которым ограничен законодательством РК¹⁰.

Возникают закономерные вопросы, что следует относить к персональным данным работника, и каким образом работодатель должен получать доступ к персональным данным ограниченного доступа.

Ответ на первый вопрос не позволит работодателю злоупотреблять в сборе излишних личных сведений.

Абаев Ф.А. считает, что персональные данные работника - это информация, которая имеет отношение к профессиональной квалификации работника, его деловым, профессиональным качествам и к требованиям, которые могут быть предъявлены к ним в связи с характером работы [5, с. 18]. Следовательно, информация, которую следует запрашивать работодателю от работника, должны ограничиваться исключительно профессиональными сведениями о нем в рамках трудового законодательства и не выходить в пространство его личной жизни.

В соответствии с п. 1 ст. 8. Закона РК о ПД субъект или его законный представитель дает (отзывает) согласие на сбор, обработку персональных данных письменно, посредством государственного сервиса, негосударственного сервиса либо иным способом, позволяющим подтвердить получение согласия¹¹.

На практике, как правило, работодатели получают согласие на сбор и обработку персональных данных в отдельном письменном заявлении либо такие положения включаются в текст трудового договора, тогда как как вышеуказанный пункт не ограничивает получение доступа иным способом, главное, чтобы оно позволяло подтвердить получение согласия.

В этой связи не ясно, можно ли считать добровольное предоставление персональных данных согласием на их сбор и обработку. Это объясняется общим подходом, что смысл любой тайны заключается в том, согласен ли владелец на ее разглашении или нет. У многих работодателей установлена практика заполнения типовых форм анкет кандидатами на вакантную должность, что по своей сути не является нарушением дей-

ствующего законодательства РК. И в таких случаях претендент на должность передает свои персональные данные работодателю добровольно.

Много вопросов остаются нерешенными в законодательстве РК касательно персональных данных.

К примеру, информация, содержащаяся в резюме кандидата на вакантную должность содержит персональные данные, и при размещении анкеты в информационных системах либо ее направлении непосредственно потенциальному работодателю, по нашему мнению, означает дачу добровольного согласия на их обработку и хранение. Но данная позиция вступает в противоречие с п. 1 ст. 8. Закона РК о ПД, требующий письменного согласия. Считаем, что предоставление персональных данных кандидатом в случае предоставления анкеты следует считать способом, позволяющим подтвердить получение согласия, но в целях участия в процессе подбора персонала. Соответственно, если такого кандидата не принимают на работу, то для сохранения его резюме в кадровом резерве работодателю необходимо получить письменное согласие на сбор и обработку персональных данных.

Размещение же любых сведений и фотографий с изображением работника на интернет-ресурсе, доске почета и прочих площадках требует письменного согласия в обязательном порядке.

Отвечая на вопрос, вправе ли работодатель распространять информацию об уволенных лицах или передавать ее в случае запроса в иные компании, считаем, что необходимо получать письменное согласие на сбор и обработку персональных данных, поскольку отношения по распространению информации об уволенном лице выходят за пределы отношений, урегулированных трудовым договором, и целей обработки персональных данных бывшего работника.

Необходимо наличие таких документов, как: согласие работников на получение работодателем персональных данных от третьих лиц; уведомление работника о получении его персональных данных от третьих лиц; согласие работника на обработку данных; приказ об утверждении списка лиц, имеющих доступ к персональным данным работников; обязательство о неразглашении;

¹⁰ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=115;-33#pos=115;-33. (Дата обращения: 18.02.2024).

¹¹ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=146;-49#pos=146;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

согласие работника на передачу его данных третьим лицам. В целях сохранения режима конфиденциальности следует вести журнал учета персональных данных, их выдачи и передачи третьим лицам, что обеспечит документальную фиксацию доступа к данным. Также рекомендуется проведение регулярных проверок наличия документов, содержащих персональные данные, во избежание их пропажи [6, с. 150].

Работодатель обрабатывает персональные данные работника, поскольку эти сведения необходимы для возникновения, продолжения и прекращения трудовых отношений, поскольку трудовой договор должен содержать иначе никаких трудовых отношений не возникнет, поскольку персональные данные работника вносятся в содержание трудового договора согласно ст. 28 ТК РК, а также используются на протяжении всей трудовой деятельности работника.

Следует обратить внимание на содержание п. 8 ст. 7 Закона РК о ПД, согласно которому обработка персональных данных должна ограничиваться достижением конкретных, заранее определенных и законных целей. Не допускается обработка персональных данных, несовместимая с целями сбора персональных данных¹². Из этого следует, что действия работодателя касательно персональных данных должны ограничиваться исключительно рамками исполнения трудового договора, а цели должны быть однозначными, законными и соответствовать исполнению сторонами трудовых отношений своих обязанностей, а также должно исключать незаконность их обработки и распространения.

Справедливо мнение А.А. Беденкова, И.С. Хоменко, которые считают, что данные обрабатываются только для обеспечения нормативно-правовых актов и соблюдения законов, трудоустройства, обучения, обеспечения контроля качества работы, обеспечения личной безопасности работника и сохранности его имущества. Работодатель должен самостоятельно, руководствуясь действующим законодательством, определить, какая информация необходима для отнесения её к категории персональных данных работника [6, с. 149].

Согласно ст.11 Закона РК о ПД, собствен-

ники и (или) операторы, а также третьи лица, получившие доступ к персональным данным ограниченного доступа, обеспечивают их конфиденциальность путем соблюдения требований не допускать их распространения без согласия субъекта или его законного представителя либо наличия иного законного основания¹³.

В Казахстане уже имеется практика по привлечению к административной ответственности за подобные нарушения, в частности за то, что не были применены необходимые меры по защите персональных данных. Этот вопрос находится на контроле МЦРИАП. Обычно нарушения выявляются во время проверок или на основании обращения граждан. Например, к ответственности были привлечены крупный местный банк и телекоммуникационный оператор. Они не применяли средства идентификации и аутентификации пользователей, также у них не было назначено ответственное лицо за организацию обработки персональных данных, и, соответственно, они не оповещали об инцидентах информационной безопасности, связанных с незаконным доступом к персональным данным ограниченного доступа. Помимо крупных субъектов бизнеса к административной ответственности по той же статье были привлечены и управляющие организации столичных жилых комплексов, коммерческие организации, одно должностное лицо государственного органа, а также одно предприятие водоснабжения и водоотведения. Рассмотрим также примеры из казахстанской судебной практики [7].

Кызылординским городским судом рассматривалось гражданское дело по иску Ж.М. к ответчику ТОО «См» о защите чести, достоинства и деловой репутации, признании незаконным использование персональных данных, взыскании морального, материального вреда.

Истец работала в редакции газеты «Б» на должности секретаря руководителя и на 0.5 ставке бухгалтера, 14.07.2016 г областная общественно-политическая газета «Кызылординские вести» в номере № 14 опубликовала статью с названием «К нам пришел ОМЦ» от ее имени, в статье от имени истца была распространена информация, что Кызылординский акимат открыл в данном городе филиал и не стал ждать соглашения,

¹² Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=133;-41#pos=133;-41. (Дата обращения: 18.02.2024).

¹³ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=227;-17#pos=227;-17. (Дата обращения: 18.02.2024).

а для жителей важно, что у них открылся именно филиал ОМЦ, а не какое-то другое медучреждение. После публикации статьи со стороны администрации были выражены недовольства, недоверие работодателя из-за недовольства администрации города, вследствие которого она испытывала унижение, стыд, отчаяние, приказом от 1.08.2016 г. она была переведена на должность бухгалтера и потеряла часть заработка, которые она могла бы получить на прежней должности, редакция газеты добровольно отказалась опровергать недостоверную информацию, поэтому просили защитить честь, достоинство и деловую репутацию истца, признать незаконным использование ее персональных данных в газете, обязать ТОО «См» дать официальное опровержение не соответствующих действительности сведений содержащихся в газете, взыскать с ответчика сумму за возмещение морального вреда, материального вреда, утраченный заработок, которые она могла бы получить на прежней должности.

В судебном заседании было установлено, что истец Ж.М. не давала разрешения областной общественно-политической газете на публикацию от ее имени вышеуказанной статьи, интервью газете не давала, указанный факт был подтвержден представителем ответчика.

Из содержания статьи, опубликованной областной общественно-политической газетой в номере № 14 под названием «К нам пришел ОМЦ» усматривается, что статья не содержит сведения, порочащие честь и достоинство истца Ж.М. Однако, редакция газеты незаконно использовала имя и персональные данные истца Ж.М.

Суд посчитал, что ответчиком допущены нарушения личных неимущественных прав истца, которые причиняют ей нравственные страдания. Поэтому требование истца в части признания незаконным использование областной общественно-политической газетой персональных данных истца в статье «К нам пришел ОМЦ», опубликованной в номере № 14 от 14.07.2016г. и обязанности дать официальное опровержение не соответствующих действительности сведений, касающихся использования имени и персональных данных и возмещении морального вреда подлежат удовлетворению. При этом, по мнению суда, Истцом не представлены доказательства подтверждающие, что ее перевод с должности секретаря руководителя

на должность бухгалтера ГБУ «Редакция городской газеты Б» был осуществлен вследствие публикации спорной статьи в газете. Поэтому, требования истца в части взыскания материального вреда, удовлетворению не подлежат¹⁴.

Таким образом, незаконная обработка персональных данных является нарушением личных неимущественных прав физического лица и подлежат защите.

На практике также существует множество случаев требований предоставления персональных данных работников на основании адвокатских запросов, на которые, как известно, требуется предоставление ответа в течение десяти рабочих дней, в противном случае влечет для адресата ответственность, предусмотренную ст. 668 КоАП РК. Как следует поступать в данном случае работодателю, чтобы не допустить нарушения в отношении персональных данных работников? Обратимся к судебной практике.

Районным судом №2 Алмалинского района города Алматы рассмотрено гражданское дело по иску адвоката к ответчику АО «BANK» по требованиям Истца признать незаконным отказ АО «BANK», выраженный в письменном ответе за исходящим № 24-26/362 от 05.03.2019 года на адвокатский запрос адвоката о предоставлении копий документов из личного дела работника Ф.А., обязать АО «BANK» выдать из личного дела работника Ф.А. копию заявления о приеме на работу, заявлений о предоставлении отпусков, налоговых вычетов, кадровые приказы, автобиографию и личный листок по учету кадров.

Адвокатом по принятому поручению ИП в адрес ответчика был направлен адвокатский запрос, в котором истребованы сведения о трудовой деятельности Ф.А., а также копии документов из личного дела данного лица. 05.03.2019 года ответчиком предоставлен ответ и выдана только копия приказа о прекращении трудового договора и заявление об увольнении, иную информацию об истребовании документов ответчик отказался выдать, сославшись о том, что сведения о сотрудниках являются коммерческой тайной.

Судом установлено, 04.03.2019 года адвокат обратился в АО «BANK» с адвокатским запросом о предоставлении сведений в отношении работника Ф.А.: работал ли, когда и в какой период и в каких должностях,

¹⁴ Дело № 10321/16 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/1468717>. (Дата обращения: 18.02.2024).

выдать копии из личного дела заявление о приеме на работу или увольнении, заявление о предоставлении отпусков, налоговых вычетов и т.д., кадровые приказы, автобиографию, личный листок по учету кадров, в связи представлением в суде интересов ИП.

На данный запрос директором по работе персоналом АО «BANK» был дан ответ о том, что Ф.А. работал в период с 03.06.2015 года в должности специалиста контакт центра, с 01.02.2016 года в должности менеджера управления контакт-центра, с 03.01.2018 года трудовой договор расторгнут в соответствии со ст.49 п.5 ТК РК, по инициативе работника. По второму пункту запроса адвоката разъяснено о том, что сведения, запрашиваемые являются коммерческой тайной и представлено не может без согласия другой стороны.

Ответчиком был предоставлен приказ от 03.01.2018 года о прекращении действия трудового договора с Ф.А., копия его заявления о расторжении трудового договора от 03.01.2018 года.

Не соглашаясь с ответом и предоставленными документами, истец считает, что нарушены его права как адвоката.

Однако, суд посчитал необоснованным данные утверждения заявителя по следующим основаниям, руководствуясь пп.2 ст.1, п.8 ст. 1 Закона РК о ПД.

Постановлением Правительства РК от 26 февраля 2016 года № 117, утвержден Перечень персональных данных физических лиц, включаемых в состав государственных электронных информационных ресурсов, которые включает в себя: фамилию, имя, отчество, транскрипцию фамилии и имени, данные о рождении (дата и место рождения), национальность, пол, семейное положение, данные о гражданстве (гражданство (прежнее гражданство); дата приобретения/утраты гражданства Республики Казахстан), индивидуальный идентификационный номер (ИИН), портретное изображение (оцифрованная фотография), подпись, юридический адрес, дата регистрации (снятия с регистрации) юридического адреса, данные документа, удостоверяющего личность (наименование, номер, дата выдачи, срок действия документа, орган, выдавший документ).

Исходя из вышеуказанных норм действующего законодательства, следует, что общедоступными персональными данными признается информация, которая находится

и/или может находиться в открытых источниках, а персональные данные ограниченного доступа являются сведения, которые стали известны при осуществлении другими лицами профессиональной и служебной деятельности, и не подлежащих распространению. Запрашиваемые же заявителем сведения не находятся в открытых источниках, в связи с чем, суд признает, что запрашиваемая адвокатом информация относится к персональным данным ограниченного доступа.

При таких обстоятельствах, суд пришел к выводу, что АО «BANK» отказывая в выдаче запрашиваемых сведений, действовал обосновано и правомерно, отказ полностью мотивирован со ссылкой на законы и согласуется с требованиями пункта 1 статьи 11 Закона РК о ПД. При этом суд учел, что заявитель в установленном законом порядке не представляет интересы Ф.А., согласия последнего на получение его персональных данных ограниченного доступа не имеется.

Суд посчитал, что ответчик, отказывая в предоставлении сведений по запросу истца от 04.03.2019 года, действовал в пределах своей компетенции и с полным соблюдением требований действующего законодательства, АО «BANK» не нарушены и не права и законные интересы заявителя как адвоката.

Между тем, в суде установлено, что ответчиком обращение адвоката не было оставлено без рассмотрения, а также суд считает, что ответ был дан по существу обращения, заявителю было отказано в предоставлении ответчику необходимых сведений в силу требований Закона о ПД, что свидетельствует о том, что АО «BANK» не было допущено бездействие при рассмотрении адвокатского запроса.

При вышеуказанных обстоятельствах, суд приходит к выводу, что иск подлежит отказу в удовлетворении¹⁵.

С данным решением трудно не согласиться, поскольку, руководствуясь ч. 3 ст. 8 ГК РК осуществление гражданских прав не должно нарушать прав и охраняемых законодательством интересов других субъектов права.

Получение личных данных работника возможно только у него самого; если это невозможно, то получение личных сведений у третьей стороны осуществляется только с письменного согласия работника [6, С. 150]. Следовательно, при обработке персональных данных следует принимать во внимание, получено ли согласие владельца, тем более, когда это касается передачи третьим лицам.

¹⁵ Дело №7520-19-00-2/7493 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/1071532>. (Дата обращения: 18.02.2024).

Также работодателю следует учесть, что в соответствии с Кодексом «О здоровье народа и системе здравоохранения» доступ к информации о факте обращения за медицинской помощью, состояния здоровья и иные сведения, полученные в ходе обследования составляют информацию ограниченного доступа. Доступ к информации о факте обращения за медицинской помощью, состояния здоровья и иные сведения, полученные в ходе обследования составляют информацию ограниченного доступа в соответствии с Кодексом «О здоровье народа и системе здравоохранения»¹⁶. Это означает, что работодатель обязан обеспечить конфиденциальность такой информации и не допускать разглашения.

Заключение

Таким образом, отвечая на вопрос, что такое персональные данные, можно выбрать два пути: развивать принятую в Казахстане позицию в Законе о ПД, либо обратить внимание на европейский подход к понятию персональных данных.

Считаем, что определение «персональные данные» нуждается в доработке, поскольку персональные данные представляют собой не только сведения, относящиеся к определенному или определяемому на их основании субъекту персональных данных, зафиксированные на электронном, бумажном и (или) ином материальном носителе, но и в целом любую информацию, которая позволяет прямо или косвенно определить идентичность физического лица по различным категориям, как это усматривается в тексте GDPR.

Работодателю же следует обрабатывать персональные данные работника в рамках возникновения, продолжения и прекращения трудовых отношений, но этим не всегда ограничивается, поскольку сведения медицинского характера, социальной направленности, семейного положения, а в определенных случаях и физического, физиологического, генетического, психического,

экономического, культурного характера используются работодателем на протяжении всей трудовой деятельности работника.

Правильное понимание работы с персональными данными работников позволят избежать работодателям нарушений личных неимущественных прав работников, тем более, что практика привлечения работодателей к административной и гражданско-правовой ответственности весьма широка. Вышеуказанные примеры показывают, что государство, помимо законодательных изменений, принимает реальные меры к привлечению к ответственности субъектов предпринимательства и усиливает контроль за защитой персональных данных в Казахстане. Нарушение законодательства в сфере персональных данных влечет административную (ст. 79 КоАП РК), а в особо запущенных случаях и уголовную ответственность (ст. 147 УК РК).

Следует помнить о том, что в отсутствие четкого перечня сведений, относимых к персональным данным физических лиц, вероятность «утечек» только повышается. В таких условиях работодателю следует предпринимать меры для обеспечения несанкционированного разглашения персональных данных. Необходимо обратить внимание на то, что получение письменного согласия на их сбор и обработку недостаточно, работодатель должен разработать и утвердить перечень персональных данных, обеспечить регламентирование правила работы с этими объектами для тех работников, которые могут иметь доступ к данной информации в рамках своих должностных обязанностей, в целях определения границ их обработки.

Кроме того, действия работодателя касательно персональных данных должны ограничиваться исключительно рамками исполнения трудового договора, а цели должны быть однозначными, законными и соответствовать исполнению сторонами трудовых отношений своих обязанностей, а также должно исключать незаконность их обработки и распространения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дайырбеков Р. Уведомление об утечке персональных данных: оценка и обсуждение // <https://drfl.kz/ru/uvedomlenie-ob-utechke-personalnykh-dannykh/>. (Дата обращения: 18.02.2024).
2. Тукушева А. «От избирателей до госсекретов». Какие данные казахстанцев утека-

¹⁶ Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34464437. (Дата обращения: 18.02.2024).

ют в интернет и сколько на этом зарабатывают // <https://kz.kursiv.media/2023-10-02/tksh-utechki-internet/>. (Дата обращения: 18.02.2024).

3. Лозовая О.В. Законодательство Республики Казахстан в сфере защиты персональных данных: сравнительный анализ с правом Европейского Союза // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - №1.- 2015. - С. 128-133.

4. Бугель Н.В., Никулин А.В. Защита персональных данных как объект организационно-правового регулирования // Вестник Санкт-Петербургского университета России. - №2. – 2012. – С. 230-233 // <file:///C:/Users/Dell/Downloads/zaschita-personalnyh-dannyh-kak-obekt-organizatsionno-pravovogo-regulirovaniya.pdf>. (Дата обращения: 18.02.2024).

5. Абаев Ф.А. Правовое регулирование отношений по защите персональных данных работника в трудовом праве: автореф. дисс. к.ю.н. – М., 2014. – 26 с.

6. Беденкова А.А., Хоменко И.С. Правовой статус персональных данных работников // Вестник науки Сибири. - 2014. - № 4. – 148-151 // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-personalnyh-dannyh-rabotnikov>. (Дата обращения: 18.02.2024).

7. Кожамкулова Д., Шамсутдинова К. Личные данные: что изменилось в законодательстве <https://kapital.kz/tehnology/107542/lichnyye-dannyye-chto-izmenilos-v-zakonodatel-stve.html> (Дата обращения: 18.02.2024).

REFERENCES

1. Dajyrbekov R. Uvedomlenie ob utechke personal'nyh dannyh: ocenka i obsuzhdenie // <https://drfl.kz/ru/uvedomlenie-ob-utechke-personalnykh-dannykh/>. (Data obrashhenija: 18.02.2024)

2. Tukurshewa A. “Ot izbiratelej do gossekretov”. Kakie dannye kazahstancsev utekajut v internet i skol'ko na jetom zarabatyvajut // <https://kz.kursiv.media/2023-10-02/tksh-utechki-internet/>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

3. Lozovaja O.V. Zakonodatel'stvo Respubliki Kazahstan v sfere zashhity personal'nyh dannyh: sravnitel'nyj analiz s pravom Evropejskogo Sojuza // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. - №1.- 2015. - S. 128-133.

4. Bugel' N.V., Nikulin A.V. Zashhita personal'nyh dannyh kak ob#ekt organizacionno-pravovogo regulirovaniya // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta Rossii. - №2. – 2012. – S. 230-233 // <file:///C:/Users/Dell/Downloads/zaschita-personalnyh-dannyh-kak-obekt-organizatsionno-pravovogo-regulirovaniya.pdf>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

5. Abaev F.A. Pravovoe regulirovanie otnoshenij po zashhite personal'nyh dannyh rabotnika v trudovom prave: avtoref. diss. k.ju.n. – М., 2014. – 26 s.

6. Bedenkova A.A., Homenko I.S. Pravovoj status personal'nyh dannyh rabotnikov // Vestnik nauki Sibiri. - 2014. - № 4. – 148-151 // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-personalnyh-dannyh-rabotnikov>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

7. Kozhamkulova D., Shamsutdinova K. Lichnye dannye: chto izmenilos' v zakonodatel'stve <https://kapital.kz/tehnology/107542/lichnyye-dannyye-chto-izmenilos-v-zakonodatel-stve.html> (Data obrashhenija: 18.02.2024).

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ КОНСУЛЬТАНТОВ

Киязова Альбина Жомартовна

LL.M, руководитель отдела гражданского, гражданского процессуального законодательства и исполнительного производства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; Республика Казахстан, г. Астана; Республика Казахстан, e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Аннотация. Юридические консультанты являются важной составляющей системы обеспечения правовой и социальной защиты населения, а также поддержания правопорядка и справедливости в обществе. Значимость профессиональной деятельности данных лиц определяет необходимость установления требований к их квалификации и к организации самой деятельности. В настоящей статье рассмотрены исторический опыт и особенности государственного и альтернативного регулирования деятельности юридических консультантов.

Первоначальное регулирование деятельности лиц, оказывающих платные юридические услуги, с 1997 года по 2005 год осуществлялось на государственном уровне путем осуществления лицензирования и государственного контроля, затем деятельность данных лиц регулировалась в гражданско-правовом порядке. В 2018 году в специализированном законодательном акте был определен статус юридического консультанта и палат юридических консультантов, а также закреплён механизм саморегулирования в сфере оказания юридической помощи с обязательным участием в саморегулируемой организации.

В статье исследованы положения законодательных актов, регламентирующих порядок регулирования деятельности юридических консультантов. В настоящее время государство императивно устанавливает нормативные требования к квалификации юридических консультантов, а также косвенно оказывает влияние на их деятельность путем осуществления регулятивных, реализационных и контрольных функций в отношении палат, в которых они состоят. В условиях саморегулирования непосредственное воздействие на деятельность юридических консультантов производят именно палаты, поскольку наделены регулятивными и контрольными полномочиями в отношении своих членов.

Результатами настоящего исследования являются выявление особенностей регулирования деятельности юридических консультантов, в том числе в различные периоды времени, а также обнаружение отдельных недостатков действующего механизма регулирования как в законодательных актах, так и на практике их применения, с выработкой предложений по их устранению.

Ключевые слова: правовое регулирование деятельности юридических консультантов, саморегулирование в сфере оказания правовой помощи, палата юридических консультантов, юридический консультант, правила и стандарты саморегулируемых организаций.

ЗАҢ КОНСУЛЬТАНТТАРЫНЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУ

Альбина Жомартовна Киязова

LL.M, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының азаматтық, азаматтық процесстік заңнама және атқарушылық іс жүргізу бөлімінің басшысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Аннотация. Заң кеңесшілері халықты құқықтық және әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ қоғамдағы құқықтық тәртіп пен әділеттілікті қолдау жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл адамдардың кәсіби қызметінің маңыздылығы олардың біліктілігіне және қызметті ұйымдастыруға қойылатын талаптарды белгілеу қажеттілігін анықтайды. Осы мақалада Заң консультанттарының қызметін мемлекеттік және баламалы реттеудің тарихи тәжірибесі мен ерекшеліктері қарастырылған.

Ақылы заң қызметтерін көрсететін тұлғалардың қызметін бастапқы реттеу 1997

жылдан 2005 жылға дейін лицензиялау және мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру арқылы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылды, содан кейін бұл тұлғалардың қызметі азаматтық-құқықтық тәртіппен реттелді. 2018 жылы мамандандырылған заңнамалық актіде заң консультанты мен заң консультанттары палаталарының мәртебесі айқындалды, сондай-ақ консультанттардың өзін-өзі реттейтін ұйымға міндетті түрде қатысуымен заң көмегін көрсету саласындағы өзін-өзі реттеу тетігі бекітілді.

Мақалада Заң консультанттарының қызметін реттеу тәртібін реттейтін заңнамалық актілердің ережелері зерттелген. Қазіргі уақытта мемлекет заң консультанттарының біліктілігіне қойылатын нормативтік талаптарды императивті түрде белгілейді, сондай-ақ олар тұратын палаталарға қатысты реттеу, іске асыру және бақылау функцияларын жүзеге асыру арқылы олардың қызметіне жанама әсер етеді. Өзін-өзі реттеу жағдайында палаталар заң кеңесшілерінің қызметіне тікелей әсер етеді, өйткені олар өз мүшелеріне қатысты реттеуші және бақылау өкілеттіктеріне ие.

Осы зерттеудің нәтижелері заң консультанттарының қызметін, оның ішінде уақыттың әртүрлі кезеңдерінде, реттеу ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ заңнамалық актілерде де, оларды қолдану практикасында да қолданыстағы реттеу тетігінің жеке кемшіліктерін анықтау және оларды жою жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Түйінді сөздер: заң консультанттарының қызметін құқықтық реттеу, құқықтық көмек көрсету саласындағы өзін-өзі реттеу, заң консультанттары палатасы, заң консультанты, өзін-өзі реттейтін ұйымдардың ережелері мен стандарттары.

REGULATION OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF LEGAL CONSULTANTS

Kiyazova Albina

LL.M, head of the Department of civil, civil procedure legislation and enforcement proceedings of the Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan; Astana, Republic of Kazakhstan;
e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Abstract. Legal consultants are the important component of the system of ensuring legal and social protection of the population, as well as maintaining law and order and justice in society. The importance of the professional activity of these persons determines the need to establish requirements for their qualifications and for the organization of the activity itself. This article examines the historical experience and features of state and alternative regulation of the activities of legal consultants.

The initial regulation of the activities of persons providing paid legal services, from 1997 to 2005, was carried out at the state level through licensing and state control, then the activities of these persons were regulated in a civil law manner. In 2018, a specialized legislative act defined the status of a legal consultant and chambers of legal consultants, as well as fixed the mechanism for self-regulation in the field of legal assistance with mandatory participation of consultants in a self-regulatory organization.

The article examines the provisions of legislative acts regulating the procedure for regulating the activities of legal consultants. Currently, the state imperatively establishes regulatory requirements for the qualifications of legal consultants, and also indirectly influences their activities by exercising regulatory, implementation and control functions in relation to the chambers in which they are members. In the context of self-regulation, it is the chambers that directly affect the activities of legal consultants, since they are endowed with regulatory and supervisory powers in relation to their members.

The results of this study are to identify the specifics of regulating the activities of legal consultants, through different periods, as well as to identify the individual shortcomings of the current regulatory mechanism both in legislative acts and in practice of their application, with the development of proposals to eliminate them.

Keywords: legal regulation of the activities of legal consultants, self-regulation in the field of legal assistance, chamber of legal consultants, legal consultant, rules and standards of self-regulating organizations.

Введение

Юридические консультанты принимают активное участие в обеспечении реализации конституционного права каждого на получение квалифицированной юридической помощи, что является необходимым инструментом защиты прав и интересов человека и гражданина. Подобная значимость для общества определяет необходимость в надлежащей регламентации профессиональной деятельности данной категории представителей юридической профессии [1].

Регулирование частнопрактикующих юристов осуществлялось на разных уровнях. В период с 1997 по 2005 год к данной категории лиц применялись законодательные требования к квалификации, их деятельность лицензировалась и подлежала государственному контролю, затем до 2018 года разрешительный порядок и законодательные требования к ним были отменены, что отражалось на качестве оказываемой правовой помощи. Впоследствии, специализированным Законом был определен статус юридических консультантов и палат, в которых они должны состоять, а также внедрен институт саморегулирования, основанный на обязательном участии.

Режим регулирования деятельности юридических консультантов включает прямое государственное регулирование в части установления квалификационных требований к консультантам и палатам, а также опосредованное регулирование путем осуществления регулятивных, реализационных и контрольных государственных функций в отношении палат. В условиях саморегулирования юридическим консультантам предоставлено право самостоятельно управлять своей деятельностью путем утверждения палатами своих правил, стандартов и других документов, обязательных к исполнению их членами, а также путем осуществления внутреннего контроля.

В настоящей статье будут рассмотрены исторические этапы в регулировании деятельности юристов, осуществляющих частную практику, а также особенности закрепленного в законодательстве Республики

Казахстан государственного и альтернативного порядка регулирования деятельности юридических консультантов. По итогам исследования выявлены некоторые недостатки действующего регулирования и предложены пути их разрешения. Результаты настоящей работы могут быть применены в научно-исследовательской деятельности и законодательской работе.

Материалы и методы

В настоящей работе изучены теоретические аспекты и правовые основы регулирования деятельности юридических консультантов в Республике Казахстан. Учитывая тему исследования, основными материалами для подготовки статьи являлись Законы Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и правовой помощи»¹ (далее – Закон), «О саморегулировании»² (далее – Закон о саморегулировании), «О разрешениях и уведомлениях»³ (далее – Закон о разрешениях), а также подзаконные нормативные правовые акты.

В ходе исследования применялись общенаучные методы познания, такие как метод анализа и синтеза, системного анализа, логический и исторический методы. В дополнение, для изучения нормативных правовых актов в данной работе применялся формально-юридический метод.

Основные положения

Основной закон Республики Казахстан закрепляет право каждого на получение квалифицированной юридической помощи, регулирование которой может реализовываться посредством органов государственной власти или самостоятельно представителями профессионального сообщества. Государственное регулирование позволяет активизировать или ограничить необходимые обществу формы деятельности [2] и представляет собой мероприятия административного и нормативного воздействия: установление правил поведения, введение разрешительного порядка, контроль и надзор, а также применение мер воздействия.

Самостоятельное регулирование деятельности осуществляется посредством объединения лиц, осуществляющих деятельность,

¹ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

² О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

³ О разрешениях и уведомлениях: закон РК от 16 мая 2014 года № 202-V ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000202> (дата обращения 10.05.2024)

под руководство одной независимой саморегулируемой организации, к которой переходят определенные властные полномочия [3] по принятию внутренних правил и стандартов, а также осуществлению проверок в отношении своих членов и применению к ним мер воздействия. Участие в данной организации может быть добровольным или обязательным в зависимости от степени нужды общества в регулировании качества какой-либо деятельности.

Квалифицированность юридической помощи определяется квалификацией субъекта оказания (его профессиональные знания и навыки) и качеством самой помощи (ее структура и содержание). Юридическая помощь реализуется посредством системы формальных, официальных социальных институтов, а также детализированного правового регулирования отношений, возникающих в сфере ее оказания [4].

Значимость профессиональной деятельности юридических консультантов определила потребность в ее надлежащей организации и установлении требований к квалификации консультанта и к качеству оказываемых ими услуг. Указанное поддерживается достаточным и эффективным регулированием, которое может осуществляться как на государственном уровне, так и путем саморегулирования.

Обсуждение и результаты Историческая справка

Первые шаги нормативного регулирования деятельности юристов, занимающихся частной практикой, в Республике Казахстан были предприняты в 1997 году путем введения лицензирования деятельности по оказанию платных юридических услуг, не связанных с адвокатской деятельностью⁴. Правовые нормы касались только квалификации субъекта оказания юридических услуг, требования к качеству их работы законодательством не предъявлялись. Государственная система разрешений являлась эффективным механизмом государственного надзора, который позволял установить жесткую процедуру контроля за соблюдением правил осуществления любой деятельности [5].

Далее, в 2005 году норма о необходимости лицензирования данной категории лиц была исключена⁵. После отмены разрешительных процедур правоотношения юристов с клиентами определялись гражданско-правовым договором оказания услуг. К профессионализму данной категории лиц или к качеству оказываемых ими юридических услуг не предъявлялось нормативных требований, и их деятельность осуществлялась при отсутствии контроля со стороны государственных органов. Уполномоченный орган в области оказания правовой помощи (далее – уполномоченный орган), понимая существенность доли участия таких юристов в сфере оказания юридической помощи, признавал, что отсутствие контроля за их квалификацией может отрицательно отразиться на защите прав и свобод человека и гражданина⁶.

Данное обстоятельство способствовало изменениям в регулировании деятельности частнопрактикующих юристов. В 2018 году в указанные лица были законодательно определены в качестве субъектов оказания юридической помощи, при этом для юристов, осуществляющих представительство в судах, предписывалась обязанность приобретать статус юридического консультанта. Для юридических консультантов был установлен режим саморегулирования посредством обязательного членства в саморегулируемой организации в форме палаты юридических консультантов⁷ (далее - палата).

В законодательном акте были закреплены требования для приобретения статуса юридического консультанта, его права и обязанности, а также нормы касательно организации деятельности самих палат. При этом, учитывая, что палаты являются саморегулируемыми организациями, отдельные требования к организации их деятельности также содержатся в Законе о саморегулировании. Положения законодательных актов свидетельствуют о предоставлении юридическим консультантам механизма самостоятельного внутреннего регулирования своей деятельности, при этом с одновременным сохранением опосредованного государственного воздействия.

Необходимо отметить, что существующее на протяжении десятка лет Республиканское

⁴ О внесении изменений и дополнений в Указ Президента РК, имеющий силу закона, «О лицензировании»: закон РК от 7 апреля 1997 года №89-І // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000089_ (дата обращения 10.05.2024)

⁵ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам лицензирования: закон РК от 15 апреля 2005 года № 45 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000045_ (дата обращения 10.05.2024)

⁶ Досье на проект Закона РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (июнь 2018 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32712768 (дата обращения 10.05.2024)

⁷ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

общественное объединение «Казахстанский союз юристов» (далее – Союз юристов) представляет собой добровольное объединение и не является саморегулируемой организацией⁸, следовательно не имеет регулятивного воздействия на деятельность юридических консультантов.

Государственное регулирование

Государственное регулирование в сфере оказания юридической помощи реализуется посредством осуществления уполномоченным органом регулятивных, реализационных и контрольных функций. Данные функции затрагивают деятельность самих юридических консультантов как напрямую, в случае установления требований к их квалификации, так и косвенно, путем воздействия на деятельность палат, в которых они состоят.

Так, статьей 23 Закона предусматривается **регулятивная (нормотворческая) функция** уполномоченного органа по утверждению типовых документов: устава палаты, договора страхования профессиональной ответственности, а также правил оплаты гарантированной государством юридической помощи. Кроме того, уполномоченный орган является разработчиком законодательных норм, устанавливающих требования к статусу юридического консультанта и непосредственно к палатам.

Лицам, осуществляющим профессиональную деятельность, надлежит иметь профильное образование, специальные знания, навыки и умения в определенной области. В дополнение, необходимо являться членом профессиональной организации и (или) застраховать профессиональную ответственность [6]. Данные условия законодательно соблюдены для юридических консультантов.

Так, в определении понятия «юридический консультант» перечислены профессиональные требования: физическое лицо, имеющее высшее юридическое образование, стаж работы по юридической специальности не менее двух лет, прошедшее аттестацию, являющееся членом палаты юридических консультантов и оказывающее юридическую помощь (статья 75 Закона). Дополнительным условием является наличие договора страхования профессиональной ответственности (статья 83 Закона).

Таким образом Законом предусмотрены необходимые и дополнительные требования для наступления права юридического

консультанта осуществлять свою деятельность, однако само определение «юридический консультант» нуждается в доработке поскольку содержит взаимопоглощающий и неполный перечень требований для приобретения статуса консультанта. Так, членство в палате уже охватывает наличие образования, стажа работы и положительные результаты аттестации. При этом, сам результат аттестации также поглощает факт соответствия кандидата вышеперечисленным требованиям, поскольку его несоответствие по образованию или стажу влечет невозможность прохождения аттестации (статья 83 Закона).

Учитывая изложенное понятие «юридический консультант» нуждается в добавлении требования о наличии договора страхования или в сокращении перечня требований за счет взаимного поглощения. В качестве примера может послужить лаконичное определение понятия «оценщик»⁹. Оценочная деятельность также является саморегулируемой, основанной на обязательном участии, и отдельные аспекты ее регулирования могут быть рассмотрены в качестве примера для рассматриваемой сферы.

Для палат юридических консультантов законодатель также предусмотрел конкретные требования, которые включены в одноименное понятие. Так, палатой признается саморегулируемая, основанная на обязательном членстве организация, объединяющая на условиях членства не менее двухсот юридических консультантов. Основанием для осуществления деятельности палаты является факт ее внесения в реестр палат юридических консультантов на основании соблюдения процедур уведомительного порядка (статья 78 Закона).

В отношении палат предусматривается полное государственное регулирование, и все положения касательно организации и деятельности палаты закреплены законодательных актах и носят императивный характер. Так, в Законе предусматриваются нормы касательно статуса палаты, ее функций, требований к уставным документам, внутренней структуре, положения в части взимания взносов, членства, ведения реестра членов палаты, доступа к информации о деятельности палаты, а также порядка обжалования действий палаты и привлечения ее к ответственности.

В Законе о саморегулировании дополни-

⁸ <http://www.jurist-kaz.kz/> (дата обращения 10.05.2024)

⁹ Об оценочной деятельности в Республике Казахстан: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

тельно содержатся требования к созданию саморегулируемой организации, ее права и обязанности, нормы касательно содержания внутренних правил и стандартов, а также порядка осуществления внутреннего контроля за деятельностью членов организации.

Далее рассмотрим реализационную функцию государственного органа в сфере оказания юридической помощи, которая напрямую осуществляется только в отношении палат. Так, уполномоченный орган осуществляет обязательное согласование разработанных палатой документов: стандартов оказания и критериев качества юридической помощи, а также порядка и условий проведения аттестации для вступления в палату. В дополнение, уполномоченный орган осуществляет ведение реестра палат юридических консультантов (далее – реестр палат) (статьи 80 и 83 Закона) и обеспечивает его содержание в актуальном состоянии (статья 90 Закона).

Функция по ведению реестра саморегулируемых организаций относится к полномочиям государственного органа, осуществляющего уведомительный порядок, который после получения уведомления о начале или прекращении деятельности саморегулируемой организации в регулируемой сфере деятельности вносит сведения о ней в соответствующий реестр. Согласно Закону о разрешениях осуществление деятельности, для которой установлен уведомительный порядок, без направления соответствующего уведомления не допускается¹⁰.

Уведомительный порядок, аналогично разрешительному, предусматривает наличие законодательных требований и государственного контроля за выполнением субъектами уведомительного порядка этих требований. Юридические консультанты не являются субъектами уведомительного порядка, однако их правовой статус напрямую зависит от наличия у палаты статуса саморегулируемой организации. В случае отсутствия палаты в реестре палат или ее исключения, юридический консультант будет ограничен в праве осуществлять свою деятельность.

Функция государства по ведению и актуализации реестра палат позволяет обеспечить

право заинтересованных лиц на получение юридической помощи. Однако на практике содержание реестра палат не всегда позволяет реализовать данное право, поскольку информация по реестру палат является неполной, содержится в отдельных документах, расположена в разных местах, а также искажена в заявленном количестве палат и консультантов. Так, на интернет-сайте уполномоченного органа, в разделе «Деятельность», в подразделе «Юридические консультанты»¹¹ имеется файл «Список СРО палаты» от 27 ноября 2019 года с перечнем палат юридических консультантов и их адресов, согласно которому в стране зарегистрировано 84 палаты юридических консультантов.

В другом разделе интернет-сайта «Реестры» имеется возможность скачать файл под названием «Реестр общий», где указан перечень консультантов и наименования палат, согласно которому в Казахстане осуществляют свою деятельность 15395 юридических консультантов¹². Необходимо указать, что изучение данного документа выявило искажения в количественном составе консультантов, поскольку в списке членов Палаты юридических консультантов города Павлодар «Эдilet» почти все участники указаны и пронумерованы по два раза, что искусственно увеличивает их общее количество.

Форма и содержание реестра саморегулируемых организаций строго определены в соответствующих правилах ведения реестра, где предусмотрен единый документ с конкретным перечнем информации¹³. Однако, в обоих реестрах, размещенных на сайте уполномоченного органа, отсутствуют обязательные сведения о виде членства, об утвержденных правилах и стандартах, о способах обеспечения имущественной ответственности. Указанное обстоятельство препятствует получению официальных и актуальных данных в исследуемой сфере и установлению данных о палатах. В дополнение, отсутствие, неполнота или разобщенность сведений может повлечь различные злоупотребления, как например применение поддельных справок о членстве в палате.

Так, гражданка С. в период 2020-2021 годов

¹⁰ О разрешениях и уведомлениях: закон Республики Казахстан от 16 мая 2014 года № 202-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000202> (дата обращения 28.05.2024)

¹¹ <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/documents/details/2720?lang=ru> (дата обращения 28.05.2024)

¹² <https://aisoip.adilet.gov.kz/useful-info/legal-advisers?lang=ru> (дата обращения 28.05.2024)

¹³ Правила ведения реестра саморегулируемых организаций и о внесении дополнений в приказ Министра национальной экономики РК от 6 января 2015 года № 4 «Об утверждении форм уведомлений и Правил приема уведомлений государственными органами, а также об определении государственных органов, осуществляющих прием уведомлений»: приказ Министра национальной экономики РК от 27 января 2016 года № 32 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013309> (дата обращения 28.05.2024)

представляла интересы физических и юридических лиц по 34 гражданским делам в статусе юридического консультанта, используя при этом поддельные справки о членстве в палате «Профессиональные юристы Казахстана»¹⁴. Данная палата действительно включена под номером №31 в перечень «список СРО палаты», однако во втором файле «Реестр общий» наименование данной палаты, как и некоторых других из первого списка палат, отсутствует. Вероятно, все суды, при проверке сведений о юридическом консультанте руководствовались только первым документом с данными о регистрации палат в реестре. Таким образом, реестр палат нуждается в актуальном и полном наполнении.

Завершая рассмотрение особенностей государственного регулирования в сфере оказания юридической помощи следует указать контрольную функцию (статья 97 Закона) уполномоченного органа за соблюдением палатами требований законодательства, своих правил и стандартов, а также Кодекса профессиональной этики. Субъектами государственного контроля являются только палаты, поскольку в условиях режима саморегулирования за юридическими консультантами осуществляется внутренний контроль уже со стороны палаты.

Палаты для получения права заниматься саморегулируемой деятельностью в заявленной сфере, обязаны соответствовать всем предписываемым законодательством требованиям. В случае их нарушения, по итогам контроля уполномоченный орган обязан применить меры воздействия в виде направления предписания или предупреждения, а в случае отказа палаты от их исполнения, поставить вопрос о привлечении к ответственности, даже об исключении палаты из соответствующего реестра¹⁵. Примером реализации контрольной функции на практике может служить следующий пример. Контролирующим органом был выявлен факт включения в члены палаты лица при отсутствии подтверждения о получении им высшего юридического образования. По

итогах проверки в отношении палаты было вынесено предписание об устранении нарушений требований Закона, по результатам рассмотрения которого консультант был исключен из палаты¹⁶.

Применение крайней меры взыскания как «исключение палаты из реестра» в случае предшествующего неисполнения палатой указаний контролирующего органа на первый взгляд кажется закономерным, однако последствия от ее применения являются неоправданными. Исключение палаты из реестра нарушает права каждого члена этой палаты, поскольку лишает их правового статуса и основания для осуществления деятельности. Вышеизложенное также повлечет нарушение прав заинтересованных лиц на получение квалифицированной юридической помощи. Данное обстоятельство даже было учтено судом при вынесении решения об отказе в удовлетворении иска подразделения уполномоченного органа об исключении палаты из реестра¹⁷.

Необходимо добавить, что даже в статье 465-1 Кодекса об административных нарушениях Республики Казахстан для саморегулируемых организаций предусматривается административная ответственность только в виде предупреждения или штрафа¹⁸. Учитывая изложенное, нормы Закона нуждаются в дополнении положениями, гарантирующими сохранение прав самих консультантов и прав их клиентов в период перехода в другую палату в случае исключения палаты, в которой они состояли, из реестра палат.

Саморегулирование

Законодатель предусмотрел для юридических консультантов режим саморегулирования с обязательным участием в палате, что является императивным условием их допуска к осуществлению профессиональной деятельности¹⁹. Палаты, в свою очередь для регулирования деятельности юридических консультантов наделяются рядом соответствующих полномочий.

В первую очередь палаты осуществляют **регулятивную (нормотворческую) функцию**

¹⁴ Решение Специализированного межрайонного экономического суда города Нур-Султан от 9 сентября 2021 года по делу № 7119-21-00-2/6653 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 28.05.2024)

¹⁵ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

¹⁶ Решение Специализированного межрайонного экономического суда г.Нур-Султан 9 сентября 2021 года по делу № 7119-21-00-2/6653 // <https://office.sud.kz/courtActs/documentList.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

¹⁷ Постановление судебной коллегии по гражданским делам суда г.Нур-Султан от 10 декабря 2021 года по делу № 7199-21-00-2а/9153 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

¹⁸ Об административных правонарушениях: кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения 10.05.2024)

¹⁹ О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>

по разработке и утверждению внутренних положений касательно осуществления профессиональной деятельности, обязательные для соблюдения всеми членами палаты. Палата самостоятельно утверждает правила, стандарты²⁰, а также критерии качества юридической помощи, при этом данные документы подлежат обязательному согласованию с уполномоченным органом и размещению на интернет-ресурсе палаты.

Требования к содержанию правил и стандартов профессиональной деятельности предусматриваются Законом о саморегулировании. Применительно к профессиональной деятельности юридических консультантов стандарт должен содержать: 1) общие положения, общие цели и принципы, требования к услугам; 2) общие характеристики услуг и порядок их осуществления; 3) заключительные положения. На практике палаты по-разному подходят к выполнению указанных требований.

Например, стандарт «Палаты Казахских юридических консультантов» содержит порядок оказания различных видов услуг с достаточным обозначением их характеристик и особенностями деятельности юридического консультанта²¹. Стандарт Палаты «Лига справедливости» только кратко описывает действия консультанта по оказанию услуг по правовому информированию, консультированию и представительству²². В ходе изучения размещенных на интернет-ресурсах документов отдельных палат установлено, что в некоторых стандартах отсутствуют характеристики видов услуг в рамках оказываемой юридической помощи и не указывается порядок их осуществления²³.

Правила саморегулируемой организа-

ции согласно Закону о саморегулировании должны предусматривать: 1) общие положения; 2) требования к участникам; 3) порядок организации деятельности; 4) порядок проведения проверок; 5) ответственность участников и порядок привлечения к ней; 6) порядок наложения взысканий; 7) меры по урегулированию конфликта интересов; 8) порядок информирования регулирующего органа о поступивших жалобах на ее участников; 9) порядок использования мер обеспечения имущественной ответственности; 10) порядок досудебного урегулирования споров и другие требования²⁴.

Исследование документов отдельных палат показало, что палаты или не размещают правила саморегулируемой организации на своих интернет-ресурсах²⁵, или размещают текст правил, который не соответствует законодательным требованиям. В основном, в правила включены только нормы об условиях членства, уплаты взносов и ответственности юридических консультантов, и отсутствуют положения о порядке информирования регулирующего органа о поступивших жалобах, порядке использования мер обеспечения имущественной ответственности, порядке досудебного урегулирования споров²⁶.

Следует отметить, что правила и стандарты в редакции Закона упоминаются под разными наименованиями. Так, в статьях 97, 96, 94, 93, 89 и 78 Закона используется понятие «правила и стандарты палаты юридических консультантов», в статьях 80 и 83 указывается на «правила и стандарты оказания юридической помощи». Изученные стандарты и правила палат утверждены в 2019 или 2020 году, а в декабре 2021 года к правилам и стандартам саморегулируемой организации были

Z1800000176 (дата обращения 10.05.2024)

²⁰ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗРК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

²¹ Стандарт «Палаты Казахских юридических консультантов» // <https://www.kazpalata.kz/uploads/files/5e6b7826ad461.pdf> (дата обращения 28.05.2024)

²² Стандарт Палаты «Лига справедливости» // <https://ligapalata.kz/projects/ru> (дата обращения 28.05.2024)

²³ Стандарт «Палаты Юридических Консультантов города Алматы» // <https://urpalataalmaty.kz/wp-content/uploads/2020/07/standartyi.pdf> (дата обращения 28.05.2004), Стандарт палаты юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2004), Стандарт палаты, Стандарт Палаты «Центр правовой защиты и оказания юридических услуг» // <https://law-protection.kz/docs/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁴ О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

²⁵ Палата Юридических Консультантов города Алматы // <https://urpalataalmaty.kz/#ourstory> (дата обращения 28.05.2004), Палата «Центр правовой защиты и оказания юридических услуг» // <https://law-protection.kz/docs/> (дата обращения 28.05.2004), Палата юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁶ Правила палаты «Лига справедливости» // <https://ligapalata.kz/projects/ru> (дата обращения 28.05.2024), Правила «Палаты Казахских юридических консультантов» // <https://www.kazpalata.kz/uploads/files/60c095d76cd65.pdf> (дата обращения 28.05.2024), Правила палаты «Единый центр услуг» // <https://urpalata-esu.kz/ru/%d0%be-%d0%bf%d0%b0%d0%bb%d0%b0d1%82%d0%b5/> (дата обращения 28.05.2024)

введены расширенные требования²⁷, однако указанные документы не подвергались изменениям и дополнениям и не соответствуют законодательным требованиям.

Изложенное свидетельствует об отсутствии системного подхода к наименованию правил и стандартов палат, а также о слабом государственном контроле за выполнением палатами необходимых требований. Что касается самих стандартов палат, в некоторых из них упущены нормы касательно порядка оказания услуг в рамках оказания юридической помощи, что нивелирует ее квалифицированность. Палаты являются организованными профессиональными структурами, и подобный подход к составлению документов и нарушение законодательных требований к их содержанию ставит под сомнение квалифицированность предоставляемой ее членами юридической помощи.

Кроме правил и стандартов палаты уполномочены на утверждение критериев качества, правил профессионального поведения, Кодекса профессиональной этики, правил приема в члены палаты, методических рекомендаций для юридических консультантов. Однако к данным документам отсутствуют даже минимальные нормативные требования, что обуславливает разнообразие их текста в документах различных палат. В целях разрешения проблемы разобщенности содержания внутренних документов палат, целесообразным является использование опыта унификации основных требований в сфере оказания юридической помощи в зарубежных странах, где юридическая профессия также является саморегулируемой.

Например, в Великобритании регулирование вопросов профессиональной этики и квалификации солиситоров, представителей юридической профессии, которые наделены схожей с юридическими консультантами компетенцией, осуществляется посредством единых Правил и стандартов (SRA Standards and Regulations). Разработчиком данного документа является саморегулируемая организация солиситоров The Solicitors Regulation Authority, подразделение профессиональной организации The Law Society. Правила и стандарты состоят из нескольких доку-

ментов, которые включают в себя основные принципы, Кодекс поведения, положения о дисциплинарной ответственности, правила ведения трансграничной практики, страхования профессиональной ответственности, ведения финансовой деятельности и другие положения²⁸.

В США независимая организация юристов American Bar Association разработала Типовые правила профессионального поведения (Model Rules of Professional Conduct)²⁹, которые представляют собой набор положений, регулирующих этические и профессиональные обязанности представителей юридической профессии. В Канаде независимая организация The Federation of Law Societies of Canada в целях гармонизации норм поведения юристов по всей стране утвердила Типовой кодекс профессионального поведения, которые юридические сообщества приняли за основу в разработке своих правил³⁰.

В общем, законодательные нормы уже содержат условия для принятия унифицированных документов. Так, структура стандартов саморегулируемых организаций уже включает требования к услугам, их характеристики и порядок их оказания, следовательно, отсутствует необходимость утверждать отдельно критерии качества оказания юридической помощи, они должны быть интегрированы в раздел стандарта. Аналогичным образом правила профессионального поведения, Кодекс профессиональной этики и правила приема в члены палаты не требуют отдельного документа, поскольку Законом о саморегулировании требования к участникам саморегулируемых организаций закреплены как раздел в содержании ее правил. Таким образом, возможно исключить требование в Законе о необходимости разрабатывать отдельные документы по вышеуказанным направлениям, либо определить, что данные правила будут являться составной частью стандартов и правил.

Кроме того, в целях исключения разобщенности в содержании стандартов по вопросам характеристики и этапов юридических услуг, в критериях качества юридической помощи и правилах профессиональной этики, уполномоченный орган может разработать подзаконный акт с требованиями к минимальному

²⁷ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам внедрения новой регуляторной политики в сфере предпринимательской деятельности и перераспределения отдельных функций органов внутренних дел РК: закон РК от 30 декабря 2021 года № 95-VII ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000095#z1282> (дата обращения 28.05.2024)

²⁸ <https://www.sra.org.uk/solicitors/standards-regulations/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁹ https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/ (дата обращения 28.05.2024)

³⁰ <https://flsc.ca/what-we-do/model-code-of-professional-conduct/> (дата обращения 28.05.2024)

содержанию документов по данным направлениям. Примером таких централизованно принятых основ могут служить Критерии качества оказания гарантированной государством юридической помощи³¹, которые по своему содержанию содержат минимальные требования к критериям качества любой, не только государственной, юридической помощи. Отдельные палаты итак используют данные нормы для составления своих критериев³².

Функция палаты по осуществлению внутреннего контроля направлена на проверку соблюдения членами палаты требований законодательства Республики Казахстан об адвокатской деятельности и юридической помощи, внутренних правил и стандартов, а также Кодекса профессиональной этики³³. Внутренний контроль со стороны палаты является уместным и действенным рычагом регулирования деятельности юридических консультантов [7].

Функция также включает в себя полномочия палаты по рассмотрению жалоб на действия юридических консультантов и принятию решений о привлечении их к ответственности за выявленные нарушения. Юридические консультанты могут получить дисциплинарное взыскание за нарушения законодательства или требований профессиональной этики. Так, дисциплинарная комиссия Палаты юридических консультантов г. Астаны привлекла к ответственности юридического консультанта А. за совершение следующих требований законодательства: невыдача документа об оплате, незаключение договора на оказание юридической помощи, участие в суде при отзыве доверенности³⁴. Данная дисциплинарная комиссия также привлекла юридического консультанта К. к ответственности за нарушение требований Кодекса профессиональной этики

в виде использования неэтичного адресного высказывания в отношении оппонента по делу³⁵. Юридические консультанты обжаловали данные действия палаты, однако суд отказал в удовлетворении исков заявителей.

Помимо перечисленных регулятивной и контрольной функций, палаты осуществляют операционную деятельность, которая выражается в принятии обязательных для их членов решений о вступлении в палату, приостановлении и прекращении членства, проведение аттестации, ведение реестра членов палаты, обеспечение повышения квалификации и другие функции.

Республиканская Коллегия юридических консультантов

Отдельно следует рассмотреть правовой статус новой структуры в системе юридических консультантов, Республиканской коллегии юридических консультантов (далее – Коллегия), нормы о создании которой были внесены а Закон в 2021 году в рамках инициативы депутатов Парламента Республики Казахстан³⁶.

Данная организация существовала ранее в виде ОЮЛ «Ассоциация палат юридических консультантов Республики Казахстан» (далее - Ассоциация), основными целями которой в уставе указывались или содействие в каких-либо вопросах или представительство³⁷. В 2022 году на базе Ассоциации была образована Коллегия, при этом некоторые участники отказались переходить в Коллегию ссылаясь, что «никакой полезной функции Ассоциация не осуществила», кроме того, высказывалось мнение, что на палаты «оказывалось давление ... путем списания задолженности по взносам тем, кто переходил в Коллегию»³⁸.

Несмотря на обширную дискуссию касательно введения статуса Коллегии³⁹, изменения

³¹ Об утверждении критериев качества оказания гарантированной государством юридической помощи: приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 27 сентября 2018 года № 1454 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017510> (дата обращения 28.05.2024)

³² Критерии оказания юридической помощи палаты юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2024)

³³ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.04.2024)

³⁴ Решение Межрайонного суда по гражданским делам города Астана от 02 июня 2023 года по делу №7140-23-00-2/2473 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁵ Решение Межрайонного суда по гражданским делам города Астана от 05 января 2024 года №7142-23-00-2/13049 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁶ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 9 июня 2021 года № 49-VII ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000049#z285> (дата обращения 20.05.2024)

³⁷ <https://www.jurist-kaz.kz/assotsiatsiya-palat-yuridicheskikh-konsultantov-respubliki-kazahstan/ustav-obedinenie-yuridicheskikh-lits-assotsiatsiya-palat-yuridicheskikh-konsultantov-respubliki-kazahstan/> (дата обращения 20.05.2024)

³⁸ Решение Специализированного межрайонного экономического суда города Нур-Султана от 17 января 2022 года дело № 7119-21-00-2/10109 // <https://office.sud.kz/new/courtActs/index.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁹ Султанов Б. Доводы «За» изменения в профильный закон для юристов // https://online.zakon.kz/Document/?doc_

в Закон были приняты. Необходимость создания Коллегии депутаты обосновали наличием следующих проблем: многочисленность и разрозненность палат, отсутствие единых правил, стандартов и критериев оказания юридической помощи, недостаточная материально-техническая база, отсутствие ресурсов в палатах, отсутствие единых требований к организации работ органов управления палат, формальное проведение аттестации в отдельных палатах. Данные вопросы предложено было решить путем обязательного объединения палат в Коллегию, которая будет координировать их деятельность⁴⁰, хотя после обсуждений требование об обязательном членстве было исключено из проекта закона.

В Законе полномочия Коллегии сведены к координации, представительству, участию в разработке нормативных правовых актов и разработке методических рекомендаций. В качестве финансовых источников данной организации обозначены обязательные взносы ее участников⁴¹. Перечисленный ограниченный функционал Коллегии не допускает вероятности разрешения обозначенной законодателем проблематики. Например, нетрудно определить, что имеющаяся компетенция и финансовое состояние Коллегии не способны оказать содействие в улучшении материально-технической и ресурсной базы палат. Более того, масштабность указанных депутатами сложностей требует вовлеченности именно уполномоченного органа ввиду наличия у него нормативных и контрольных полномочий.

Так, проведение фиктивных аттестаций может быть минимизировано или исключено путем конкретизации в типовом норматив-

ном правовом акте основного перечня законов, знания норм которых подлежат проверке, а также установление общих требований к проведению аттестации, обеспечивающих прозрачность и качество проведения процедуры. Примером может служить относительная регламентация процедуры проверки профессиональных знаний оценщиков⁴². В организационном плане эффективным было бы проводить тестирование в специализированной организации⁴³.

Касательно указанной в качестве недостатка «множественности палат» следует упомянуть, что уполномоченный орган, принимая решение о введении саморегулирования в сфере оказания правовой помощи в 2018 году, в своем обосновании четко указал, что именно множественность палат позволит обеспечить диверсификацию юридического сообщества в целях его совершенствования, повышения квалификации и развития конкуренции⁴⁴. Кроме того, под саморегулированием понимается комплекс мер, направленных именно на самостоятельное регулирование физическими и юридическими лицами осуществляемой ими предпринимательской или профессиональной деятельности⁴⁵.

В самом Законе о саморегулировании не предусмотрено каких-либо обязательных дополнительных объединений кроме уполномоченного органа, наделенных функциями влияния на саморегулируемые организации. Таким образом, государственная политика области регулирования юридических консультантов изначально была направлена функционирование различных палат с правом их самостоятельности. Подобным образом множественность саморе-

id=33395477&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), Бегахметова Ж. и др. О том, как сторонники Республиканской палаты юридических консультантов пытаются обосновать ее необходимость: «их ответ Чемберлену» и ни одного весомого аргумента «за» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38008434&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), Айдарбеков А. Апология единой палаты юридических консультантов и ее критика // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35153389&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), ОЮЛ «Ассоциация Палат юридических консультантов «Қазақстан заң-кеңесі»» О несоответствии некоторых положений Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи», принятого Парламентом Республики Казахстан 8 апреля 2021 года, Конституции Республики Казахстан // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35343545 (дата обращения 10.05.2024)

⁴⁰ Досье на проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи» (декабрь 2020 года) // <https://online.zakon.kz> (дата обращения 28.05.2024)

⁴¹ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.04.2024)

⁴² Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

⁴³ Национальный центр тестирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан // <https://testcenter.kz/ru/> (дата обращения 28.05.2024)

⁴⁴ Досье на проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи» (декабрь 2020 года) // <https://online.zakon.kz> (дата обращения 28.05.2024)

⁴⁵ Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

гулируемых организаций предусматривается и для оценочной деятельности⁴⁶.

Следующий вопрос об отсутствии единых документов для палат вполне разрешается принятием их типовой формы уполномоченным органом, как рассмотрено выше. При этом, палаты вправе самостоятельно повышать свои требования к квалификации своих членов и к качеству оказываемой ими юридической помощи. Право утверждать более высокие нормы деятельности для своих членов является условием, способствующим конкуренции палат и повышению качества юридических услуг, как и задумывалось изначально при принятии Закона. Содержание документов в любом случае подлежит проверке со стороны уполномоченного органа, и наличие критериев для данной проверки значительно упростит порядок проведения контроля.

Следует указать, что в период создания Комиссии кроме Ассоциации в Казахстане существовали другие подобные объединения палат, например, ОЮЛ «Ассоциация Палат юридических консультантов «Қазақстан заңкерес», которая также создавалась с целью координации работы в интересах своих участников. Данные объединения являются добровольными и распространяют свое влияние только на своих участников, их регулирование в полном объеме определено в рамках действующего гражданского законодательства Республики Казахстан, что вызывает вопрос о целесообразности отдельного нормативного закрепления статуса подобной же организации, создание которой даже не решает обозначенных законодателем проблем и не влияет на регулирование деятельности юридических консультантов.

Заключение

Подходы к регулированию деятельности лиц, осуществляющих частную юридическую практику, изменялись в разные периоды времени от введения жесткого разрешительного порядка и государственного контроля до перевода правоотношений по оказанию юридической помощи в гражданско-правовую плоскость. В 2018 году Законом впервые был нормативно закреплён статус юридических консультантов и определен режим саморегулирования их деятельности, основанный на обязательном участии в палатах.

Государственное регулирование выражено в нормативном закреплении профессиональных требований к юридическому консультан-

ту (образование, стаж работы, аттестация, членство в палате, страхование ответственности). Опосредованное воздействие государства на деятельность консультантов происходит через установление квалификационных требований к палате (состоять в реестре палат и наличие не менее двухсот членов), а также путем осуществления в отношении палат реализационной (согласование документов палат и уведомительный порядок) и контрольной функции (проведение проверок и привлечение палат к ответственности).

Саморегулирование в исследуемой сфере выражается в наделении палат некоторыми нормотворческими (утверждение правил и стандартов и других документов, с правом повышать требования к своим членам) и контрольными функциями (проведение проверок в отношении своих членов). Палаты также уполномочены на рассмотрение жалоб на действия своих членов и принятию решений о привлечении их к ответственности за выявленные нарушения. Коллегия в силу ограниченной компетенции и добровольности участия в ней, не оказывает регулятивного воздействия на деятельность юридических консультантов.

По итогам настоящей работы выявлены отдельные недостатки в регулировании деятельности юридических консультантов, для устранения которых обозначены следующие предложения: 1) корректировка понятия «юридический консультант»; 2) поддержка реестра палат в актуальном состоянии в соответствии с требованиями законодательства; 3) дополнение норм Закона положениями касательно прав консультанта и услугополучателей в период исключения палаты из реестра палат; 4) приведение к единообразию название правил и стандартов палат и исключение излишних документов палаты, которые охватываются правилами и стандартами; 5) утверждение унифицированных требований к содержанию порядка оказания юридической помощи, критериев ее качества и норм профессиональной этики; 6) утверждение общих норм порядка проведения аттестации, а также рассмотрение возможности централизованного проведения тестирования в специализированной организации.

Результаты, полученные в ходе настоящего исследования, могут быть использованы в научно-исследовательской деятельности и законотворческой работе.

⁴⁶ Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

ЛИТЕРАТУРА

1. Қалиева А.Ө. Заңдардың тиімділігін заңнама сапасын арттыру құралы ретінде талдау // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы №4 (62) 2020. - 142-149 б.
2. Пикулькин А.В. Система государственного управления: Учебник для вузов / Под ред. Т.Г. Морозовой. - М.: Закон и право, 1997. – 352 с.
3. Киязова А. Ж. Институт саморегулирования как вид регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №2(60) 2020 – С. 47-55.
4. Мелешко О.П., Кипселиди Ю.Г. О понятии юридической помощи // Пробелы в российском законодательстве. 2016. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatii-yuridicheskoy-pomoschi> (дата обращения 10.04.2024).
5. Алексеев С.В. Административно-правовое регулирование лицензирования предпринимательской деятельности // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2003. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativno-pravovoe-regulirovanie-litsenzirovaniya-predprinimatelskoj-deyatelnosti> (дата обращения 10.04.2024).
6. Сактаганова Л. Укрепляя позиции правовой конкурентоспособности: Общественно-политическая, правовая газета «Юридическая газета» №46 (3444) от 23.06.2020 г. – С. 4.
7. Макулбаев Б.Е. Точка зрения касательно необходимости принятия и проблем применения закона «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34189711#pos=6;-106.

REFERENCES

1. Қалиева А.Ө. Заңдардың тиімділігін заңнама сапасын арттыру құралы ретінде талдау // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы №4 (62) 2020. - 142-149 б.
2. Pikul'kin A.V. Sistema gosudarstvennogo upravlenija: Uchebnik dlja vuzov / Pod red. T.G. Morozovoj. - M.: Zakon i pravo, 1997. – 352 s.
3. Kijazova A. Zh. Institut samoregulirovaniya kak vid regulirovaniya predprinimatel'skoj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan // Nauchno-pravovoj zhurnal «Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan» №2(60) 2020 – S. 47-55.
4. Meleshko O.P., Kipselidi Ju.G. O ponjatii juridicheskoy pomoshhi // Probely v rossijskom zakonodatel'stve. 2016. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatii-yuridicheskoy-pomoschi> (data obrashhenija 10.04.2024).
5. Alekseev S.V. Administrativno-pravovoe regulirovanie licenzirovaniya predprinimatel'skoj dejatel'nosti // Izvestija vuzov. Severo-Kavkazskij region. Serija: Obshhestvennyye nauki. 2003. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativno-pravovoe-regulirovanie-litsenzirovaniya-predprinimatelskoj-deyatelnosti> (data obrashhenija 10.04.2024).
6. Saktaganova L. Ukrepljaja pozicii pravovoj konkurentosposobnosti: Obshhestvenno-politicheskaja, pravovaja gazeta «Juridicheskaja gazeta» No46 (3444) ot 23.06.2020 g. – S. 4.
7. Makulbaev B.E. Tochka zrenija kasatel'no neobhodimosti prinjatija i problem primenenija zakona «Ob advokatskoj dejatel'nosti i juridicheskij pomoshhi» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34189711#pos=6;-106.

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ

Айжан Амангелдіқызы Амангелді

Заң ғылымдарының докторы, Қонаев Университетінің азаматтық-құқықтық пәндері кафедрасының профессоры, М. Есболатов атындағы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Алматы Академиясы Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Бұл мақала интеллектуалдық меншік құқығының жер қойнауын пайдалану құқығымен өзара байланысын зерттеуге арналған.

Мақалада автор геологиялық ақпараттың құқықтық табиғатын ашуға талпыныс жасайды және геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік құқығы объектілерінің қатарына жатқызу мәселесі бойынша өзінің авторлық көзқарасын ұсынады. Зерттеу нәтижелерін алудың қиындығы геологиялық ақпараттың табиғи тасығыштарда (бұрғылау ұңғымаларының керндері, пайдалы қазбалардың және көмірқышқыл газдарының, меркаптандар мен судың сынамаларының, жыныстар мен минералдардың үлгілері, тас материалдың сынамалары мен коллекциялары, шлифтер, анишлифтер, минералдық ерітінділер мен ұнтақтар) зияткерлік еңбектің нәтижесі болып табылатын жасанды тасымалдаушыларда да болып табылады.

Мақалада жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастардың авторлық құқықпен өзара байланысы қарастырылады, себебі, көптеген процестер ЭЕМ бағдарламаларын, ақпараттық жүйелер мен өзге де бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдануға бағытталған. Бұдан бөлек, жер қойнауын пайдаланушылардың қызметі яғни, геологиялық барлау, іздестіру жұмыстарынан бастап пайдалы қазбаларды өндіруге дейінгі патенттік құқық объектілері - өнертабыстармен тығыз байланысты.

Дараландыру құралдары мен жер қойнауын пайдаланушылардың өзара бір-бірімен байланысты, олай дейтініміз, кез-келген жер қойнауын пайдаланушы өзінің фирмалық атауымен азаматтық айналымға түседі, тауар белгісімен немесе қызмет көрсету белгісімен өз өнімдерін өндіреді. Сонымен қатар, жер қойнауын пайдаланушылар көп жағдайда құқық иеленушілердің айрықша құқықтарын бұзады, оның салдары тек сот дауларында ғана емес, сондай-ақ контрафактілік тауарды пайдаланған жағдайда да белгілі мөлшерде шығынға әкеледі.

Түйін сөздер: интеллектуалдық меншік, жер қойнауын пайдалану, геологиялық ақпарат, цифрландыру, ақпараттық жүйелер, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар, отын-шикізат кешені, айрықша құқықтар.

ПРАВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ПРАКТИКЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ

Амангельды Айжан Амангельдықызы

Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин Университета Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра Алматинской Академии МВД РК им. М. Есболатова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию взаимосвязи права интеллектуальной собственности с правом недропользования.

В статье автор предпринял попытку раскрыть правовую природу геологической ин-

формации, предложил свое авторское видение по вопросу отнесения геологической информации к числу объектов права интеллектуальной собственности. Сложность получения результатов исследования заключается в том, что геологическая информация содержится не только в природных носителях (керны буровых скважин, пробы полезных ископаемых, углекислых газов, меркаптанов, воды, образцы пород и минералов, пробы и коллекции каменного материала, шифы, анишлифы, минеральные растворы и порошки).

В статье показана связь отношений в сфере недропользования с авторским правом, поскольку многие процессы основаны на использовании программ ЭВМ, информационных систем и прочего программного обеспечения. Кроме того, деятельность недропользователей неразрывно связана с изобретениями – объектами патентного права, начиная с геологоразведочных, изыскательских работ и заканчивая добычей полезных ископаемых.

Связь средств индивидуализации и недропользователей также очевидна, поскольку каждый недропользователь выступает в гражданском обороте под своим фирменным наименованием, выпускает продукцию под товарным знаком или знаком обслуживания. Кроме того, нередко недропользователи допускают нарушение исключительных прав правообладателей, что приводит не только к судебным спорам, но и к убыткам в случае использования контрафактного товара.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, недропользование, геологическая информация, цифровизация, информационные системы, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, топливно-сырьевой комплекс, исключительные права.

INTELLECTUAL PROPERTY LAW IN THE PRACTICE OF SUBSURFACE USE

Amangeldy Aizhan Amangeldykyzy

Doctor of Law, Professor of the Department of Civil Law Disciplines

of the Kunaev University, researcher of the Research Center

of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

named after M. Esbolatov, Almaty, Republic of Kazakhstan,

e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Abstract. *This article is devoted to the study of the relationship of intellectual property rights with the right of subsurface use.*

In the article, the author made an attempt to reveal the legal nature of geological information, offered his author's vision on the issue of attributing geological information to the number of objects of intellectual property rights. The complexity of obtaining the results of the study lies in the fact that geological information is contained not only in natural media (drill cores, samples of minerals, carbon dioxide, mercaptans, water, samples of rocks and minerals, samples and collections of stone material, slates, anshlifs, mineral solutions and powders). In addition, in the legislation of the Republic of Kazakhstan (hereinafter - RK), the regime of ownership rights is extended to geological information, which is a consequence of insufficient study of geological information as an object of rights.

The article shows the relationship of relations in the field of subsoil use with copyright, since many processes are based on the use of computer programs, information systems and other software. In addition, the activities of subsurface users are inextricably linked with inventions – objects of patent law, starting with geological exploration, survey work and ending with mining.

The connection between the means of individualization and subsurface users is also obvious, since each subsurface user acts in civil circulation under its own brand name, produces products under a trademark or service mark. In addition, subsoil users often violate the exclusive rights of copyright holders, which leads not only to litigation, but also to losses in the case of the use of counterfeit goods.

Keywords: *intellectual property, subsurface use, geological information, digitalization, information systems, research and development, fuel and raw materials complex, exclusive rights.*

Кіріспе

Жер қойнауын пайдалану саласы еңбек күшін қажет ететін сала болып табылады, соңғы жылдары технологиялардың дамуы, цифрландыру мен жасанды интеллекттің пайда болуы өнеркәсіпті индустрияландыруға ерекше қарқынмен ықпалын тигізуде. Жер қойнауы саласы мамандарының интеллектуалдық қызметі табиғи жер қойнауын барлау, бұрғылау, геологиялық зерттеу және пайдалану технологияларының үздіксіз дамуын қамтамасыз етеді. Шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижесінде жер қойнауы ресурстарын ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау мақсатында отын-шикізат, энергетика салаларында өндірісті дамыту үшін техникалық, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік ашатын шешімдер қабылданары сөзсіз.

Әдістер мен материалдар

Мақала диалектикалық, формальды-логикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық ғылыми танымның жалпы және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып дайындалған.

Нәтижелер мен талдаулар

ҚР Азаматтық кодекстің (бұдан әрі - АК) 961 бабына сәйкес зияткерлік меншік құқығы объектілеріне зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелері (авторлық құқық, сабақтас құқықтар, патенттік құқық объектілері, ноу-хау, интегралдық микросызба топологиялары және т.б.) мен азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдары (тауар белгілер, фирмалық атаулар, қызмет көрсету белгілері және т.б.) жатады. ҚР АК 962 бабына сәйкес зияткерлік меншік объектілеріне құқық оларды құру фактісінің күшімен не ҚР АК-де немесе өзге де заң актілерінде көзделген жағдайлар мен тәртіп бойынша уәкілетті мемлекеттік органның құқықтық қорғауды беруі нәтижесінен туындайды.

Зияткерлік меншік құқығының кез-келген объектісі белгілі бір мазмұнда ақпаратты қамтиды және өзіндік табиғатымен сипатталады. Жер қойнауы саласында тәжірибеде геологиялық ақпарат көп қызығушылыққа және сұранысқа ие, сол себепті, ол интеллектуалдық меншік құқығының қай инсти-

туына жататынын анықтап алу қажет.

Белгілі бір елдің аумағында орналасқан минералды-шикізат ресурстары базалық экономикалық құндылықтар болып табылады, олардың болуы тиімді пайдаланылған кезде өмір сүретін халықтардың әл-ауқатын және осы елдердің геосаяси маңыздылығын анықтайды. Минералды-шикізат ресурстарының саны мен сапасын анықтау үшін жер қойнауы туралы құжатталған геологиялық ақпарат деп аталатын мәлімет қажет. Осылайша, жер қойнауының геологиялық ресурстарының екі түрі бар деп айтуға болады – бір-бірімен өзара байланысты минералды-шикізат және ақпараттық-геологиялық ресурстар, бірақ минералды-шикізат ресурстарын анықтау және бағалау үшін бастапқы болып ақпараттық геологиялық ресурстар табылады. Ақпараттық геологиялық ресурстарсыз объективті минералды – шикізат ресурстары болмайды. Жер қойнауы туралы геологиялық ақпараттың құндылығы ең алдымен жер қойнауын геологиялық зерттеу процесінде анықталған және бағаланған минералдық-шикізат ресурстары объектісінің әлеуметтік-экономикалық маңыздылығымен айқындалады, сондықтан оны нарықтық экономика жағдайында пайдаланғаны үшін төлемақы мөлшері жер қойнауын пайдаланушыларға объектілерді беру кезінде конкурстар мен аукциондарда, олардың нарықтық жағдаятын негізге ала отырып айқындалуға тиіс және ол үкіметпен белгіленбейтіні анық [1].

«Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» ҚР кодексінің (бұдан әрі – Жер қойнауы кодексі) 75-бабының 1-тармағына сәйкес кез-келген жеткізгіште тіркелген және осындай мәліметтерді сәйкестендіруге мүмкіндік беретін деректемелері бар жер қойнауы мен олардың учаскелерінің, кен орындарының және пайдалы қазбалар көріністерінің заттай құрамы, геологиялық құрылысы мен тарихы, геологиялық, геохимиялық, геофизикалық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық және тектоникалық ерекшеліктері туралы мәліметтер геологиялық ақпарат болып табылады¹.

Осылайша, мәліметтер геологиялық ақпараттың негізін құрайды. Бұл ақпаратты зияткерлік меншік құқығы объектілеріне, оның ішінде, интеллектуалдық меншік құқығы институттарының қайсысына жатқызу қа-

¹ Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI «О недрах и недропользовании» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31764592&sub_id=750000&pos=1547;-19#pos=1547;-19.

жет деген сұрақ туындайды. Жер қойнауы кодесінің 75-бабының 1-тармағында геологиялық ақпараттың табиғи жеткізгіштеріне бұрғылау ұңғымаларының керндері, пайдалы қазбалардың, көмірқышқылды газдардың, меркаптанардың, судың сынамалары, жыныстар мен минералдардың үлгілері, тас материалдың сынамалары мен коллекциялары, шлифтер, аншлифтер, минералдық ерітінділер мен ұнтақтар жатады делінген. Геологиялық ақпараттың жасанды жеткізгіштеріне далалық байқаулар, сынамалау, сынамаларды талдау, геофизикалық байқауларды тіркеу журналдары, геологиялық есептер, геологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері туралы есептер, пайдалы қазбалардың ресурстары мен қорларын бағалау туралы есептер, бастапқы далалық деректердің және геологиялық ақпаратты өңдеу, түсіндіру, талдау және жинақтап қорыту нәтижелерінің қағаз және электрондық жеткізгіштері жатады². Қазақстанға пайдалы қазбаларды өндіру жүргізіліп жатқан ел ретінде геологиялық ақпаратты жинақтау және жаңарту маңызды болып табылады, ақпаратты алу үшін мамандар мен ғалымдардан белгілі бір ойлау процесі мен іскерлікті қажет етеді.

Геологиялық ақпарат пен оның азаматтық айналымының ерекшеліктері жеткілікті зерттелмегенін және АҚ-мен ғана реттелгенін атап өткен жөн. Десе де, геологиялық ақпарат материалдық әлемнің объектісі болып табылмайтыны анық. Анықтаманы негізге ала отырып, геологиялық ақпаратты құрайтын мәліметтер геологиялық ақпарат тасығыштардың сипаттамасын, байқау фактілерін және зертханалық талдауды және алғашқы құрылған түрдегі құбылыстарды қарапайым тіркеу нәтижесінде, сондай-ақ түсіндіру, талдау, зерделеу және қорыту кезінде зияткерлік қызметтің нәтижелерін - туынды геологиялық ақпарат деп тануға болады [2].

Жалпы, геологиялық ақпарат дегеніміз кен орындарының құрылысы, пайдалы қазбалар қорлары, олардың жату жағдайлары және пайдаланудың ықтимал жолдары туралы, жекелеген учаскелер мен жалпы жер қыртысының геологиялық құрылысы мен даму тарихы туралы қолда бар ақпарат болып табылады [3].

Осы анықтамаға сүйене отырып, геологиялық ақпарат азаматтық құқық объектісі

ретінде танылады. Осы пікірді бірқатар зерттеушілер де зерттеп, геологиялық ақпаратты авторлық құқық объектілеріне жатқызу мәселелерін талқылауда. П.А. Шеметовтың, А.У. Давранбековтың пікірінше, жер қойнауы туралы құжатталған геологиялық ақпараттың көптеген түрлері авторлық құқық объектілері бола алады. Мысалы, материалды іріктеу, орналастыру және мазмұны бойынша шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын геологиялық есептер типтік құрамдас туындыларды білдіреді. Барланған кен орындарындағы пайдалы қазбалар қорларын есептеу туралы карталар, кесінділер, есептеу жоспарлары және басқа да талдамалық материалдар туынды объектілерді білдіреді [3]. Көптеген авторлар геологиялық ақпаратты ғылыми туындыларға, яғни авторлық құқық объектілеріне жатқызады [3].

ҚР заңнамасына сәйкес карталар, жоспарлар, эскиздар, иллюстрациялар мен география, топография және басқа ғылымдарға қатысты үш өлшемді туындылар авторлық құқық объектілері болып табылады. Ықтимал геологиялық ақпарат осы нысандардың кез келгенінде маңызды жоғары нәтиже беруі ықтимал. Алайда, геологиялық ақпарат туралы өзге де ғалымдардың пікірін ескерсек. Р.О. Оганесян геологиялық ақпаратты өнеркәсіптік үлгіге патентпен қорғау мүмкіндігін қарастырады (РФ АҚ 1377-бабы). Автордың пікірінше, егер геологиялық ақпарат цифрлық ақпарат түрінде ұсынылған жағдайда (мысалы, ұңғымаларды геофизикалық зерттеу нәтижелері) деректер базасы ретінде қорғалуы мүмкін (РФ АҚ 1262-бап) [4, 83 б.]. Өзге мәтіндік және картографиялық ақпарат өндірістің (ноу-хау) құпиясы ретінде қарастырылады. Р.О. Оганесянның пікірінше, геологиялық ақпарат өндіріс (ноу-хау) құпиясының барлық белгілеріне ие. Біріншіден, РФ АҚ-нің 1465-бабына сәйкес кез келген сипаттағы мәліметтер (өндірістік, техникалық, экономикалық, ұйымдастырушылық және басқалар) өндірістің (ноу-хау) құпиясы деп танылады, оның ішінде ғылыми-техникалық саладағы интеллектуалдық қызметтің нәтижелері туралы мәліметтер, сондай-ақ үшінші тұлғалардың заңды негізде еркін қолжетімділігі жоқ және оларға қатысты коммерциялық құпия режимін енгізген үшінші тұлғаларға нақты немесе әлеуетті коммерциялық құндылығы бар кәсіби қызметті жүзеге асыру

² Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI «О недрах и недропользовании» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31764592&sub_id=750000&pos=1547;-19#pos=1547;-19 (Жүгінген күні 23.10.2023)

тәсілдері туралы мәліметтер болып табылады [4, 84 б.]. Автор осы объектіні әлеуетті коммерциялық құндылығы бар ақпарат бар деп санайды [4, 84 б.]. Ғалымның пікірінше, геологиялық ақпарат патенттік құқық объектісі ретінде де, ноу-хау ретінде де, яғни ашылмаған ақпарат түрінде де бөліп қарастырылады.

Осылайша, геологиялық ақпарат авторлық құқық, патенттік құқық және ашылмаған ақпарат объектісі ретінде жіктеледі. Шын мәнінде, геологиялық ақпаратты құнды актив ретінде есепке алғанда, геологиялық ақпарат коммерцияландыру объектісі болып табылатындықтан және оны қолдану жер қойнауын пайдаланушыға мол пайда әкелетіндіктен ақпарат авторлары сыйақы алуға құқылы болуы тиіс. Геологиялық ақпарат интеллектуалдық меншік объектілерінің санатына жатқызылатындықтан оған айрықша құқықтар болуға тиіс, яғни мүліктік құқықтар болуы.

Алайда, «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодекстің 75 бабының 2-тармағында геологиялық ақпарат, егер ол бюджет қаражаты есебінен алынса немесе осы Кодекске сәйкес мемлекет меншігіне берілген болса, мемлекеттік меншікте болады (мемлекеттік геологиялық ақпарат). Жер қойнауын пайдаланушының қаражаты есебінен алынған геологиялық ақпарат жеке меншікте болады (жекеше геологиялық ақпарат). Осы Кодексте көзделген тәртіппен мемлекеттік органдарға ұсынылатын геологиялық есептілікте және өзге де құжаттамада қамтылатын жекеше геологиялық ақпарат мемлекетке мерзімсіз иеленуге және пайдалануға беріледі.

Бұдан шығатыны, заң шығарушы геологиялық ақпаратқа меншік құқығы режимін қолданады, алайда, мұндай жағдайда геологиялық ақпарат материалдық нысанда қарастырылуы (болуы) қажет. Заң әдебиетінде негізінен геологиялық ақпарат материалдық емес сипатта белгіленеді [5]. Егер геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектілеріне жатқызатын болса, онда оған белгілі құқықтар да тиесілі болады, яғни оны толық немесе ішінара беруге, сондай-ақ, құқық иеленуші үшін айрықша және табыс алуға құқылы, ал оның авторы-құрастырушы жеке мүліктік емес құқықтарға ие болады. Біздің ойымызша, заң шығарушы геологиялық ақпаратқа меншік құқығы ре-

жимін қарастырғанымен, екінші жағынан аталған құқық объектісі табиғатпен құрылғаны ескермеген.

Осыған байланысты «ТМД-ға қатысушы мемлекеттер үшін жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Модельдік кодекстің 51-бабының мазмұны айтарлықтай қызықты болып табылады, өйткені онда геологиялық ақпаратқа құқықтардың ерекше табиғаты байқалады. Атап айтқанда, Модельдік кодекстің 51-бабында тау кең қатынастарын зияткерлік меншік туралы геологиялық және өзге де ақпаратқа (бастапқы ашылу, іске асырылған болжамдары) айрықша құқықтар, егер бұл осы Кодекске және өзге де заңдарға қайшы келмесе, бұл ақпаратты интеллектуалдық қызметтің нәтижесі деп таныған жағдайда туындайтыны қамтылған³. Осылайша, геологиялық ақпарат - бұл зияткерлік меншіктің объектісіне қатысы бар ені анық.

«Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодекстің 91-бабында жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензияның иеленушісі өзі геологиялық зерттеу нәтижесінде алған геологиялық ақпаратқа еркін билік етуге құқылы деп қарастырылады. Аталған баптың 2-тармағында жер қойнауын пайдаланушы осы бапқа сәйкес геологиялық зерттеу нәтижесінде алған геологиялық ақпаратты лицензия мерзімі аяқталған күннен бастап бір ай ішінде жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті органның пайдалануына өтеусіз беруге тиіс. Жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті орган алынған геологиялық ақпаратты оны алған күннен бастап бес жыл өткен соң (құпиялылық мерзімі) ашады. Алайда жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензия жер қойнауын пайдалану құқығына ғана рұқсат береді, бірақ ақпаратқа айрықша құқықтар берілмейді.

ҚР жер қойнауы туралы заңнаманы талдау геологиялық ақпараттың қосарланған табиғатын, яғни жекеменшік құқығы объектісі және зияткерлік меншік құқығы объектісі ретінде қарастырады. Біздің ойымызша, геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектісі, нақтырақ, ашылмаған ақпарат деп тану қажет, себебі, объектінің ақпараттық табиғаты ғана емес, оның режимі де айқын. Геологиялық ақпарат техникалық немесе коммерциялық сипатта бола алады және ақпарат қолжетімсіз немесе шектеулі

³ Модельный кодекс «О недрах и недропользовании для государств - участников СНГ» (7 декабря 2002 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30159709&pos=341;-59#pos=341;-59. (Жүзінген күні 23.10.2023)

болуы тиіс, пайдалану заңды негізде ғана жүзеге асырылады, тиісінше иесі оны қорғауға құқылы. Оны уәкілетті органға беру лицензиялық шарт негізінде, өтеусіз болса да жүзеге асырылуға тиіс. Геологиялық ақпарат құжатталған (қағаз немесе цифрлық) болуы мүмкін екенін ескере отырып, яғни ғылыми ізденіс тұрғысынан жоғары қызығушылығы бар және ғылымның туындысы болып табылатын (геологиялық есептер, карталар, ғылыми материалдар, талдау және зерттеу нәтижелері, деректерді іріктеу) жаңалығы мен бірегейлігі бар геологиялық ақпараттың объективті нысаны берілген сәттен бастап ол авторлық құқық объектісі ретінде де әрекет ете алады.

Тиісінше, геологиялық ақпаратқа АҚ-нің 968-бабы қолданылуы тиіс, яғни интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижесіне немесе дараландыру құралына, мұндай нәтиже немесе дараландыру құралы көрсетілген материалдық объектіге меншік құқығына қарамастан, айрықша құқық қолданылады⁴.

Жер қойнауын пайдалану саласы интеллектуалдық меншік құқығымен, оның ішінде авторлық құқықпен өте тығыз байланысты, мысалы: авторлық құқық объектісі ЭЕМ бағдарламасы, жер қойнауын пайдалану саласында, әдетте, барлық процестер құжат айналымынан, жер қойнауын пайдалану саласындағы ақпараттың мониторингінен, жер қойнауы қорларының есептеулерінен, жер қойнауын пайдаланушылардың өз міндеттемелерін орындау, жер қойнауын ластау жөніндегі есептерінен бастап автоматтандырылған жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар жүзеге асырылған учаскелер және т.б. болып табылады. Көптеген компьютерлік бағдарламаларға авторлық құқық объектілері болып табылатын географиялық карталар кіреді.

Жер қойнауын пайдалануда ГАЗ (географиялық ақпараттық жүйелер) қолданылады, яғни жер қойнауы кен орындарының орналасуын қамтитын ақпаратқа негізделген ЭЕМ бағдарламаларына негізделген. Жер қойнауын пайдаланушылар уәкілетті органдарға есепті ақпараттық жүйелер арқылы береді, мысалы, Қазақстан Республикасындағы жер қойнауын пайдалануды басқару-

дың бірыңғай мемлекеттік жүйесі осы ретте әрекет етеді⁵. Бұл жүйе уәкілетті органдарға берілетін есеп беру процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді, жер қойнауын пайдаланушылардың міндеттемелерді орындауы бойынша ақпаратқа және оның мониторингіне ашықтықты және қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Mining Systems Ltd (AQUILA); Software Inc (GEOSTAT), POLYCAD, LYNX, Gcosystem Inc и Voxel Analyst, Surpac Software International, Data Mine жер қойнауын пайдалану саласында қолданылатын жетекші бағдарламалық қамтамасыз ету болып табылады⁶.

Жер қойнауын пайдаланудағы геологиялық барлау, іздестіру жұмыстарынан бастап пайдалы қазбаларды өндіруге дейінгі барлық қызмет, яғни өнертабыстармен - патенттік құқық объектілерімен тығыз байланысты. Мысалы, бұрғылау қондырғылары элементінің түрлі елдерінде өнертабыс ретінде патенттелген, геологиялық барлау жұмыстары кезінде өнертабыстарға қатысты жаңа технологияларды пайдаланады. Тарихи тұрғыдан бұрғылау бастапқыда адамдардың өз қолдарымен жасалған құралдармен жүзеге асырылды. Өнеркәсіптің дамуын бұрғылауға мұнай қондырғылары жүйесін енгізген инженер Дрейктің есімімен байланыстырады. Бұдан әрі осы тәсілдермен мұнай мен басқа да жер қойнауын пайдаланушылар өндіре бастады.

Мұнай өндіру саласы өте пайдалы іс болғанын ескерсек, бұл капиталдың бір бөлігі техниканы дамытуға бағыттауға мүмкіндік берді. Одан кейін өндірістік айналмалы бұрғылау жүйесі енгізілді. Айналмалы қондырғыны 1889 жылы Чепмен ойлап тапты, механизмнің жұмыс істеу принципі осы күнге дейін пайдаланылып келеді. 1901 жылы оның көмегімен алғашқы мұнай ұңғымасы бұрғыланды⁷. Кейіннен бұрғылау жоғарыда көрсетілген принцип негізінде қолдана бастады⁸.

1899 жылы Ресейде электр бұрғысы патенттелді. 30-шы жылдары АҚШ-та кабельдік реактивті моментті қабылдау үшін зәкірі бар электр бұрғысы өнеркәсіптік сынақтан өтті.

⁴ «Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім)» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880&pos=4591. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁵ Интегрированная информационная система «Единая государственная система управления недропользованием Республики Казахстан» // <https://egsu.energo.gov.kz/webapp/pages/home.jsf>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁶ Применение компьютерных программ при подсчете запасов // https://studme.org/162100/geografiya/primeneniye_kompyuternyh_programm_podschete_zapasov. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁷ См.: <https://info.wikireading.ru/14806>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁸ История бурового дела // <http://vbw22.ru/istoriya-burovogo-dela/>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

1936 жылы КСРО-да алғаш рет Квитнер және Н.В. Александров редукторы бар электр бұрғысының құрылымын әзірледі, ал 1938 жылы А.П. Островский және Н.В. Александров электр бұрғысын жасады. 1940 жылы Бакуде электр бұрғымен бірінші ұңғыма бұрғыланды⁹.

1922 жылы кеңес ғалымдары ірі жаңалық ашты, сондықтан КСРО-да бұрғылау тәжірибесі турбобур механизміне негізделген. Қазіргі уақытта тау-кен саласында өнертабысқа патенттер көп, мысалы, әртүрлі тәсілмен жасалған бұрғылау қондырғыларын атауға болады¹⁰.

Қазақстан Республикасында өнертабыс объектілерін Патент заңының 6 бабының 2-тармағына сәйкес микроорганизмдердің штамдары, өсімдіктер мен жануарлар жасушаларының дақылдары құрайды. Пайдалы қазбаларды өндіру кезінде қоршаған ортаға, экологияға зиян келтіреді және осы салада мұнай, құрамында мұнай бар өнімдердің төгілуі нәтижесінде пайда болған өзендердің, көлдердің, теңіздердің, мұхиттардың бетіндегі ластану дақтарын жейтін микроорганизмдердің штамдары әзірленді¹¹.

Қазақстандық жер қойнауын пайдалану құқығында ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (бұдан әрі - ҒЗТКЖ) сатып алу тәртібі айқындалған. Компаниялар тендерлерді жариялау жолымен аккредиттелген ғылыми институттар немесе дербес білім беру ұйымдары болып табылатын өздерінің жеткізушілерін ҒЗТКЖ-ны орындауға шарттар жасасады. Алайда бұл тәжірибеде белгілі бір қиындықтар туындап отырады, бұл технологиялық процестерді оңтайландыруда жер қойнауын пайдаланушының қажеттілігін қанағаттандырып, сапалы ғылыми нәтиже бере алатын адам ресурстарының төмен санымен байланысты.

Сондықтан шетелдік ғалымдарға жиі жүгінеді [6], бірақ көмірсутектер мен уранды өндіру кезеңінде жер қойнауын пайдала-

нушылардың ғылыми-зерттеу, ғылыми-техникалық және (немесе) тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландыру қағидаларында көзделген шетелдік ғылыми ғалымдар мен ұйымдарды тарту бойынша белгілі бір заңнамалық шектеулер бар¹².

Тарихқа көз жүгірсек, Қазақстанның индустриялық даму бөлінісінде ғылым саласындағы қатынастарды барабар құқықтық реттеуді қамтамасыз ете алатын заңнамалық акт болмаған. «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңның қабылдануымен ғана кәсіпкерлер мен мемлекет арасындағы, сондай-ақ, ғылым саласындағы қатынастар реттелді, «инновация», «коммерцияландыру», «индустриялық-инновациялық қызмет» ұғымдары енгізілді, бизнес пен ғылымның өзара байланысы қандай қағидағар негізінде қамтамасыз етілуі тиіс екендігі нақтыланды. Аталаған заң өз күшін жойылған, яғни оған себеп Кәсіпкерлік кодекстің шығуына байланысты.

Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру саласындағы қоғамдық қатынастарды ҚР экономикасын дамытуға бағытталған ғылыми саланың құрамдас бөлігі ретінде реттейтін «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» 2015 жылғы 31 қазандағы № 381-V Қазақстан Республикасының Заңы белгілі бір кезеңде әрекет етті¹³.

Бұл Заң 2015 жылы 29 қазанда № 375-V Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінің қабылдануымен күші жойылды және бұл қатынастар ендігі жерде ҚР Кәсіпкерлік кодексінің реттеудің мәнін құрайды¹⁴.

Сонымен қатар, ҒЗТКЖ қаржыландыру тетіктері қызу пікірталастардың мәні болып қала береді және шешімін таппаған сұрақтарды туындатады. Құрылған технологиялық парктер мен инновациялық кластерлер, іс жүзінде, ғылым мен өнертабыстарды дамыту үшін жер қойнауын пайдаланушы-

⁹ История бурения // <http://www.mining-portal.ru/news/all-news/istoriya-bureniya/>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁰ Буровая установка // https://yandex.ru/patents/doc/RU2337227C1_20081027, Буровая установка // <https://www.freepatent.ru/patents/2522472>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹¹ Российский ученые нашли «поедующие» нефть бактерии // <https://www.zakon.kz/nauka/6389958-rossiyskie-uchenyenashli-poedayushchie-neft-bakterii.html> (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹² «Жер қойнауын пайдаланушылардың көмірсутектерді және уранды өндіру кезеңінде ғылыми-зерттеу, ғылыми-техникалық және (немесе) тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2018 жылғы 31 мамырдағы № 222 және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 мамырдағы № 244 бірлескен бұйрығы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38339876. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹³ «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 31 қазандағы № 381-V ҚРЗ. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31806330. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁴ «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854. (Жүзінген күні 23.10.2023)

лардың қаражатын тарту пікірін өзі үлкен әлеуетке ие болғанына қарамастан, жер қойнауын пайдалану саласында инновациялардың кең базасын құруға серпін бере алмады.

Жер қойнауын пайдаланушылардың ҒЗТ-КЖ қаржыландырудың қазақстандық жүйесі 2024 жылға қарай түбегейлі өзгереді, яғни жер қойнауын пайдаланушылардың келісімшарттары мен лицензиялары бойынша шығындарды ҒЗТКЖ-ға бағыттау орталықтандырылып, республикалық бюджетке жіберілетін болады¹⁵.

Қазақстанда жер қойнауын пайдаланушылардың ҒЗТКЖ қаржыландыру үшін ақша қаражатын орталықтандыру мүмкіндіктері екенін атап өткен жөн. Осылайша, «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қорының негізінде «Ғылыми-технологиялық бастамалар орталығы» құрылды, ол қазіргі уақытта «Ғылыми-технологиялық бастамалар орталығы» қоры болып қайта құрылды¹⁶. Алайда мұндай бастама оң нәтиже бермейді, өйткені ғылыммен бизнесмендер емес, ғалымдар айналысуы тиіс.

Сондай-ақ, Shell және Exxon Mobil, PetroChina сияқты жер қойнауын пайдаланушылардың патент алуғағы белсенділігі туралы атап өткен жөн [7, 13 б.]. Мәселен, Shell өз объектілерін әрбір мемлекеттің ұлттық патенттік ведомстволарында патенттейді (патенттердің 73%), Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымы (бұдан әрі – ДЗМҰ) мен Еуропалық патенттік ұйымы (бұдан әрі – ЕРО) үлесіне патенттердің 27% тиесілі [7, 15-16 б.].

Қазақстандық жер қойнауын пайдаланушыларға патенттік белсенділік қажет, бұған Қазақстанның әлемдік экономикадағы табиғи ресурстар мен пайдалы қазбаларды өндірудегі ұстанымы міндеттейді, сондай-ақ заңнамалық база мұны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Дараландыру құралдары мен жер қойнауын пайдаланушылардың байланысы да айқын, себебі кез-келген жер қойнауын пайдаланушы азаматтық айналымда өзінің фирмалық атауымен шығып, тауар белгісімен немесе қызмет көрсету белгісімен (Шеврон, Эксон мобил, Лукойл, Қарашығанақ петролиум оперейтинг және т.б.) өнім шығарады. Сонымен қатар, сурет пен сөз түріндегі құрамдастырылған тауар таңбалары да қоса есептеледі¹⁷.

Бұл салада зияткерлік меншікке қатысты даулар жиі кездеседі. Ақтөбе облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотында «Ақтөбесемстрой» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің (бұдан әрі - ЖШС) жауапкерлер «СНПС – Ақтөбемұнайгаз» АҚ, «Ақтөбе Мұнай-Газ» ЖШС, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС, «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай бұрғылау компаниясы» ЖШС, «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС, «СИ-НОПЭК» Халықаралық Мұнай қызмет көрсету компаниясы» ЖШС, «Ақтөбе мұнай кешені» ЖШС-іне қатысты талап-арызы бойынша келесідей талаптарымен азаматтық іс қаралды:

1. құбыр өнімін Қазақстан Республикасының аумағына әкелу, сатып алу, жеткізу, Қазақстан Республикасының аумағында сақтау, пайдалану, дайындау, сату жөніндегі іс-әрекеттерді заңсыз деп тануды және «Ақтөбеспемстрой» ЖШС-нің интеллектуалдық меншікке «SEAL-LOCK» тауар белгісіне айрықша құқықтарын бұзған деп тану туралы.

2. «SEAL-lock APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген барлық бұрандалы қосылыстары бар құбырларды контрафактілі деп тану және олардың иелерінің есебінен жою туралы.

3. «SEAL-lock APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген құбыр өнімдері мен бұрандалы қосылымы бар кез-келген жабдықты контрафактілі деп тану және олардың иелерінің есебінен жою туралы.

4. ұнғымаларды пайдалануға тыйым салу туралы.

5. «SEAL-LOCK APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген бұрандалы қосылысы бар «Ақтөбе мұнай жиынтығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің құбыр өнімдері мен кез-келген жабдығы контрафактілі деп тану және жою туралы.

6. «SEAL-LOCK APEX» қысқаша «SL-APEX» деген белгісі бар құбыр өнімдерін, бұрандалы қосындысы бар кез-келген жабдықты Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, дайындауға, пайдалануға, сатып алуға, Қазақстан Республикасының аумағында жеткізуге және сақтауға тыйым салу туралы.

2018 жылы 4 желтоқсанда «SEAL-LOCK»

¹⁵ В Казахстане увеличится финансирование науки за счет недропользователей // <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/press/news/details/206658?lang=ru>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁶ «Центр научно-технологических инициатив Самгау» // <https://www.csti.kz/ru/home/about-us/> (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁷ Top 100 горнодобывающих компаний мира и доходы в 2022 году // <https://www.ftmmachinery.com/ru/blog/the-world-top-100-mining-companies-and-revenues-in-2019.html> (Жүзінген күні 23.10.2023)

тауар белгісі «Ақтөбестроймонтажсервис» ЖШС иесінің атына 06-сыныпты Тауарлар жұмыстар мен қызметтердің халықаралық жіктелуі (бұдан әрі – ХҚТУ) тауарларына қатысты Қазақстан Республикасының тауар белгілерінің мемлекеттік тізілімінде №62425 тауар белгісі ретінде тіркелген. 2018 жылы 27 желтоқсанда № 04-2018790/14 басқаға беру шарты тіркелді, оған сәйкес тауар белгісінің иесі «Ақтөбеспемстрой» ЖШС болып табылады. Талап қоюшы тауар белгісіне айрықша құқықтардың иесі болып табылатындығына өз талаптарын дәлелдей отырып, жоғарыда көрсетілген талаптарымен сотқа арызбен шағымданды. Жауапкерлердің «SEAL-LOCK APEX» белгісін пайдалануымен талап қоюшының құқықтарының бұзылғандығын көруге болады. Тауар таңбалары араласу кезіне дейін ұқсас, біртекті болып табылады. Жауапкерлер тауар таңбасын пайдалану бойынша лицензиялық шарт жасасуды ұсынып, талап қоюшының талабы назардан тыс қалған.

Жауапкер «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ талап арызға қатысты пікірінде «SEAL-LOCK» және «SEAL-LOCK APEX» әртүрлі тауар таңбалары болып табылады деп атап өтеді. «SEAL-LOCK APEX» бұрандалы қосылысы бар белгі белгілі бір өндірушіге тиесілі. Талап қоюшының тауар белгісін жауапкер қолданбаған. Ұңғыма бөлінбейтін жылжымайтын мүлік объектісі болып табылады. «Hunting Energy Services Pte Ltd» компаниясы «SEAL-LOCK» және «SEAL-LOCK APEX» бұрандалы қосылыстарына патент иесі болып табылады және халықаралық тіркеуден өткен. «SEAL-LOCK APEX» өнімі бірегей түпнұсқа болып табылады. Талап қоюшыда жосықсыз бәсекелестік белгілері бар. «SL-APEX» белгісі талап қоюшының белгісіне ұқсамайды. Талап қоюшының талаптары қоғамдық мүдделерді бұзады және ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіреді. Сарапшының қорытындысы өрескел заң бұзушылықпен жүргізіліп, талдау дәйексіз болып табылады делінген.

Жауапкер «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай бұрғылау компаниясы» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде бұрандалы жалғамалы тендерлерге қатыспағандығын және де қоршау құбырларының иесі болып табылмайтындығын алға тартты. Жауапкер «СИНОПЭК» Қазақстан Республикасының Халықаралық Мұнай Сервистік Компаниясы» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде қайтарылған құбырларды тапсырыс беруші ұсынғанын, оларды тек келісім-шарттар

бойынша өз міндеттерін орындау кезінде ғана қолданғанын жеткізеді. Жауапкер «Батыс Мұнай С групп» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде талап қоюшының «SEAL-LOCK APEX» емес, тек қана «SEAL-LOCK» тауар белгісінің иесі екенін көрсетті. Компания ұңғымаларды бұрғылау жұмыстарын орындаған. Жауапкер «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде кептеліс құбырларының иесі еместігін айтады. Барлық келісімшарттарда жауапкершілік «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-на жүктелген. Жауапкер «Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ның өкілдері тарапынан «Ұлттық зияткерлік меншік институты» 2020 жылғы 3 сәуірдегі қорытындысын дәлелдемелер құрамынан шығару туралы өтініш білдірілді. «Ақтөбе Мұнай-Газ» ЖШС-нің Қазақстан Республикасының аумағына әкелу әрекеті, «СНПС – Ақтөбемұнайгаз» ЖШС-нің іс-әрекеті, сатып алу, жеткізу, сақтау, қолдану бойынша «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-нің іс-әрекеті, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС-нің іс-әрекеті, сатып алу, жеткізу, сақтау, қолдану бойынша «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай Бұрғылау Компаниясы» ЖШС, «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС, «Қазақстан СИНОПЭК халықаралық мұнай сервистік компаниясы» ЖШС, Қазақстан Республикасының аумағында «SEAL-LOCK APEX» белгісімен бұрандалы қосылысы бар құбыр және кез-келген басқа өнімді дайындау, жөндеу, сату, сақтау бойынша «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-нің «SL APEX» қысқартылған нұсқасындағы іс-қимылдары, «Ақтөбесемстрой» ЖШС-нің интеллектуалдық меншікке, «SEAL-LOCK» тауар белгісіне айрықша құқықтарын заңсыз және бұзылған деп танылсын. «SEAL-LOCK APEX» белгісі бар «SL APEX» қысқартылған нұсқасында құбыр өнімдері мен кез келген жабдықтар контрафактілі деп танылды және олардың иелері есебінен жойылуға жатады. «SL APEX» қысқартылған нұсқасында «SEAL-LOCK APEX» белгісімен бұранда қосылған құбыр өнімдері мен кез-келген жабдықтарды Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, дайындауға, жөндеуге, қолдануға, сатып алуға, жеткізуге және сақтауға «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-на, «Ақтөбе Мұнай» ЖШС-не, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС-ға, «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай Бұрғылау Компаниясына «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС-не, «СИНОПЭК Қазақстан халықаралық мұнай

сервистік компаниясы» ЖШС-не, «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-не тыйым салынсын.

«СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ ұңғымаларын пайдалануға тыйым салу туралы талапты қанағаттандырудан – бас тартылсын¹⁸. Осылайша, интеллектуалдық меншік объектілеріне айрықша құқықтар заңды негізде пайдаланылуы тиіс екендігі анық, айрықша құқықтарды бұзу залалдарға ғана емес, сондай-ақ, әкімшілік, тіпті қылмыстық жауапкершілікке тарту тәуекелін туындатады.

Қорытынды

Жер қойнауын пайдалану саласында интеллектуалдық меншік объектілерінің барлығы дерлік кеңінен пайдаланылады, бұл авторлардың, өнертапқыштардың, құқық иеленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін тиісінше сақтауы қажет екендігін білдіреді. Ақпараттық және табиғаты өзгермеген геологиялық ақпарат ерекше назар аударуды қажет етеді, бұл дегеніңіз, геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектілерінің қатарына жатқызуға мүмкін-

дік береді, алайда, ҚР жер қойнауы туралы заңнамасында бұл көзделмеген, керісінше, меншік құқығының режимі ретінде қарастырылған, бұл әрине дұрыс емес. Осыған байланысты геологиялық ақпарат институты интеллектуалдық меншік құқығы объектісінің табиғатымен байланысты болғандықтан ҚР заңнамасында қайта қарастыруды қажет етеді.

Қазақстан Республикасында мемлекет тарапынан жер қойнауын пайдалану саласын неғұрлым ғылыми зерттеу қажеттілігі ғылым мен бизнестің өзара іс-қимылын жандандыру жөніндегі заңнамалық және заңға тәуелді актілермен, мемлекеттік бастамалармен расталады, кәсіпкерлердің ақшалай қаражатын университеттік ғылымға белсенді тартумен, бұл жер қойнауын пайдаланушылардың алдына шығындарды оңтайландыру және өнімділікті арттыру мақсатында өндіріске зияткерлік меншік объектілері болып табылатын алынған нәтижелерді енгізу үшін ғылыми зерттеулерді қаржыландыру міндетін қояды.

ӘДЕБИЕТ

1. Зайченко В.Ю. Интеллектуальная собственность и недропользование // <https://library.gorobr.ru/cache/medialib2/44645f1c097e1b98/book.html#page=89&zoom=z> (Жүзінген күні 13.05.2024)
2. «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының кодексіне түсіндірме. Нұр-Сұлтан қ., 2022 - 544 б. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37330151&pos=4990;-53#pos=4990;-53. (Жүзінген күні 23.10.2023)
3. Шеметов П.А., Давранбеков А.У. Геологическая информация о недрах как объект имущественных и личных неимущественных прав в недропользовании // <https://geokart.3dn.ru/publ/2-1-0-28>. (Жүзінген күні 23.10.2023)
4. Оганесян Р.О. Некоторые проблемы правовой охраны интеллектуальных прав в сфере геологического изучения и использования недр // Законность и правопорядок в современном обществе: сборник материалов IV Международной научно-практической конференции. - Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2011. - С. 81-85.
5. Хамитов Р.А. Геологическая информация и право собственности // http://ig.ufaras.ru/File/K2008/03_003_08.pdf (Жүзінген күні 13.05.2024)
6. Белицкая А.В., Лахно П.Г. Иностранные инвесторы в сфере недропользования в Российской Федерации и зарубежных странах: правовое регулирование // <https://cyberleninka.ru/article/n/inostrannye-investory-v-sfere-nedropolzovaniya-v-rossiyskoy-federatsii-i-zarubezhnyh-stranah-pravovoe-regulirovanie/viewer> (Жүзінген күні 13.05.2024)
7. Волков А.Т., Шепелев Р.Е. Патентная активность в нефтегазовом комплексе // Вестник Университета. - № 9. – 2015. - С. 11-17.

REFERENCES

1. Zaychenko V.YU. Intellektual'naya sobstvennost' i nedropol'zovaniye // <https://library.gorobr.ru/cache/medialib2/44645f1c097e1b98/book.html#page=89&zoom=z> (ZHügingen küni 13.05.2024)

¹⁸ Дело №1513-20-00-2/956 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/2454616> (Жүзінген күн 23.10.2023 ж.)

2. *Kommentariy k Kodeksu Respubliki Kazakhstan "O nedrakh i nedropol'zovanii". Nur-Sul'an. 2022. 544 s. //https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37330151&pos=4990;-53#pos=4990;-53. (Zhügingen küni 23.10.2023)*
3. *Shemetov P.A., Davranbekov A.U. Geologicheskaya informatsiya o nedrakh kak ob'yekt imushchestvennykh i lichnykh neimushchestvennykh prav v nedropol'zovanii // https://geokart.3dn.ru/publ/2-1-0-28. (Zhügingen küni 23.10.2023)*
4. *Oganesyan R.O. Nekotoryye problemy pravovoy okhrany intellektual'nykh prav v sfere geologicheskogo izucheniya i ispol'zovaniya neutr // Zakonnost' i pravoporyadok v sovremennom obshchestve: sbornik materialov IV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. - Novosibirsk: Izd-vo NGTU, 2011. - S. 81-85*
5. *Khamitov R.A. Geologicheskaya informatsiya i pravo sobstvennosti // http://ig.ufaras.ru/File/K2008/03_003_08.pdf (ZHügingen küni 13.05.2024)*
6. *Belitskaya A.V., Lakhno P.G. Inostrannyye investory v sfere nedropol'zovaniya v Rossiyskoy Federatsii i zarubezhnykh stranakh: pravovoye regulirovaniye // https://cyberleninka.ru/article/n/inostrannyye-investory-v-sfere-nedropolzovaniya-v-rossiyskoy-federatsii-i-zarubezhnyh-stranah-pravovoe-regulirovanie/viewer (ZHügingen küni 13.05.2024)*
7. *Volkov A.T., Shepelev R.Ye. Patentnaya aktivnost' v neftegazovom komplekse // Vestnik Universiteta. - № 9. - 2015. - S. 11-17.*

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛҒАН ТУЫНДЫЛАРҒА АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ

Ансаган Куспанович Аронов¹

*М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университетінің докторанты,
ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы
Басқару институтының аға оқытушысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: a.aronov@ara.kz*

Сара Кимадиевна Идрышева

*Заң ғылымдарының докторы, доцент, «М.С. Нәрікбаев атындағы
КАЗГЮУ университеті» АҚ Жеке құқық департаментінің профессоры;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: isk.80@mail.ru*

Аннотация. Қазіргі уақытта жасанды интеллект адамдардың өміріне үлкен әсер етуде. Мысалы, машиналар мәтінді тез тереді, бағдарламалық жасақтама әзірлейді және әр түрлі өнер туындыларын жасап шығарады. Желіде қолжетімді спорт және бизнес жаңалықтарының көпшілігін машиналар жазғанын байқауға болады. Көптеген елдердің қолданыстағы заңнамасына сәйкес жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстар қарапайым құрал ретінде қарастырылады, бірақ жасанды интеллект технологияларының соңғы түрлері бұл ұғымды толығымен өзгертуде. Жасанды интеллектің пайда болуы зияткерлік меншік, атап айтқанда авторлық құқық туралы заңнама үшін көп қиындықтар туғызды. Жасанды интеллект технологиялары авторлық құқық саласында бірқатар күрделі сұрақтар тудырып отыр, мысалы жасанды интеллект шығармашылық жұмыстардың авторы бола ала ма, жасанды интеллект туындылары қалай қорғалуы керек немесе мұндай жұмыстарға құқықтар кімге тиесілі. Мақалада автор осындай сұрақтарға жауап табуға және машиналардың жасанды интеллектісімен байланысты авторлық құқық мәселелерін нақтылауға тырысады. Мақаланың мақсаты – дамыған мемлекеттерде жасанды интеллект машиналары жасаған, авторлық құқықпен қорғалған туындыларды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтау және жасанды интеллект жасаған өнімдерге қатысты авторлық құқық туралы отандық (қазақстандық) заңнаманы жетілдіру бойынша тиісті ұсынымдар беру. Мақала авторы шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, компьютерлік машиналар көмегімен жасалған шығармашылық жұмыстар жағдайында осындай жұмыстарды жасау үшін қажетті шаралар қабылдаған адам автор екенін айтады.

Түйін сөздер: авторлық құқық, жасанды интеллект, автор, авторлық, бірегейлік.

ЗАЩИТА АВТОРСКИХ ПРАВ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ, СОЗДАНИЕ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аронов Ансаган Куспанович

*Докторант Университета КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева,
ст. преподаватель Института управления Академии государственного
управления при Президенте РК, г. Астана, Казахста; e-mail: a.aronov@ara.kz*

Идрышева Сара Кимадиевна

*Доктор юридических наук, доцент, профессор Департамента частного права
АО «Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева»; г. Астана,
Республика Казахстан; e-mail: isk.80@mail.ru*

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Аннотация. В настоящее время искусственный интеллект (ИИ) оказывает огромное влияние на жизнь людей. Например, машины быстро набирают текст, разрабатывают программное обеспечение и создают различные виды искусства. Можно заметить, что многие спортивные и деловые новости, доступные в Сети, написаны машинами. Согласно действующему законодательству многих стран, работы, созданные с помощью искусственного интеллекта, рассматриваются как простой инструмент, но последние типы технологий искусственного интеллекта полностью меняют это представление. Появление искусственного интеллекта создало огромные проблемы для законодательства об интеллектуальной собственности, в частности авторском праве. В сфере авторского права технологии искусственного интеллекта вызвали некоторые юридические споры о том, может ли искусственный интеллект быть автором творческих работ, как должны защищаться работы искусственного интеллекта или кому принадлежат права на такие работы. В статье предпринята попытка найти ответы на такие вопросы и прояснить проблемы с авторским правом, связанные с искусственным интеллектом машин. Цель статьи – выявить особенности правового регулирования защищенных авторским правом произведений, созданных машинами искусственного интеллекта, в развитых государствах и дать некоторые соответствующие рекомендации по совершенствованию национального (казахстанского) законодательства об авторском праве в отношении машин, созданных искусственным интеллектом. Основываясь на зарубежной практике, автор утверждает, что в случае творческих работ, созданных с помощью компьютерных машин, автором является лицо, принявшее необходимые меры для создания таких работ.

Ключевые слова: авторское право, искусственный интеллект, автор, авторство, оригинальность.

COPYRIGHT PROTECTION ON WORKS GENERATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Aronov Ansagan Kuspanovich

PhD student of M.S. Narikbayev KazGUU University, senior teacher of the Institute of management, the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: a.aronov@apa.kz

Idrysheva Sara Kimadievna

Doctor of Law Science, Associate Professor, Professor of the Department of Private Law of JSC “KAZGUU University named after M.S. Narikbaev”; Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: isk.80@mail.ru

Abstract. Nowadays people’s lives are hugely affected by artificial intelligence (AI). For example, machines text quickly, develop software, and create different types of arts. One may notice that many of the sport and business news which are accessible on the net are written by machines. According to the current legal framework of many states, AI-generated works are generally viewed as a simple tool. However, with the development of advanced AI machines, this perspective has undergone a significant shift. The emergence of AI has hugely posed challenges to intellectual property law, in particular copyright. In copyright sphere, AI-generated machines have risen some legal disputes whether AI can be the author of creative works, how AI works need to be protected or who owns the rights for such works. The paper aims to address the aforementioned questions and to clarify copyright issues arising from AI machines. The purpose of this paper is to identify the characteristics of legal regulations governing copyrighted works produced by AI machines in developed countries and subsequently offer relevant recommendations to improve national (Kazakh) copyright law concerning AI-generated machines. Based on foreign practice, the author argues that when it comes to creative works generated by computer machines, the individual who has made the necessary arrangements for the creation of such works should be considered the author.

Keywords: copyright, artificial intelligence, author, authorship, originality.

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстан қарқынды экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістер кезеңін бастан кешіруде. Бұл өзгерістер негізінен интернет заттары, блокчейн және жалпы ақпараттандыру процесі сияқты озық технологиялардың ілгерілеуіне байланысты орын алды. Ақпараттық қоғамның дамуы сонымен қатар жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының пайда болуына әкелді. Жасанды интеллекттің пайда болуы адамдардың араласуынсыз шығармашылық жаңа туындылардың түрлерін жасауға мүмкіндік берді. ЖИ-нің өсуі бүкіл әлемде танымал әрі өзекті тақырыптардың біріне айналды. Креативті машиналар, өздігінен жүретін машиналар және т.б. сияқты концепциялар ғалымдардың, саясаткерлердің және тұтынушылардың назарын аударып, жасанды интеллекттің артықшылықтары туралы хабардарлықты арттырды. Сонымен қатар, ЖИ-нің пайда болуы адамдардың шығармашылық өнімнің жалғыз көзі болып табылмайтындығына әкелді, өйткені адамның араласуымен компьютерлер шығармашылық және түпнұсқалық өнімдерді шығару мүмкіндігін көрсетті [1, 433 б.]. Жасанды интеллекттің арқасында адамның нақты бейнесіз сөйлеу сценарийлерін жасауға немесе Пикассо сияқты атақты суретшілердің стилімен ерекшеліктеріне қатты ұқсайтын өнер туындысын жасауға мүмкіндік туды. Көбінесе ЖИ робот машиналарымен немесе футуристік заттармен байланысты орын алды. ЖИ-нің негізгі тұжырымдамалары – бұл машинаны (компьютерді) құру, яғни ол адамның ой қабілетінен тыс, ақылды түрде жұмыс істей алады, мақсаты болып адамдар шығаратын өнімдермен салыстыруға болатын зияткерлік қызметтің нәтижелерін жасау болып табылады [2].

Шахмат, покер және басқа да ойын түрлері сияқты белгілі бір салаларда компьютерлік машиналар адамдардан асып түсті деп айтуға болады. Қазір олар өнер сияқты жаңа креативті салаларда адамдармен бәсекелесуде, мұнда озық ЖИ технологиялары компьютерлерді музыка, әңгімелер және өнер тындыларын жасауға үйретуде. Кейбір сыншылар жасанды интеллект жасаған туынды адам шығармашылығымен бәсекеге түсе алмайды, өйткені машиналарда көркемдік туындылар үшін маңызды деп табылатын түйсік пен эмоция сияқты қабілеттер жетіспейді деп мәлімдейді. Дегенмен, қазіргі ғылыми тех-

никалық жетістіктер өнер саласын дамыта алатындығын дәлелдеп отыр. Мәселен, Associated Press мақалалар шығару үшін ЖИ көмегіне сүйенді, ал Washington Post болса күрделі бағдарламалық жасақтаманы пайдалану арқылы әртүрлі саяси жарыстарды, спорт және т.б. қамтитын көптеген оқиғаларды анықтауға ұмтылуда. Sony сияқты кейбір компаниялар ЖИ технологиясының арқасында әндер жасай алады [3].

Сондықтан, жасанды интеллектпен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларға қатысты құқық иелері арасында бірыңғай пікірлер жоқ. Жасанды интеллект арқылы жасалған өнімдердің жаппай пайда болу салдары, дүние жүзіндегі әртүрлі юрисдикциялар бойынша авторлық құқық туралы заңның озық технологияларға ілесуіне қиындық келтіруде.

ЖИ-нің құқықтық мәртебесі қазақстандық зияткерлік меншік туралы заңнамасында әлі қарастырылмаған деп айтуға болады. Бұл мәселелердің өзектілігін ескере отырып, жасанды интеллект өндіретін машиналар жасаған авторлық құқық өнімдерін құқықтық реттеу үшін практикалық және теориялық маңызы бар. Бірақ, бұл мәселе бойынша көптеген ғылыми еңбектерге қарамастан, дамыған елдерде жасанды интеллект машиналарымен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларды құқықтық реттеу бойынша бір ізді, терең талдау жоқ. Осылайша, бұл мәселе бірқатар сұрақтарды тудырады, мысалы, жасанды интеллект машиналары жасаған авторлық құқық өнімдерінің авторы кім, жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі қандай, жасанды интеллекттің әрекеттеріне кім жауапты және т.б. Сонымен қатар, озық технологияның қарқынды дамуына байланысты бұрын жүргізілген кез келген зерттеу немесе талдау жұмыстары ескіруі мүмкін, сондықтан бұл тақырып бойынша жаңа және көбірек зерттеулер қажет [4, 193 б.].

Осылайша, зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект бойынша авторлық құқық туралы заңның жалпы ерекшеліктерін анықтау және жасанды интеллект сияқты жаңа технологиялар тұрғысынан қазақстандық авторлық құқық туралы заңнаманы жетілдіру. Автор Ұлыбритания, АҚШ және Еуропа сияқты кейбір озық мемлекеттердегі авторлық құқық туралы заңдарға салыстырмалы талдау жүргізеді және авторлық құқық туралы ұлттық заңнамаға өзгерістер енгізуді ұсынады.

ЖИ машиналары салдарынан туындайтын авторлық құқық мәселелерін талдау үшін, біріншіден, біз ЖИ мен оның ерекшеліктерін, қазіргі жағдайын және одан әрі дамуын бағалаймыз; Содан кейін, мақалада ЖИ машиналары «автор» ретінде танылуы мүмкін бе, жоқ па деген сұраққа жауап беру үшін құқықтық мәселелерге, атап айтқанда, ЖИ әсер ететін авторлық және түпнұсқалық мәселелерге назар аударылады. Бұл мәселенің түйінін шешу үшін мақалада Ұлыбритания, АҚШ және ЕО-ның кейбір тәсілдері салыстырмалы қарастырылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде жергілікті ЖИ машиналарға қатысты қазақстандық авторлық құқық туралы заңнамадағы олқылықтардың орнын толтырудың тиімді тәсілдерін ұсынамыз.

ЖИ дамуы және оның ерекшеліктері

ЖИ-нің дамуы британдық ғалым Алан Тьюрингтің есімімен тікелей байланысты. Ол машинаның жеке тұлға ретінде өзін-өзі ойлай алатынын білгісі келді. Бірақ біз қазір қолданып жүрген терминді американдық ғалым Джон Маккарти Ганновердегі кездесуде алғашқы рет қолданды [5]. Дегенмен, американдық математик жасанды интеллект технологиясының толық анықтамасын бере алмады. Рассел мен Норвиг сияқты басқа ғалымдар онға жуық анықтаманы ұсынғанымен, таңдалған сұрақтарға байланысты анықтамалар әр түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Оның ерекшеліктерін ескере отырып, ЖИ әдетте шешім қабылдау, тану, үйрену және қарым-қатынас жасау сияқты адамның интеллектісін қамтитын тапсырмаларды орындай алатын жүйе екенін анықтауға болады [5, 16 б.]. Гурко жасанды интеллект математикалық модель болып көрінетін нейрондық желілермен және оның биологиялық нейрондық желілерді ұйымдастыру принципіне негізделген бағдарламалық инкарнациясымен тығыз байланысты деп мәлімдейді [6].

2018 жылы Еуропалық Комиссия жасанды интеллект туралы өз есебінде жасанды интеллект ойлау мінез-құлқын көрсететін және арнайы мақсаттарға қол жеткізу үшін белгілі бір дәрежеде автономды түрде әрекет ететін жүйе ретінде анықтады².

Ақпарат ғасырында көптеген мәселелер динамикалық, оңай өзгермелі болып көрінеді және әртүрлі жағдайларға байланысты бұл өзгерістерді болжау қиын. ЖИ оңтай-

ландыру, жіктеу, тану, болжау және т.б. сияқты мәселелердің әртүрлі түрлерін шеше алатынын көруге болады [7, 11 б.]. Кейбір авторлар ЖИ-нің сегіз маңызды белгілерін көрсетеді: шығармашылық, болжамсыздық, тәуелсіздік, дербестік, ұтымдылық, даму қабілеті, мәліметтерді жинау қабілеті, тиімділік, дәлдік, тез және еркін балама нұсқаларды таңдау мүмкіндігі [8, 41 б.]. ЖИ төртінші өнеркәсіптік революцияға айтарлықтай әсер еткендігін байқауға болады және термин ретінде Клаус Швабтың мақаласында алғашқы рет айтылды. Шваб ЖИ, Интернет заттары (IoT), робототехника, 3D басып шығару және басқа да заманауи технологияларды төртінші өнеркәсіптік революцияның бір бөлігі ретінде қарастырып, олардың билік пен индустрия салаларына әсер ететіндігін болжады [9, 44 б.].

Шынында да, ЖИ технологиялары көп қырлы, жан-жақты және барлық жерде бар – ол кибернетикадан лингвистикаға дейінгі ғылымдардың әр түрлі салаларында кеңінен қолданылады. Бірақ, осы ғылымдардың барлығы үшін ЖИ-нің құқықтық аспектілері ерекше қажет, алайда бұл бағыттың аз дамығандығын көруге болады [10, 45 б.].

Сонымен қатар, ЖИ мақсаттары тұрғысынан оған қатысты әртүрлі көзқараспен қарайтын мамандардың екі тобы бар. Зерттеушілердің бір тобы адамның мінез-құлқын ынталандыру және осылайша түсіну үшін ЖИ машиналарын пайдаланса, екінші топ сарапшылары ЖИ жүйелерін адамдар орындай алмайтын тапсырмаларды орындау үшін пайдаланады және осылайша адамның қабілетін арттырады [11].

Қазақстан Президенті жасанды интеллекттің маңыздылығын ескере отырып, Қ.Тоқаев әлем экономика, қауіпсіздік, медицина мен саясат сияқты адам қызметінің бағыттарын қамтитын жасанды интеллект, машиналық оқыту және нейрондық желі дәуірінде өмір сүріп жатқанын атап өтті [12].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жетекші әдіске, атап айтқанда салыстырмалы құқықтық әдіске негізделген. Салыстырмалы құқықтық әдіс авторға таңдалған мемлекеттердің авторлық құқығының тиісті ережелерін және компьютерлік машиналармен жасалған жұмыстарды реттейтін халықаралық-құқықтық актілерді салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар,

² *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic, and Social Committee and the Committee of the Regions, Artificial Intelligence for Europe, 2018*

ЖИ арқылы жасалған машиналарға қатысты авторлық құқық туралы ұлттық заңнаманы жетілдірудің ақылға қонымды шешімдерін табу үшін аналитикалық және дедуктивті тәсілдер қолданылды. ЖИ авторлық құқық мәселесіне қатысты бірқатар академиялық және құқықтық зерттеу еңбектері бағаланып, автордың көзқарасын растау үшін пайдаланылды.

Авторлық құқық туралы қолданыстағы заңнаманы және осы мәселеге қатысты ғылыми еңбектерді талдау авторға ЖИ озық технологияларындағы мәселеге қатысты ұсыныстарды тұжырымдауға көмектесетін әдіс бола алады. Ғылыми еңбектерді талдай отырып, бұл мәселенің ауқымын анықтауға көмектеседі, ал сот істері мен прецеденттер қазақстанның авторлық құқық туралы заңындағы болашақтағы кез келген өзгерістердің оң және теріс жақтарын өлшеуге мүмкіндік береді.

Құқықтық мәселелер

Жоғарыда айтылғандай, ЖИ интеграциясы немесе құрылуы және оның дамуы зияткерлік меншікке, атап айтқанда авторлық құқық саласында мәселелер туғызуда. Нәтижесінде, осы қиындықтан кейбір сұрақтар туындады, мысалы, біз жасанды интеллект жасаған туындыларды қорғай аламыз ба? Мұндай нәтижелерді қорғауды қалай қамтамасыз етуге болады? Интеллектуалдық қызметтің мұндай нәтижелері кімге тиесілі болады: адамға ма, әлде ЖИ? Аталған сұрақтар осы мақаладағы негізгі мәселелер қатарына жатады.

Тәсілдер мен ұстанымдардың әртүрлі түрлерін ескере отырып, ЖИ қолдану арқылы зияткерлік меншік құқықтарын құқықтық реттеудің келесі режимдерін бөліп көрсетуге болады: 1) ЖИ авторлық теориясы; 2) абсолютті азаматтық авторлық теориясы; 3) «жалдау» теориясы бойынша жұмыс; 4) бірлескен авторлық теориясы (ЖИ мен адам екеуі де автор); 5) қоғамдық игілік теориясы.

1. ЖИ авторлық теориясы. Бұл теорияның негізгі мәні – жасанды интеллекттіні шығармашылық жұмыстардың толыққанды авторы ретінде тану. Шығарманы жасауға адамның қатысуы шектелетіндіктен және негізгі жұмысты компьютер жасайтындықтан, туындылардың авторы ЖИ машиналары деп айту орынды.

2. Абсолютті азаматтық авторлық теориясы. Теорияның негізгі мәні – еңбектердің ав-

торларын тек ЖИ ғана емес, сонымен қатар адамдарды, атап айтқанда бағдарламашыларды, ЖИ иелерін немесе қолданушыларды тану. Өйткені, жасанды интеллекттіні құрудың басты мақсаты – ол еркін суретші болудан гөрі кез келген белгілі бір тапсырмаларды орындай алатындығында. Қарастырылатын тағы бір маңызды аспект – ЖИ жүйелері тудыратын зияткерлік қызметтің нәтижелері авторлық құқықты қорғауға жарамсыз болуы мүмкін. Себебі жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар көбінесе авторлық құқық үшін талап етілетін шығармашылық пен түпнұсқалық критерийлеріне сәйкес келмейді.

3. «Жалдау» үшін жұмыс теориясы. Кейбір ғалымдар шығармашылық жұмыстардың авторлығын осы теорияға сүйене отырып анықтауға кеңес береді, мұнда ЖИ сервистік қызметті көрсететін жұмысшы бола алады. Осылайша, қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы қарым-қатынасты ЖИ жүйесіне және оның бағдарламашыларына қолдануға болады.

4. Бірлескен авторлық теориясы. Бүгінгі таңда адам баласы қатыса алмайтын шығармашылық жұмыстарды анықтау қиын. Компьютерлік бағдарламалар шығармашылық әрекеттерді орындай алады деп есептесек те, адамның іс-әрекеті бәрібір өмірлік маңызды рөл атқарады, өйткені адам мұндай бағдарламалардың принциптерін анықтайды немесе белгілейді, бағдарламаны әзірлейді және іске қосады.

5. Қоғамдық игіліктер теориясы. Бұл доктринаның орталық тұжырымдамасы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстарда авторлардың болмауын мойындау төңірегінде шешіледі. Бұл теорияға сәйкес, мұндай туындыларды қоғамдық игілікке көшірген дұрыс, өйткені бұл туындылардың шынайы авторы құқықтық мәртебесі жоқ компьютерлік бағдарлама болып табылады [13, 64 б.].

Жоғарыда аталған теориялардың оң және теріс жақтары бар екендігін айтуға болады. Бүгінгі күнге дейін теориялардың ешқайсысын орынды деп айтуға келмейді, өйткені қандай да бір теорияларды қабылдау заңнамаға елеулі өзгерістерді қажет етуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы «Авторлық және сабақтас құқықтар туралы 1996» Заңының 2-бабы, 2-тармақшасына сәйкес (Авторлық құқық туралы заң), авторлық құқық автордың жеке және жеке мүліктік емес құқықтары ретінде анықталады³. Ал сол баптың

³ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы

1-тармақшасына сәйкес автор – ғылым, өнер және әдебиет саласында авторлық құқықпен қорғалған туындыларды жасайтын тұлға⁴. Заңда «ЭЕМ-ге арналған бағдарлама» келе-сідей анықтама берілген:

«табиғатына орай ЭЕМ-ге арналған бағдарлама олардың негұрлым кейінірек кезеңдегі нәтижесі болып табылатын дайындық материалдарын қоса алғанда, машинада оқылатын материалдық жеткізгішке жазу кезінде ЭЕМ-мен белгілі бір міндеттерді орындау немесе нәтижеге қол жеткізу қамтамасыз етілетін сөздер, схемалар немесе бейнелеудің өзге де кез келген түрінде бейнеленген командалар жиынтығы».

Сонымен қатар, 9-бапқа сәйкес ғылым, әдебиет және өнер туындысына авторлық құқық оның жасалу сәтінен бастап туындайды және туынды жасалғаннан кейін туындыны тіркеу сияқты өзге шарттар мен рәсімдер талап етілмейді. Демек, бұл авторлық құқықтың иесі тек тұлға ғана бола алады дегенді білдіреді, өйткені Қазақстанның авторлық құқық туралы заңы бойынша шығармашылық жұмыстардың нәтижесін жеке тұлғадан басқа ешкім ала алмайды. Тиісінше, жасанды интеллект туынды жасаса да, оны құқық иеленуші ретінде қарастыруға болмайды⁵.

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта Қазақстанның қолданыстағы авторлық құқық туралы заңы ЖИ құқықтық мәртебесін анықтамайды немесе мұндай құбылыстарды ресми құқықтық құжаттарда белгілемейді. Сонымен қатар, бұл алшақтық болашақта кейбір мәселелерді тудыруы мүмкін, себебі ЖИ қоғамдық өмірдің барлық салаларына көбірек еніп, әр түрлі құқықтық қатынастардың белсенді қатысушысына айналуға.

Қазіргі сәтте ЖИ шығарған шығармашылық туындыларды авторлық құқық арқылы қорғау бойынша пікірлері қайшы бірнеше топ өкілдері бар. Мысалы, бір топ өкілдері жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты кеңейтуге қарсы пікір білдірсе, келесі топ жасанды интеллектпен жасалатын туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың қажеттілігін алға тартады.

ЖИ машиналары шығаратын нәтижелерге авторлық құқықты қорғауды ұсынуға қарсыластардың басты ойы – ЖИ шығаратын туындыларға авторлық құқықты қорғау ерте ме, кеш пе адамдардың зияткерлік шығар-

машылыққа инвестиция салуға дайындығын немесе ынтасын бұзуы мүмкін. ЖИ машиналарының адамдармен теңесуі немесе бір қатарда болуы құқық иелерінің өздерінің маңыздылығы мен сенімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Алайда, кей сарапшылар мұндай мәселелер мен олардың жасанды интеллект туындыларына байланысты салдары тек авторлық құқықты қорғаудың оларға берілуіне байланысты емес, сонымен қатар жасанды интеллект технологиялары көрсететін шығармашылық деңгейіне байланысты деп өз ойларын білдіреді. Жоғарыда келтірілген салдарлар ЖИ технологияларының туындылары авторлық құқықпен мүлде реттелмеген жағдайда да пайда болуы мүмкін деп есептеледі [14, 6 б.].

Сонымен қатар, қарсылас тараптар ЖИ технологияларының шығармашылық нәтижелеріне авторлық құқықты қорғау қажет пе деген сұрақ қояды. Өйткені машиналар авторлық құқықты қорғауды талап етпейді және айрықша құқықтарға ие емес. Адамдарға қатысты, егер тиісті қорғаныс қамтамасыз етілмесе, адамдардың шығармашылық жұмыспен айналысуы екіталай. Бірақ, ЖИ технологиясына келетін болсақ, бұл жерде басқа жағдай орын алуы мүмкін, өйткені олар авторлық құқықпен қорғаусыз да туындыларды жасауды жалғастыра береді.

Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғауды жақтаушылар жасанды интеллект машиналарын жасау қаржылық, материалдық және басқа да көздерді көбірек қажет етеді деп мәлімдейді. Сондықтан мұндай туындыларға қатысты авторлық құқықтық қорғауды қамтамасыз ету ЖИ технологияларына көбірек инвестиция салуды ынталандыруы мүмкін. Айта кету керек, жақтаушылардың өздері қорғау тұрғысынан бірнеше топқа бөлінген, кейбіреулері қолданыстағы авторлық құқық туралы заң мұндай туындыларды қазірдің өзінде реттейді деп мәлімдесе, ал басқалары авторлық құқық туралы заңға оны ЖИ технологияларының ерекшеліктеріне бейімдеу үшін өзгерту қажеттігін алға меңзейді [14]. Жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың құқықтық мәселелерін шешудің ең жақсы әдісін білу үшін келесі бөлімде Ұлыбритания, Еуропалық Одақ және АҚШ елдеріндегі заңдар мен әртүрлі сот практикасын салыстырмалы түрде талданатын болады.

№6-І Заңы. – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006> (жүзінген күні: 18.03.2024ж.)

⁴ сол жерде

⁵ сол жерде

Ұлыбританиядағы жасанды интеллект туындыларының авторлық құқығын қорғау

1980 жылдары Ұлыбритания үкіметі компьютер арқылы жасалған туындылардың авторлық құқығына қатысты жасыл қағаз даярлады. Аталған қағазда компьютер тек шығармаларды жасауға көмектесетін құрал болып табылады және сол құралды басқаруға жауапты адам автор ретінде қарастырылуы мүмкін деген пікір айтылды. Ал бүгінде Ұлыбританияда ЖИ жасайтын шығармашылық жұмыстардың мәселелері шешілген сияқты. Авторлық құқық, дизайн және патенттер туралы заңның (CDPA) 9(3) бөліміне сәйкес: «Компьютерлік машиналармен жасалған әдеби, драмалық, музыкалық немесе көркем шығармалар жағдайында автор жұмыс жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған тұлға болып саналады». Сонымен қатар, аталған заңның 178 бабы компьютерде жасалған жұмыста егер мұндай жұмыстың авторы адам қатыспаған жағдайда компьютермен жасалды деп анықтайды⁶. Осылайша, компьютерде жасалған деген сөз, инновациялық өнімді жасауға адамның қатыспайтындығын білдіретіндіктен, жасанды интеллектпен жасалған жұмыс осы анықтамаға сәйкес келеді деп айтуға толық негіз бар [15].

Дегенмен, профессор Гуадамуз компьютерде жасалған жұмыстарға қатысты Ұлыбританияның заңнамасы бойынша кейбір сұрақтарды пысықтауды талап етеді, мысалы, жасалатын жұмыс үшін қажетті шараларды немесе қадамдарды қабылдап жатқан адамды заң қалай қарастыруы керек? Осы мәселе бойынша бағдарламашыны немесе пайдаланушыны қарастыруымыз керек пе? Ал бұл өз кезегінде авторлық құқық қалам жасаушыға ма, әлде жазушыға берілу керек пе деген сұрақты еске түсіреді. Қазіргі уақытта бұл мәселені көрсететін қарапайым мысал – Microsoft корпорациясының Word бағдарламасын әзірлеуі. Майкрософт бағдарламалық жасақтаманы жасаушы болғанымен, компания бағдарламаны пайдалана отырып жасалған әрбір жеке жұмыс бөлігіне меншік құқығын талап етпейтіні анық. Сол себепті, пайдаланушы бағдарламаны өз туындысын жасау үшін қолданғандықтан, авторлық құқық аталған пайдаланушыға тиісті болып табылады. Шынында да, жасанды интеллект арқылы жасалған

жұмыстардың бірегей аспектілерінің бірі – автоматтандыру деңгейі және шығармашылық процеске адамның қатысуын азайту[16].

Ұлыбритания жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғауды қамтамасыз ететін санаулы елдердің бірі болып табылады. Іс жүзінде CDPA-ның 9(3) тармағына қатысты сот практикасының аз екендігін көруге болады. *Express Newspapers v Liverpool Daily Post* сот ісі бойынша талапкер конкурс ұйымдастырып, онда карточкалар тиісті оқырмандарына таратылады және әр карточкада жеңімпаз сериясымен бірге тексерілуі қажет бірқатар қағаздар болады. Конкурс бойынша жеңімпаздың сериялық әріптері тігінен және көлденең тиісті торда жарияланды. Оқырмандарға карточкаларды алу үшін газет сатып алудың қажеті болмағандықтан, жауапкер – *Liverpool Daily Post* жеңімпаз сериясын өз газетіне көшіреді. Бұл әрекеттің нәтижесінде талапкер авторлық құқықтың бұзылуына байланысты жауапкерді сотқа береді. Сот алдында жауапкер жеңімпазды анықтайтын серия нөмірлері авторлық құқықпен қорғалмайтындығын алға тартады, өйткені ол әріптерді адамдар емес, компьютерлік машиналар жасағандығын, сондықтан автордың жоқтығын айтады. Алайда, іс соңында сот талапкердің пайдасына шешім шығарып, компьютер жай ғана құрал екендігін және бағдарламашының нұсқаулығы бойынша аталған сериялық әріптерді шығарғандығын түсіндіреді. Осылайша, сот шешімі CDPA-ның 9 (3) тармағына сәйкес толық орын алды деп айтуға негіз бар⁷.

Nova Productions v Mazooma Games, ісі бойынша талапкер бейне ойындарын әзірлеп, жасап және сатқан болатын. Талапкер «Қалта Ақшасы» атты ойынындағы авторлық құқықты жауапкердің «Джекпот Бассейні» және өзге ойындары бұзды деп мәлімдеді. Талапкердің айтуынша «Қалта Ақшасының» бағдарламалық жасақтамасының коды көшірілген жоқ, керісінше ойынның экрандағы көрінісі («нәтижелер») көшірілді. Талапкер өзі сүйенген ұқсастықтар кестесін ұсынды және сәйкес мүмкіндіктерді анықтау үшін скриншоттарды белгіледі. Алайда, бұл іс бойынша бірінші сатыдағы судья ойындар арасында ешқандай ұқсастықты таппады, өйткені ойындар өз кезегінде басқаша ойналды және осылайша авторлық құқықтық бұзушылықтың орын алмағандығы туралы

⁶ Copyright, Designs and Patent Act 1988

⁷ *Express Newspapers v Liverpool Daily Post* [1985] 3 All ER 680

шешім қабылдайды. Апелляциялық сатыдағы сотта судья компьютерде жасалатын жұмыстардың мәні және бағдарламашы туралы қысқаша қорытынды жасайды. Оның көзқарасы бойынша, компьютерлік жұмыстар – бұл экранда көрсетілетін кадрлар, ал ойын бағдарламашысы – инновациялық туындыларды жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адам, сондықтан ол туындының авторы болып табылады⁸.

Тағы бір ескеретін жайт, CDPA баптарына сәйкес авторлық құқықты қорғау мерзімі жалпы шығармашылық жұмыстар мен ЖИ жасаған туындылар арасында әр түрлі болып келеді. Мысалы, авторлық құқықты қорғау мерзімі автордың қайтыс болуы және 70 жыл мерзімінің өтуімен аяқталса, жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар үшін бұл мерзім 50 жылға созылады. Сондықтан, британдық авторлық құқық жасанды интеллект жасаған туындыларды мойындағанымен, авторлық құқықты қорғау деңгейі жалпы шығармашылық туындыларға қарағанда қысқа және тұрақтылығы төмен деп айтуға негіз бар [17, 292 б.].

Жоғарыда аталған CDPA нормалары мен шарттарына сүйене отырып, жасанды интеллектіні авторлық құқықтың иесі ретінде тану мүмкін емес деп айту әділетті болар еді, өйткені авторлық құқықтың бұзылуы орын алған кезде оған тек адам ғана жауап бере алады. Сонымен қатар, компьютерде жасалған жұмыстардың авторы ретінде ЖИ бағдарламашысы ғана емес, британдық авторлық құқық туралы заңнамаға сәйкес шығармашылық жұмыстың туындауына өз шеберлігі мен еңбегін қосатын пайдаланушы да болуы мүмкін. Осылайша, жасанды интеллект жасаған туындылар Ұлыбританиядағы авторлық құқық туралы заңмен және сот практикасымен жақсы реттелгенге ұқсайды [15]. Алайда, бұл сұрақ бойынша Еуропалық Одақтағы жағдай мүлдем басқа бағытта дамуда, өйткені олар шығармашылық жұмыстардың түпнұсқалығына қатысты өзіндік шарттарды белгілеуде. Бұл айырмашылық келесі бөлімде талданатын болады.

Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғаудың Еуропалық тәсілі

ЖИ сұрағы бойынша Еуропалық юрисдикцияларда британдық 9 (3) сияқты балама нормалардың жоқтығын және бұл мәселенің халықаралық шарттарда да, авторлық

құқық директиваларында да орын алмағандығын аңғаруға болады. Мысалы, Испанияның авторлық құқық туралы заңында автор туындыны жасаушы жеке тұлға деп жазылса, Германияның авторлық құқық туралы заңының 7-бабында «автор» туындыны жасаушы болып табылады, дегенмен заңда бұл оның тұлға болуы керектігі нақтыланбайды, 11-бапта авторлық құқық туындыны өз зияткерлігімен және шығармашылығымен шығарған авторды қорғайтындығы айтылған.

Компьютерде жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғаудың Еуропалық тәсілі автордың өзіндік интеллектуалды туындысының тұжырымдамасымен тікелей байланысты. Мысалы, компьютерлік бағдарлама бойынша Еуропалық директивада, егер компьютерлік бағдарлама автордың өзінің интеллектуалды қабілетінен, күш-жігерінен пайда болса, оны қорғауға болатындығы нақтыланған. Деректер базасына қатысты және авторлық құқықтың жекелеген аспектілері бойынша директиваларда осы мәселе бойынша ұқсас ережелер бар. Соңғы директива бойынша, фотографиялық туынды автордың жеке қатысуын көрсететін интеллектуалдық туындысы болса, оның авторлық құқықпен мойындалу мүмкіндігі айтылған. Осы ережелерді қолдана отырып, Еуропалық әділет соты (ЕСЖ) «автордың өзіндік интеллектуалдық туындысы» шартын белгілеп, яғни автордың шығарманы өзінің тікелей қатысуымен жасайтынын түсіндіріп осыған қатысты талаптарды біріздендірді [18, 2 б.]. Компьютерде жасалған жұмыстарды құқықтық реттеу үшін еуропалық юрисдикциялар кей сот істерінде өздерінің стандарттарына немесе тәсілдеріне сүйенді. Мысалы, Inforaq International – бұл өз клиенттеріне Данияның күнделікті газеттері мен басқа да мерзімді басылымдарынан таңдалған мақалалардың қысқаша мазмұнын ұсынатын бұқаралық ақпарат құралдары мониторингі және талдау компаниясы. Мақалалар Inforaq тұтынушыларымен келісілген іздеу критерийлері негізінде қорытындылау үшін таңдалады және таңдау «деректерді жинау процесі» арқылы жүзеге асырылады. Бұл процесс іздеуге болатын мәтіндік файлдарды шығару үшін мақалаларды сканерлеуді, содан кейін мәтіннің он бір сөзден тұратын үзінділерін (іздеу сөзі және екі жағында бес сөз) жасау үшін мәтіндік файлдарды іздеуді қамтыды,

⁸ *Nova Productions Ltd v Mazooma Games Ltd [2007] EWCA Civ 219 (14 March 2007)*

олар электронды түрде басылып шығарылды және сақталды. Бұл іс бойынша сот өз шешімінде жұмыс «автордың жеке интеллектуалдық туындысы» ретінде қамтылса, түпнұсқа ретінде мойындалу мүмкіндігін түсіндірді⁹.

Сонымен қатар, *Bezpečnostní softwarová asociace* атты сот ісінде¹⁰, сот компьютермен жасалатын жұмыстарға қатысты қосымша түсініктеме берді. Негізгі мәселе графикалық интерфейсті еуропалық авторлық құқық стандарттарына сәйкес түпнұсқа туынды ретінде анықтау болды. Іс нәтижесі бойынша, сот автордың интеллектуалдық үлесі болған жағдайда графикалық интерфейс туынды ретінде авторлық құқықпен қорғалуы мүмкін екенін анықтады [15].

Жоғарыда келтірілген сот практикасын ескере отырып, келесідей қорытындылауға болады, яғни шығармашылық туындының еуропалық авторлық құқықпен танылуы үшін туынды автордың жеке басымен тікелей байланысты болуы маңызды.

Компьютермен жасалған туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың американдық тәсілі

Жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты бекітуге негізгі кедергілердің бірі ретінде авторлық қарастырылуы мүмкін. Мысалы, АҚШ-тың Авторлық құқықтар жөніндегі басқармасы (басқарма) авторлықты қабылдау үшін туындыны тікелей адам өзі жасау қажеттігі туралы ұстанымды алға тартты. Осылайша, егер туындылар аталған талаптарға сәйкес келмесе, авторлық құқықтың объектісі ретінде мойындалмайды. Сонымен қатар, басқарма авторлық құқықпен қорғалмайтын адамның қатысуынсыз орын алатын туындыларды екі санатқа бөледі: табиғат және машинамен жасалған туындылар. Біріншісін түсіндіру үшін басқарма піл салған қабырға сурет, мұхит жағасында пішінделген немесе тегістелген дрейф ағаштарын және т.б. мысал ретінде келтірсе, екінші санат бойынша рентгенмен салынған медициналық фотосуреттерді мысалға келтіреді.

Кейбір ғалымдар адам және адам емес авторларды ескере отырып, авторлықты қайта қарау керектігін алға тартады. Адам емес авторлардың және өнертапқыштардың құқықтық мәртебесін қатты қолдайтындардың бірі – профессор Эббот. Өзінің соңғы еңбектерінің бірінде ол адам емес субъек-

тілерге авторлықты белгілеу немесе тағайынау жасанды интеллектінің өсімі мен дамуын қолдайтын жаңа инновациялық жол деп анықтайды. Алайда, Христов адам және адам емес авторларды қосу арқылы «авторлықты» қайта қараудың қажеті жоқ деп санайды, өйткені бұл бастама болашақта құқықтық мәселелер мен белгісіздіктерге жол ашуы мүмкін [1, б.441].

Профессор Клиффордтың зерттеуінше, АҚШ-тың ағымдағы федералды жүйесі машина көмегінің болуы немесе болмауына қарамастан, жұмыс тек адам шығармашылығының қатысуымен ғана орын алады деген аксиомаға сүйенетіндігін айтады. Осылайша, егер компьютер туындыны өзі жасаған сәтте оның туындылары авторлық құқықпен қорғалмайтынын білдіреді. Мұндай аксиоманың туындына сарапшылар арасында егер машиналар авторлық құқықпен қорғалатын шығармашылық туындыларды өздері жасайтын болса, онда олар сол шығармалардың авторы деген көзқарастың пайда болуы әсер еткен болатын [19, б. 274]. Кей азаматтар машинаны автор ретінде тануды тым артық санайды, өйткені осыған байланысты азаматтар лицензиялау, қорғаудың ұзақтығы сияқты авторлық құқықтың негізгі қағидаларына деген құрметін жоғалтуы мүмкін. Демек, қазіргі құқықтық жүйе машиналарды авторлық құқық иелері ретінде қабылдауға дайын емес деп айтуға болады. Адам емес авторларға қатысты мәселе Наруто атты маймыл ісімен танымал болды. Біріншіден, бұл іс бойынша талапкер Наруто есімді қара макаканың «селфиін» көшіргені үшін Википедияны сотқа берген болатын, өйткені аталған маймыл талапкердің камерасын пайдаланып, кездейсоқта өз суретін түсірген болатын. Өз уәжінде жауапкер талапкердің аталған суретке қатысты авторлық құқығы жоқ деп, маймылдың селфи суретін алып тастаудан бас тартты.

Бұл істің қоғамда резонанс туғызғаны соншалық, өзге тараптардың қатысуына алып келген болатын. Мысалы, жоғарыда аталған талапкерді маймылдың суретін заңсыз көшіріп, авторлық құқықты бұзды деп маймылдың атынан әрекет еткен РЕТА ұйымы сотқа берді [19, б.274]. Жасанды интеллект технологиясын реттеу бойынша АҚШ тәсілінің бір ерекшелігі – АҚШ-тың кейбір заңгерлері жалдамалы жұмыс доктринасын ЖИ-пен туындаған нәтижелерді реттеу үшін

⁹ *Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening (C-5/08) EU:C:2009:465 (16 July 2009)*

¹⁰ *Bezpečnostní Softwarová Asociace - Svaz Softwarové Ochrany v Ministerstvo Kultury (C-393/09) [2011] E.C.D.R. 3 (22 December 2010)*

қолдануға болады деп болжайды. Бұл доктрина авторлық жұмысты жасау мақсатында адамды жалдаған ұйымға бастапқы авторлық құқық иесі атануға мүмкіндік береді. АҚШ сияқты ортақ құқық елдерінің азаматтық-құқықтық елдерден айырмашылығы, айрықша құқықтарды алу үшін шығармашылық туындыларды авторларынан немесе жасаушыларынан бөлуге рұқсат береді. Бұл өз кезегінде ЖИ технологиясымен жасалған жұмыстарға қатысты қолданғанда және осы технологиялар құқықтық қатынас субъектісіне айналған кезде күрделі мәселелерді туғызуы ықтимал. Бұл тәсілді қолдаушылар, егер жалдамалы жұмыс доктринасы ЖИ жасаған жұмыстарға қатысты қолданылмағанның өзінде, бұл мәселе аталған ЖИ технологияларын өндірушілер мен олардың тұтынушылары арасындағы келісімшартта өз шешімін табуы мүмкін [14, б.6].

Бірақ, бұл тәсілдің мәселесі болып шарттық қатынаспен өзара бір-бірімен тығыз байланысты бір жағынан авторлар, және екінші жағынан оларды жұмысқа қабылдаған субъектілер жатады. Шынтуайтында келісімшарт доктринасы құқық иелерінің жалданған қызметкерлер немесе тәуелсіз қызметкерлер екенін анықтауға көмектеседі. Қорытындылай келе, озық технологияның дамуы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың көбеюіне әкелді және адамдардың енді жалғыз шығармашылық пен инновацияның қызметтің қайнар көзі емес екендігін көрсетті. Алайда, АҚШ-тың авторлық құқық туралы заңнамасы бұл шындықты елемей, көптеген жасанды интеллект технологиясы жасаған шығармашылық туындыларды қоғамдық игілікке енгізген сияқты. Бұл тәсіл болашақ жасанды интеллекттің дамытуға немесе инвестициялауға қатысатын бағдарламашылар мен жасанды интеллект дамытушылар үшін тиімді болмауы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, АҚШ-тың авторлық құқық жүйесінде ЖИ-пен жасалған туындыларға қатысты біркелкі жауаптың жоқ екендігін аңғаруға болады.

Қорытынды

ЖИ технологиялары адамның қатысуымен де, қатысуынсыз да, жаңа шығармашылық туындыларды жасауда. «Ex Machina» көркем фильміндегі Ава сияқты жасанды интеллект кейіпкері көрермендер

арасында жасанды интеллектінің қоғамдағы рөлі туралы қызу талқылау туғызған болатын. Бұл процестің басы ғана болса керек. ЖИ-нің дамуы авторлық құқықтың заңнамасына қатысты маңызды өзгерістерге себепші болып отыр. ЖИ технологиясымен жасалатын жұмыстарды авторлық құқықпен қорғау бойынша жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, оны келесідей қорытындылауға болады. Біріншіден, ЖИ – деректерді бағалаудың белгілі бір алгоритмдеріне сүйенетін және тәуелсіз шешімдер қабылдайтын компьютерлік бағдарлама. Ол тәжірибеден сабақ ала алады және мақсатына жету үшін өз функцияларын жетілдіре алады. Екіншіден, авторлық құқық туралы заңның қазіргі ұстанымы ЖИ технологияларына дайын емес және сәйкес келмейтінін байқауға болады, сондықтан авторлық құқық туралы заңды қолданыстағы жүйеге сәйкестендіру үшін тиісті түрде өзгертілуі немесе қайта қаралуы қажет. Еуропа мен АҚШ тәсілдері бойынша, адамның жеке басын шығармашылық үдерістің орталығына қою – біздің ойымызша негізсіз әрі болашақта перспективасы жоқ. Біз Ұлыбританияның тәсілін немесе бағытын, яғни шығармашылық жұмысты жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адамға авторлық құқықпен қорғауды қамтамасыз етуді ең тиімді және орынды деп санаймыз. Мұндай ұстаным компаниялардың ЖИ салаларына инвестиция құюға ынталандырады. Үшіншіден, қазақстандық авторлық құқық туралы заңда компьютерлік туындылардың құқықтық мәртебесі болмағандықтан, Ұлыбританияның құқықтық тәжірибесін бағалай отырып, 1996 жылғы Авторлық құқық туралы ұлттық заңға тиісті өзгертулер енгізіп және оны келесідей редакцияда жариялауды ұсынамыз: *«автор - ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасаған тұлға және осындай туындыларды жасаған жасанды интеллекттің әзірлеушісі және иесі»*.

Бұл жұмыста ЖИ технологиялары арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғау тұрғысынан ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша практикалық құқықтық ұсыныстар қарастырылған. Сондай-ақ, жұмыстың материалдары ЖИ технологиясымен жасалған шығармашылық туындыларды одан әрі құқықтық зерттеу үшін құнды болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Hristov K. *Artificial intelligence and the copyright dilemma //Idea*. – 2016. – Volume 57, Issue 3 – PP. 431- 454.
2. Ramli T. S. et al. *Artificial intelligence as object of intellectual property in Indonesian law //The Journal of World Intellectual Property*. – 2023. – PP. 142-153.
3. Brown N. I. *Artificial authors: a case for copyright in computer-generated works //Colum. Sci. & Tech. L. Rev.* – 2018. – Volume 20. – PP. 1-41.
4. Magauiya A. et al. *The Practices of Advanced Countries in the Legal Regulation of Intellectual Property Objects Created by Artificial Intelligence //Law, State and Telecommunications Review*. – 2023. – Volume 15. – №. 1. – PP. 191-206.
5. Yanisky-Ravid S. *Generating Rembrandt: Artificial Intelligence, Copy-right, and Accountability in the 3A Era: The Human-like Authors Are Already Here: A New Model // Mich. St. L. Rev.* – 2017. – PP. 659- 726.
6. Гурко А. *Искусственный интеллект и авторское право: взгляд в бу-дущее // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2017. – №. 12. – С. 7-18.
7. Suyanto A. I. *Searching, Reasoning, Planning, dan Learning (Revisi Kedua) //Bandung: Informatika Bandung*. – 2014. - <https://suyanto.staff.telkomuniversity.ac.id/textbook-artificial-intelligence/>, access date: 23.08.2023
8. Понкин И., Редькина А. *Искусственный интеллект и право интеллектуальной собственности // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2018. – №. 2. – С. 35-44.
9. Rahman R. A., Al-Farouqi A., Tang S. M. *Should Indonesian Copyright Law be Amended Due to Artificial Intelligence Development?: Lesson Learned from Japan //NTUT Journal of Intellectual Property Law and Management*. – 2020. – Volume 9. – №. 1. – PP. 34-57.
10. Исакова Ж.Т., Кашкин С.Ю. *Современное авторское право и проблемы развития искусственного интеллекта // Вестник Университета имени ОЕ Кутафина*. – 2020. – №. 2 (66). – С. 43-52.
11. Butler T. L. *Can a computer be an author-copyright aspects of artificial intelligence //Comm/Ent LS*. – 1981. – Volume 4. – PP. 707- 747.
12. Президент Казахстана выступил на онлайн-конференции «Artificial Intelligence Journey». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/prezident-kazahstana-vystupil-na-onlain-konferencii-artificial-intelligence-journey (дата обращения: 23.08.2023).
13. Афанасьева Е. *Авторское право в эпоху искусственного интеллекта //Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2020. – №. 6. – С. 59-66.
14. Hazucha B. *Artificial Intelligence and Cultural Production: Possible Impacts on Creativity and Copyright Law*. – 2022, Available at SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4028106, access date: 23.08.2023.
15. Guadamuz A. *Do androids dream of electric copyright? Comparative analysis of originality in artificial intelligence generated works //Intellectual prop-erty quarterly*. – 2017(2) Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2981304>, access date: 23.08.2023.
16. Guadamuz A. *Artificial intelligence and copyright // WIPO*. - 2017, https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html, access date: 26.03.2023.
17. Yoon B. *A Comparative Study of the Copyright Laws for Artificial In-telligence in the UK and Korea //Comparative Law Review*. – 2022. – Volume 28. – PP. 281-314.
18. Zurth P. *Artificial Creativity? A Case Against Copyright Protection for AI-Generated Works //UCLA JL & Tech*. – 2020. – Volume 25. – PP.1-17.
19. Abbott R. *I Think, Therefore I Invent: Creative Computers and the Fu-ture of Patent Law // B.C. L. REV.* – 2016. – Volume 57. – PP.1079-1126.
20. Denicola R. C. *Ex machina: copyright protection for computer generat-ed works //Rutgers UL Rev*. – 2016. – Volume 69. – PP. 251-287.

REFERENCES

1. Hristov K. *Artificial intelligence and the copyright dilemma //Idea*. – 2016. – Volume 57. – PP. 431- 454.
2. Ramli T. S. et al. *Artificial intelligence as object of intellectual property in Indonesian law //The Journal of World Intellectual Property*. – 2023. – PP. 142-153.
3. Brown N. I. *Artificial authors: a case for copyright in computer-generated works //Colum. Sci. & Tech. L. Rev.* – 2018. – Volume 20. – PP. 1-41.
4. Magaiuya A. et al. *The Practices of Advanced Countries in the Legal Regulation of Intellectual Property Objects Created by Artificial Intelligence //Law, State and Telecommunications Review*. – 2023. – Volume 15. – №. 1. – PP. 191-206.
5. Yanisky-Ravid S. *Generating Rembrandt: Artificial Intelligence, Copy-right, and Accountability in the 3A Era: The Human-like Authors Are Already Here: A New Model //Mich. St. L. Rev.* – 2017. – PP. 659- 726.
6. Gurko A. *Iskusstvennyj intellekt i avtorskoe pravo: vzgljad v budushhee //Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2017. – №. 12. – S. 7-18.
7. Suyanto A. I. *Searching, Reasoning, Planning, dan Learning (Revisi Kedua) //Bandung: Informatika Bandung*. – 2014. - <https://suyanto.staff.telkomuniversity.ac.id/textbook-artificial-intelligence/>, access date: 23.08.2023
8. Ponkin I., Red'kina A. *Iskusstvennyj intellekt i pravo intellektual'noj sobstvennosti //Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2018. – №. 2. – S. 35-44.
9. Rahman R. A., Al-Farouqi A., Tang S. M. *Should Indonesian Copyright Law be Amended Due to Artificial Intelligence Development?: Lesson Learned from Japan //NTUT Journal of Intellectual Property Law and Management*. – 2020. – Volume 9. – №. 1. – PP. 34-57.
10. Iskakova Zh. T., Kashkin S. Ju. *Sovremennoe avtorskoe pravo i prob-lemy razvitiya iskusstvennogo intellekta //Vestnik Universiteta imeni OE Kutaf-ina*. – 2020. – №. 2 (66). – S. 43-52.
11. Butler T. L. *Can a computer be an author-copyright aspects of artificial intelligence //Comm/Ent LS*. – 1981. – Volume 4. – PP. 707- 747.
12. *Prezident Kazahstana vystupil na onlajn-konferencii «Artificial Intelli-gence Journey»*. — [Jelektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/prezident-kazahstana-vystupil-na-onlain-konferencii-artificial-intelligence-journey
13. Afanas'eva E. *Avtorskoe pravo v jepohu iskusstvennogo intellekta //Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2020. – №. 6. – S. 59-66.
14. Hazucha B. *Artificial Intelligence and Cultural Production: Possible Impacts on Creativity and Copyright Law //Available at SSRN 4028106*. – 2022, Available at SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4028106, access date: 23.08.2023.
15. Guadamuz A. *Do androids dream of electric copyright? Comparative analysis of originality in artificial intelligence generated works //Intellectual prop-erty quarterly*. – 2017(2), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2981304>, access date: 23.08.2023.
16. Guadamuz A. *Artificial intelligence and copyright // WIPO. 2017 [Electronic resource] – Access mode: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html*, access date: 26.03.23.
17. Yoon B. *A Comparative Study of the Copyright Laws for Artificial In-telligence in the UK and Korea //Comparative Law Review*. – 2022. – Volume 28. – PP. 281-314.
18. Zurth P. *Artificial Creativity? A Case Against Copyright Protection for AI-Generated Works //UCLA JL & Tech*. – 2020. – T. 25. – PP.1-17.
19. Abbott R. *I Think, Therefore I Invent: Creative Computers and the Fu-ture of Patent Law // B.C. L. REV.* – 2016. – Volume 57. – PP.1079-1126.
20. Denicola R. C. *Ex machina: copyright protection for computer generat-ed works //Rutgers UL Rev*. – 2016. – Volume 69. – PP. 251-287.

ДЕТЕКТИВ - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘДЕБИ ЖАНР РЕТІНДЕ: ҚОРҒАУ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өмірәлі Шакарапұлы Жалаири

Қонаев университетінің ректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz

Айжан Амангелдіқызы Амангелді¹

Заң ғылымдарының докторы, Қонаев университетінің азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, М. Есболатов атындағы ҚР ПМ Алматы академиясының Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ғылыми және ғылыми-техникалық қызметінің аккредиттелген сарапшысы; Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Мақала детектив жанрын авторлық құқық объектісі және әдеби жанр ретінде зерттеуге, сондай-ақ қорғау қабілеттілігі критерийлерінің проблемасына арналған.

Қазақ әдебиетінде детектив жанры кең таралмағандықтан, ғылыми тұрғыда қалың оқырман тарапынан қызығушылық туғызады. Сонымен қатар, шығармашылық зияткерлік қызметтің нәтижесі, авторлық құқық объектісі болып табылады.

Мақалада әдеби туындының ерекшеліктеріне талдау жасалып, қазақстандық және шетелдік авторлардың ғылыми көзқарастары келтірілген.

Алайда кез-келген туындыны авторлық құқық объектісі деп тануға болмайды, авторлық құқық объектісі деп тану үшін объектінің қорғауға қабілеттілігін айқындайтын белгілері болуы тиіс.

Туындылардың қорғау қабілеттілігі өлшемдерін айқындау туындыны құқықтық қорғауға жатады деп тануда маңызды болып табылады. ҚР заңнамасымен қорғау қабілеттілігі өлшемдері болып туындылардың шығармашылығы мен нысаны танылады.

Мақалада туындылардың мақсаты, мазмұны, қадір-қасиеті, сондай-ақ оларды білдіру тәсілдері мен нысандары туралы түсінік беріледі.

Заң әдебиетінде қорғауға қабілеттілік критерийлерін зерттеудің түрлі көзқарастары бар: шығармашылық, жаңашылдық, шынайылық және тағы басқалар. Шетелдік тәжірибеде біржақты пікір жоқ, АҚШ-та креативтілік деңгейі критерий ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытта шығармашылық сипаты елеусіз туындыларды қорғаудың төменгі деңгейін анықтау тұжырымдамасы барған сайын назар аударуда.

Қазақстан Республикасының сот тәжірибесі дауларды шешуде материалды алу үшін авторлық сараптама және шығармашылық нәтижелердің сәйкестігі сияқты құралдарды пайдалана отырып, шығарманың шығармашылық сипатының, авторлық құқық Копирайт белгісінің болуын анықтау тәсілін ұстанады.

Туындыларды қорғау қабілеттілігі критерийлерін белгілеу тәжірибелік сипатқа ие өзекті мәселе болып табылады және оны шешу авторлық құқықты қорғауды пайдалана алатын туындыларды анықтау үшін қажет.

Түйін сөздер: детектив, жанр, әдебиет туындысы, қорғалу, шығармашылық, зияткерлік меншік, авторлық құқық.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ДЕТЕКТИВ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР В СИСТЕМЕ ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОХРАНОСПОСОБНОСТИ

Жалаири Өмірәлі Шакарапұлы

*Ректор Университета Кунаева, доктор юридических наук, профессор,
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz*

Амангельды Айжан Амангельдықызы

*Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин
Университета Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра
Академии МВД РК, аккредитованный эксперт научной и научно-технической
деятельности Министерства науки и высшего образования РК;
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru*

***Аннотация.** Статья посвящена исследованию детектива как литературного жанра как объекта авторского права и проблеме критериев охраноспособности.*

Детектив в казахстанской литературе не получил широкого распространения, и от того, вызывает научный интерес. Вместе с тем, является результатом творческой интеллектуальной деятельности, объектом авторского права.

В статье дан анализ особенностей литературного произведения, приведены точки зрения казахстанских и зарубежных авторов.

Однако не каждое произведение может быть признано объектом авторского права, для признания таковыми объект должен обладать определенными признаками, для того чтобы стать охраноспособным.

Определение критериев охраноспособности произведений является важным при признании произведения, подлежащим правовой охране. Законодательством РК признаются таковыми творчество и форма произведений.

В статье раскрыты понятия назначения, содержания, достоинства, а также способов и форм выражения произведений.

В юридической литературе представлены разные точки зрения к изучению критериев охраноспособности: творчества, новизны, оригинальности и прочее. Отсутствует единство мнений и в зарубежной практике, в США в качестве критерия рассматривают уровень креативности. В настоящее время все больше привлекает к себе внимание концепции определения нижнего уровня охраноспособности, отличающий произведения с незначительным уровнем творческого характера.

Судебная практика РК при разрешении споров придерживается подхода определения наличия творческого характера произведения, знака Копирайт, используя такие инструменты как автороведческая экспертиза на предмет заимствования материала и совпадения творческих результатов.

Установление критериев охраноспособности произведений является актуальной проблемой, которая имеет практический характер, и ее разрешение необходимо для того, чтобы определить, какие произведения могут пользоваться авторско-правовой охраной.

***Ключевые слова:** детектив, жанр, произведение литературы, охраноспособность, творчество, интеллектуальная собственность, авторского право.*

DETECTIVE AS A LITERARY GENRE IN THE SYSTEM OF COPYRIGHT OBJECTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF DETERMINING THE PROTECTION CAPACITY

Zhalairi Omirali Shakarapuly

*Rector of Kunaev University, Doctor of Law, Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan,
e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz*

Amangeldy Aizhan Amangeldykyzy

Doctor of Law, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of Kunaev University, researcher of the Research Center of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, accredited expert of scientific and scientific-technical activities of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan; Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Abstract. *The article is devoted to the study of the detective as a literary genre as an object of copyright and the problem of criteria of protection.*

The detective in the Kazakh literature has not been widely distributed, and therefore arouses scientific interest. At the same time, it is the result of creative intellectual activity, the object of copyright.

The article analyzes the features of the literary work, presents the points of view of Kazakhstani and foreign authors.

However, not every work can be recognized as an object of copyright, in order to be recognized as such, the object must have certain characteristics in order to become protectable.

Determining the criteria for the protectability of works is important when recognizing a work as subject to legal protection. The legislation of the Republic of Kazakhstan recognizes creativity and the form of works as such.

The article reveals the concepts of purpose, content, dignity, as well as ways and forms of expression of works.

The legal literature presents different points of view to the study of the criteria of protectability: creativity, novelty, originality, etc. There is no unity of opinion in foreign practice, in the USA the level of creativity is considered as a criterion. Currently, the concept of determining the lower level of protection capacity, which distinguishes works with an insignificant level of creative character, is increasingly attracting attention.

The judicial practice of the Republic of Kazakhstan in dispute resolution adheres to the approach of determining the existence of the creative nature of the work, the Copyright mark, using such tools as an author's expertise for borrowing material and coincidences of creative results.

The establishment of criteria for the protection of works is an urgent problem that has a practical nature, and its resolution is necessary in order to determine which works can enjoy copyright protection.

Keywords: *detective, genre, work of literature, protectability, creativity, intellectual property, copyright.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_158

Кіріспе

Еліміздің қазіргі даму кезеңінде авторлық құқық саласындағы проблемалар реттелмей назардан тыс қалып отыр. Авторлық құқық объектілері интеллектуалдық қызметтің нәтижесі бола отырып, материалдық емес объектілер санатына жатады. Олар ерекше құқықтарды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтайтын идеалды және рухани табиғатымен сипатталады [1].

Адамдардың зияткерлік әлеуетін іске асыру нәтижесінде ғылым, әдебиет және өнердің жаңа туындылары жасалады. Бұл мақалада әдебиет туындыларына, атап айтқанда детектив жанрына назар аударғым келеді. Қазақстанда бұл категория толығымен кең таралмаған, сондықтан ғылыми қызығушылық туғызады.

Әдістер мен материалдар

Мақала диалектикалық, формальды-логикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, техникo-заңи сияқты ғылыми танымның жалпы және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып дайындалған.

Нәтижелер мен талдаулар

Кемел Тоқаев қазақ әдебиетінде детектив жанрының негізін салушы, ол қалың оқырманға «Ұшқын», «Жұмбақ із», «Олар қоныстанған жер» және т.б повестер мен әңгімелердің авторы ретінде өз еңбектерінде өткір де тартымды сюжеттерімен және ондағы көтерілген сауалдарымен оқырмандар арасында қызу пікір тудырды [2].

М.Н. Шәкиев жазушының шығармаларын зерттеуде Кемел Тоқаевтың сол кезде

көпшілік байқамайтын, мән бермейтін мінез-құлық қасиеттері ашылып, образ жаңа туындылармен үндескендей әсер алғандығын жасырмайды. Кемел Тоқаев – атақты жауынгер, жазушы. Рухани қазынамызға үлкен үлес қосты. Жазушының өнегелі өмір жолы, қажырлы еңбегі, адами қасиеттері үлгі алуға тұрарлық. Ал оның шығармалары Қазақ әдебиеті тарихында өлмес мұраға айналды.

Өткен ғасырдағы тұлғалардың ел, Отан игілігі жолындағы адал, жанкешті еңбегін өкінішке орай, шынайы бағалай алмай келеміз [3].

Автор жинаған материалдар әйгілі қазақстандық кинорежиссер Шәкен Айманов түсірген «Атаманның ақыры» фильміне негіз болып, кеңестік киноның қазынасына енді [4].

Ал мұның бәрі шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижесі, демек, авторлық құқық объектісі болып табылады.

Зияткерлік меншік объектілерінің идеалдылық, материалдық емес сипаттағы, ерекше құқықтық қорғалуы және объективті түрде бейнеленуі сияқты қасиеттері бар деп танылады.

Алайда, зияткерлік меншік объектілерінің басым бөлігінде, атап айтсақ, Қазақстан Республикасының заңнамасында, оның ішінде Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы ғылымында, әдеби шығармаларды талдауға және жанрларды зерттеуге тиісті көңіл бөлінбейтінін айта кеткен жөн.

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері материалдық емес объектілер санатына жатады. Объектілердің идеалды және рухани табиғаты ерекше құқықтарды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтайды.

Интеллектуалдық белсенділікті жеке тұлғалардың интеллектуалдық әлеуетін жүзеге асыру процесі ретінде ұғыну қажет, оның нәтижесі теориялық немесе қолданбалы сипатта болуы мүмкін жаңа білім болып табылады.

Кең мағынада, адамның интеллектуалдық әрекеті – адамның алған ақпаратты пайдаланудағы ақыл-ой қабілетімен байланысты психикалық, шығармашылық әрекеттің бір түрі. Адамның интеллектуалдық әрекеті оның жеке ақыл-ой қабілеттерінің көмегімен пайдаланатын білімдері мен басқа ақпараттарға негізделеді [5, 694 б.].

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері - бұл ақыл-ой, шығармашылық әрекеттің нәтижесі, мұнда материалдық емес объектіні қорғауды қамтамасыз ету үшін ойды объективті формаға келтіру маңызды орын алады [1]. Әрине, зияткерлік меншік объектілерінің азаматтық құқықтардың басқа объектілеріне тән емес өзіндік сипаттамалары бар, мысалы, олардың материалдық емес сипаты мен идеалдылығы.

Әдеби туынды дегеніміз не?

Әдебиет және өнер туындыларын қорғау туралы Берн конвенциясының 2-бабының (1) тармағына сәйкес «Әдеби және көркем туындылар» термині қандай тәсілмен және қандай түрде берілгеніне қарамастан әдебиет, ғылым және өнер саласындағы барлық туындыларды қамтиды, атап айтқанда: кітаптар, кітапшалар және басқа да жазбаша туындылар; дәрістер, үндеулер, уағыздар және басқа да осы тектес туындылар; драмалық және музыкалық-драмалық туындылар; хореографиялық туындылар және пантомималар; мәтіні бар немесе мәтіні жоқ музыкалық шығармалар; кинематографиялық туындылар, бұларға теңестірілетін, кинематографияға орайлас тәсілмен берілген туындылар; суреттер, кескіндеме, сәулет, мүсіндеме, графика және литография туындылары; сурет туындылары, оларға орайлас әдістермен жасалған туындылар теңгеріледі; географияға, топографияға, саулетке немесе ғылымға жататын қолданбалы өнер туындылары; безендірулер/географиялық қарталар, жоспарлар, нобайлар мен пластикалық туындыла².

Берн конвенциясының мәтінінен конвенцияда тек туындылардың тізімі ғана берілгенін көруге болады.

Ұлыбританияның авторлық құқық, өнеркәсіптік үлгілер және патенттер туралы Заңына сәйкес (1988), «әдеби туынды» термині драмалық немесе музыкалық туындылардан басқа, жазбаша, ауызша немесе ән түрінде болатын және сәйкесінше мыналарды қамтитын кез келген туындыны білдіреді:

(a) кесте немесе жинақ, <...>

(b) компьютерлік бағдарлама [және

(c) компьютерлік бағдарлама үшін алдын ала жобалау материалы]³.

Осылайша, Ұлыбритания заңы әдеби туындының түсінігіне кеңірек қарастырады.

² Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений (измененная 28 сентября 1979г. (Официальный перевод) // <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283702>. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

³ Ұлыбританияның авторлық құқық, өнеркәсіптік үлгілер және патенттер туралы Заңы (1988 год) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30971220&pos=1;-15#pos=1;-15&doc_params. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

С.А. Судариков туындыларды талдай отырып, әдеби туындыларды материалдық ортада бейнеленген көркемдік, публицистикалық және қолданбалы сипаттағы туындылар деп есептейді. Автордың ойынша, әдеби туындылар тек көркем әдебиет туындыларын қамтиды деп есептемеу керек. Әдеби туындыларға әдеби сценарийлер, либреттолар, мәтіндер мен ноталар, газет-журналдағы мақалалар, күнделіктер, хаттар, т.б. жатады. Автор ғылыми, ғылыми-көпшілік, танымдық бағыттағы, материалдық ортада бейнеленген жазба жұмыстарын ғылыми еңбектерге жатқызады [6, 62-66 б.].

Д.А. Братусь әдеби туындылардың келесідей ерекшеліктерін анықтайды:

- 1) көркем ойдың болуы;
- 2) идея мен форманың бір мезгілде болуы;
- 3) мазмұнның тұтастығы;
- 4) құрылымдылық,
- 5) минималды резервтеу,
- 6) шындық пен қиялдың бірлігі;
- 7) көркемдік техниканың болуы [7, 218-220 б.].

Д.А. Братусь, «әдеби туынды» ұғымы тек көркем шығармаларды: 1) поэма, 2) өлең, 3) повесть, 4) авторлық ертегі (яғни халық шығармаларына қатысы жоқ ертегі, өнер), 5) көркем роман, 6) проза, 7) эпопея, 8) басқа да көркем шығармаларды қамтуы керек деп санайды [7, 221 б.].

Детектив жанрын көркем туынды ретінде танудың барлық критерийлеріне сай келетіндіктен әдеби туындылар қатарына қосу керек деп есептейміз.

Зияткерлік меншік объектілері материалдық емес және идеалды сипатқа ие, олар адам шығармашылығының нәтижесі, рухани және құнды қасиеттердің көрінісі екендігін білдіреді. Бұдан шығатыны, кез-келген туындыны авторлық құқық объектісі деп тануға болмайды, олай деп тану үшін объект қорғау қабілеттілігіне ие қандай да бір белгіге ие болуы тиіс.

Сондай-ақ, «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 8 бабына сәйкес, мыналар авторлық құқық объектілері болмайды:

- 1) ресми құжаттар (заңдар, сот шешімдері, заң әкімшілік, сот сипатындағы және дипломатиялық сипаттағы өзге де мәтіндер), сондай-ақ олардың ресми аудармалары;
- 2) мемлекеттік нышандар мен белгілер

(жалаулар, елтаңбалар, ордендер, ақша белгілері және өзге де мемлекеттік нышандар мен белгілер);

3) халық шығармашылығы туындылары;

4) оқиғалар мен фактілер туралы ақпараттық сипаттағы хабарлар⁴.

Осылайша, туындыны құқықтық қорғауға жатады деп тану кезінде туындыларды қорғау критерийлерін анықтау маңызды болып табылады.

«Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 6 бабының 1 тармағына сәйкес авторлық құқық мақсатына, мазмұны мен маңызына, сондай-ақ берілу әдісі мен нысанына қарамастан, шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын ғылым, әдебиет және өнер туындыларына қолданылады⁵. Авторлық құқық заңында шығармашылыққа не жататынын анықталмаған.

Оқу әдебиетінде шығармашылық - адамның бар қабілеттеріне, қоршаған шындықты қабылдауына және алған біліміне сүйеніп отырып, жаңа идеяларды, бейнелерді, ұсыну формаларын, әртүрлі мәселелердің шешімдерін, өз ойын білдіретін және адамның сезімдері мен көңіл-күйлері туралы психикалық әрекеттің ерекше түрі. Шығармашылықтың нәтижесі әрқашан жаңа дүниеге айналады, бұрынғыдан өзге бір түрімен (маңызды және елеусіз) ерекшеленеді. Бұл жағдайда шығармашылық күрделі қатаң сипатқа ие болады [5, 694 б.].

Ю.Л. Косякованың пікірінше, шығармашылық қызмет - ақыл-ой, ойлау немесе басқаша айтқанда, зияткерлік, идеалды бейнелерді жасауға қабілетті қызмет түрі болып табылады [8, 165 б.]. Шығармашылықты субъективті санат болып табылады деген ұстаныммен келісеміз.

Сот практикасында сондай-ақ шығармашылық қорғау қабілетінің өлшемі болып табылатын тәсіл қолданылады. Мысалы, Б. авторлық құқықты бұзғаны үшін зиянды өтеуді өндіріп алу туралы талап арызбен соқа жүгінеді. Талап қоюға оның «Огни Мангыстау» газетінде отыз мақала дайындап жариялауы түрткі болған. Мақалалар жарияланғаннан кейін Талап қоюшы мақала жариялаушы ретінде М. жеке кәсіпкерлігі болып табылатын «К» журналының бірнеше нөмірлерінен тауып алады. Мақалалар автордың келісімінсіз және қаламақы төлен-

⁴ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798&pos=203;-34#pos=203;-34&sdoc (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

⁵ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

бей жарияланған. Жауапкер М., талап қоюға қарсылық білдіріп, дау шыққан мақалалардың ақпараттық жанрға жататындығын, сондықтан авторлық құқық объектісі болып табылмайтынын алға тартады. Талап қоюшы өз жұмысын газет редакторларының нұсқауы бойынша жүзеге асырғандықтан, бұл жағдай, М.-ның пікірінше, Б.-ның авторлығын жоққа шығарады. Сот талап арызды қанағаттандырады, себебі, Б.-ның отыз мақаласы авторлық құқық объектісі болып табылады деп санайды, өйткені олар жазылған ақпараттық жанр журналисттен арнайы білімді талап етеді және фактілерді баяндау емес, он бір пікірден, мәлімдемелерден, өз ұстанымынан және қамтылған оқиғаларға деген көзқарасынан тұратын шығармашылық жұмыс болып табылады [9, 34 б.].

Туындылардың мақсатын, мазмұнын, артықшылықтарын, сондай-ақ әдістері мен формаларын толығырақ қарастырсақ.

Авторлық құқық объектілерінің ғылыми тұжырымдамасын жасауға үлкен үлес қосқан А.П. Сергеев, ол әдебиет пен өнер теориясында шығарманың элементтерін ажыратады. Олардың қарыз алуы пайдаланушыға ешқандай міндеттеме жүктемейді, яғни бұл авторлық құқықты бұзу болып табылмайды. Шындығында, бір тақырыпта, бір материалда кез-келген сан шығарма тудыруы әбден мүмкін, авторларға ұсынылған оқиғаларды, кейіпкерлерді, олардың іс-әрекеттерін, т.б. ұқсас интерпретация беруге ешкім тыйым салмайтыны анық [10, 158 б.].

Айта кету керек, А.П. Сергеевтің жұмыстардың негізгі элементтеріне деген көзқарасының зияткерлік меншік құқығы теориясы үшін тұжырымдамалық маңызы бар. Авторлық құқық объектілерін анықтау кезінде туындының мазмұнына оның атауы сияқты элементі де кіреді. Дегенмен, ғалымның пайымдауынша, егер атау түпнұсқа болса, ол құқықтық қорғауды талап етеді. Одан әрі автор туындының бейнелері мен тілін туындының «заңдық маңызы бар» (қорғалған) элементтері деп санайды. Көркем образ деп шындықты бейнелеу және суретшінің өнерге тән ойлары мен сезімдерін білдіру формасы түсініледі.

А.П. Сергеев авторлық құқық ғылымында суретші жасаған бейнелер шығармашылық қызметтің нәтижесі болып табылатын және оны жасаушының даралығын көрсететін-

діктен, оның құқықтық қорғауға ие болатын шығарманың ішкі формасы деп аталатындығын көрсетеді. Шығарманың бейнелеріне жаңа сыртқы пішін берілген жағдайда, жаңа, шығармашылық тұрғыдан дербес жұмыс жасау үшін алуға болады деп есептеледі.

Бұл ретте заң туындының түпнұсқасы авторының міндетті келісімін және сәйкестік көзін көрсетуді талап етеді. А.П. Сергеев көзқарасынша, бөлетін келесі элемент - бұл шығарманың тілі, ғалым авторға тән көркемдік бейнелерді жасаудың құралдары мен әдістерін түсінеді. Басқаша айтқанда, туындының тілі – автор қолданатын бейнелі және мәнерлі құралдардың жиынтығы. Туындының тілі дереккөзді көрсету арқылы дәйексөз қолдану жағдайында сәйкестікке ұшырамауы тиіс [10, 159 б.].

Осылайша, әдеби туындыны бағалау кезінде шығарманың элементтерін талдауға назар аудару керек, себебі, бұл қорғалатын туындыны «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңына сәйкес авторлық құқық объектісі болып танылмаған нәтижелерден ажыратуға мүмкіндік береді.

Ғылым, әдебиет және өнер туындылары – олардың сыртқы келбеті мен материалдың ішкі ұйымдастырылуының үйлесімі болып табылатын нысанның айрықша белгісі болып табылатын шығармашылық қызметтің нәтижесі. Әдеби, музыкалық шығарма немесе бейнелеу өнерінің туындысы болсын, олардың нысаны әрқашан бірдей. Бұл бірегей, сондықтан түпнұсқаның авторын есепке алмағанда, оны басқа адам жасай алмайды немесе тіптен қайталай алмайды [5, 723 б.]. Яғни, ғылым, әдебиет және өнер туындыларында объективтіліктің белгілері (қорғау қабілеттілігі критерийлері) болуы тиіс, жаңашылдық пен бірегейлік (бірегейлік), сонымен қатар авторлық құқық объектілері ретінде танылу үшін шығармашылық жұмыстың нәтижесі болуы қажет.

Авторлық құқықтың объектісі тұтас туынды ғана емес, оның бір бөлігі де болуы мүмкін, бұл «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 6-бабының 3-тармағында көрсетілген, оған сәйкес Заңның осы бабының 1-тармағында аталған белгілері бар және дербес қолдануға болатын туынды бөлігі (оның атауымен, кейіпкерлердің атауларымен қоса) авторлық құқық объектісі болып табылады⁶.

Авторлық құқық объектілерін қорғаудың

⁶ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-1 Заңы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

сөзсіз шарты мен критерийі жаңалық болып табылады, тек бірінші рет жасалған авторлық құқықпен қорғалатын объектілер ғана құқықтық қорғауға жатады. Бір сөзбен айтқанда, авторлық құқық объектілері болып тұңғыш рет жасалған ғылым, әдебиет және өнер туындылары табылады.

А.В. Кашанин авторлық құқық логикасы заңды құрылым ретінде туындының нысаны мен мазмұны туралы доктринаны қорғалатын туындылардың (шығарма элементтерінің) шеңберін анықтау мақсатында жеткіліксіз дәлдікпен сипаттайды деп санайды. Алайда, әрбір нақты жағдайда авторлық құқықпен қорғалатын туындыны (не оның элементін) қорғалмайтын зияткерлік өнімдерден, сондай-ақ өзге де күзет жүйелерімен қорғалатын нәтижелерден ажырату міндетін тиімді шешуі, сондай-ақ, оны жою мүмкіндігі көбінесе авторлық құқықтың логикасына сүйене отырып, шығарманың шығармашылық сипатының бірыңғай критерийін қалыптастыру мәселесін авторлық құқықтың ұлттық доктринасында қаншалықты шеше алғанына байланысты [11].

А.Ю. Копылов, зияткерлік қызметтің белгілі бір нәтижесін авторлық құқықты қорғау объектісі ретінде шығармаға жатқызу үшін бағалау кезінде жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін де, жеке ерекшеліктерін де ескеруге мүмкіндік беретін күрделі субъективті-объективті критерийді басшылыққа алу керек, жеке шығармашылығынан көрінеді деп есептейді [12, 60 б.].

Осылайша, авторлардың пікірі қорғауға қабілеттілік критерийлерін жан-жақты зерттеуге бағытталған.

Әдеби туындыларды қорғау критерийлерін анықтау туындыға қатысты дауларды шешу, ол туындының авторлық құқық объектісі ретінде танылатын-танылмайтындығы анықталуымен маңызды болып табылады, өйткені анықтайды. Қазіргі уақытта заңнама туындының шығармашылық сипаты мен нысанын ғана ескереді.

Авторлық құқық дауларын қарау кезінде қазақстандық соттар туындының екі критерийге сай болуын заңда реттейтінін негізге алады: біріншісі – шығармашылық қызметтің нәтижесі болуы және екіншісі – объективті нысанда көрсетілуі тиіс, демек, шығармашылық критерийі. сот төрелігін жүзеге асыру кезінде ескеріледі.

Сот ұстанымы, мысалы, журналистің репортажы, сюжеті, мақаласы және басқа да жұмыстары ақпараттық сипатта болса да, егер авторға жаңа, бірегей туынды жасауға

мүмкіндік берген шығармашылық элементі болса, онда фактілерді әдеттегі растау емес, туынды деп танылуы мүмкін екендігін негізге ала алады [9, 78 б.].

Шынайылық критерийі көбінесе пікірталас тақырыбы болып табылады. Мысалы, Жоғарғы Соттың әйгілі шешімінде Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co. , бұл XX ғасырда АҚШ-та авторлық құқықты дамыту тұрғысынан маңызды деп саналады [13]. Даудың мәні телефон нөмірлерінің жиынтық анықтамалығын жариялаған Feist Publications, Inc. компаниясының Rural Telephone Service Co телефон компаниясы құрастырған басқа анықтамалық бөлігінің сәйкестігі болды. Сонымен қатар, сәйкестігі бар анықтамалық осы түрдегі басылымдар үшін әдеттегі жазылушыларды жіктеу критерийлерін қолдана отырып, стандартты схема бойынша құрастырылған.

Жоғарғы Сот жұмыстарды қорғау шарттары мен құқықтық қорғау көлемі туралы екі іргелі мәселені шешуге тиіс болатын. Жоғарғы Соттың шешімі негізінен авторлық құқық жүйесінің негізгі ұстанымдарынан бас тартуды қамтыды: креативтік теориясы толық қолдау тауып, ал, а доктрина sweat of the brow доктринасы теріске шығарылды. Дербес шығармашылық қызмет зияткерлік өнімге монополия беруді өздігінен қаржыландыруға қабілетсіз екені анықталды, өйткені тұтастай алғанда зияткерлік қызметтің нәтижесі де, оның жекелеген элементтері де бірегей болып қалуы және жалпыға қолжетімді материал болуы мүмкін. Бұл, ең алдымен, қарапайым фактілерге, сондай-ақ авторы жоқ, тек зияткерлік өнімді жасаушы ғана ашқан және қарызға алатын принципті қайталанатын идеялар мен оларды білдірудің стандартты нысандарына қатысты. Осыдан американдық авторлық құқық жүйесі үшін екі маңызды нәтиже шығады. Біріншіден, авторлық құқықты басқа зияткерлік өнімдерге тәуелсіз жасалған (яғни көшірілмеген) ғана емес, сонымен қатар белгілі бір шығармашылық деңгейі бар туындылар ғана пайдаланылады. Жоғарғы Соттың пікірінше, шығармашылық автордан өзінің ерекше субъективті қалауын, эстетикалық талғамын, шығармашылық шешім қабылдау қабілетін көрсетуді талап ететін шығарманың нысанын сипаттайды, сондықтан бұл ерекше және күтпеген жағдай. Бұл авторлық құқықты қорғаудың көлемін анықтайды. Жоғарғы Сот атап өткендей, авторлық монополия туындының қорғаудың көрсетілген критерийлеріне сәйкес келмейтін элемент-

теріне таралмайды. Туындыларды құқықтық қорғау жан-жақты емес, тек бастапқы элементтерге ғана таралады [14].

Осылайша, түпнұсқалық критерийді қолдана отырып, авторлық құқықты қорғау бір мезгілде шығармашылықтың нәтижесі болып табылатын түпнұсқа емес, шығармашылық емес мазмұны бар туындыларды жоққа шығаруы мүмкін.

Қазіргі уақытта қорғаныстың төменгі деңгейін анықтау тұжырымдамасы барған сайын назар аударуда. Шығармашылық деңгейі төмен жұмыстарды ажырататын қызықты тәсіл.

Түрлі жұмыстарды шығармашылықтың елеусіз деңгейімен сипаттауға болады деп саналады. Атап айтқанда, оларға көптеген каталогтар, жарнамалық брошюралар мен ұрандар, қозғалыс бағыттарының сипаттамасы, әр түрлі сәндік-қолданбалы бұйымдар (жиһаз, шамдар, сәнді киімдер және т.б.), географиялық карталар мен жоспарлар, көптеген жинақтар (мысалы, телефон анықтамалары) жатады. Сонымен қатар, шығармашылықтың елеусіз деңгейі көптеген компьютерлік бағдарламалар мен деректер қорына, эстрадалық музыкалық өнімдерге, телебағдарламаларға және бірқатар ғылыми өнер туындыларына (әр түрлі техникалық схемалар мен сызбалар) тән. Айта кетейік, бүгінгі күні бұқаралық өнер логикасы көптеген шығарма түрлерінің форматын стандарттауды анықтайды, бұл олардың шығармашылық сипаттағы деңгейінің төмендеуіне әкеледі [14].

Бүгінгі таңда Еуропада туындының өзіндік ерекшелігін талап етуден бас тарту, авторлық құқық объектілерін кеңейту, инвестицияларды қорғау функциясын күшейту және сәйкесінше авторлық құқықты үнемдеу, түпнұсқа және түбегейлі қайталанатын зияткерлік өнімдер үшін бірыңғай құқықтық режимді қалыптастыру әрекеттері бағытында кері қозғалыс байқалады. Алайда, ұсынылғандай, копирайт жүйесі тетігінің негізгі элементтерінің рецепциясы АҚШ-та осы жүйені практикалық қолдану тәжірибесін талдаумен және тиісінше америкалық құқық қолданушыны оны жеткілікті тиімді емес деп тануға және авторлық монополия саласынан жалпыға бірдей қолжетімді зияткерлік өнімдерді алып тастай отырып, қорғау қабілеттілігі стандартын арттыруға мәжбүрлеген негіздермен сүйемелденуі тиіс [14].

Осылайша, туындыларды қорғау қабілеттігі критерийлерін анықтау практикалық сипаттағы өзекті мәселе болып табылатыны және оның шешімі қандай шығармалардың

авторлық құқық қорғауына ие бола алатынын анықтау үшін қажет екені белгілі болды. Қазіргі уақытта авторлық құқық объектісі ретінде танылмайтын объектілердің тізбесін жай ғана анықтау жеткіліксіз екені анық, өйткені, сот тәжірибесі көрсеткендей, тіпті ақпараттық хабарламалардың да шығармашылық сипатқа ие екендігін көруге және сол арқылы оларға құқықтық қорғауды кеңейтетінін байқауға болады. Демек, туындыларды қорғау қабілеттілігі критерийлеріне жаңаша қараудың уақыты жетті.

Детектив жанрындағы шығармаға қатысты дауларға қатысты қазақстандық сот тәжірибесінің бір мысалын қарастырайық.

Алматы қаласы Алмалы ауданының № 2 аудандық соты азаматтық істі Талап қоюшы А.М.-ның талап арызы қаралды, талап қоюдың мәні бойынша Талап қоюшы соттан Жауапкерлерге фильмнің 3, 6, 8-сериялары сценарийлерін жазу кезінде оның кітабын пайдалану фактісін көпшілік алдында мойындауға міндеттеуді, Талап қоюшы сценарийлер мен кітаптың салыстырмалы талдауы Жауапкерлердің оқиғалар мен фактілерді кітаптан оның келісімінсіз алғанын көрсететінін дәлелдей отырып, авторлық құқықтарды бұзғаны үшін өтемақы өндіріп алуды, сценарийлер мен кітаптардың салыстырмалы талдауы жауапкерлердің оқиғалар мен фактілерді кітаптан өзінің келісімінсіз алғанын көрсетіп, моральдық зиянның өтемақысын өндіріп алуды сұрайды.

Талап қоюшы А.М. 2020 жылы Павлодар қ. «Баспасөз үйі» ЖШС-нен шығарылған «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» атты (бұдан әрі - кітап) кітаптың авторы болып табылады.

2021 жылы YouTube және Aitube бейнехостингтерінде (1,3,5,6,8 серияларында) режиссері және сценаристі А.А., ал, (1,3,5,6,8 серияларында) сценаристі С.В. және (1,3,5,6 сериялында) сценаристі Ә.Ә. болып табылатын, «5:32» деген атаумен (бұдан әрі - фильм) веб-сериал көрсетілді.

Жауапкерлер кітапта жазылған фактілер мен мән-жайлар авторлық құқық объектілері болып табылмайтындықтан, талап қою дәйектері негізсіз екендігін дәлелдей отырып, қылмыс туралы мәліметтер ақпараттық сипатта болатындығын және авторлық құқықпен қорғалмайтындығын негізге ала отырып, талапты қанағаттандырмауды сұрады.

А.М.-нің «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» атты кітабы Қазақстан Республикасының аумағында әртүрлі уақыт кезеңдерінде жа-

салған ең жан түршігерлік және резонансты қылмыстардың жинағы болып табылады.

Бұл кітапты жазу барысында Талап қоюшының екі жыл бойы ПМ мен республика соттарының мұрағаттарын, қылмыстық істердің материалдарын зерттеу бойынша біршама жұмыстар атқарғаны анықталды. Сондай-ақ, кітапта қылмысты ашуға тікелей қатысқан бұрынғы тәртіп сақшыларының естеліктері де авторлық түсіндірме арқылы қолданылған.

Аталғандарды негізге ала отырып, сот А.М. кітабының материалдарды іріктеу және орналастыру бойынша шығармашылық еңбектің нәтижесін қамтитыны сөзсіз, демек, ҚР АҚ-нің 972-бабы 3-тармағының талаптарына жатады деген қорытындыға келеді.

Кітапта Азаматтық кодекстің 976-бабының талабына сәйкес авторлық құқықты қорғау белгісі болып табылатын Копирайт белгісі бар. Жауапкерлердің кітапты негізгі дереккөз ретінде емес, факт-чекинг (фактілерді тексеру) ретінде пайдаланғаны туралы дәлелдерін сот негізсіз және соттың назарына лайық емес деп таниды.

Бұдан бөлек, сотқа Жауапкерлер кітапты басқа ашық көздермен қатар пайдаланғандарын түсіндірді, ал, соттың пікірінше, олардың іс-әрекеттерінде Авторлық құқық туралы заңның 16-бабының талаптары бұзылмағандығын дәлелдей алмайды.

Сотта «Маньяк аңшылары» фильмінің 3, 6, 8 эпизодтарының, сондай-ақ «Маньяктер» кітабының 6-тарауының сценарийлерін зерделенді. Зерттеу барысында «Жүйесіз маньяк» 3-бөлімінің сюжеті толығымен («Талдықорған маньяк» тарауы, 376-бет) кітабынан алынғандығы анықталды. Бұл серияның сюжеттік желісі кітапта егжей-тегжейлі сипатталған оқиғаларды толық қайталайды, тіпті ең ұсақ бөлшектерге дейін (мысалы, машинаның капотындағы әйелдердің кеуделері және т.б.). 6, 8-серияларға келетін болсақ, онда оқиға желісі мен жекелеген бөлшектерде ұқсастық (аз дәрежеде) танылады.

Іс бойынша авторлық сараптама тағайындалды, сарапшының 2023 жылғы 23 қаңтардағы № 7855 қорытындысына сәйкес 3 сериялы кітап пен сценарий арасында 5 сәйкестік, кітап пен 6 серия арасында 3 сәйкестік, кітап пен 8 серия арасында 1 сәйкестік анықталды.

Жауапкерлер авторлық құқықты бұзушылықтардың жоқтығы туралы өз дәлелдерінде зияткерлік меншік құқығы саласындағы мамандар болып саналатын белгілі ғалымдардың сараптамалық қорытын-

дысына сілтеме жасайды, онда бірінші сұрақ қойылады - аудиовизуалды туындылар мен олардың сценарийлері контрафактілі, бұл А.М.-ның жеке мүліктік емес немесе мүліктік авторлық құқықтарын бұзады ма?

Нормативтік қаулының 23-тармағының талабына сәйкес туындылардың және (немесе) фонограммалардың контрафактілік даналарының ұғымы заңды болып табылады, сондықтан сарапшыға туындылардың немесе фонограммалардың жалған даналары туралы мәселені көтерудің қажеті жоқ. Осыған сүйене отырып, сот аталған қорытындыларға сыни көзқараспен қарап, оларды есепке алмаған.

Сонымен қатар, іс материалдарында фильм мен кітаптың сәйкестігіне талдау жүргізген Б.Б. есімді маманның қорытындысы берілген. Оның қорытындысына сәйкес, «5:32» веб-сериалының әрбір эпизодына сценарий жазу үшін авторларда маньяктар туралы қылмыстық істерден айтарлықтай базасы, куәлар мен куәгерлердің әңгімелері, сондай-ақ құқық қорғау органдарының кеңестері болуы тиіс. Алайда, БАҚ материалдарына берілген сілтемелерді пайдалана отырып, жобаның сценарийін жасап, сапалы режиссурасын жасау мүмкін емес. Жалғыз балама нұсқа - қылмыстық істер бойынша материалдар жинағы түріндегі дайын, жүйеленген және жақсы жобаланған дереккөздің болуы, онда да нақты үкімдер мен басқа да құжаттар болуы тиіс. Зерттеуге арналған жалғыз дереккөз ретінде оған тек А.М.-нің кітабы ұсынылғандықтан, дәл осы шығарма «5:32» веб-сериалының сценарийлерін қоса жазудың негізгі көзі болды деп есептейді.

Сарапшы тікелей және жанама сәйкестіктер кестесін келтіріп, оларға нақты жағдайларға сәйкес сипаттама бергендіктен және жауапкерлердің теріске шығарылмаған тарабы болғандықтан, сот бұл қорытындыны негізді және назар аударуға тұрарлық деп тапты.

Талап қоюшы тарап ҚР АПК-нің 73-бабы 1-тармағының 2-бөлігінің, сондай-ақ 65-бабының талаптарын бұзады деп санап, Жауапкерлер ұсынған дәлелдемелерден Алматы қалалық сотының 2001 жылғы 28 қыркүйектегі (қылмыскерлер тобына қатысты) үкімін және Алматы облысының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының 2011 жылғы (М. қатысты) үкімін алып тастау туралы өтініш білдірді.

Талап қоюшының дәйектері сот отырысында расталғанын ескере отырып, сот онда көрсетілген дәлелдерді негізді, ал өтінішхат қанағаттандырылуға тиіс деп таныды.

Осылайша, сот отырысында судья туындыны заңсыз пайдалану фактісі бар деген қорытындыға келді - А.М.Жалдиновтың «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» кітабы толығымен расталды.

Авторлық құқық объектісі болып табылатын кітапты Жауапкерлер сценарий жазуда автордың келісімінсіз пайдаланғандықтан, тиісінше Талап қоюшының авторлық құқықты бұзғаны үшін Жауапкерлерден өтемақы өндіріп алу туралы қойған талаптары негізді және қанағаттандырылуға жатады деп таныды.

Алайда сот талап қою талаптарын ішінара қанағаттандырды, себебі Талап қоюшы тараптан 15000 АЕК мөлшерінде мәлімделген өтемақы сомасы жеткілікті дәрежеде негізделмегеннендіктен, сондай-ақ, Талап қоюшының нақты шығындары туралы мәліметтері ұсынылмағандықтан, сот шешімнің негізділігі мен әділдігі өлшемдеріне сүйене отырып, авторлық құқықты бұзғаны үшін өтемақының мөлшерін 1000 АЕК мөлшерінде айқындау қажет деп санайды, бұл Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына бірлескен тәртіпте өндіріп алуға жататын 3 450 000 теңге сомасына баламалы болып табылады.

Сот «Авторлық құқық туралы» Заңның 15-бабы 1-бөлігі 1-тармағының ережелерін ескереді, оған сәйкес туындының авторы деп танылу құқығы және оны тануды, соның ішінде, егер іс жүзінде мүмкін болса, туынды кез келген жария пайдаланылған кез келген жағдайда оның даналарына автордың есімін тиісті түрде көрсету арқылы тануды талап ету құқығы (авторлық құқық) болып табылады. Заңның осы нормасын негізге ала отырып, «5:32» веб-сериясындағы «Жүйесіз маньяктың» 3-сериясын, «Адам жегіш Банданың» 6-сериясын, «Шалқардың үйлену тойы» 8 сериясын жазу кезінде аталған сериалдың титрларында заңды және негізделген осындай пайдалану фактісін есепке отырып, Жауапкерлер «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» кітабын пайдалану фактісін жария түрде тануға міндеттеу бөлігінде талап қою талаптары қанағаттандырылуға жатады.

Сот Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына моральдық зиянды өтеу есебіне өндіріп алуға жататын өтемақы мөлшерін айқындау кезінде, Талап қоюшының өзіне келтірілген моральдық зиянның ауырлығын

субъективті бағалауы ретінде назарға алса, Талап қоюшының моральдық зиян келтіру дәрежесін куәландыратын объективті деректер де, оған қатысты жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде туындаған зардаптардың ауырлығына осыған байланысты парасаттылық, әділеттілік және жеткіліктілік критерийлерін басшылыққа ала отырып, сот Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына 1 000 000 моральдық зиян үшін өтемақы өндіріп алу мүмкін және жеткілікті деп тапты⁷.

Айта кетейік, апелляциялық сатыда сот шешімі өзгеріссіз қалдырылды.

Осы мысалға сүйене отырып, келесідей қорытындыларды жасауға болады:

1. авторлық құқық объектісі деп тану үшін шығарманың шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатыны анықталуы тиіс;
2. Копирайт белгісі бар ма;
3. материалдың сәйкестігін анықтау үшін авторлық сараптама жүргізу қажет;
4. туынды шығарманың сәйкестігі мен туынды жұмыстың қайнар көзін талдау.

Қорытынды

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері - бұл ақыл-ой, шығармашылық әрекеттің нәтижесі, мұнда материалдық емес объектіні қорғауды қамтамасыз ету үшін ойды объективті формаға келтіру маңызды орын алады [1]. Әрине, зияткерлік меншік объектілерінің азаматтық құқықтардың басқа объектілеріне тән емес өзіндік сипаттамалары бар, мысалы, олардың материалдық емес сипаты мен идеалдылығы.

Қазіргі уақытта ҚР заңнамасына сәйкес туындының шығармашылық сипаты мен формасы қорғауға қабілеттілік критерийлері болып табылады. Шынайылық өлшемді қолдануға қатысты, бұл тәсіл сыни тұрғыдан бағалануы тиіс деп есептейміз, себебі авторлық-құқықтық қорғауды қолданумен шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын бірегей емес туындылар жоғалады.

Өз кезегінде детективтің негізінде жазылған баяндаудың ерекшеліктері мен көркемдік идея, біздің ойымызша, детективтік әдеби жанрды дербес деп тану үшін жеткілікті болып табылады, ал детектив жанры қорғауға қабілеттілік критерийлері сақталған жағдайда ғана Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілерінің жүйесіне енгізілуі тиіс.

⁷ Дело №7520-22-00-2/6831 от 28 февраля 2023 года // BESTPROFI Opensud.kz ақпараттық жүйесі (жүзінген күн 22.11.2023 жс.)

ӘДЕБИЕТ

1. Амангельды А.А. *Оборотоспособность прав в сфере интеллектуальной собственности* // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37906435&pos=6;-198#pos=6;-198&sdoc_params=text%3D%25D0%25B8%25D0%25B4%25D0%25B5%25D0%25B0%25D0%25BB%25D1%258C%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%258F%2520%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B8%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B4%25D0%25B0%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D37906435%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
2. *Мастер казахского жанра Кемель Токаев: книжная выставка* // <https://semylib.kz/?p=26363&lang=ru> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
3. Шакиев М.Н. *Наследие Кемеля Токаева и воспоминания современников* // *Известия Коми научного центра Уральского отделения Российской Академии наук.* -№ 1. – 2022. – С. 116-119.
4. К. Бердецкий. *Личность. Дипломат. Президент* // <https://z-taraz.kz/lichnost-diplomat-prezident/> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
5. *Российское гражданское право: Учебник: в 2 т. Т.1: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. личные неимущественные права* / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Статут, 2010. – 960 с.
6. Судариков С.А. *Право интеллектуальной собственности: учебник.* – М.: Проспект, 2009. – 368 с.
7. Братусь Д.А., Братусь Д.В. *Авторское право, смежные права правовая охрана средств индивидуализации: Практикум, статьи. Учебное пособие* / Под ред. Д.А. Братуся. – Алматы: Lex Analitik; Юрист, 2010. – 284 с.
8. Косякова Ю.Л. *Критерий творчества как признак объекта авторского права* // *Актуальные проблемы российского права.* - № 4. – 2009. - С. 163-171.
9. Алимбеков М.Т., Абдиев Ж.Н., Абдрасулова Г.Э. *Споры о праве интеллектуальной собственности: практическое пособие.* – Астана, 2010. – 251 с. // https://sud.gov.kz/sites/default/files/page_docs/spory_o_prave_intellektualnoy_sobstvennosti.pdf (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
10. *Гражданское право: учебник: в 3 т. Т. 3. 4-е изд., перераб. и доп.* / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – 784 с.
11. Кашанин А.В. *Развитие учения о форме и содержании произведения в доктрине авторского права проблема охраноспособности содержания научных произведений* // "Проблемы авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера. Сравнительно-правовое исследование": ГУ-ВШЭ "Консультант Плюс" // <https://www.hse.ru/data/827/937/1224/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%BE%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B5%20%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%201.doc> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
12. Копылов А.Ю. *Творчество как условие охраноспособности произведения* // *Имущественные отношения в РФ.* - № 12. - 2019. - С. 56-62.
13. *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co., 499 U.S. 340 (1991)* // <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/499/340/> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
14. Кашанин А.В. *Практика авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера в иностранных правовых порядках* // "Проблемы авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера. Сравнительно-правовое исследование": ГУ-ВШЭ "Консультант Плюс" // <https://www.hse.ru/data/518/449/1233/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B%202.doc> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)

REFERENCES

1. Amangeldy A.A. *Oborotosposobnost prav v sfere intellektual'noy sobstvennosti* // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37906435&pos=6;-198#pos=6;-198&doc_params=text%3D%25D0%25B8%25D0%25B4%25D0%25B5%25D0%25B0%25D0%25BB%25D1%258C%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%258F%2520%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B8%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B4%25D0%25B0%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D37906435%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&doc_pos=0 (zhügingen kün 22.11.2023 zh.)
2. *Master kazakhskogo zhanra Kemel' Tokayev: knizhnaya vystavka* // <https://semeylib.kz/?p=26363&lang=ru> // (jügingen kün 22.11.2023 j.)
3. Shakiyev M.N. *Naslediye Kemelya Tokayeva i vospominaniya sovremennikov* // *Izvestiya Komi nauchnogo tsentra Ural'skogo otdeleniya Rossiyskoy Akademii nauk.* -№ 1. – 2022. – S. 116-119.
4. K. Berdetskii. *Lichnost'. Diplomat. Prezident* // <https://z-taraz.kz/lichnost-diplomat-prezident/> (jügingen kün 22.11.2023 j.)
5. *Rossiyskoye grazhdanskoye pravo: Uchebnik: v 2 t. T.1: Obshchaya chast'. Veshchnoye pravo. Nasledstvennoye pravo. Intellektual'nyye prava. lichnyye neimushchestvennyye prava / Otv. red. Ye.A. Sukhanov.* – M.: Statut, 2010. – 960 s.
6. Sudarikov S.A. *Pravo intellektual'noy sobstvennosti: uchebnik.* – M.: Prospekt, 2009. – 368 s.
7. Bratus' D.A., Bratus' D.V. *Avtorskoye pravo, smezhnyye prava pravovaya okhrana sredstv individualizatsii: Praktikum, stat'i. Uchebnoye posobiye / Pod red. D.A. Bratusya.* – Almaty: Lex Analitik; Yurist, 2010. – 284 s.
8. Kosyakova YU.L. *Kriteriy tvorchestva kak priznak ob"yekta avtorskogo prava* // *Aktual'nyye problemy rossiyskogo prava.* - № 4. – 2009. - S. 163-171.
9. Alimbekov M.T., Abdiev Zh.N., Abdrasulova G.E. *Spory o prave intellektual'noy sobstvennosti: prakticheskoye posobiye, Astana, 2010. – 251 s.* https://sud.gov.kz/sites/default/files/page_docs/spory_o_prave_intellektualnoy_sobstvennosti.pdf (jügingen kün 22.11.2023 j.)
10. *Grazhdanskoye pravo: uchebnik: v 3 t. T. 3. 4-ye izd., pererab. i dop. / Pod red. A.P. Sergeyeva, YU.K. Tolstogo.* – M.: TK Velbi, Prospekt, 2006. – 784 s.
11. Kashanin A.V. *Razvitiye ucheniya o forme i sodержanii proizvedeniya v doktrine avtorskogo prava problema okhranosposobnosti sodержaniya nauchnykh proizvedeniy* // *"Problemy avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera. Sravnitel'no-pravovoye issledovaniye": GU-VSHE "Konsul'tant Plyus"* // <https://www.hse.ru/data/827/937/1224/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%BE%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B5%20%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%201.doc>. (jügingen kün 22.11.2023 j.)
12. Kopylov A.YU. *Tvorchestvo kak usloviye okhranosposobnosti proizvedeniya* // *Imushchestvennyye otnosheniya v RF.* - № 12. - 2019. - S. 56-62.
13. *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co., 499 U.S. 340 (1991)* // <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/499/340/>
14. Kashanin A.V. *Praktika avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera v inostrannykh pravoporyadkakh* // *"Problemy avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera. Sravnitel'no-pravovoye issledovaniye": GU-VSHE "Konsul'tant Plyus"* // <https://www.hse.ru/data/518/449/1233/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B%202.doc> (jügingen kün 22.11.2023 j.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНА ӨЗГЕРІСТЕР ҚАБЫЛДАУ ТҰРҒЫСЫНАН ТАБИҒИ РЕСУРСТАРҒА МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Айгуль Куанышевна Курманова

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының азаматтық, азаматтық-процестік заңнама және атқарушылық іс жүргізу бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының кандидаты; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Мақалада табиғи ресурстарға меншік құқығының құқықтық реттеудің кейбір мәселелері қарастырылады. Қарастырылып отырған табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұнын және онымен байланысты құқықтық қатынастарды талдау, сондай-ақ іргелі қағидаларды зерттеу негізінде оны дамыту мен жетілдіру үшін тиімді ұсыныстарды қарастыру жұмыс жазудың мақсаты болып табылады. Тақырыптың өзектілігі халық пен мемлекет қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асырудың қоғамдық құндылығымен негізделген. Зерттеудің жалпы және арнайы әдістерін өзара әрекеттесу кезінде қолдану автордың пікірін негіздеу үшін қажет. Зерттеу объектісінің ерекшелігі - қоршаған ортадан жеке табиғи ресурсты бөлудің мүмкін еместігі, сондықтан оны қоршаған ортамен өзара байланысу кезінде қарастыру қажет. Жұмыста табиғи ресурстарға меншік құқығы ұғымының мазмұны қарастырылады, бұл заңнамада «табиғи ресурстар» ұғымының анықтамасының болмауымен қиындайды. Заңнамада және құқық қолдану тәжірибесінде институтты «табиғи ортаның компоненттері» ұғымымен қатар қолдану, әсіресе табиғи ресурстарға меншік құқығын реттеуде азаматтық немесе экологиялық (табиғи ресурстық) заңнамаға басымдық беру мәселесінде қиындықтар туғызады. Бұл мәселе Конституцияға, атап айтқанда, 6-бапқа қатысты өзгерістерді қабылдау тұрғысынан өзекті болып отыр. Табиғи ресурстарға меншік құқығының халыққа тиесілі екендігі туралы конституциялық ереже осы құқыққа қатысты тиісті мәселелерді реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер енгізуді талап етеді. Конституциялық Кеңестің қаулысымен бұл меншік жария-құқықтық болып табылады. Осыған байланысты осы меншікке мемлекеттік меншік режимін қолдану туралы мәселе даулы болуы мүмкін, өйткені мемлекеттік және қоғамдық меншік – бұл мемлекеттік және қоғамдық мүдделер көзделіп отырған мақсаттардың объектілері болып табылатын әртүрлі ұғымдар.

Түйінді сөздер: табиғи ресурстарға меншік құқығы, мемлекеттік меншік, қоғамдық меншік, халықтың меншігі, табиғи ресурстар, қоғамдық мүдделер.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ В СВЕТЕ ПРИНЯТИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В КОНСТИТУЦИЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Курманова Айгуль Куанышевна

Ведущий научный сотрудник отдела гражданского, гражданско-процессуального законодательства и исполнительного производства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, кандидат юридических наук; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает некоторые вопросы правового регулирования права собственности природные ресурсы. Анализ проблем содержания рассматриваемого вещного права на природные ресурсы и связанных с ним правоотношений, а также рассмо-

трение эффективных рекомендаций для его развития и совершенствования на основании исследования основополагающих начал является целью написания работы. Актуальность темы обоснована общественной ценностью реализации права собственности на природные ресурсы для населения и государства в части удовлетворения их потребностей. Использование во взаимодействии общих и специальных методов исследования является необходимым для обоснования мнения автора. Специфика объекта исследования состоит в невозможности выделения отдельного природного ресурса из окружающей среды, поэтому его необходимо рассматривать во взаимодействии с ней. В работе рассматриваются вопросы содержания понятия права собственности на природные ресурсы, что осложняется отсутствием в законодательстве определения самого понятия «природные ресурсы». Применение в законодательстве и правоприменительной практике данного института наравне с понятием «компоненты природной среды» создает трудности, особенно в вопросе определения приоритета в регулировании права собственности на природные ресурсы гражданским или экологическим (природоресурсным) законодательством. Этот вопрос становится актуальным в свете принятия изменений в Конституцию, в частности, относительно статьи 6. Конституционное положение о принадлежности народу права собственности на природные ресурсы требует внесения изменений в иные нормативные правовые акты, регулирующие соответствующие вопросы в отношении данного права. Постановлением Конституционного Совета данная собственность является публично-правовой. В связи с этим вопрос о применении к данной собственности режима государственной собственности может быть спорным, так как государственная и публичная собственность – это разные понятия, в которых объектами преследуемых целей выступают государственные и общественные интересы.

Ключевые слова: право собственности на природные ресурсы, государственная собственность, публичная собственность, собственность народа, природные ресурсы, общественные интересы.

LEGAL REGULATION OF THE RIGHT OF OWNERSHIP OF NATURAL RESOURCES IN THE ADOPTION OF AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Kurmanova Aigul Kuanyshevna

Leading Researcher of the Department of Civil, Civil Procedure Legislation and Enforcement Proceedings at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Legal Sciences; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Abstract. The article considers some issues of legal regulation of the ownership of natural resources. Analysis of the problems of the content of the real right to natural resources under consideration and related legal relations, as well as consideration of effective recommendations for its development and improvement based on the study of the fundamental principles is the purpose of writing the work. The relevance of the topic is justified by the social value of the realization of the right of ownership of natural resources for the population and the state in terms of meeting their needs. The use of general and special research methods in interaction is necessary to substantiate the author's opinion. The specificity of the object of research consists in the impossibility of isolating a separate natural resource from the environment, therefore it must be considered in interaction with it. The paper deals with the content of the concept of ownership of natural resources, which is complicated by the lack of a definition of the concept of "natural resources" in the legislation. The application of this institution in legislation and law enforcement practice along with the concept of "components of the natural environment" creates difficulties, especially in determining the priority in regulating the ownership of natural resources by civil or environmental (natural resource) legislation. This issue becomes relevant in the light of the

adoption of amendments to the Constitution, in particular, regarding article 6. The constitutional provision on the ownership of natural resources by the people requires amendments to other normative legal acts regulating relevant issues in relation to this right. By the resolution of the Constitutional Council, this property is public law. In this regard, the question of applying the state property regime to this property may be controversial, since state and public property are different concepts in which state and public interests are the objects of the goals pursued.

Keywords: ownership of natural resources, state property, public property, property of peoples, natural resources, public interests.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_170

Кіріспе

Меншік құқығы заң ғылымы мен тәжірибесінің іргелі институты ретінде қазіргі мағынада Қазақстан заңнамасында көрініс тапқан иелену, пайдалану және билік ету өкілеттіктердің үштігін білдіреді. Конституцияға сәйкес меншік нысандарының алуан түрлілігі және оларды тең қорғауды тану айқындалады, сондай-ақ жер мемлекеттік және жеке меншікте болуы мүмкін екендігі белгіленеді. Конституцияның ережелері меншік құқығына қатысты құқықтық қатынастарды реттеу кезінде негіз болып табылады. Бұл ретте оның ережелері табиғи ресурстарды меншіктің әртүрлі нысандарында табуды міндеттемейді¹. Меншік құқығының конституциялық мазмұны оны іске асыруға қатысты негізгі мақсаттарды, шарттар мен шектеулерді белгілейді. Атап айтқанда, мемлекеттік заңды тұлғалардың меншік объектілеріне билік ету құқығына, олар жүзеге асыратын мәмілелерді тіркеуге қатысты². Бұл Азаматтық кодексте ашылады. Онда заңды тұлғаның заңды тағдыры мен қызметінің мазмұнын анықтау, оның қызметін бақылау меншік иесінің құқықтарына жатады³. Бұл ретте өзінің шарттық міндеттемелері, өз құқықтары мен мүдделерін қорғаудың іс жүргізу мүмкіндіктері бойынша мүліктік жауапкершілікті іске асыру бөлігінде меншік нысанына қарамастан теңдіктің конституциялық қағидаты сақталады.

Азаматтық кодекстің 189-бабына сәйкес өз мүлкін иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі өкілеттіктермен бірге меншік иесіне оны ұстау ауыртпалығы және мүліктің жойылу немесе бүліну қаупі төнеді.

Бұл ретте онда азаматтық құқықтарды іске асыруды шектеуге қатысты экологиялық ережелер айқындалған. 8-бапта осы шектеулер азаматтық құқықтарды іске асырудың шекараларын айқындайды: құқықтық қатынастарға өзге де қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін бұзбау және қоршаған ортаға зиян келтірмеу. Халықтың өмірі мен денсаулығын, қоршаған ортаны, қауіпсіздік пен мәдени құндылықтарды қорғауды жүзеге асыру мақсатында заңнамалық актіні қабылдау негізінде тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді шектелуі мүмкін.

Құқықтар мен бостандықтарды шектеу шекаралары оларды негізсіз ұлғайтуға жол берілмейтін қатаң және дәл болып табылады. Осыған байланысты адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссия «қатаң түсіндіру» ережесін анықтады, оған сәйкес «адам құқықтарын шектеу үшін айтылғандардан басқа негіздер белгіленбеуі мүмкін. Бұл ретте қолда бар негіздер осы негіздердің мазмұнын басқаша кеңейтілген түсіндіру болмайтындай дәл айқындалуға тиіс» [1].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу объектісін қарау барысында жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми әдістің мәні - бір-бірімен байланыстағы күрделі процестерді зерттеу мүмкіндігінде. Атап айтқанда, меншік құқығы ұғымы мүліктік құқықтармен бірлікте, сондай-ақ құқықтың әртүрлі салаларын құқықтық реттеу объектісі ретінде қарастырылды. Талдау мен синтезге негізделген логика әдісі әртүрлі пікірлерді, әдістерді қолдануға және белгілі бір

¹ 6-баптың 3-тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

² 6-баптың 2-тармағы, 61-баптың 3-тармағының 1,2-тармақшасы. Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабының 2-тармағын және 61-бабы 3-тармағының 1) және 2) тармақшаларын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің Қаулысы 1999 жылғы 3 қараша № 19/2 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/S990000019_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

³ 204-бап. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

қарау объектісіне қатысты қолданыстағы заңнамаға сәйкес анықтамалар мен құралдарды белгілеуге мүмкіндік береді. Арнайы әдістер ретінде ресми-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылады, олардың біріншісі белгілі бір дәйектілікпен арнайы терминологияны қолдана отырып, құқықтық мәтіндерді, ал екіншісі – тиісті құқықтық институтты дамытудың тиімді тетіктерін анықтау үшін әртүрлі мемлекеттердің заң практикасын зерттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Табиғи ресурстарға қатысты меншік құқығының мазмұны өзіндік ерекшеліктерге ие. Конституцияның 6-бабының 3-тармағына сәйкес жер, оның жер қойнауы, су ресурстары, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, өзге де табиғи ресурстар халықтың меншігінде болады. Меншік иесінің атынан оның өкілеттігін мемлекет жүзеге асырады. Бұл ретте табиғи ресурстарға қатысты жеке меншік құқығының объектісі заңдарда айқындалған шарттарда, негіздерде және шекараларда жер болуы мүмкін. Конституциялық Кеңестің 2000 жылғы 13 сәуірдегі қаулысының ережелеріне сәйкес, бұл шарттар жер учаскесіне құқықты ондағы объектіден, құрылыстан бөлудің мүмкін еместігіне байланысты⁴. Бұл жерде жер учаскесін меншіктен бөлек басқаруға шектеу белгіленеді, бұл меншіктің қоғамдық игілікке қызмет етуінің конституциялық қағиданы және меншік иесінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Бұл конституциялық ереже Азаматтық Кодекстің 193-бабында, Жер Кодексінің 3-бабында нақтылайды⁵. Олар халыққа тиесілі табиғи ресурстарға меншік құқығын мемлекеттік меншік құқығымен теңестіреді. Яғни, мемлекеттік меншік режимі мемлекет халқының мүдделерін қорғау үшін табиғи ресурстарға қатысты белгіленеді.

Қолданыстағы заңнамада табиғи ресурстарға меншік құқығы саласындағы құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалар мен ережелер жүйесі жоқ. Азаматтық кодексте жылжы-

майтын мүлік ұғымына, оны тіркеуге, жер учаскесі мен өзге де табиғи ресурстар алынған жағдайда жылжымайтын мүлікке меншік құқығының тоқтатылуына, жаңадан құрылатын мүлікке меншік құқығының туындауына қатысты негізінен жер заңнамасының ережелеріне тікелей сілтеме жасайтын сипаты бар төрт бап бар.

Сонымен қатар, азаматтық заңнама жер, табиғи ресурстар ұғымдарына анықтама бермейді. Азаматтық кодексте жер ұғымымен қатар жер учаскесі термині қолданылады, екі бапта – 193, 255. «Жер», «жер учаскесі» ұғымдарының анықтамалары Жер кодексінде бекітілген, мұнда жер - табиғи ресурс, кез-келген еңбек процесінің негізі, өндіріс құралы және мемлекеттің егемендігі қолданылатын аумақтық кеңістік болып табылады. Жер учаскесі - бұл белгіленген шектерде және жер қатынастарына қатысушыларға анықталған жердің бөлігі. Бұл тұжырымдамада жер учаскесін азаматтық құқықтар объектісі ретінде анықтайтын сипаттамалар бар, бірақ бұл ретте меншік иесі мен жер пайдаланушының жер учаскесін нысаналы мақсаты бойынша пайдалану жөніндегі нысаналы мақсаты мен міндеті сияқты белгілер көрсетілмейді. «Жер ресурстары» ұғымы халықтың шаруашылық және басқа да қызметке қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жарамды және пайдаланылатын жерлерді білдіреді⁶.

«Табиғи ресурс» ұғымының заңнамада анықтамасы жоқ, бірақ Экологиялық кодексте жер қойнауы, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, басқа организмдер, атмосфералық ауа, климат, озон қабаты және басқа объектілер кіретін «табиғи ортаның компоненттері» термині қолданылады. Оларға антропогендік шығу тегі бар және табиғи ортада өмір сүрмейтін адамдар жасанды түрде жасаған организмдер кіре алмайды⁷. Кодексте «табиғи объектілер», «табиғи-антропогендік объектілер», «табиғи кешендер» ұғымдары да анықталған. Табиғи экологиялық жүйелер, табиғи ландшафттар, олардың табиғи компоненттерімен бірге табиғи объектілерді құрайды. Табиғи объектілерді географиялық және басқа қасиеттерге біріктіру «табиғи

⁴ Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің Қаулысы 2000 жылғы 13 сәуір № 2/2 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S000000002> (Жүзінген күні 29.09.23 ж.)

⁵ Қазақстан Республикасының Жер кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы №442 Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000> (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

⁶ 12 бап. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы №442 Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000> (Жүзінген күні 02.10.23 ж.)

⁷ 6 бап. Қазақстан Республикасының Экология кодексі. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI ҚРЗ Кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (Жүзінген күні 05.10.23 ж.)

кешендер» ұғымына жатады. Табиғи-антропогендік объектілер оларға адам әрекетінің әсер ету қасиетіне ие, сонымен бірге табиғи қасиеттерін сақтайды, қоршаған ортаға қатысты рекреациялық, қорғау және қорғау функцияларын орындайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жер табиғи ортаның құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан жердің жер учаскесінен айтарлықтай айырмашылығы соңғысында белгіленген шекаралардың, нысаналы мақсаттың және ондағы жылжымайтын мүлік объектілерімен байланыстың болуында көрінеді. А.Е. Суханов осы ұғымдарды жер заңнамасын реттеу объектілері ретінде тани отырып, жерді конституциялық, әкімшілік, халықаралық заңнамада қарастыру пәні ретінде бөлді. Бұл ретте жер учаскесі мемлекеттік тіркеуге жатады, кадастрлық нөмірі болады. Сонымен, ол азаматтық-құқықтық мәмілелердің объектісі ретінде, яғни азаматтық құқықтың ережелерімен қарастырылатын жеке анықталған зат ретінде белгіленеді [2]. Осыған сүйене отырып, жер учаскелеріне меншік құқығына қатысты мәселелер азаматтық заңнаманың реттелуіне жатады.

ЕАЭО елдерінде жер учаскелеріне меншік құқығын реттеудің заңнамалық тәжірибесін байқауға болады. Қазақстанда Конституцияның 6-бабының ережелері Жер Кодексінің 3-бабында, Азаматтық Кодекстің 193-бабында көрсетіледі. Соңғысында 2-бөлім жерге заттық құқықтарға арналған, онда жеті тарауда жер учаскесіне меншік құқығын, жерді пайдалану құқығын, жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын, сервитутты, жер учаскесінің кепілін және жерді пайдалану құқығын іске асыру мәселелері, сондай-ақ осы құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттері және жер учаскесіне заттық құқықтарды тоқтату негіздері қарастырылады.

Осыған ұқсас заңнамалық тәртіп Қырғыз Республикасында белгіленген, онда табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты мәселелер ел Конституциясының ережелерімен, Жер кодексімен және өзге

де заңнамамен қаралады)⁸. Бұл ретте жер заңнамасы жер учаскесімен байланысты азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу кезінде басымдыққа ие⁹.

Әзірбайжан Республикасының Азаматтық кодексінде жерге меншік құқығына қатысты ережелер 10-тараудың 3-параграфының 12 бабын құрайды¹⁰. Олардың көпшілігі жерді пайдалану және қорғау мәселелері реттелетін жер заңнамасына сілтеме болып табылады.

Қарастырылып отырған мәселелер бойынша азаматтық және жер заңнамасында ұқсас ережелердің болуы Армения Республикасында, атап айтқанда, жерге меншік құқығын іске асыруға қатысты байқалады^{11, 12}.

Жерге меншік құқығымен және басқа да заттық құқықтармен байланысты құқықтық қатынастарды қосарлы реттеудегі жағдай Ресей Федерациясы мен Беларусь Республикасының заңнамаларында байқалады, онда азаматтық және жер заңнамалары осы құқықтық қатынастарды қарастырады. Сондықтан Ресей Федерациясының заңгер-ғалымдары жер учаскелеріне, су объектілеріне, жер қойнауы учаскелеріне және т. б. меншік құқығын азаматтық заңнамамен құқықтық реттеу көлемін ұлғайту туралы мәселені көтеруде.

Сондықтан зерттелетін құқықтық қатынастардың объектілері қандай заңнамаға жататынын анықтау қиын, себебі заңнаманың бірнеше саласы, атап айтқанда азаматтық, экологиялық, жер және басқа да табиғи ресурстық заңнамалар табиғи ресурстарға меншік құқығының ережелерін реттейді. Бұл ретте бұл реттеу кешенді емес, фрагменттік сипатта болады.

Бринчук М. М. экологиялық құқық шеңберінде табиғи ресурстар мен объектілерге меншік құқығына қатысты құқықтық қатынастарды қарастырады [3, 16 б.] С.А. Балашенко қоршаған орта компоненттеріне меншік құқығын құқықтық қатынастар субъектісінің өкілеттіктерінің үштігін біріктіретін экологиялық құқықтың кешенді институты ретінде анықтайды [4, 113 б.]. Бұл ретте, егер экологиялық құқық пәні мен жер құқығы пәнін салыстыратын болсақ, онда

⁸ 226 бап. Гражданский кодекс Кыргызской Республики. Часть II: от 5 января 1998 года № 1 (в ред. от 5 октября 2023 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4?ysclid=lnshxg2qy6333533495> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

⁹ Земельный кодекс Кыргызской Республики от 2 июня 1999 года № 45 (в ред. от 30 июля 2019 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/8/510?cl=ru-ru&mode=tekst&ysclid=lnsi4tv6ja980339318> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹⁰ 238-249 баптар. Земельный кодекс Азербайджанской Республики от 25 июня 1999 года № 695-IQ // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420125 (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹¹ Гражданский кодекс Республики Армения от 28 июля 1998 года ЗР-239 // http://parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹² Земельный кодекс Республики Армения от 4 июня 2001 года ЗР-185 // <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1361&lang=rus> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

біріншісінде оны қоршаған ортаны қорғауға, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне, табиғатты пайдалануға, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты қатынастар, ал екіншісінде экономикалық сипаттағы қатынастар, яғни шаруашылық қызметте жер ресурстарын қорғау мен пайдалануға қатысты қатынастар құрайды [5]. Бұл құқықтың табиғи ресурстық салаларының өзара құқықтық реттеу тақырыбында байланысын көрсетеді: табиғи ресурстарды қорғау және ұтымды пайдалану қатынастары [6, 10 б.].

Зерттелетін құқықтық қатынастардағы азаматтық құқықтың маңызы табиғи ресурстардың айналымын реттеуде және табиғи ресурстарға зиян келтіргені үшін жауапкершілікті белгілеуде анықталады. Азаматтық заңнамада меншік құқығының мазмұнына және оған кіретін құқықтарды іске асыру тәртібіне қатысты ережелер бар. Жер заңнамасы жерді және жер учаскесін пайдалану аспектілерін қарастырады. В.Н. Яковлевтің айтуынша, жерге меншік құқығы мен басқа да заттық құқықтарға қатысты ережелер тек жер заңнамасын жүргізуге қатысты болуы керек [7], ал С.А. Боголюбов нақты азаматтық-құқықтық ережелердің болуы табиғи-ресурстық қатынастардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді деп санайды [8].

Нәтижелер

Мүліктік қатынастарды реттеуге бағытталған азаматтық құқықтың негізі болып табылатын меншік құқығы азаматтық және табиғи ресурстық құқықтың өзара байланысының орталығы болып табылады. Азаматтық кодексте жер учаскелері, көпжылдық екіпелер, жермен тығыз байланысты өзге де мүлік жылжымайтын мүлікке жатады. Жер ресурстарымен мүліктік құқықтық қатынастарды реттеу, оның ішінде мәмілелер жасасуға қатысты мәселелердегі басымдықты жер заңнамасы азаматтық деп таниды. Сонымен қатар, азаматтық заңнама меншік құқығын қорғаудың мазмұны мен тәртібіне, құқық қорғау қатынастарындағы жауапкершілікке ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаны қалпына келтіру және жоғалған пайда үшін зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық құралдарына қатысты мәселелерді реттейді. Оның негізінде табиғи ресурстарға меншік құқығы азаматтық құқықтағы кешенді ұғым ретінде белгіленеді, мұнда табиғи ресурстарға азаматтық және басқа да құқықтық қатынастардың объектілері ретінде ерекше құқықтық ереже қолданылады. Оны жер

және басқа да табиғи ресурстардың иесінің құқықтары мен міндеттерін іске асыру тәртібі, оның мазмұны, олардың өз өкілеттіктерін жүзеге асыру шекаралары және оларды шектеу шарттары туралы құқықтық нормалар жүйесі ретінде сипаттауға болады.

Заңнамада табиғи ресурстарға меншік құқығын анықтаудың болмауы оны меншік иесінің оны жүзеге асыруында еркіндігін сипаттайды деп ойға келуі мүмкін. Бұл жағдайда мұндай жағдай бірқатар себептерге байланысты мүмкін емес. Атап айтқанда, табиғи ресурстарға жеке меншік құқығының объектілерін тек жер учаскелерімен шектелуі. Бұл ретте меншік құқығының объектісі айналымда шектелгендіктен оларға қатысты өкілеттіктерді жүзеге асыру еркін бола алмайды. Сонымен қатар, бұл жағдайда жеке меншікке қол сұғылмаушылық қағидаты жеке меншікке қарағанда басымдыққа ие қоғамдық мүдделер негізінде анықталған белгілі бір шектеулермен жүзеге асырылады. Жер учаскесіне қатысты меншік иесінің өз қалауы бойынша заң нормалары негізінде кез келген әрекеттерді жасау мүмкіндігімен сипатталатын абсолютті меншік құқығы байқалмайды [9].

Азаматтық айналымда жер сияқты табиғи ресурсты жер учаскесі ретінде қарастыра отырып, оны қоршаған ортадан алу мүмкін емес, өйткені ол оның құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан жер ресурстарының құқықтық жағдайы меншік иесінің құқықтарына шектеулер қою арқылы жүзеге асырылатын ерекше сипатқа ие. Табиғи ресурстарға меншік құқығының меншік иесінің өз мүлкіне қатысты құқықтарын іске асыру бөлігінде бірдей мазмұны болмайды. Бұл тұрғыда мемлекеттік меншік нысанына қатысты абсолютті құқық және жеке меншік құқығына қатысты шектеулі құқық байқалады. Бұл жағдайда Г.А. Гаджиевпен келісуге болады, ол бойынша меншік құқығының объектісі маңызды, мұнда заң шығарушы меншіктің әлеуметтік функциясына міндетті түрде сәйкес келетін шектеулердің минималды көлемін белгілеуі керек [10]. Қоғамдық мақсаттарға арналған жылжымайтын мүлік объектілерінің маңызы басқаша. Жеке меншік құқығын іске асыру халықтың, белгілі бір адамдардың құқықтары мен мүдделеріне әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты табиғи-ресурстық заңнамасымен реттелетін құқықтық қатынастарға қатысты табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұны заң нормаларында тікелей көрсетілген әрекеттерді жүзеге асыруға рұқсат беріледі.

Табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұнының ерекшелігін анықтай отырып, зерттелетін мәселе бойынша конституциялық ережелерге назар аударайық. 2022 жылы табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты конституциялық ережеге өзгерістер енгізілді: халық жердің, оның жер қойнауының, су ресурстарының, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің және өзге де табиғи ресурстардың меншік иесі болып табылады¹³. Өзгерістер енгізілгенге дейін табиғи ресурстардың тиесілігі мемлекеттік меншікпен айқындалды. Жаңа конституциялық новелланың пайда болуы онымен байланысты басқа нормативтік құқықтық актілерді соған сәйкес келтіруді талап етеді. Атап айтқанда, бұл Азаматтық, Жер, Орман, Су кодекстеріне, сондай-ақ «Ерекше қорғалатын табиғи ресурстар туралы», «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы», т.б. заңдарға қатысты.

Осы Ережеде енгізілген өзгерістердің құқықтық салдары, оларды орындау тәжірибесі туралы мәселені қарау маңызды болып табылады. Меншік құқығы, құқықтық қатынастар субъектісінің заңнамамен қорғалатын құқығы бола отырып, оған өз қалауы бойынша белгіленген өкілеттіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді, оның ішінде меншік объектісіне нақты иелік ету, өзіне белгілі бір игіліктер әкелетін пайдалы қасиеттерін пайдалану және оның заңды тағдырын белгілеу мүмкіндігі бар. Меншік объектісін пайдалануға байланысты игіліктер пайда, табиғи өнімдер және өзге де нысандарда болуы мүмкін¹⁴. Бұл жағдайда игіліктер халыққа тиесілі деп танылған меншік объектілерін пайдаланудан қалай бөлінетіні немесе барлық пайда бұрынғыдай мемлекет кірісіне кететіні белгісіз.

Сонымен қатар, Конституцияға табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты өзгерістер енгізіле отырып, мемлекет осы құқықты халық атынан іске асырған кезде меншік құқығы объектілеріне билік ету жөніндегі өкілеттіктерді іске асыруға қатысты мәселе туындайды: бұл жағдайда шешім қабылдау тәртібі халықпен келісу тетігін белгілеу не шешім қабылданғанға дейін дауыс беру не биліктің өкілді органдарымен келі-

су арқылы өзгере ме немесе уәкілетті орган шешім қабылдайды.

Меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікке қатысты өкілеттіктері өз қалауы бойынша кез келген әрекеттерді жүзеге асыру өкілеттіктерін қамтиды, олардың арасында құқықтық қатынастардың өзге қатысушыларына мүлікті иеліктен шығару, мүлікті беру, кепілге беру, өзге тәсілдермен ауыртпалық салу, әртүрлі тәсілдермен иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі өкілеттіктер бар. Өкілеттіктерге шектеу басқа құқықтық қатынастар субъектілері мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін бұзбауға қатысты белгіленген. Бұл жағдайда мүмкін болатын бұзушылықтардың нысандары олардың басым мәртебесін теріс пайдалануды қамтуы мүмкін¹⁵.

Осының негізінде конституциялық новелланың құқықтық салдары және оны орындау тәжірибесі туралы мәселенің өзектілігі артып келеді. Бұл норманың декларативті сипаты бар-жоғын немесе оны іске асырудың арнайы механизмі құрылатындығын қарастыру қажет. Халықаралық қоғамдастықтың заңнамалық тәжірибесі табиғи ресурстардың халықтың меншігінде болуын белгілеу референдумға мүліктік мәселелерді шығару, мүліктік артықшылықтар, ақшалай пайда алу және т. б. арқылы шешім қабылдау арқылы ел халқына билік ету мүмкіндігін білдіретінін көрсетеді. Қарастырылып отырған конституциялық ереженің декларативті анықтамасына қатысты халық номиналды түрде меншік құқығына ие, мемлекет іс жүзінде меншік құқығы бойынша өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Табиғи ресурстарды халыққа тиесілі етіп анықтай отырып, халықтың меншігі мен азаматтардың меншігі ұғымдарын құқықтық анықтама беру қажет. Азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі жеке меншік ретінде анықталады. Мемлекеттік меншік республикалық және коммуналдық меншікке бөлу арқылы іске асырылады¹⁶. Табиғи ресурстарға қатысты бұл жіктеу сақталады ма, әлде қоршаған орта компоненттеріне қатысты үшіншісі пайда бола ма.

Жоғарыда айтылғандар Азаматтық Кодекстің 193-бабы, Жер Кодексінің 3-бабы

¹³ 6-баптың 3-тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

¹⁴ 188-баптың 2-тармағы. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

¹⁵ 188-баптың 3, 4-тармақтары. Сол кодексте.

¹⁶ 192-бап. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

мемлекеттік меншік режимін белгілеу арқылы табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асыруды айқындайды. Мемлекеттік меншік пен мемлекеттік меншік режимі арқылы жүзеге асырылатын халыққа тиесілі меншіктің айырмашылығы неде? Екі немесе одан да көп адамның меншігіндегі мүлік ортақ меншік құқығының объектісі ретінде әрекет ететіндіктен, халықтың меншігі ортақ меншік болып табыла ма? Бұл ретте, азаматтық заңнамаға сәйкес ортақ меншіктегі меншік құқығының әрбір иесінің үлесін (үлестік меншік) анықтауға не оны (бірлескен меншік) анықтамауға болады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі 2003 жылғы 23 сәуірдегі қаулысымен мемлекеттің аумағында орналасқан табиғи ресурстардың меншік нысанын Қазақстанның жария-құқықтық меншігі ретінде белгіледі¹⁷.

Шет елдердің заңнамалық тәжірибесіне сәйкес, жария меншік қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету үшін пайдаланылады және оны өз мүддесі үшін пайдаланатын нақты меншік иесін көрсете отырып, жеке меншікпен қатар белгіленеді. Жария меншікті басқару жария мүдделерді сақтауды, жауапты шешімдер қабылдауды талап ететіндігіне байланысты меншік иесінің өкілеттіктері мен осы меншікке қатысты әкімшілік функцияларды мемлекеттің атынан мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Бұл ретте мемлекеттік меншік жария болып табылмайды, оған жеке меншік режимі жеке құқықтың жеке және заңды тұлғаларының меншігімен тең қолданылады. Жария меншікті иеліктен шығаруға, тәркілеуге, қамауға алуға болмайды, оны нысаналы мақсатқа сәйкес емес әрекеттерге пайдалану шектеледі.

Конституцияның 6-бабының 3-тармағы жалпыхалықтық, яғни халықтың атынан мемлекет меншік құқығын жүзеге асыратын қоғамдық мақсаттарда пайдаланылатын мүлікті белгілейді. Жария мүдделерге қызмет ететін осы меншікті пайдаланудың құқықтық режимі басқа мүліктің құқықтық режимінен өзгеше. Бұл режим тек табиғи ресурстар мен объектілерге ғана емес, сонымен қатар мазмұны бойынша мемлекеттік немесе жеке меншікке кіре алмайтын тарихи және мәдени мұраның маңызды объектілеріне, әлеуметтік – экономикалық

инфрақұрылымға қатысты бағытталуы керек. Сондықтан мүлікке, меншікке, меншік құқығына қатысты тиісті ережелер азаматтық заңнамада анықталуы керек.

Қорытынды

Мемлекеттік меншік және жария меншік ұғымдарының мазмұны әртүрлі. Мемлекеттік меншік осы мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету, оның ішінде мүлікті жекешелендіру және ұлттандыру жөніндегі өкілеттіктерді іске асыратын мемлекетке тиесілі. Мемлекеттік меншіктің құқықтық режимі «Мемлекеттік мүлік туралы» заңның ережелерімен, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексімен және өзге де заңнамалық актілермен реттеледі. «Мемлекеттік мүлік туралы» заң мемлекет аумағында орналасқан және ортақ пайдаланылатын мүлікке жатқызылған табиғи ресурстарды, табиғи объектілерді ортақ пайдаланылатын мемлекеттік мүлік ретінде айқындайды¹⁸.

Бұл қайшылықты жою үшін ұлттық заңнама үшін қоғамдық мүдде, жария меншік ұғымдарына қатысты нақты анықтама енгізу ең қолайлы болуы мүмкін. Ел Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігін азайту үшін оның ережелерін басқа заңнамалық актілерде нақтылауға болады. Мемлекет атынан меншік құқығын жүзеге асыруға қатысты 6 - баптың ережесі бөлігінде жария меншік ұғымын нақтылау, сондай-ақ Азаматтық кодексте, «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңда және өзге де актілерде ережелерді қарастыру қажет.

Табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асырудың негізі азаматтардың мүддесінде нақты меншік иесі бар және оның мүддесінде пайдаланылатын қолданыстағы жеке меншікпен тең дәрежеде пайдаланылатын жария меншікті тану болып табылады. Қоғамдық мүдделерді қанағаттандыру және қорғау осы мүлікті жауапты басқаруға негізделуі керек, сондықтан меншік иесінің өкілеттіктері мен әкімшілік өкілеттіктерін мемлекет, оның мемлекеттік органдары жүзеге асырады. Бұл жария меншік азаматтар мен жеке құқықтың заңды тұлғаларының меншігімен тең негізде жеке меншіктің құқықтық режимі қолданылатын мемлекеттік болып табылмайды.

Қоғамдық меншікті басқару идеясын шет

¹⁷ Қазақстан Республикасының Конституциясының 2-бабы 2-тармағын және 6-бабы 3-тармағын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2003 жылғы 23 сәуірдегі № 4 Қаулысы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000004> (Жүзінген күні 29.09.23 ж.)

¹⁸ Мемлекеттік мүлік туралы. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы №413-IV Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

мемлекеттер мемлекеттік меншікке қатысты қолданады. Атап айтқанда, бұл Франция заңнамасына қатысты. Францияда қоғамдық меншік екі жақты қолданылады. Ол жеке бола алмайды және әкімшілік қоғамдық меншік болып табылады. Меншіктің осы түріне қатысты сатып алу ескірген ережелер қолданылмайды; бұл мүлікті иеліктен шығаруға немесе қамауға алуға болмайды; қоғамдық меншікке қатысты істер әкімшілік соттарда талқыланады.

Мемлекеттің табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асыруға қатысу қажеттілігі даусыз, өйткені бұл құнды әлеуметтік және саяси мемлекеттік функциялар мен міндеттердің, соның ішінде сот төрелігін қамтамасыз етудің және жергілікті халықтың немесе жалпы мемлекеттердің өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандырудың болуымен негізделген. Сонымен қатар, бұл құқық мемлекеттің өзін-өзі анықтауының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл ретте табиғи ресурстарға меншік құқығын халыққа жатқызу азаматтар, жергілікті тұрғындар да осы

шешімдердің қоршаған ортаның жай-күйіне елеулі әсер етуі мүмкін екенін ескере отырып, осы мүлікті пайдалану және реттеу мәселелерін өз қалауы бойынша шеше алатынын белгілейді [11].

Табиғи ресурстар, табиғи объектілер ерекше сипаттағы мүлік ретінде әрекет етеді. Меншік құқығының пайда болуы мен іске асырылуындағы шектеулер мен тыйымдар өмірлік маңызды объектілерді пайдалануға азаматтық құқықтарды қорғау жөніндегі конституциялық ережелер негізінде белгіленуі мүмкін. Осы арқылы мемлекет азаматтардың өміріне және денсаулығына қолайлы қоршаған ортаға құқығын қамтамасыз етеді. Дегенмен, халықтың табиғи ресурстарды пайдалануға табиғи құқықтарын жүзеге асыру мәселелері жеке меншіктің болуымен ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік және халықтық мүлікке жүктелген мемлекеттік меншік құқығын жүзеге асырудағы нақтылық пен дәлсіздікпен де қиындауы мүмкін. құқықтық реттеу режимі.

ӘДЕБИЕТ

1. Агеев В.Н. *Международные стандарты в области ограничения прав и свобод личности* // *Международное публичное и частное право*. - 2008. - № 4. – С. 10-13.
2. *Перспективы развития гражданского законодательства в России: планы и современные реалии 2008 жылғы 29 желтоқсандағы Е.А. Сухановпен интернет-сұхбат* [Электрондық ресурс] // URL: <https://www.consultant.ru/law/interview/sukhanov/?ysclid=lnshcsp556598266204> (Жүзінген күні 15.10.23 жс.)
3. Бринчук М.М. *Экологическое право: Учебник* // Бринчук М.М. - 2020. – 305 с.
4. Балащенко С.А. *Экологическое право* // Балащенко С.А., Макарова Т.И., Лизгаро В.И. – Минск, 2021. – 398 с.
5. Chris Armstrong. *Natural Resource Ownership* [Электрондық ресурс] // URL: <https://www.researchgate.net/publication/323840051> (Жүзінген күні 12.10.23 жс.)
6. Волков Г.А. *О методологии природоресурсных отраслей права* // *Проблемы теории экологического права*. - № 1. - 2018. – С. 3-11.
7. Яковлев В.Н. *Компоненты окружающей природной среды – не «вещь» и не «имущество». Отношения по использованию и охране – предмет регулирования экологической и природоресурсных отраслей права* / *Вестник Удмуртского университета*. - № 3. – 2010. С.115-123.
8. Боголюбов С.А. *Проблемы реализации права собственности на природные ресурсы* // *Журнал российского права*. - № 12. – 2006. – С.82-90.
9. Бондаренко Н.Л. *Социальная функция права собственности в контексте конституционного принципа ее неприкосновенности* // *Вестник Томского государственного университета*. *Право*. – № 28. - 2018. – С.106-116.
10. Гаджиев Г.А. *Конституционные основы современного права собственности* // *Журнал российского права*. - № 12. – 2006. – С.31-41
11. Stilz Anna. *Nations, States and Territory* // *Ethics*. - Vol 121. - Pp. 572-601 [Электрондық ресурс] // URL: <https://astilz.scholar.princeton.edu/sites/g/files/> (Жүзінген күні 12.10.23 жс.)

REFERENCES

1. Ageev V.N. *Mezhdunarodnye standarty v oblasti ogranichenija prav i svobod lichnosti* // *Mezhdunarodnoe publichnoe i chastnoe pravo*. - 2008. - № 4. – S. 10-13.
2. *Perspektivy razvitija grazhdanskogo zakonodatel'stva v Rossii: plany i sovremennye realii 2008 zhylzy 29 zheltoqsandazy E.A. Suhanovpen internet-syhbat [Jelektrondyq resurs]* // URL: <https://www.consultant.ru/law/interview/sukhanov/?ysclid=lnshcsp556598266204> (Zhygingen kyni 15.10.23 zh.)
3. Brinchuk M.M. *Jekologicheskoe pravo: Uchebnik* // Brinchuk M.M. - 2020. – 305 s.
4. Balashenko S.A. *Jekologicheskoe pravo* // Balashenko S.A., Makarova T.I., Lizgaro V.I. – Minsk, 2021. – 398 s.
5. Chris Armstrong. *Natural Resource Ownership* [Jelektrondyq resurs] // URL: [https://www.researchgate.net/publication/323840051_\(Zhygingen_kyni_12.10.23_zh.\)](https://www.researchgate.net/publication/323840051_(Zhygingen_kyni_12.10.23_zh.)).
6. Volkov G.A. *O metodologii prirodoresursnyh otraslej prava // Problemy teorii jekologicheskogo prava*. - № 1. - 2018. – S. 3-11.
7. Jakovlev V.N. *Komponenty okruzhajushhej prirodnoj sredy – ne «veshh'» i ne «imushhestvo». Otnosheniya po ispol'zovaniju i ohrane – predmet regulirovaniya jekologicheskoy i prirodoresursnyh otraslej prava / Vestnik Udmurtskogo universiteta*. - № 3. – 2010. S.115-123.
8. Bogoljubov S.A. *Problemy realizacii prava sobstvennosti na prirodnye resursy* // *Zhurnal rossijskogo prava*. - № 12. – 2006. – S.82-90
9. Bondarenko N.L. *Social'naja funkciya prava sobstvennosti v kontekste konstitucionnogo principa ee neprikosnovennosti* // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo*. – № 28. - 2018. – S.106-116.
10. Gadzhiev G.A. *Konstitucionnye osnovy sovremennogo prava sobstvennosti* // *Zhurnal rossijskogo prava*. - № 12. – 2006. – S.31-41
11. Stilz Anna. *Nations, States and Territory* // *Ethics*. - Vol 121. - Pp. 572-601 [Jelektrondyq resurs] // URL: <https://astilz.scholar.princeton.edu/sites/g/files/> (Zhygingen kyni 12.10.23 zh.).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Ақтоты Иманғазықызы Рзабай

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры, философия докторы (PhD), Қазақстан Республикасы, Тараз қ., e-mail: toty_r@mail.ru.

Даурен Нуржанұлы Бекежанов¹

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің қауымдастырылған профессоры, философия докторы (PhD), Қазақстан Республикасы, Талдықорған қаласы, e-mail: bek_dauren@mail.ru

Индира Сейсенқызы Несипбаева

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының қауымдастырылған профессоры, философия докторы (PhD), Қазақстан Республикасы, Тараз қ., e-mail: Nesipbaeva83@bk.ru

Аннотация. Бұл мақалада шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу қарастырылған. Қазіргі жағдайда отандық экономикадағы инновациялық процестерді ынталандырудың ғылыми негізделген теориялық базасын және тұрақты механизмін құруды құқықтық тұрғыдан зерттеу қажет. Инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың жоғары көрсеткіштері шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық салаға интеграциялану дәрежесіне тікелей байланысты болып табылады. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, шағын және орта кәсіпкерлер өз қызметіне инновацияларды енгізу есебінен табысы жоғары екенін байқаймыз. Ал, біздің елдегі шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметі құқықтық реттеу әлі де тиісті деңгейде жетілмеген, бұл елдің инновациялық жүйесінің дамуына мүмкіндік бермей тұр. Осыған байланысты құқық саласындағы ең өзекті мәселе инновациялық кәсіпкерліктің құқықтық жобасын әзірлеу және инновациялық кәсіпкерлікті одан әрі құқықтық дамыту жолдарын айқындау болып табылады. Біздің де еліміздің шағын және орта кәсіпкерлерді ынталандыру жобаларын құра отырып, төменгі деңгейде несие беру, салықты азайту, субсидия бөлу, сырттан инвесторларды тарту сияқты жеңілдіктер жасау керек. Авторлар Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерлікті құқықтық реттеуді зерттей отырып, инновациялық қызметпен айналысатын шағын және орта кәсіпкерлерінің құқықтық жағдайын қарастырып, «инновациялық қызмет» түсінігі мен құқықтық мәнін анықтап, Қазақстан Республикасында және шет мемлекеттерде шағын және орта инновациялық кәсіпкерлікті құқықтық қамтамасыз етуін талдап, шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымымен өзара әрекеттесу шарттарын анықтауды қарастырды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасының осы саладағы заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Түйінді сөздер: құқықтық реттеу, инновация, кәсіпкерлік, кәсіпкерлік құқық, цифрлық экономика, инновациялық кәсіпкерлік, құқық, инновациялық қызмет

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы

Ассоциированный профессор Таразского регионального университета им. М.Х.Дулати, доктор философии (PhD), Республика Казахстан, г. Тараз, e-mail: toty_r@mail.ru

Бекежанов Даурен Нуржанович

Ассоциированный профессор Жетысуского университета имени И. Жансугурова, доктор философии (PhD), Республика Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: bek_dauren@mail.ru

Несипбаева Индира Сейсеновна

Ассоциированный профессор Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы, доктор философии (PhD), Республика Казахстан, г. Тараз, e-mail: Nesipbaeva83@bk.ru

Аннотация. В данной статье рассмотрено правовое регулирование инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в сложившейся ситуации необходимо создать научно обоснованную теоретическую базу и устойчивый механизм стимулирования инновационных процессов в отечественной экономике, изучить его с правовой точки зрения. Высокие показатели развития инновационного предпринимательства напрямую связаны со степенью интеграции малых и средних предприятий в инновационную сферу. Зарубежный опыт показывает, что малые и средние предприниматели будут более прибыльными за счет внедрения инноваций в свою деятельность. Кроме того, правовое регулирование инновационной деятельности наших малых и средних предприятий еще недостаточно разработано, что не позволяет развивать инновационную систему страны. В связи с этим наиболее актуальной задачей в области права является разработка правового проекта инновационного предпринимательства и определение путей дальнейшего правового развития инновационного предпринимательства. Наша страна должна создавать проекты стимулирующие предпринимателей для занятия малым и средним бизнесом, предоставлять дешевые кредиты, снижать налоги, выделять субсидии, привлекать внешних инвесторов. Изучив правовое регулирование малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан, авторы рассмотрели правовое положение субъектов малого и среднего бизнеса, занимающихся инновационной деятельностью, определили понятие и правовую сущность «инновационной деятельности», проанализировали правовое обеспечение малого и среднего инновационного бизнеса в Республике Казахстан и иностранных государствах, определили условия взаимодействия с инфраструктурой поддержки малого и среднего бизнеса. В результате исследования выработаны предложения по совершенствованию законодательства Республики Казахстан в данной сфере.

Ключевые слова: правовое регулирование, инновация, предпринимательство, предпринимательское право, цифровая экономика, инновационное предпринимательство, право, инновационная деятельность.

LEGAL REGULATION OF INNOVATIVE ACTIVITIES OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Rzabay Aktoty Imangazykyzy

*Associate Professor of Taraz Regional University named after
M.X.Dulaty, Doctor of Philosophy (PhD), Republic of Kazakhstan, Taraz,
e-mail: toty_r@mail.ru*

Bekezhanov Dauren Nurzhanovich.

*Associate Professor of Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Doctor of Philosophy (PhD), Republic of Kazakhstan, Taldykorgan,
e-mail: bek_dauren@mail.ru*

Nessipbayeva Indira Seisenovna

*Associate Professor of Taraz International Innovation Institute named after Sherkhan
Murtaza, Doctor of Philosophy (PhD), Republic of Kazakhstan, Taraz,
e-mail: Nesipbaeva83@bk.ru*

Abstract. *In this article, the legal regulation of innovative activity of small and medium-sized enterprises is considered. In the current situation, it is necessary to create a scientifically based theoretical base and a stable mechanism for stimulating innovative processes in the domestic economy, to study it from a legal point of view. High indicators of the development of innovative entrepreneurship are directly related to the degree of integration of small and medium-sized enterprises in the innovative sphere. Foreign experience shows that small and medium-sized entrepreneurs will be more profitable due to the introduction of innovations in their activities. In addition, the legal regulation of innovative activity of our small and medium-sized enterprises has not yet been sufficiently developed, which does not allow the development of the innovative system of the country. In this regard, the most urgent task in the field of law is the development of a legal project of innovative entrepreneurship and the determination of ways of further legal development of innovative entrepreneurship. Our country should create projects that stimulate entrepreneurs to engage in small and medium-sized businesses, provide cheap loans, reduce taxes, allocate subsidies, and attract foreign investors. Having studied the legal regulation of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan, the authors considered the legal status of small and medium-sized business entities engaged in innovative activities, defined the concept and legal essence of "innovative activity", analyzed the legal protection of small and medium-sized innovative businesses in Kazakhstan and foreign countries, determined conditions of interaction with infrastructure support for small and medium-sized businesses. As a result of the research, proposals were made to improve the legislation of Kazakhstan in this area.*

Keywords: *legal regulation, innovation, entrepreneurship, business law, digital economy, innovative entrepreneurship, law, innovation activity*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_180

Кіріспе

Қазіргі таңда еліміздің экономикасы қарқынды дамуы инновациялық кәсіпкерлікке көшумен байланысты және оның ішінде ең маңызды орын алатын шағын және орта кәсіпкерлердің инновациялық қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру болып тұр. Дамыған елдерде инновацияның негізгі қатысушылары болып шағын және орта кәсіпкерлердің инновациялық қызметін

жүзеге асыруы үшін экономикалық инновацияларға көбірек бейімделген, өзгермелі тұтынушылық сұранысқа ие, ғылым мен техниканың даму тенденцияларына икемді жауап беру қабілетіне ие болуға қолайлы құқықтық ахуал қалыптасқанын байқаймыз. Инновациялық кәсіпкерліктің дамуының жоғары көрсеткіштері шағын және орта бизнестің (бұдан әрі – ШОБ) инновациялық салаға интеграциялану дәрежесіне

тікелей байланысты болып тұр. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, шағын және орта кәсіпкерлер өз қызметіне инновацияларды енгізу есебінен табысы жоғары екенін байқаймыз. Сонымен қатар, біздің шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметіне құқықтық реттеу әлі де тиісті деңгейде жетілмеген, бұл елдің инновациялық жүйесінің дамуына мүмкіндік бермей тұр. Осыған байланысты құқық саласындағы ең өзекті мәселе инновациялық кәсіпкерліктің құқықтық жобасын әзірлеу және инновациялық кәсіпкерлікті одан әрі құқықтық дамыту жолдарын айқындау болып табылады. Инновациялар ғылыми және техникалық әзірлемелердің қол жеткізілген деңгейін көрсететін және өз жиынтығында жеке мемлекеттің әлемдік аренадағы орнын бағалау өлшемдерінің бірі болып табылады. Сонымен бірге, инновациялық кәсіпкерлік субъектілерінің жеке құқықтық мүдделерін ескермей, олардың қатысуымен туындайтын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу кезінде жеке және қоғамдық принциптердің үйлесімді болмауы анық екенін байқаймыз. Қазіргі жағдайда отандық экономикадағы инновациялық процестерді ынталандырудың ғылыми негізделген теориялық базасын және тұрақты механизмін құру, құқықтық тұрғыдан зерттеу қажет. Жоғарыда айтылған мәселелердің барлығы осы тақырыпты зерттеу қажеттілігін тудыра отырып, зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Нысаны мен әдістер

Жұмысты жазу барысында әдіснамалық негізіне формальды құқықтық әдіс, салыстырмалы құқық әдісі, құқықтық талдау әдісі, сонымен қатар басқа ғылымдардың әдістері – тарихи әдіс, лингвистикалық әдістер жатады. Бұл әдістер олардың өзара байланысында және өзара тәуелділігінде қолданылды, бұл шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу мәселелерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Біздің заңдарымыз Қазақстан Республикасының инновациялық жүйесін және инновациялық қызметтің негізгі ҚР Кәсіпкерлік кодексте (бұдан әрі - КК) көрініс тапқанымен, шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық тұрғыдан толық реттелмегенін байқаймыз. Инновациялық қызметті жүзеге асыратын шағын және орта кәсіпкерлердің, сондай-ақ шағын кәсіп-

керлікті қолдау жөніндегі инфрақұрылымдық ұйымдардың орнын белгілемейді, сондай-ақ инновациялық өнімдер мен технологиялардың өндірісі айналымы саласындағы біртұтас нарықтық кеңістікті қалыптастыруға кері әсерін тигізетін осы жүйедегі инновация саласындағы орта кәсіпкерлікке назар аударылмаған.

Біздің заңнамаларда шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін дамыту үшін сырттан да, мемлекеттік органдар мен жергілікті органдарынан да, отандық және шетелдік жеке инвесторлардан қаржы ресурстарын тартудың тиімді мүмкіндіктері қарастырылмағаны атап кетсек болады. Сонымен бірге, шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын субъектілерінің құрылтайшылары (қатысушылары) болып, олардың қызметін дамытуға барынша мүдделі субъектілерге тиісті қаржылық қолдау көрсете алатын тұлғалар болады. Осы заңнамада инновациялық қызметті қамтамасыз ететін шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын субъектілер құрылтайшыларының (қатысушылардың) осы ұйымдарға қатысудан түскен пайда есебінен инновациялық қорлар құру құқығын, егер олар осы ұйымдарға берілген жағдайда, инновациялық қор жеке тұлғалардың табысына немесе құрылтайшы ұйымдардың табыс салығына салық салынатын базаны азайтуды қарастыру ұсынылады. Мұндай қорды құрудың қажетті шарты оның қаражатын тек шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын субъектілердің инновациялық қызметін дамытуға мақсатты пайдалану болады.

Талқылау

Экономиканың қазіргі жай-күйі және Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлікті нақты дамытуға бағытталған әдістер мен құралдарды әзірлеуге және енгізуге, сондай-ақ дағдарыстан кейінгі кезеңде осы секторды одан әрі қолдауға жоғары назар аударуды талап етеді. Өйткені шағын және орта кәсіпкерлік Қазақстан экономикасын дамытуда түйінді ұстанымдарға ие бола отырып, нақты кәсіпкерлікті одан әрі дамытуға және кеңейтуге ықпал ететін болады. Соның ішінде жұмыспен қамтудың өсуін және халықтың іскерлік белсенділігін, сондай-ақ нарықты отандық тауарлар мен көрсетілетін қызметтермен толтыруды қамтамасыз ете отырып, экономика секторы мен көрсетілетін қызметтер саланы, бәсекелестік ортаны қалыптастырады.

Кәсіпкерлік құқықта жалпы қабылданған

терминология бойынша олардың көлеміне қарай ірі, орта және шағын кәсіпкерлердің үш тобы туралы айтуға болады. Осы үш топтың әрқайсысының өздерінің экономикалық мінез-құлық стратегиясына, мемлекет пен оның саясатына, әлеуметтік-экономикалық, саяси және ұлттық, құқықтық проблемаларға қатынасын анықтайтын ішкі мүдделері бар. Біз осы шағын және орта кәсіпкерлікті талқылап кетейік. Орта кәсіпкерлік өз қызметінде ішкі экономикалық жағдайға көбірек тәуелді және өз тобында, сондай-ақ ірі отандық және шетелдік капиталмен бәсекелесуге мәжбүр болады. Бұл протекционистік мемлекеттік экономикалық саясатты жүргізу және нарықтық қатынастардың белгілі бір ережелерін қалыптастыру арқылы орта кәсіпкерліктің ішкі нарықта қорғауға деген қызығушылығын анықтайды, бұл орта кәсіпкерліктің ұлттық мүдделермен тығыз байланысын анықтайды [1, 36-6].

Шағын кәсіпкерлік, соның ішінде жеке кәсіпкерліктің көп болуына байланысты елдің дамуының әлеуметтік-экономикалық және ішінара саяси деңгейін анықтайтын шағын меншік иелерінің көптеген қабаты болып табылады. Олардың өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік жағдайы бойынша олар халықтың көпшілігі айналысады, сонымен бірге тауарлар мен қызметтердің тікелей өндірушісі де, тұтынушысы да болады. Шағын кәсіпкерлік секторы барлық дамыған экономикалық жүйенің ажырамас, объективті қажетті элементі болады, онсыз экономика мен жалпы қоғам қалыпты дами алмайды. Осы шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатында жаңа технологиялық жабдықты, озық технологияны енгізуге бағытталған инновациялық өндіріс процестерін пайдалану кез-келген кәсіпорынды дамытудың, атап айтқанда, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың негізгі стратегиялық параметріне айналады. Өйткені дағдарыстан кейінгі кезеңдегі қатаң бәсекелестік жағдайында, тұтынушылық сұраныстың айтарлықтай төмендеуі және кәсіпкерліктің дамуын қалпына келтіруге негізделген кезде, көптеген фирмалар инновациялық жолдарды ізденуге тырысады. Мұндай жағдайларда, жаңа тауар нарығына шығу туралы шешім қабылдағанда, кәсіпкерлер нарықта өмір сүру мақсатында стратегиялық және өндірістік жоспарларды қайта құруға барынша назар аударуы керек. Бұл мақсатқа жету көбінесе жаңа идеяларды, тауарларды, қызметтерді, материалдарды, технологияларды қолдануға байланысты, бұл өнімді өзгертуге және жақ-

сартуға, оны өндіру немесе тарату тәсіліне ықпал етеді. Демек, қиын экономикалық жағдайдан шығу, фирманы тауар нарығында ұстап тұру және болашақта өз кәсіптерін дамытуға, сондай-ақ өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік алу шағын және орта кәсіпкерлерге инновациялық қызметті жандандыруды талап етеді [2, 210-6].

Соған қарамастан елімізде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың инновациялық бағытын күшейту бойынша белгілі қадамдар жасалуда, өйткені бұл инновациялық өндіріс және оның қызметі шағын және орта кәсіпкерлік үшін перспективалы нарық тетігіне айналуы тиіс және шет елдер тәжірибесі өзінің динамизміне байланысты инновацияларға аса сезімтал екенін көрсетті, өйткені салалық нарықта белгілі бір үлесті алу қажеттілігі, қатаң бәсекелестік түбегейлі жаңа техникалық шешімдерді қабылдауға, өнімді модернизациялауға, өндірістің кеңеюіне, өнім ассортиментіне, сондай-ақ тұтынушылардың тез өзгертін сұранысына жылдам жауап беруіне ықпал етеді. Сондықтан кез келген кәсіпкер нарықта өз орнын табуға және ұзақ уақыт бойы жоғары пайда көрсеткіштеріне қол жеткізуге, нарықта көшбасшылық позицияларды қорғауға мүмкіндік беретін инновациялық шешімдердің артықшылықтарын түсінуі керек. Алайда, бұл мақсаттарға қол жеткізу көбінесе шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметінің оңтайлы дамуы мен жұмыс істеуіне ықпал етуі тиіс және мемлекеттік құқықтық реттеумен байланысты болады. Шағын және орта кәсіпкерлерінің инновациялық қызметі тәуекелді болуымен кәсіпкерліктің қызметіне әрдайым жағымды әсер етпейді, сондықтан инвестицияланған қаражатты жоғалту мүмкіндігін ескере отырып, инновацияларды енгізуге саналы түрде қарастыру қажет [3, 179-6].

«Инновациялық қызмет» ұғымы жаңа және жеткіліксіз зерттелгендердің қатарына жатады. «Инновациялық қызмет» термині негізінен экономикалық ғылымда кең таралған. Экономикалық теория инновациялық қызметті екі ұғыммен түсіндіреді. Бірінші тұжырымдама, инновациялық қызметтің генезисін технологиялық серпіліспен түсіндіреді. Екінші тұжырымдама, инновациялық қызметтің негізін нарықтық сұраныстың көптігінен туындайды [4,15-6]. Ғылыми-техникалық процесс пен инновацияның арақатынасын айта кететін болса, ғылыми-техникалық прогресс объективті

түрде екі процесті біріктіреді, олардың бірі ғылымның дамуы болса, екіншісі техниканың дамуы болады. Оның басты ерекшелігі жаңа ғылыми жаңалықтарды іздестіру және оларды жүзеге асыру болмақ. Қазіргі көзқарас бойынша инновациялық қызметті ғылымды, техниканы, экономиканы және кәсіпкерлік қызметті біріктіретін үздіксіз процесс деп түсіну керек [5, 67-6].

Инновациялық қызметтің құқықтық түсінігі Кәсіпкерлік кодекстің 241-1-бабына сәйкес, инновациялық қызмет деген инновацияларды (зияткерлік, шығармашылық, ғылыми, ғылыми-техникалық, технологиялық, өндірістік-инновациялық, ақпараттық-коммуникациялық, ұйымдастырушылық, қаржылық және (немесе) коммерциялық қызметті қоса алғанда) жасауға бағытталған қызметті айтамыз. Инновациялық қызметтің нарықтық перспективаларының белгісіздігімен мен инвестицияланған қаржылық және басқа ресурстардың ықтимал жоғалтуымен сипатталатын жоғары кәсіпкерлік тәуекелдің мүмкіндігін білдіреді².

Инновациялық кәсіпкерлік – жаңа мүмкіндіктер мен жаңалықтарды үнемі іздестіруге негізделген жаңа инновациялық технологияны пайдалану арқылы кәсіпкерлікпен айналысу болып табылады. Кәсіпкерліктің инновациялық қызметі дегеніміз жанаша немесе жетілдірілген өнімді немесе қызметтерді, жаңа өндіріс әдістерін пайдалану мақсатындағы ғылыми-техникалық және интеллектуалдық әлеуеттің қызметі. Ол жеке сұранысты, сондай-ақ қоғамның жалпы қызығушылық тудыратын жаңалықтарға деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін қолданылады. Айта кету керек, инновациялық заңнама айтарлықтай ерекшелікке ие және қазақстандық құқық құрылымында жас құқықтық білім болып табылады.

ҚР-ның КК кәсіпкерлік пен инновациялық кәсіпкерлікті тікелей реттейді. ҚР-дағы кәсіпкерліктің еркіндігін қамтамасыз ететін экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жағдайлар мен кепілдіктерді анықтайды,

мемлекет пен кәсіпкерлік субъектілерінің өзара іс-қимылынан туындайтын қоғамдық қатынастарды, оның ішінде кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдайды және реттейді. Кәсіпкерлік қызметті реттейтін нормативтік құқықтық актілердің бірі ҚР-ның Азаматтық кодексі болып табылады.

ҚР АҚ-нің 10-бабында, азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлік) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген дербес, бастамашылық қызметі кәсіпкерлік болып табылады³.

Кәсіпкер – өз атынан және өз қаражаты (меншікті немесе қарыз) есебінен өндірісте жұмыстарды орындау жолымен пайда алуға байланысты қызметті (кәсіпкерлік қызметті) тұрақты негізде жүзеге асыратын, тауарлар мен өнімдерді сату немесе сатып алу және қызметтер көрсететін азаматтар, қандастар және заңды тұлға жатады.

Сонымен қатар, ҚР-ның 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасын бекіту туралы⁴ жарлығында Қазақстанның ұлттық инновациялық жүйесінің жағдайын талдау, сондай-ақ түпкілікті мақсаты бәсекеге қабілетті тауарларды, процестер мен қызметтерді өндіру болып табылатын инновациялық дамудың негізгі мақсаттары, міндеттері мен әдістері қарастырылған. Өкінішке орай бұл тұжырымдама уақыттың бітуіне орай аяқталды.

«Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы»⁵ қаулысы қабылданып, шағын және орта кәсіпкерлердің инновациялық экономиканы құруға және әртараптандыруға бағытталған Қазақстан Республикасын дамытудың ұлттық басымдықтары айқындалды. Осыдан кейін, «Кәсіпкерлікті дамытудың 2021 - 2025 жылдарға арналған ұлттық жобасын бекіту

² Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375#z3086> (жүзінген күн 15.05.2023 ж.)

³ Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі, (жалпы бөлім) 1994 ж. 27 желтоқсан, (ерекше бөлімі) <http://adilet.zan.kz/> (жүзінген күн 29.05.2023 ж.)

⁴ Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 4 маусымдағы № 579 Жарлығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000579> (жүзінген күн 29.05.2023 ж.)

⁵ Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі № 250 Қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000250> (жүзінген күн 13.06.2023 ж.)

туралы⁶» қаулысы қабылданды. Бұл жобаның басты мақсаты: кәсіпкерлік құрылымындағы сапалы өзгерістерді қамтамасыз ету; халықты жұмыспен қамтуды арттыру мақсатында шағын кәсіпкерлікті дамыту; экономика салаларын әртараптандырудың драйвері – орта бизнеске тәуелділік; бәсекелестікті жан-жақты дамыту; - шаруашылық жүргізуші субъектілерге тең жағдай жасау.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында 2023 жылдан бастап жастар кәсіпкерлігін қолдау мақсатында жылдық 2,5 пайызбен жеңілдетілген шағын несиелеудің жеке тетігі іске қосылатынын атап өткен болатын. 2023 жылдың 1 наурызынан бастап жас кәсіпкерлерге жылдық 2,5 пайыздық мөлшерлеменен жеңілдетілген шағын несиелер беру басталады. Бұл бастама аясында 5 796 жас өз жобаларын сәтті іске қосып, дамытуға қажетті ресурстарды алады. Микрокредиттер – «Аграрлық несиелер корпорациясы» АҚ 21 мен 35 жас аралығындағы ісін жаңадан бастаған кәсіпкерлерге ұсынатын қаржылық ресурстар болды⁷. Бұл несиелер инновациялық идеяларды дамытуға емес, көбіне ауылшаруашылық кәсіпкерлігін дамытуға бағытталған, сонымен қатар жас мөлшері тек 35 жасқа дейінгі кәсіпкерге арналған. Ал біз КК-тің 241-7-баптағы мемлекеттік қолдау шараларына, 2,5% несиені жас мөлшерін шектеместен бизнес-жоспарда инновациялық идеялары бар барлық орта және шағын кәсіпкерлерге беру туралы нормалар, сонымен қатар инновациялық қызметті жүзеге асыратын шағын және орта кәсіпкерлерге салық көлемін төмендету нормасын енгізуді ұсынамыз.

Ендігі мәселе шағын және орта кәсіпкерлер инновациялық қызметті жүзеге асыруға байланысты инновациялық мүлікті сақтандыру туралы норма «Сақтандыру қызметі туралы» Заңында⁸ көрініс таппаған. Қазақстан заңнамасында инновациялық қызметті жүзеге асыру процесінде шағын және орта кәсіптен туындайтын инновациялық тәуекелдерді сақтандыру мүмкіндігі қарастырылмағаны анықталды. Бұл ретте инновациялық қызмет тәуекелділігі жоғары санатқа жатқызылады, ал шағын және орта кәсіп арасында тәуекелдерді, әсіресе инно-

вациялық қызметті басқарудың тиімділігі төмен. Тәуекелді жабудың негізгі көзі, әдетте, субъектінің меншікті капиталы болып табылады. Ықтимал шығындарды жабу көздерінің бірі сақтандыру болып табылады.

Қазіргі дамыған елдерде кәсіпорындардың инновациялық қызметі жасанды интеллект пен робототехниканы дамытуды қамтиды. Қазіргі жағдайда жасанды интеллект технологияларын құру және пайдалану кезінде цифрлық ортада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі аса маңызды болып отыр. Бұл ретте ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің стратегиялық мақсаты азаматтық заңнамаға қайшы келетін түрлі мақсаттарда ақпараттық технологияларды пайдаланумен байланысты ішкі және сыртқы қауіптерден тұлға мен қоғамның өмірлік маңызды мүдделерін қорғау болып табылады [6, 155-6]. Сондықтан, кәсіпорындардың тәжірибесін ескере отырып, инновация айналымының жоғары деңгейіне, инвестициялық тартымдылыққа қол жеткізу үшін қауіпсіздікті сақтай отырып, оның ішінде цифрлық ортада инновациялық заңнама кешенді болуы керек, сондықтан келесі бағыттарды: инвестицияны қамтамасыз ету кәсіп үшін тартымдылық; технологиялық жарыста қоғамның этикасын, қауіпсіздігін және мүдделерін сақтау; шығармашылық еркіндік пен ішкі бақылау шаралары арасындағы тепе-теңдікті сақтау; цифрлық технологиялар мен инновациялар саласында өзін-өзі реттеуді қамтамасыз ету; экономикалық кеңістікте бірыңғай құқықтық базаны дамыту қажет [7, 150-6].

Сонмен қатар цифрлық технологияларды дамыту экономикалық өсудің маңызды факторларының бірі болып табылады, ол қолданыстағы процестерді автоматтандыру, цифрлық платформалар, цифрлық экожүйелер, цифрлық экожүйелер сияқты түбегейлі жаңа, серпінді кәсіп модельдер мен технологиялар, үлкен деректер жинақтары, роботтандыру, интернетті енгізу есебінен мүмкін болады. Цифрлық технологиялар медицина, білім беру, мемлекеттік және жергілікті қызметтер, мәдениет сияқты салаларда қызмет алудың қолжетімділігін, сапасын және ыңғайлылығын арттыруға ықпал ететін

⁶ «Кәсіпкерлікті дамытудың 2021 - 2025 жылдарға арналған ұлттық жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы No 728 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000728> (жүзінген күн 15.06.2023 ж.)

⁷ Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жыл 5 қыркүйек. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (жүзінген күн 20.06.2023 ж.)

⁸ «Сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 18 желтоқсандағы N 126 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000126_ (жүзінген күн 22.06.2023 ж.)

элеуметтік лифттердің механизмі ретінде қызмет етеді. Цифрлық платформалар адамға жұмысқа орналасудың жаңа мүмкіндіктерін жасайды, қосымша дағдыларды дамытуға және біліктілігін арттыруға көмектеседі, әсіресе бұрын мұндай мүмкіндіктерге байланысты болмаған адамдар үшін элеуметтік немесе географиялық шектеулер цифрландыруға байланысты жаңа кәсіптер мен жоғары жалақы алатын жұмыс орындарының пайда болуына ықпал етеді [8, 78-б].

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде мемлекеттің рөлі ол қажетті экономикалық, қаржылық, ұйымдастырушылық және реттеуші жағдайларды жасау арқылы инновацияның дамуын ынталандырады. Инновацияларды мемлекеттік ынталандыру және қолдау инновациялық қызметті дамытудың маңызды аспектісі болып табылады. Бірақ көптеген авторлар атап өткендей, мемлекеттік қолдау инновациялық қызметті дамытуға негізгі орында. Нарықтық жағдайда инновациялық қызметті жүзеге асыру негізінен жеке секторға жүктелген. Инновациялық кәсіп – елдің кәсіптерінің ең осал бөлігі болады. Негізгі мәселе – жеке компаниялар ұзақ мерзімді және жоғары тәуекелді технологиялық зерттеулерге инвестиция салмайды [9, 26-б].

Д. Асаннның ойынша «экономикалық айналымның ең серпінді және икемді қатысушысы ретінде» шағын және орта кәсіптің инновациялық қызметін дамытудағы басты рөлді атап өтеді [10, 83-б].

Біз осы ойлармен келісе отырып, алайда инновациялық кәсіпкерлікті дамыту жағдайында мемлекеттің қатысуы орынды деп санаймыз. Шет мемлекеттерде шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу жоғарғы деңгейде дамыған. Демек, инновациялық қызметті мемлекеттік ынталандыру жемісті және жоғары нәтиже береді. Қазіргі тарихта инновация өмір салтына айналған мемлекеттерге мысалдар келтіруге болады, ал жаңа ғылыми идеяларға, жаңа технологияларға назар аудару, оларды іс жүзінде жүзеге асыруға ұмтылу экономикалық жүйенің айрықша белгісі болып табылады. Біріншіден, бұл Жапония, соңғы жылдары Финляндия бұл бағытта өте белсенді дамып келеді және инновациялық белсенділіктің жарқын мысалдарын Қытайдан табуға болады.

АҚШ үкіметінің инновациялық саясатының объектісі негізінен жеке кәсіпкерлік болып табылады. Мемлекеттің инновациялық саясаты ғылыми-техникалық резервті эко-

номикалық пайдалануға, ғылыми-техникалық кешендегі ішкі байланыстарды нығайтуға, инновациялық қызмет үшін ыңғайлы жағдайлар жасауға (инновациялық климат) бағытталған. Америка Құрама Штаттарында мемлекеттік инновациялық саясаттың әдістері мен құралдарының жиынтығы айтарлықтай кең. Шағын кәсіпкерліктегі инновацияларды дамыту туралы заң 1982 шағын кәсіпкерліктің экономикалық өсудің қозғаушы күші екенін анықтайды [11, 67-б]. Сонымен қатар, заң ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландыратын федералды ведомствоға жеке фирмаларға алынған технологияларға ерекше лицензия беру құқығын берді. Канадада үкімет кәсіпкерлерге қызметтің жаңа түрлерін ұсынатын ережелерді бекітті. Осылайша, арнайы бағдарламалар бойынша тәуекел кәсіпкерлер мен несие берушілер арасында бөлінеді. Шағын инновациялық кәсіпке көмектесу үшін арнайы қаржылық бағдарлама жүзеге асырылуда. Онда ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерге берілетін несие көлемін өзгерту, қарызды өтеу мерзімін ұлғайту қарастырылған. Канада үкіметі сонымен қатар зерттеу топтары төлеген салықтардың 20 пайызын қайтару туралы шешім қабылдады. Жаңаша технологиялар мен жобалармен айналысатын субъектілерге 15% салық жеңілдіктері әр келесі жылдан бастап беріледі [12, 231-б].

Германияда, атап айтқанда, инновациялық қызметті жүзеге асыратын жаңа шағын және орта бизнесті (ШОБ) құруға мемлекет әртүрлі нысандарда қолдау көрсетеді, мысалы:

- ісін жаңадан бастаған кәсіпкерлерге жеңілдетілген несиелер мен ұзақ мерзімді несиелер беру арқылы;
- жаңадан құрылған фирмалардың капиталына мемлекет капиталының қатысуы арқылы;
- ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық өнім өндіруге бағытталған жаңадан құрылған ШОБ субъектілеріне қосымша жеңілдікті несиелер беру арқылы;
- ШОБ субъектілеріне уақытша қаржылық қиындықтарды еңсеру үшін коммерциялық банктік несие алуына мемлекеттік кепілдіктер беру арқылы, жас кәсіпкерлерге кеңес беру орталықтарын ұйымдастыру жатады [13, 131-б].

Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, венчурлық қаржыландыру инновацияларды қаржыландырудың ең қолайлы түрі болып саналады, яғни тәуекелі жоғары кәсіпорындар мен банктік несиеге қол жеткізе алмай-

тын қызмет түрлеріне ерте кезеңде тікелей инвестициялар жатады. Бүгінгі таңда инновациялар нарығының негізгі проблемасы инвестициялардың жеткіліксіздігі болып табылады, бұл құбылыс біздің экономикамыздың маңызды қозғаушы күштерін қамтиды. Инвестициялардың жетіспеушілігін инновациялық қызметті салықтық ынталандыру арқылы өтеуге болады. Мысалы, белгілі бір қызмет үшін салық ауыртпалығын төмендету маңызды ағымдағы активті - қаржы ресурсын босатады, сондықтан ол қажетті салаға бағытталады.

Қорытынды

Біздің ойымызша, шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу және ынталандыру саласындағы оң динамикаға қарамастан, біздің елімізде осы салада әлі де көптеген олқылықтар бар, оларды жақын арада елдің табысты экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін шешу қажет. Біз шағын және орта кәсіпкерлердің инновациялық қызметін реттейтін жеке нормативтік-құқықтық актіні қабылдауды ұсынамыз, ол әртүрлі нормативтік-құқықтық актілерде қамтылған көптеген нормалардың орнын басады. Ең алдымен, осы актіде шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын субъектілерінің ин-

новациялық қызметі ұғымы өзінің заңнамалық бекітілуі тиіс. Шет мемлекеттер сияқты біздің де еліміздің шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын кәсіпкерлерді ынталандыру жобаларын құрып, көптеген жеңілдіктер мен гранттар көлемін ұлғайту, төменгі пайызда несие беру, салықты азайту, субсидия бөлу, сырттан инвесторларды тарту сияқты мүмкіндіктер жасау керек. Кәсіпкерлік кодекстің 241-7-баптағы мемлекеттік қолдау шараларына, 2,5 % несиені жас мөлшерін шектеместен бизнес-жоспарда инновациялық идеялары бар барлық орта және шағын кәсіпкерлерге беру туралы нормалар қосылса, сонымен қатар инновациялық қызметті жүзеге асыратын шағын және орта кәсіпкерлерге салық көлемін төмендету нормасын енгізуді ұсынамыз.

«ҚР сақтандыру қымметі туралы» ҚР Заңына инновациялық қызметті жүзеге асыруға байланысты инновациялық мүлкіті сақтандыру мақсатында «Инновациялық объектілерді сақтандыру туралы» арнайы бапты енгізу қажет. Дәл осы мақсатта ҚР Кәсіпкерлік кодекске «Инновациялық тәуекелді сақтандыру» деген 241-10-баппен толықтыру ұсынылады, ол инновациялық тәуекелді сақтанушының пайдасына да, үшінші тұлға пайдасына да сақтандыру мүмкіндігі болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Глебова И.С., Садырtdинов Р.Р. Государственное регулирование малого и среднего предпринимательства: Учебное пособие. – Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2008. – 21-36 с.
2. Айбосынова Д.А., Урузбаева Н.А. Инновационная деятельность малого и среднего бизнеса в Казахстане: невыездное состояние и факторы развития // Вестник университета «Туран». – 2019. - (2). – С. 208-210.
3. Smagulova G.S., Nurgali A.A. Innovative activity as a factor of increasing enterprise's competitiveness // Bulletin of the Treasury. Economic Series. - 2016. Volume 114. - No. 2/2. - 170-179 p.
4. Костенко Л.Н. Понятие и правовое регулирование инновационной деятельности // Научный журнал КубГАУ. – 2014. - №96 (02). – 10-15 с.
5. Қуанышбаева С. Кәсіпкерлік мәмілелерді құқықтық талдау // Заң журналы. - 2013. - №7. – 62-67 б.
6. Киздарбекова А.С., Асетова Г.Б. Кәсіпкерлік құқық: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 154-155 б.
7. Nebratenko G., Studenikina S., Kazantseva O. Innovations in the field of state and legal regulation of socio-economic activity in Modern times. E3S Web of Conferences. – 2020. - № 210. – 149-150 p.
8. Жуниспаева А.Б. Кәсіпкерлік құқық. Оқу құралы. - Талдықорған: ЖМУ баспасы, 2018.- 76-78 б.
9. Романчук С.В. Проблемные аспекты правового регулирования инновационной Деятельности в российской Федерации // Вестник Тюменского государственного университета. «Право». - № 3. - 2014. – 25-26 с.

10. Асан Д. Экономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты дамыту тетіктері. Оқу құралы.- Алматы: Заң әдебиеті, 2008.- 82-83 б.
11. Jacobsen P.J., Coyne C.J. *The Austrian School in the USA: Institutions and Entrepreneurship. Contributions to Economics. Book Chapter. Austrian state printing house, 2022. – 66-67 p.*
12. Neymotin F. *Necessity and opportunity entrepreneurship in Canada // Review of Economic Analysis. - 2021. - 13(2). – 230-231 p.*
13. Bonfiglioli A. *The culture of effort The gap between the US and Europe in the labour market and the business structure // Revista de occidente. 2016. –130-131 p.*

REFERENCES

1. Glebova I.S., Sadyrtidinov R.R. *Gosudarstvennoe regulirovanie malogo i srednego predprinimatel'stva: Uchebnoe posobie. – Kazan': Kazanskij gosudarstvennyj universitet im. V.I. Ul'janova-Lenina, 2008. – 21-36 s.*
2. Ajbosynova D.A., Uruzbaeva N.A. *Innovacionnaja dejatel'nost' malogo i srednego biznesa v Kazahstane: nevyezdnoe sostojanie i faktory razvitija // Vestnik universiteta «Turan». – 2019. - (2). – S. 208-210.*
3. Smagulova G.S., Nurgali A.A. *Innovative activity as a factor of increasing enterprise's competitiveness // Bulletin of the Treasury. Economic Series. - 2016. Volume 114. - No. 2/2. 170-179 r.*
4. Kostenko L.N. *Ponjatje i pravovoe regulirovanie innovacionnoj dejatel'nosti // Nauchnyj zhurnal KubGAU. – 2014. - №96 (02). – 10-15 s.*
5. Қуанышбаева С. *Кәсіпкерлік мәмілелерді қысқарту талдау // Заң zhurnaly. - 2013. - №7. – 62-67 б.*
6. Kizdarbekova A.S., Asetova G.B. *Кәсіпкерлік қысқарту: Оқулық. - Алматы: ZhShS RPBK «Dәuir», 2011. – 154-155 б.*
7. Nebratenko G., Studenikina S., Kazantseva O. *Innovations in the field of state and legal regulation of socio-economic activity in Modern times. E3S Web of Conferences. – 2020. - № 210. – 149-150 p.*
8. Zhunispaeva A.B. *Кәсіпкерлік қысқарту. Оқу құралы. - Taldyқорған: ZhMU baspasy, 2018.- 76-78 б.*
9. Romanchuk S.V. *Problemyne aspekty pravovogo regulirovaniya innovacionnoj Dejatel'nosti v rossijskoj Federacii // Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta. «Pravo». - № 3. - 2014. – 25-26 s.*
10. Асан Д. *Јекономикалық және әлеуметтік тұрақтылықты дамыту тетіктері. Оқу құралы.- Алматы: Заң әдебиеті, 2008.- 82-83 б.*
11. Jacobsen P.J., Coyne C.J. *The Austrian School in the USA: Institutions and Entrepreneurship. Contributions to Economics. Book Chapter. Austrian state printing house. 2022. – 66-67 r.*
12. Neymotin F. *Necessity and opportunity entrepreneurship in Canada // Review of Economic Analysis. - 2021. - 13(2). – 230-231 r.*
13. Bonfiglioli A. *The culture of effort The gap between the US and Europe in the labour market and the business structure // Revista de occidente. 2016. –130-131 p.*

НЕОБХОДИМО ПОВЫШАТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ

Сарпеков Рамазан Кумарбекович

Кандидат юридических наук, Заслуженный деятель Казахстана, директор Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: instzak-kz@mail.ru

Рахметов Саттар Муканович¹

Доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: rasattar@mail.ru

Аннотация. Борьба с коррупцией была и все еще остается важной проблемой нашего государства. Одними из препятствий для решения данной проблемы являются недостатки законодательства и правоприменительной практики.

Низкая эффективность уголовно-правовой борьбы с наиболее распространенным видом коррупционных преступлений – взяточничеством заключается в нарушении принципа неотвратимости ответственности и наказания. Статистические данные свидетельствуют о том, что значительной части взяточников удается избежать ответственности и наказания. Той небольшой части лиц, совершивших коррупционные преступления, которым назначено наказание в виде лишения свободы, отбывают его в более комфортных условиях, чем другие осужденные – в учреждениях минимальной безопасности, то есть в колониях-поселениях.

Одним из пробелов, существующих в уголовном законодательстве нашей страны, является отсутствие норм об ответственности за предложение, обещание взятки, дачу согласия на получение взятки и требование взятки. Общественная опасность указанных действий заключается в том, что взяточничество – это преступная сделка, которой предшествует заключение между взяткодателем и взяткополучателем договоренности об условиях выполнения сторонами своих обязанностей. Эта договоренность заключается со стороны взяткодателя во времени, размере взятки (в некоторых случаях договариваются передать взятку в несколько этапов) и способе передачи взятки; со стороны взяткополучателя – совершить определенные действия (бездействие) в пользу взяткодателя или представляемых им лиц. Если стороны не договорятся, акт дачи-получения взятки не состоится.

Поэтому переговоры между взяткодателем и получателем взятки, которые можно оценивать, как предложение взятки, обещание дать взятку, дачу согласия на принятие взятки, а также просьбу или требование взятки представляют общественную опасность, так как в большинстве случаев они завершаются совершением коррупционного преступления: дачей-получением взятки. Чтобы снизить уровень взяточничества, необходимо пресекать его на ранней стадии путем установления ответственности за указанные выше действия. Это повысит профилактическую роль уголовного законодательства в противодействии взяточничеству.

Ключевые слова: Уголовный кодекс Республики Казахстан, уголовные правонарушения, общественная опасность взяточничества, предложение взятки, обещание дать взятку, дача согласия на принятие взятки, а также просьба, требование взятки, эффективность предупреждения коррупционных преступлений.

¹ Автор для корреспонденции

ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСТІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ КЕРЕК

Рамазан Құмарбекұлы Сәрпеков

Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының директоры, Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: instzak-kz@mail.ru

Саттар Мұқанұлы Рахметов

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: rasattar@mail.ru

Аннотация. Сыбайлас жемқорлықпен күрес мемлекетіміздің маңызды және шешімін таппаған мәселелерінің бірі болды және болып қала береді. Заңнама мен құқық қолдану тәжірибесінің кемшіліктері бұл мәселені шешудегі кедергілердің бірі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстың кең тараған түрі – парақорлықпен қылмыстық-құқықтық күрестің жеткіліксіз тиімділігі жауапкершілік пен жазаның бұлтартпастығы қағидатының бұзылуында жатыр. Статистика пара алушылардың едәуір бөлігінің жауапкершілік пен жазадан құтыла алатынын көрсетеді. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың шағын бөлігі, атап айтқанда, сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасағандар басқа сотталғандарға қарағанда қолайлы жағдайда – ең төменгі қауіпсіздік мекемелерінде, яғни қоныс колонияларында өтейді.

Еліміздің қылмыстық заңнамасында орын алып отырған олқылықтардың бірі – пара ұсыну, уәде беру, пара алуға келісім беру және пара талап ету үшін жауаптылық туралы нормалардың жоқтығы. Мұндай әрекеттердің қоғамдық қауіптілігі пара берудің қылмыстық уағдаластық болып табылатындығында. Оны орындаудың алдында пара беруші мен пара алушының арасында тараптардың өз міндеттемелерін орындау шарттары туралы уағдаластық жасалуы жатады. Бұл бойынша пара беруші тарапынан параны беру мерзімі, параның мөлшері (кейбір жағдайларда параны бірнеше кезеңде беруге келісіледі) және параны беру тәсілі; пара алушы тарапынан – пара берушінің немесе оның өкілдік ететін адамдарының пайдасына белгілі бір әрекетті (әрекетсіздікті) жасау бойынша уағдаласылады. Тараптар келіспесе, пара беру мен алу орын алмайды.

Сондықтан пара беруші мен пара алушы арасындағы пара беру туралы ұсыныс, пара беруге уәде беру, пара алуға келісім беру, сондай-ақ пара беру туралы өтініш немесе талап ретінде бағаланыла алатын келіссөздердің қоғамдық қауіптілігі бар, өйткені олар басым жағдайда пара беру және алу түріндегі сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаумен аяқталады. Парақорлық деңгейін төмендету үшін оны алдын ала, яғни жоғарыда көрсетілген әрекеттерге жауаптылықты белгілеу арқылы тоқтатып отыру қажет. Бұл парақорлыққа қарсы күресте қылмыстық заңнаманың профилактикалық рөлін арттырады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, қылмыстық құқық бұзушылықтар, пара алудың қоғамдық қауіптілігі, пара ұсыну, пара беруге уәде беру, пара алуға келісім беру, сондай-ақ пара сұрау, талап ету, сыбайлас жемқорлық қылмыстардың алдын алудың тиімділігі.

IT IS NECESSARY TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF THE FIGHT WITH CORRUPTION

Sarpekov Ramazan Kumarbekovich

Candidate of Legal Sciences, Honored Worker of Kazakhstan, Director of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan; e-mail: instzak-kz@mail.ru

Rakhmetov Sattar Mukanovich

*Doctor of Law, Professor, Chief Researcher of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan;
e-mail: rasattar@mail.ru*

Abstract. *The fight against corruption has been and still remains one of the important and unresolved problems of our state. One of the obstacles to solving this problem is the shortcomings of legislation and law enforcement practice.*

The insufficient effectiveness of the criminal legal fight against the most common type of corruption crime - bribery - lies in the violation of the principle of the inevitability of responsibility and punishment. Statistics show that a significant proportion of bribe-takers manage to avoid responsibility and punishment. That small part of those who have committed corruption crimes and who are sentenced to imprisonment serve it in more comfortable conditions than other convicts - in minimum security institutions, that is, in colony settlements.

One of the gaps that exists in the criminal legislation of our country is the lack of rules on liability for offering, promising a bribe, giving consent to receive a bribe and demanding a bribe. The social danger of these actions lies in the fact that bribery is a criminal transaction, which is preceded by the conclusion of an agreement between the bribe giver and the bribe taker on the conditions for the parties to fulfill their obligations. This agreement is concluded on the part of the bribe giver in terms of time, the amount of the bribe (in some cases it is agreed to transfer the bribe in several stages) and the method of transferring the bribe; on the part of the bribe-taker - to perform certain actions (inaction) in favor of the bribe-giver or the persons represented by him. If the parties do not agree, the act of giving and receiving a bribe will not take place.

Therefore, negotiations between the bribe giver and the recipient of a bribe, which can be assessed as an offer of a bribe, a promise to give a bribe, consent to accept a bribe, as well as a request or demand for a bribe, pose a public danger, since in most cases they end in the commission of a corruption crime: giving and receiving a bribe. To reduce the level of bribery, it is necessary to stop it at an early stage by establishing responsibility for the above actions. This will enhance the preventive role of criminal law in combating bribery.

Keywords: *Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, criminal offenses, the public danger of bribery, offering a bribe, promising to give a bribe, giving consent to accept a bribe, as well as requesting, demanding a bribe, the effectiveness of preventing corruption crimes.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_190

Введение

В послании народу Казахстана от 1 сентября 2021 года Президент страны Касым-Жомарт Токаев говорил о необходимости «продолжать эффективную борьбу с коррупцией»². В своем послании народу Казахстана от 16 марта 2022 года, несмотря на то, что оно было посвящено проблемам реформирования политической системы, Президент сказал: «Мы будем решительно противостоять невежеству и архаике, радикализму и иждивенчеству, культу потребления и коррупции»³. Тем самым Глава государства подчеркивает важность проблем противодействия коррупции.

Материалы и методы

Борьба с коррупцией была и все еще остается одной из важных проблем нашего государства. Эта проблема решается недостаточно эффективно потому, что до недавнего времени не уделялось должного внимания антикоррупционной политике. В программных документах говорится об опасности коррупции, о необходимости повышения эффективности борьбы с ней. В частности, в Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года⁴, Концепции правовой политики Республики

² Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны». Эл. ресурс: <https://uchet.kz/week/polnyy-tekst-poslaniya-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-1-sentyabrya-2021/>. (дата обращения: 25.03.2022 г.)

³ Послание Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 16.03.2022 года «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации». Эл. ресурс: <https://qostanay.tv/politika/poslanie-tokaeva-narodu-kazakhstan-ot-16-03-2022-polnyj-tekst>. Дата обращения: 25.03.2022 г.

⁴ Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утвержденная Указом Президента

Казахстан до 2030 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года⁵, Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года⁶.

Результаты

На деле эффективного противодействия коррупции не происходит. Недостаточно высокая эффективность уголовно-правовой борьбы с наиболее распространенным видом коррупционных преступлений – взяточничеством заключается в нарушении принципа неотвратимости ответственности и наказания. Статистические данные свидетельствуют о том, что значительной части взяточников удается избежать ответственности и наказания.

С 2011 года под лозунгом всеобщей гуманизации, снижения репрессивности уголовного законодательства имело место смягчение ответственности и наказания практически за все преступления, в том числе за коррупционные преступления, которые все еще представляют в нашей стране повышенную общественную опасность. В частности, в санкциях статей об ответственности за взяточничество действующего Уголовного кодекса Республики Казахстан 2014 года (далее-УК) наряду с другими видами наказания появилось наказание в виде кратности штрафа. Это привело к тому, что суды стали массово применять штраф, который в системе наказаний (в ст. 40 УК) является самым мягким видом наказания. В частности, в 2016 году за наиболее опас-

ный вид коррупционных преступлений – получение взятки по ст. 366 УК было осуждено 380 человек, в отношении 290 (что составляет 76,3%) из них назначено наказание в виде штрафа⁷; в 2017 году осуждено 407 человек, в отношении 282 (что составляет 69,3%) из них назначено наказание в виде штрафа⁸; в 2018 году осуждено 435 человек, в отношении 299 (что составляет 68,7%) из них назначено наказание в виде штрафа⁹; в 2019 году осуждено 366 человек, в отношении 278 (что составляет 75,9%) из них назначено наказание в виде штрафа¹⁰; в 2020 году осуждено 334 человека, в отношении 248 (что составляет 74,3%) из них назначено наказание в виде штрафа¹¹; в 2021 году осуждено 207 человек, в отношении 132 (что составляет 63,8%) из них назначено наказание в виде штрафа¹²; в 2022 году осуждено 183 человека, в отношении 122 (что составляет 66,7%) из них назначено наказание в виде штрафа¹³; в 2023 году осуждено 216 человек, в отношении 137 (что составляет 63,4%) из них назначено наказание в виде штрафа¹⁴.

Обращает на себя внимание сокращение за прошедшие 6-8 лет более, чем в два раза числа осужденных за получение взятки. Это происходит, во-первых, из-за снижения раскрываемости данного коррупционного преступления. Во-вторых, в отношении значительной части взяточполучателей уголовные дела прекращаются в процессе досудебного расследования, прокурором и судом. Например, в 2023 году в производстве органов уголовного преследования находилось уголовные дела по 493 фактам получения взятки. Окончено досудебное расследование по 326 преступлениям. Прекращено производство

Республики Казахстан от 24 августа 2009 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858> (дата обращения: 03.03.2024 г.).

⁵ Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (дата обращения: 10.10.2023 г.).

⁶ Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000802> (дата обращения: 10.10.2023 г.).

⁷ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2016 года.

⁸ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2017 года.

⁹ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2018 года.

¹⁰ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2019 года.

¹¹ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2020 года.

¹² Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2021 года.

¹³ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2022 года.

¹⁴ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2023 года.

по 224 преступлениям, прерваны сроки досудебного расследования по 27 преступлениям¹⁵. Прекращены судом уголовные дела по 21 преступлению (все по ч.4 ст. 366 УК – получение взятки, совершенное преступной группой или в особо крупном размере). Оправданы 2 человека, осуждено 206 человек¹⁶. То есть количество прекращенных уголовных дел превышает количество уголовных дел, по которым виновные осуждены. О частом применении в отношении коррупционеров наказания в виде штрафа говорилось неоднократно [1, с. 89].

Обсуждение

Такая правоприменительная практика возможна из-за наличия в УК множества возможностей, лазеек для ухода коррупционеров от ответственности. В частности, согласно ч.1 ст.65 УК лицо, впервые совершившее коррупционное преступление, может быть освобождено судом от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. Причем указанная норма позволяет освободить от уголовной ответственности лица, совершившего коррупционное преступление любой категории тяжести, в том числе особо тяжкое. Например, в 2016 году бывший президент Международного центра приграничного сотрудничества «Хоргос» Василий Ни был задержан при получении взятки в размере 1 миллион долларов США. В сообщении Национального бюро по противодействию коррупции говорилось, что Василий Ни «путем вымогательства через своего подчиненного руководителя отдела по работе с инвесторами Сайдуллаевой М. получил взятку в сумме 1 млн долларов США от представителя ТОО «Хоргос Тюльпан». Средства он вымогал за положительное решение результатов инвестиционного тендера. Позже суд освободил от уголовной ответственности Ни и Сайдуллаеву на основании ст. 65 УК¹⁷.

Статья 72 УК предусматривает возможность условно-досрочного освобождения от уголовного наказания лиц, отбывающих наказание в виде ограничение свободы или лишения свободы за совершение коррупционных преступлений небольшой и средней

тяжести, а с некоторыми оговорками, даже лиц, отбывающих наказание за совершение тяжких и особо тяжких коррупционных преступлений.

Статья 73 УК предусматривает возможность замены неотбытой части наказания более мягким видом наказания лицу, отбывающему лишение свободы за коррупционные преступления небольшой, средней тяжести или тяжкие преступления. Замена более мягким видом наказания может быть осуществлена после фактического отбытия осужденным не менее одной четвертой срока наказания за совершение коррупционные преступления небольшой и средней тяжести, одной трети срока наказания за тяжкие коррупционные преступления. При этом лицо может быть полностью или частично освобождено от отбывания дополнительного вида наказания, за исключением наказаний, назначенных пожизненно. То есть не исключена возможность освобождения коррупционера от наказания в виде конфискации имущества.

Согласно ч. 4 ст. 73 УК лицу, отбывающему лишение свободы за коррупционные преступления небольшой, средней тяжести, тяжкие или особо тяжкие преступления, в случае, если оно в период отбывания наказания способствовало раскрытию и расследованию преступлений, совершенных преступной группой, либо выполнило все условия процессуального соглашения, оставшаяся неотбытой часть наказания может быть сокращена судом не более чем наполовину.

Той небольшой части лиц, осужденных за взяточничество (около 25-35%), которым назначено наказание в виде лишения свободы, отбывают его в соответствии со ст. 46 УК в более комфортных условиях, чем другие осужденные – в учреждениях минимальной безопасности, то есть в колониях-поселениях.

Все эти уголовно-правовые лазейки и поблажки для коррупционеров препятствуют повышению эффективности противодействия коррупции. Поэтому уровень коррупции в нашем обществе остается высоким. Об этом свидетельствуют исследования, ежегодно проводимые независимой международной компанией «Transparency

¹⁵ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» за 12 месяцев 2023 года.

¹⁶ Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Форма №10. О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты за 12 месяцев 2023 года.

¹⁷ Бывший президент МЦПС Хоргос Василий Ни освобожден от уголовной ответственности. URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/59270/byvshiy-prezident-mtsps-khorgos-vasiliy-ni-osvobozhden-ot-ugolovnoy-otvetstvennosti.html> (дата обращения: 09.02.2024 г.).

International» по итогам изучения уровня восприятия коррупции. В 2023 году Казахстан занял 92-е место среди 180 стран, набрав 39 баллов из 100 возможных. Следует отметить, что страны, набравшие в рейтинге ниже 50 баллов, считаются высоко коррумпированными. Это препятствуют экономическому развитию страны и повышению уровня социального благополучия граждан¹⁸.

Таким образом, повышению эффективности противодействия коррупции препятствуют ряд причин, в числе которых следует назвать несовершенство законодательства и недостатки правоприменительной практики [2, с. 53]. Конвенцией ООН против коррупции, которую наша страна ратифицировала в 2008 году, предлагается криминализовать 4 деяния:

- предложение взять взятку;
- обещание дать взятку;
- дача согласия на получение взятки;
- просьба или требование взятки.

Указанные действия признаны преступными уголовным законодательством большинства развитых стран мира, присоединившихся к указанной выше Конвенции ООН. В частности, § 1 ст. 228 УК Республики Польша установила ответственность за получение или требование имущественной или личной выгоды в связи с выполнением публичной функции либо обещание ее предоставления. Наказание – лишение свободы на срок до 8 лет. § 4 ст. 228 УК Польши предусматривает наказание в виде лишения свободы на срок от 2 до 12 лет за предоставление или обещание предоставить имущественную выгоду в значительных размерах¹⁹.

Статьей 201 (b) (1) главы 11 титула 18 Свода законов США установлена уголовная ответственность за предложение, обещание и дачу взятки за совершение незаконных действий должностным лицом. Кроме того, Акт об иностранной коррупционной практике (1977) также предусматривает от-

ветственность за предложение, обещание, дачу взятки только за незаконные действия (бездействие)²⁰.

Статья 298 Пенитенциарного кодекса Эстонии предусматривает ответственность за дачу или обещание дать взятку²¹.

Уголовным кодексом Федеративной Республики Германии в качестве оконченного преступления признается обещание выгоды за исполнение законных действий и обещание предоставления взятки за действия в пользу взяткодателя, связанные с нарушением служебных обязанностей. Так, в соответствии со §§ 331-332 УК Федеративной Республики Германии подлежит ответственности должностное лицо, европейское должностное лицо или лицо, принявшее на себя специальные обязанности, связанные с государственной службой, которое требует для себя или третьего лица, получает соответствующее обещание или принимает эту выгоду (взятку). § 334 УК ФРГ предусматривает ответственность за предложение, обещание или предоставление должностному лицу, европейскому должностному лицу, лицу, принявшему на себя специальные обязанности, связанные с государственной службой, или солдату вооружённых сил (Бундесвера) выгоды для него или третьего лица в качестве встречного обязательства за то, что это лицо совершило или совершит в будущем служебное действие [3, с. 442].

Согласно Закону о взяточничестве (The Bribery Act 2010), вступившему в силу с 1 июля 2011 года в Великобритании, активным подкупом признается обещание или дача финансовых или иных преимуществ. Закон состоит из 20 статей (секций), включающих такие составы преступления, как предложение, дача, вымогательство и получение взятки, в том числе иностранному должностному лицу, а также непринятие мер по предупреждению взяточничества²².

Статья 294 (б) Уголовного кодекса Изра-

¹⁸ Казахстан улучшил позицию в мировом рейтинге восприятия коррупции после возврата преступных активов. URL: <https://kz.kursiv.media/2024-01-30/zhrb-kz-reiting/> (дата обращения: 03.03.2024 г.).

¹⁹ Уголовный кодекс Республики Польша. ЗАКОН от 6 июня 1997 г. /Вести. Зак. 2 августа 1997 г. № 88, ст.553/ с изменениями и дополнениями. URL: <https://prawnikpoznanski.pl/ru/%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA/> (дата обращения: 20.02.2024 г.).

²⁰ Глава 11 титула 18 Свода законов США. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21577> (дата обращения: 20.02.2024 г.).

²¹ Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики. URL: <https://www.juristaitab.ee/sites/default/files/seaduste-tolked/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.11.2022.pdf> (дата обращения: 20.02.2024 г.).

²² Закон о взяточничестве (Великобритания). URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%BE_%D0%B2%D0%B7%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5_(%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%

ия предусматривает ответственность в отношении лица, которое предлагает или обещает взятку, даже в случае отказа, такую же ответственность, как за получение взятки. Мэр израильского города Х. был признан виновным за обещание взяток, которые мэр дал другим членам городского совета, чтобы они позднее присоединились к его политической коалиции. Соглашения, подписанные между мэром и членами городского совета, свидетельствуют, что он давал последним разные обещания, в том числе такие, как назначение на государственные должности, деньги и др. Суд пришел к выводу, что такие обещания представляют собой запрещенные взятки²³.

Статья 286-бис УК Испании предусматривает ответственность в отношении директора, администратора, сотрудника или сотрудников коммерческого предприятия или общества, которые получают, запрашивают или принимают выгоду или необоснованное преимущество любого характера, предложение или обещание получить его для себя или для третьей стороны в качестве вознаграждения за неправомерное предпочтение другому лицу при приобретении или продаже товаров или при заключении контрактов на услуги или в деловых отношениях.

Статья 419 УК Испании предусматривает ответственность за требование, предложение, обещание совершить или получить вознаграждение за исполнение действия или бездействия, входящих в круг служебных обязанностей должностных лиц государственных органов. В ст. 420 установлена ответственность за требование, предложение, обещание совершить или получить вознаграждение за совершение незаконных действий (бездействия) в пользу взяткодателя²⁴.

Статьей 339 Уголовного кодекса Грузии устанавливается ответственность за обещание, предложение и дачу взятки в денежной или иной имущественной форме должностным лицам или лицам, равным им по положению²⁵. Данная последовательность расположения способов совершения активного подкупа представляется обоснованной, поскольку обещание объективно более ранняя стадия, чем предложение, сопровождаемое конкретными действиями.

Ответственность за просьбу, требование взятки, обещание, предложение дать взятку предусмотрены в УК Дании, Украины, Кыргызской Республики, Азербайджанской Республики, Республики Армения, Республики Молдова, Латвии и других зарубежных стран.

В Российской Федерации вопрос о криминализации предложения взятки, обещания дать взятку, дачи согласия на получение взятки и просьбы или требования взятки обсуждается. Но уже сделан один шаг. В ч. 5 ст. 291.1. УК РФ предусмотрена ответственность за обещание или предложение посредничества во взяточничестве²⁶.

В ст. 19.28 Кодекса об административных правонарушениях Российской Федерации, которая называется «Незаконное вознаграждение от имени юридического лица», предусмотрена административная ответственность за незаконные передачу, предложение или обещание от имени или в интересах юридического лица субъекту коррупционного преступления денег, ценных бумаг или иного имущества, оказание ему услуг имущественного характера либо предоставление ему имущественных прав за совершение действий (бездействия) в пользу взяткодателя.

Часть 2 и часть 3 указанной статьи предусматривает более строгие меры административного взыскания за совершение указанных в части 1 ст. 19.28 действий соответственно в крупном и особо крупном размерах.

Подобная статья есть в Кодексе Республики Казахстан об административных правонарушениях (далее-КоАП) нашей страны: статья 678, которая предусматривает административную ответственность за предоставление незаконного материального вознаграждения юридическими лицами. Но в этой статье не установлена ответственность за предложение или обещание от имени или в интересах юридического лица субъекту коррупционного преступления денег, ценных бумаг или иного имущества, оказание ему услуг имущественного характера либо предоставление ему имущественных прав за совершение действий (бездействия) в пользу взяткодателя.

D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F) (дата обращения: 15.02.2024 г.).

²³ *Il (Criminal Case (Haifa) 4021/05 State of Israel v. Israel Sadan)*.

²⁴ Уголовный кодекс Испании. URL: [codigo penal español](https://www.mjusticia.gob.es/portal/contenidos/legislacion/legislacion_penal/legislacion_penal_espanola) (дата обращения: 22.02.2024 г.).

²⁵ Уголовный кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf> (дата обращения: 15.02.2024 г.).

²⁶ Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397073&pos=4661;-46#pos=4661;-46 (дата обращения: 20.03.2024 г.).

Необходимость криминализации указанных действий заложена в таких программных документах, как Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы, где записано: «В целях более эффективного превентивного механизма необходимо криминализировать предложение/обещание взятки, что будет соответствовать международным стандартам»²⁷. С целью реализации этого программного документа пунктом 41 Плана действий по реализации Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы (далее - План) предусмотрена подготовка проекта Закона Республики Казахстан о введении уголовной ответственности за обещание/предложение взятки (4-квартал 2023 года)²⁸. Тем же документом предусмотрена необходимость ужесточения антикоррупционной уголовной политики и перенесения начального порога уголовно-правового воздействия на стадию первичной реализации умысла, когда только высказывается намерение дать или получить взятку²⁹ (Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы).

Правильность установления уголовной ответственности на более ранней стадии совершения преступления путем признания обещания дать взятку, согласия на получение взятки оконченным преступлением, то есть перевод составов взяточничества в число усеченных вызывает у некоторых ученых сомнение [4, с. 68; 5, с. 44; 6, с. 38; 7]. Следует отметить, что в УК имеются усеченные составы преступлений. В частности, в ст. 192 УК, предусматривающей ответственность за разбой, в ст. 194, предусматривающей ответственность за вымогательство и некоторых других статьях Особенной части УК. Эти статьи существуют в УК давно и не было фактов незаконного привлечения по ним человека к уголовной ответственности.

Большая часть ученых поддерживает предложение о криминализации предложения взятки, обещания дать взятку, согласия на получение и требования взятки. В частности, Э.Л. Сидоренко пишет: «Более обоснованным выглядит конструирование состава обещания и предложения взятки как самостоятельного усеченного состава» [8, с. 42].

Криминализация дачи согласия на получение взятки, требования взятки, предложения взятки, а также обещание дать взятку связана, во-первых, общественной опасностью таких деяний. Они опасны тем, что в случае, если не пресечь их на первоначальном этапе, могут закончиться и в большинстве случаев заканчиваются совершением таких опасных и редко выявляемых преступлений, как взяточничество. Любые действия, признаваемые взяточничеством, начинаются не спонтанно. Им предшествуют переговоры непосредственно между взяткодателем и взяткополучателем лично или через посредников.

Эти переговоры со стороны взяткодателя касаются размера взятки (в некоторых случаях стороны договариваются передать предмет взятки в несколько этапов) и способа передачи взятки; со стороны взяткополучателя – совершения определенных действий (бездействия) в пользу взяткодателя или представляемых им лиц. Часто стороны торгуются насчет суммы взятки. Если стороны не договорятся, акт дачи-получения взятки не состоится. Поэтому переговоры между взяткодателем и получателем взятки, которые можно оценивать, как предложение взятки, обещание дать взятку, дачу согласия на принятие взятки, а также просьбу или требование взятки представляют общественную опасность, так как в большинстве случаев они завершаются совершением коррупционного преступления: дачей-получением взятки.

Переговоры на этих этапах можно зафиксировать. Они и могут быть признаны доказательством вины взяточников в совершении подлежащих криминализации деяний. Отсутствие в УК нашей страны норм об ответственности за предложение, обещание взятки, дачу согласия на получение взятки и требование взятки является пробелом.

Чтобы снизить уровень взяточничества, необходимо пресекать его на ранней стадии путем установления ответственности за указанные выше действия. Это повысит профилактическую роль уголовного законодательства в противодействии взяточничеству.

Предложение взятки, обещание дать взятку, дача согласия на принятие взятки, а также просьба или требование взятки

²⁷ Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000802> (дата обращения: 10.10.2023 г.).

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

имеют сходство с приготовлением к даче или получению взятки. По действующему законодательству предварительные переговоры между взяткодателем и взяткополучателем не могут квалифицироваться признаются как приготовление к преступлению потому, что согласно ч. 1 ст. 24 УК приготовлением к преступлению признаются совершенные с прямым умыслом приискание, изготовление или приспособление средств или орудий преступления, приискание соучастников преступления, сговор на совершение преступления либо иное умышленное создание условий для совершения преступления, если при этом преступление не было доведено до конца по не зависящим от воли лица обстоятельствам. Предложение взятки, обещание дать взятку, дача согласия на получение взятки, просьба или требование взятки не соответствуют перечисленным в ч.1 ст. 24 УК формам поведения, относящимся к подготовительным действиям.

В правоприменительной практике принято считать, что приготовление-это конкретные физические действия. Например, приобретение или изготовление орудия для совершения кражи, разбоя, убийства, приобретение яда для того, чтобы отравить человека и т.п. Действия в словесной форме (например, предложение дать или согласие на получение взятки, требование взятки) в практической деятельности правоохранительных, специальных органов и судов не признаются приготовлением к преступлению. За период действия Уголовного кодекса Казахской ССР 1959 года, Уголовного кодекса Республики Казахстан 1997 года, а также действующего УК 2014 года понятие приготовления к преступлению не менялось и не было случаев признания предложения взятки, обещания дать взятку, дачи согласия на принятие взятки, а также просьбы или требования взятки приготовлением к совершению преступления. По действующему уголовному законодательству нашей страны даже вымогательство взятки, если оно не окончено, не признается противоправным деянием. Вымогательство рассматривается как отягчающее обстоятельство в случаях, когда имело место оконченое получение взятки (п.1) ч.3 ст. 366 УК).

Для повышения эффективности противодействия взяточничеству наша страна должна последовать примеру большинства зарубежных стран и криминализовать указанные выше действия. Криминализация их приведет в выполнении требований меж-

дународного стандарта по противодействию коррупционной преступности.

Следует обратить внимание и на то, что в указанных выше странах, где криминализованы предложение взятки, обещание дать взятку, дача согласия на получение взятки, просьба или требование взятки, уровень коррупционной преступности, в том числе дачи-получения взятки гораздо ниже, чем в нашей стране. Это свидетельствует о том, что криминализация предложения взятки, обещания дать взятку, дачи согласия на принятие взятки, а также просьбы или требования взятки способствовало сокращения в указанных выше странах числа коррупционных преступлений.

Заключение

Для реализации указанного выше предложения следует внести в редакции статей 3 УК изменения и дополнения, а также дополнить УК новыми нормами. 1). В ст.3 УК:

пункт 3) после цифры «366» дополнить запятой и цифрой «366-1», после цифры «367» и буквы «и» дополнить цифрой «367-1»;

пункт 38) после цифры «366» дополнить запятой и цифрой «366-1»;

после цифры «367» и буквы «и» дополнить цифрой «367-1».

2). Дополнить УК статьями 366-1 и 367-1 следующего содержания:

«Статья 366-1. Дача согласия на получение взятки, просьба или требование взятки

1. Дача согласия лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом, или лицом, занимающим ответственную государственную должность, либо должностным лицом, а равно должностным лицом иностранного государства или международной организации на получение взятки за действия (бездействие) в пользу лица, предложившего или обещавшего взятку, или представляемых им лиц, –

наказывается штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до четырехсот часов, либо ограничением свободы на срок до одного года, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

2. Просьба или требование лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом, или лицом, занимающим ответственную го-

сударственную должность, либо должностным лицом, а равно должностным лицом иностранного государства или международной организации взятки для себя или других лиц за действия (бездействие) в пользу взяточдателя или представляемых им лиц, –

наказывается штрафом в размере от одной тысячи до двух тысяч месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок от четырехсот до шестисот часов, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные в крупном размере, –

наказываются штрафом в размере от двух до трех тысяч месячных расчетных показателей либо привлечением к общественным работам на срок от шестисот до восьмисот часов, либо лишением свободы на срок от двух до четырех лет с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, с конфискацией имущества или без таковой.

4. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные в особо крупном размере, –

наказываются штрафом в размере от трех до пяти тысяч месячных расчетных показателей либо привлечением к общественным работам на срок от восьмисот до девятисот часов, либо лишением свободы на срок от четырех до шести лет с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью с конфискацией имущества.»

«Статья 367-1. Предложение или обещание взятки

1. Предложение или обещание взятки лицу, уполномоченному на выполнение государственных функций, либо приравненному к нему лицу, или лицу, занимающему ответственную государственную должность,

либо должностному лицу, а равно должностному лицу иностранного государства или международной организации за действия (бездействие) в пользу лица, предложившего или обещавшего взятку, или представляемых им лиц, –

наказывается штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до четырехсот часов, либо ограничением свободы на срок до одного года, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

2. Те же деяния, совершенные в крупном размере, –

наказывается штрафом в размере от одной до трех тысяч месячных расчетных показателей либо привлечением к общественным работам на срок от четырехсот до шестисот часов, либо лишением свободы на срок до двух лет с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, с конфискацией имущества или без таковой.

3. Деяния, предусмотренные частью первой настоящей статьи, совершенные в особо крупном размере, –

наказываются штрафом в размере от трех до пяти тысяч месячных расчетных показателей либо привлечением к общественным работам на срок от шестисот до восьмисот часов, либо лишением свободы на срок от двух до четырех лет с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью с конфискацией имущества.»

3). Чтобы меньше было ошибок в правоприменительной практике, обеспечить единообразное применение уголовного законодательства полагаем, что Верховный Суд должен дать судебное толкование путем внесения соответствующих дополнений в редакцию нормативного постановления Верховного Суда от 27 ноября 2015 года «О практике рассмотрения некоторых коррупционных преступлений».

ЛИТЕРАТУРА

1. Карипова А.Т., Маханов Т.Г. Анализ санкций уголовно-правовых норм, установленных за коррупционные преступления по уголовному законодательству Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2019. № 3 (57). Стр.86-91.
2. Коваль А.В. Дифференциация ответственности за взяточничество в уголовном ко-

дексе Российской Федерации: проблемы и перспективы // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2017. №3. Стр. 50-55.

3. Головненков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafgesetzbuch (StGB) – Научно-практический комментарий и перевод текста закона. 2021. Стр. 440-445.

4. Семькина О.И. Историческая обусловленность института предложения и обещания взятки. Журнал Российского права. 2016. №. 5. Стр. 65-69.

5. Безрукова О.В., Дасаева А.И. К вопросу об актуальных проблемах квалификации взяточничества // Наука. Общество. Государство. 2016. Том 4. №4. Стр. 42-47.

6. Магуза А.О. Обещание взятки: дискуссионные вопросы / Ученые записки Санкт-Петербургского имени В. Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. 2011. №3. Стр. 36-39.

7. Мицкая Е.В. К вопросу о криминализации обещания / предложения взятки и согласия на ее получение в Казахстане. URL: <http://ralj.ru/article/view/13/12310> (дата обращения: 15.03.2024 г.).

8. Сидоренко Э.Л. К вопросу о целесообразности криминализации обещания и предложения взятки // Общество и право. 2017. №1. Стр.40-45.

REFERENCES

1. Karipova A.T., Mahanov T.G. Analiz sankcij ugovolno-pravovyh norm, ustanovlennyh za korrupcionnye prestuplenija po ugovolnomu zakonodatel'stvu Respubliki Kazahstan // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. 2019. № 3 (57). Str.86-91.

2. Koval' A.V. Differenciacija otvetstvennosti za vzjatochnichestvo v ugovolnom kodekse Rossijskoj Federacii: problemy i perspektivy // Juridicheskaja nauka i pravoohranitel'naja praktika. 2017. №3. Str. 50-55.

3. Golovnenkov P.V. Uголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafgesetzbuch (StGB) – Научно-практический комментарий и перевод текста закона. 2021. Стр. 440-445.

4. Semykina O.I. Istoricheskaja obuslovlennost' instituta predlozhenija i obeshhanija vzjatki. Zhurnal Rossijskogo prava. 2016. №. 5. Str. 65-69.

5. Bezrukova O.V., Dasaeva A.I. K voprosu ob aktual'nyh problemah kvalifikacii vzjatochnichestva // Nauka. Obshhestvo. Gosudarstvo. 2016. Tom 4. №4. Str. 42-47.

6. Maguza A.O. Obeshhanie vzjatki: diskussionnye voprosy / Uchenye zapiski Sankt-Peterburgskogo imeni V. B. Bobkova filiala Rossijskoj tamozhennoj akademii. 2011. №3. Str. 36-39.

7. Mickaja E.V. K voprosu o kriminalizacii obeshhanija / predlozhenija vzjatki i soglasija na ee poluchenie v Kazahstane. URL: <http://ralj.ru/article/view/13/12310> (дата обращения: 15.03.2024 г.).

8. Sidorenko Je.L. K voprosu o celesoobraznosti kriminalizacii obeshhanija i predlozhenija vzjatki // Obshhestvo i pravo. 2017. №1. Str.40-45.

О РАВНОПРАВИИ СТОРОН ПРИ ВОЗВРАЩЕНИИ УГОЛОВНОГО ДЕЛА СО СТАДИИ ГЛАВНОГО СУДЕБНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА НА ЭТАП ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО СЛУШАНИЯ

Ахпанов Арстан Нокешевич

Главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва, доктор юридических наук, профессор, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: ahranov_a@mail.ru

Аннотация. Автором статьи, принимавшим участие в конституционном производстве в качестве эксперта, изложены ключевые положения своего заключения на предварительном этапе рассмотрения обращения в Конституционный Суд РК гражданки Наушабаевой Р.А. Представлены аргументированные положения, выводы и рекомендации подготовленного им экспертного заключения, основанные на анализе соответствующих международных и национальных нормативных правовых источников законодательства, изучении специальной литературы и доктринальном толковании соответствующих норм законодательства в сфере уголовного и уголовно-процессуального права.

Перед Конституционным Судом РК был поставлен вопрос о несоответствии ст.ст. 13 и 14 Конституции РК ч. 3 ст. 340 УПК РК. Содержащаяся в ней норма закона включает сторону защиты из субъектов подачи ходатайства (которой является только сторона обвинения) о возвращении производства по уголовному делу со стадии главного судебного разбирательства на этап предварительного слушания стадии назначения главного судебного разбирательства. Вследствие такого неравноправия сторон нарушаются конституционные принципы равенства всех перед законом и судом, права на судебную защиту своих прав и свобод.

В этой связи автором рассмотрены критерии (условия) определения пределов рассмотрения уголовного дела в главном судебном разбирательстве, исследовано значение процессуального соединения рассмотрения уголовного дела с другими уголовными делами, а также привлечения других лиц в качестве подозреваемых (обвиняемых) по присоединяемому уголовному делу. В рамках сравнительного правоведения представлена зарубежная законодательная регламентация определения пределов главного судебного разбирательства.

Выводы, предложения и рекомендации автора статьи в полной мере приняты во внимание при подготовке нормативного постановления Конституционного Суда от 24 апреля 2024 года № 42-НП.

Ключевые слова: уголовный процесс, стадия главного судебного разбирательства, соединение уголовных дел, ходатайство стороны обвинения, этап предварительного слушания.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ БАС СӨТ ТАЛҚЫЛАУЫ САТЫСЫНАН АЛДЫН АЛА ТЫҢДАУ КЕЗЕҢІНЕ ҚАЙТАРУ КЕЗІНДЕГІ ТАРАПТАРДЫҢ ТЕҢ ҚҰҚЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ

Арстан Нокешевич Ахпанов

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, профессор, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ahranov_a@mail.ru

Аннотация. Сарапшы ретінде конституциялық іс жүргізуге қатысқан мақала авторы азамат Р.А. Наушабаеваның Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына берген өтінішін қараудың алдын ала сатысында өз қорытындысының негізгі ережелерін

баяндайды. Заңнаманың тиісті халықаралық және ұлттық нормативтік-құқықтық көздерін талдау, арнайы әдебиеттерді зерделеу және заңнаманың тиісті нормаларын доктриналық түсіндіру негізінде ол дайындаған сараптамалық қорытындының дәлелді ережелері, қорытындылары мен ұсынымдары ұсынылған. қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына Қазақстан Республикасы Конституциясының 13 және 14-баптарының Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 340-бабының үшінші бөлігіне сәйкес келмеуі туралы сұрақ қойылды. Онда қамтылған заң нормалары қорғаушы тарапты қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді негізгі сот талқылауы сатысынан негізгі сот талқылауын тағайындау сатысының алдын ала тыңдау сатысына қайтару туралы өтінішхат беру субъектілерінен (бұл тек айыптаушы тарап) алып тастайды. Тараптар құқықтарының осындай теңсіздігінің нәтижесінде заң мен сот алдында барлығының теңдігінің, олардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығының конституциялық принциптері бұзылуда.

Осыған байланысты автор қылмыстық істі басты сот талқылауында қарау шегін анықтау өлшемдерін (шарттарын) зерттеді, қылмыстық істі қараудың басқа қылмыстық істермен процессуалдық байланысының маңыздылығын, сондай-ақ қылмыстық істі қараудың маңыздылығын зерттеді. қоса берілген қылмыстық іске басқа адамдарды күдікті (айыпталушы) ретінде тарту. Салыстырмалы құқық шеңберінде негізгі сот талқылауының шегін анықтаудың шетелдік заңнамалық реттеуі ұсынылған.

Конституциялық Соттың 2024 жылғы 24 сәуірдегі No 42-НП нормативтік қаулысын дайындау кезінде мақала авторының тұжырымдары, ұсыныстары мен ұсыныстары толығымен ескерілді.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс, негізгі сот талқылауының сатысы, қылмыстық істердің байланысы, айыптаушы тараптың өтінішхаты, алдын ала тыңдау сатысы.

ON EQUALITY OF THE PARTIES WHEN RETURNING A CRIMINAL CASE FROM THE MAIN TRIAL STAGE TO THE PRELIMINARY HEARING STAGE

Ahpanov Arstan Nokeshovich

Chief Researcher of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Doctor of Law, Professor, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: ahpanov_a@mail.ru

Abstract. The author of the article, who took part in the constitutional proceedings as an expert, sets out the key provisions of her conclusion at the preliminary stage of consideration of the appeal to the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan by citizen R.A. Naushabayeva. Reasoned provisions, conclusions and recommendations of the expert opinion prepared by him are presented, based on the analysis of relevant international and national regulatory legal sources of legislation, the study of special literature and the doctrinal interpretation of the relevant norms of legislation in the field of criminal and criminal procedural law.

The Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan was asked about the inconsistency of Articles 13 and 14 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan with part three of Article 340 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan. The rule of law contained therein excludes the defense party from the subjects of filing a petition (which is only the prosecution party) to return the criminal proceedings from the stage of the main trial to the preliminary hearing stage of the appointment stage of the main trial. As a result of such inequality of rights of the parties, the constitutional principles of equality of all before the law and the court, and the right to judicial protection of their rights and freedoms are violated.

In this regard, the author examined the criteria (conditions) for determining the limits of consideration of a criminal case in the main trial, explored the significance of the procedural connection of the consideration of a criminal case with other criminal cases, as well as the involvement of other persons as suspects (accused) in the attached criminal case. Within the

framework of comparative law, foreign legislative regulation of determining the limits of the main trial is presented.

The conclusions, suggestions and recommendations of the author of the article were fully taken into account when preparing the normative resolution of the Constitutional Court of April 24, 2024 No. 42-NP.

Keywords: *criminal process, stage of the main trial, connection of criminal cases, petition of the prosecution, stage of preliminary hearing.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_201

Введение

Конституционным Судом Республики Казахстан принято нормативное постановление от 24 апреля 2024 года № 42-НП по вопросу о соответствии Конституции Республики Казахстан части третьей статьи 340 Уголовно-процессуального кодекса РК¹.

В обращении гр-ки Наушабаевой Р.А. в связи с отказом суда в удовлетворении её ходатайства о возвращении производства по уголовному делу со стадии главного судебного разбирательства (далее - ГСР) на этап предварительного слушания стадии назначения ГСР оспаривалась конституционность формулировки ч. 3 ст. 340 УПК РК, исключающей сторону защиты из субъектов подачи ходатайства.

Инициатором обращения и её адвокатом-защитником приводились следующие доводы о несоответствии Конституции РК наделения законодателем данным правом только стороны обвинения.

а) Такой подход законодателя ставит адвоката, подсудимого в зависимость от действий государственного обвинителя и потерпевшего.

б) Нередко в стадии ГСР устанавливается связь между рассматриваемым уголовным делом и действиями других лиц, не привлеченных к уголовной ответственности по данному делу, когда отдельное рассмотрение дела в отношении других лиц невозможно. Между тем заявить ходатайство о возврате дела прокурору для привлечения этих лиц к уголовной ответственности невозможно на стадии ГСР, это допускается лишь на этапе предварительного слушания дела.

в) Тем самым нарушается конституционный принцип равенства всех перед законом и судом. Законодательное ограничение реализации адвокатом всех возможностей по защите гражданина ведет к нарушению его конституционного права на защиту,

в результате чего может быть постановлен неправосудный приговор.

г) Как итог, невозможно установить степень участия подсудимого в совершении деяния, степень его вины, полностью восстановить события (т.к. суду нельзя указывать ФИО лиц, не привлеченных к делу), соответственно, все это влияет на определение составообразующих признаков преступления применительно к подсудимому.

В процессе конституционного производства для дачи экспертного заключения мною проанализированы соответствующие международные и национальные нормативные правовые источники законодательства, изучены соответствующие нормы УПК РК, нормативное постановление Верховного Суда РК от 8 декабря 2017 года № 10 «О некоторых вопросах применения судами норм уголовно-процессуального законодательства по поступившему уголовному делу», специальная юридическая литература.

Материалы и методы

В процессе доктринального толкования проблемы, поставленной в обращении, использованы следующие общенаучные методы: системно-структурный, логический, сравнительно-правовой, экспертной оценки соответствующих норм национального и зарубежного законодательства.

Результаты и их обсуждение

При подготовке экспертного правового заключения автором статьи сформулированы следующие ответы на поставленные Конституционным Судом РК вопросы с научно обоснованными выводами и предложениями.

О критериях (условиях) определения пределов рассмотрения уголовного дела в главном судебном разбирательстве.

В отличие от стадии досудебного расследования, где его пределы относительно

¹ Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан от 24 апреля 2024 года № 42-НП --«О рассмотрении на соответствие Конституции Республики Казахстан части третьей статьи 340 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан от 4 июля 2014 года». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36911378 (дата обращения – 25 апреля 2024 года).

ограничены квалификацией деяния и возможностью соединения в одно производство разных дел, в стадии главного судебного разбирательства уголовное дело рассматривается только в отношении конкретных подсудимых, преданных прокурором суду. Ранее нами ставился вопрос о восстановлении полноценной стадии предания обвиняемого суду прокурором [1]. По действующему УПК пределы предания суду совпадают с фактическим и юридическим объемом обвинения в итоговом обвинительном документе органов уголовного преследования (обвинительный акт, протокол обвинения, протокол ускоренного досудебного расследования, протокол об уголовном проступке). «Разбирательство уголовного дела в суде может осуществляться в пределах принятых судом к рассмотрению ... обвинительного акта», - отмечает П.Е. Кондратов [2, с. 472].

У подсудимого в силу принципа обеспечения права на защиту должно быть достаточно времени и возможности для подготовки к защите от выдвигаемого государственного обвинения. Пределы главного судебного разбирательства могут быть изменены в данной стадии уголовного процесса с учётом вышеуказанного права и следовании суда установленным законом критериям.

Критерии (границы) главного судебного разбирательства – это строго определённые УПК РК и соблюдаемые судом пределы государственного обвинения с позиции фактического его объёма и юридической квалификации, выдвигаемого прокурором от имени государства в стадии предания обвиняемого суду и сформулированного им в соответствующем процессуальном решении (акте).

Критерии (условия) определения пределов рассмотрения уголовного дела в главном судебном разбирательстве закон регулирует в трёх направлениях.

1) При возможном повороте к лучшему (изменение квалификации деяния на закон о менее тяжком преступлении, уменьшение фактического объема обвинения) для положения подсудимого сужение границ главного судебного разбирательства не ограничено законом, поскольку направлено на благоприятное для него разрешение дела, что соответствует фундаментальному принципу уголовного процесса о презумпции невиновности.

2) При возможном повороте к худшему для положения подсудимого (в том числе при соединении уголовных дел) в главном судебном разбирательстве судья ограничен

пределами государственного обвинения, по которому обвиняемый был предан суду прокурором, за которые судья не вправе выйти при рассмотрении уголовного дела в стадии главного судебного разбирательства.

3) В то же время УПК определён процессуальный порядок разрешения вопроса о повороте к худшему для подсудимого при необходимости расширения пределов государственного обвинения с целью продолжения судебного разбирательства дела.

УПК РК исключил ранее действовавший порядок возвращения судом из главного судебного разбирательства прокурору уголовного дела для проведения дополнительного расследования.

В этом случае уголовное дело остается в юрисдикции суда. Согласно чч. 2 и 3 ст. 341 УПК РК суд выносит постановление об отложении разбирательства дела на определённый (разумный) срок в связи с необходимостью составления и вручения подсудимому нового обвинительного акта, протокола ускоренного досудебного расследования, протокола обвинения, процессуального соглашения в форме сделки о признании вины. Составление названных процессуальных актов потребует от органов расследования собирания доказательств, необходимых для формулирования прокурором нового государственного обвинения в стадии предания каждого обвиняемого суду.

Суд также обеспечивает реализацию права стороны защиты на ознакомление с дополнительными материалами дела и предоставляет разумный срок для подготовки к защите от нового обвинения.

После совершения указанных действий и принятия соответствующих решений суд продолжает главное судебное разбирательство в пределах нового государственного обвинения, по которому подсудимый был вновь предан суду прокурором, как и другие лица, привлеченные к уголовной ответственности в связи с соединением уголовных дел в одно производство.

Как представляется, оставление законодателем в ч. 3 ст. 340 УПК РК инициативы за стороной обвинения, а не защиты, обусловлено следующими объективными факторами:

- в силу разделения уголовно-процессуальных функций (п. 4) ч. 2 ст. 51 УПК РК) суд, как и сторона защиты, в главном судебном разбирательстве не вправе ставить вопрос о привлечении к уголовной ответственности иных лиц, не являющихся

подсудимыми по данному уголовному делу, за совершение в соучастии нового или рассматриваемого судом преступления, когда они связаны и их раздельное рассмотрение судом невозможно;

- если в ходе главного судебного разбирательства будет установлено, что у подсудимого были соучастники в совершении преступления, то только прокурор от имени государства инициирует начало уголовного преследования в отношении других лиц для их привлечения к уголовной ответственности и изменении государственного обвинения в отношении подсудимого;

- ухудшается процессуально-правовое положение других лиц, когда они из право послушных граждан переводятся в процессуальное положение подозреваемых, обвиняемых, подсудимых;

- новыми подозрениями и обвинениями может быть ухудшено процессуальное положение подсудимого, ранее преданного суду прокурором;

- в данной процессуальной ситуации отдается приоритет публично-правовым (государственным) задачам перед частными интересами;

- в продолжение уголовного преследования от имени государства государственным обвинителем в лице прокурора определяются пределы выдвигаемого и поддерживаемого им государственного обвинения (фактические и юридические основания) посредством предания обвиняемого суду.

Иначе, при предлагаемом авторами обращении в Конституционный Суд РК расширении субъектов принесения ходатайства за счёт стороны защиты, был бы снят барьер против злоупотреблений ею своими правами и создания искусственных препятствий для производства в стадии главного судебного разбирательства.

Кроме того, согласно положению ч. 3 ст. 31 УПК РК не допускается обращение жалобы во вред лицу, подавшему жалобу, или в интересах которого она была подана.

Между тем в оспариваемой норме УПК учитываются процессуальные интересы стороны защиты ввиду того, что решение принимается судьёй с учётом мнения других участников процесса, в том числе стороны защиты.

Для установления роли осуждённого в совершении деяния, степени его вины также могут быть применены иные процедуры, установленные:

- ч. 2 ст. 426 УПК РК «Пределы рассмо-

трения дела в апелляционной инстанции», согласно которой изменение или отмена приговора в отношении лиц, о которых жалоба, ходатайство прокурора не поданы, допускаются лишь в случае отмены или изменения приговора в отношении лица, которого касаются жалоба, ходатайство прокурора, и только для приведения в соответствие квалификации действий других осуждённых, совместно совершивших уголовное правонарушение;

- ч. 3 ст. 446 УПК РК, в соответствии с которой в случае, если вновь вынесенные приговор, постановление войдут в противоречие с ранее вынесенными приговором, постановлением апелляционной инстанции, председателем областного суда вносит представление об устранении возникших противоречий в кассационную инстанцию;

- чч. 14 и 15 ст. 494 УПК РК о том, что внесение изменений в судебный акт в отношении других осуждённых, в отношении которых представление, протест или ходатайство не принесены, допускается лишь по уголовным правонарушениям, совершённым в соучастии с осуждённым, в отношении которого принесено представление, протест или ходатайство, если при этом не ухудшается их положение.

Пределы субсидиарной (вспомогательной) активности суда – создавать более слабой стороне защиты равные с обвинением условия для отстаивания своих процессуальных позиций - могут быть направлены в рамках главного судебного разбирательства только на восстановление равновесия сторон для выяснения истины по делу, прежде всего, при представлении и исследовании доказательств [3, с. 503]. Данное полномочие суда не может выходить за рамки государственного обвинения, обозначенного прокурором в стадии предания обвиняемого суду.

О значении процессуального соединения рассмотрения уголовного дела с другими уголовными делами, а также привлечения других лиц в качестве подозреваемых (обвиняемых) по присоединяемому уголовному делу.

Ч. 3 ст. 340 УПК РК гласит, что «Если в ходе главного судебного разбирательства возникла необходимость соединения рассматриваемого дела с другим уголовным делом, привлечения к уголовной ответственности других лиц, если их действия связаны с рассматриваемым делом и отдельное рассмотрение дела в отношении новых лиц

невозможно, суд по ходатайству стороны обвинения с учетом мнения других участников процесса прерывает рассмотрение дела и проводит предварительное слушание в порядке, предусмотренном статьей 321 настоящего Кодекса». (выдел. А.А.)

По смыслу данной нормы полагаю, что основанием для соединения уголовных дел является неразрывная связь обстоятельств разных дел, когда их отдельное рассмотрение судом невозможно.

Правовым основанием соединения уголовных дел является наличие как материальной, так и процессуальной связи между соединяемыми производствами.

Материальная связь предусматривает неоднократность преступлений, совокупность преступлений, а также соучастие преступников и определяет объем следственного производства. Данная связь позволяет соединять в одно производство не всякие дела, а лишь те, которые предусмотрены в законе основаниями ч. 1 ст. 43 УПК РК. Последние по своей природе являются материально-правовыми: в первом случае это субъект преступления, во втором — соучастие, в третьем — прикосновенность к преступлению.

Процессуальная связь предполагает такие уголовные дела, которые взаимосвязаны между собой, то есть в случае, когда одно уголовное дело зависит от другого. Например, без установления факта совершения лицом убийства нельзя установить виновность другого лица, обвиняемого в заранее не обещанном укрывательстве. Или, не доказав сбыт наркотических средств, будет трудно установить факт их хранения [4, с. 42-43].

Критериями такой связи служат положения ч. 1 ст. 43 УПК РК, предписывающие соединять в одном производстве уголовные дела в отношении:

- нескольких лиц, совершивших одно или несколько уголовных правонарушений в соучастии;
- лица, совершившего несколько уголовных правонарушений;
- лица, подозреваемого, обвиняемого в заранее не обещанном укрывательстве этих же преступлений или недонесении о них.

Анализ приведенных критериев показывает, что применение того или иного основания для соединения уголовных дел, как правило, ухудшает положение лиц, привлекаемых к уголовной ответственности.

Значение привлечения других лиц в качестве подозреваемых (обвиняемых) по присоединяемому уголовному делу состоит в том,

что по указанию прокурора органы досудебного расследования собирают новые доказательства в отношении новых подозреваемых и подсудимых, на их основании определяется квалификация их деяния, обеспечивается им право на защиту от подозрения и обвинения, заявление ходатайств, ознакомление с материалами уголовного дела.

Кроме того, после окончания досудебного расследования в стадии предания обвиняемого суду прокурор выдвигает от имени государства и формулирует новое государственное обвинение в отношении каждого обвиняемого и каждого уголовного правонарушения, определяющее для всех судебных инстанций пределы (границы, объём) его фактических и юридических признаков, за которые не вправе выйти суд.

О зарубежной практике определения пределов главного судебного разбирательства.

Зарубежная практика определения пределов главного судебного разбирательства, как и казахстанская, позволяет минимизировать негативные последствия, что обусловлено отказом от института возвращения судом уголовных дел прокурору для производства дополнительного расследования.

Законодателем предоставляются суду полномочия по исправлению недостатков обвинения, в том числе предъявления обвинения в более тяжком деянии непосредственно в ходе судебного разбирательства. Указанные правила о возможности дополнения предварительного расследования и даже изменения предъявленного органами уголовного преследования обвинения на более тяжкое без возвращения уголовного дела прокурору давно реализованы в уголовно-процессуальном законодательстве большинства государств, относящихся к романо-германской правовой семье.

Например, силу § 265 УПК Федеративной Республики Германии подсудимый может быть осуждён на основании иного уголовного закона, чем тот, что был указан в обвинении, при условии, что он был заранее специально предупрежден об изменении правовой оценки и ему была предоставлена возможность для защиты. Если подсудимый под предлогом недостаточной подготовленности защиты оспаривает новые обстоятельства, которые допускают применение более строгого уголовного закона, чем тот, что указан в предъявленном ему в суде первоначальном обвинении, то по ходатайству подсудимого судебное разбирательство должно быть отложено. В других случаях

суд по ходатайству или по своей инициативе приостанавливает судебное заседание, если это представляется соразмерным для достаточной подготовки защиты ввиду изменения обстоятельств дела.

Кассационный суд Франции в части складывающейся практики трибуналов по вынесению оправдательных приговоров из-за неполноты следствия ориентирует суды на принятие при выявлении пробелов расследования мер, полезных для установления истины, в том числе проводя дополнительное следствие, которое поручается одному из членов суда (ст. 463 УПК Франции). Оно не может возлагаться на следственного судью либо поручаться прокуратуре. Уголовные суды Франции принимают дело к производству относительно конкретных обстоятельств и подсудимых и не вправе расширить обвинение на новые факты и (или) других лиц, а могут лишь исправлять ошибки, если это не изменяет природу рассматриваемых фактов]. При этом суды обязаны давать правильную квалификацию фактам, которые им переданы для рассмотрения, и в то же время не вправе оправдывать, если деяние подпадает под иную квалификацию. Для последнего случая во Франции действует требование соблюдать при переквалификации право на защиту, предоставляя подсудимому шанс высказаться относительно новой квалификации до вынесения приговора, что предполагает своевременное информирование его о такой возможности.

Классическим в этой части можно считать положение УПК Итальянской Республики. Её законодатель в ходе судебного следствия представляет прокурору право изменять обвинение при условии обеспечения гарантий права обвиняемого на защиту. Законодательство и правоприменение исходят из того, что возможность вносить изменения в обвинение вполне логична, так как именно в ходе судебного разбирательства получают доказательства, в том числе новые, а также отличающиеся от имеющихся в распоряжении прокурора на момент выдвижения обвинения. При таких обстоятельствах прокурор изменяет обвинение, с которым знакомит обвиняемого. Последний вправе требовать приостановления судебного разбирательства и просить суд о допуске новых доказательств (ст. 519 УПК Италии). Если собранные в ходе судебного следствия доказательства указывают на отягчающие обстоятельства или совершение связанного с основным преступлением другого проти-

воправного деяния, прокурор при неизменности подсудности вменяет обвиняемому посредством дополнительного уведомления это преступление или отягчающее обстоятельство (ст. 517 УПК Италии). Более того, допустима с соблюдением определенных условий его замена на новое изложение деяния при выявлении в суде нового преступления или возникновении необходимости сущностного изменения первоначального обвинения (с изложением иного события и иной юридической квалификации).

Изменение предварительной квалификации преступления согласно ст. 732 УПК Испании рассматривается как право стороны обвинения и предусматривает собой самостоятельный этап судебного разбирательства. Обосновывается данный порядок необходимостью новой оценки обстоятельств вмененного деяния, которые в результате судебного доказывания из вероятных (изложенных в предварительном обвинении) превращаются в доказанные. На основе данного подхода такая деятельность расценивается не как исправление ошибки в предварительной квалификации, а как разумная организация процесса. При изменении обвинения (прокурором, частным или общественным обвинителем) в сторону ухудшения положения подсудимого слушание дела по просьбе защиты откладывается на срок до 10 дней для подготовки доказательств в опровержение изменённого обвинения.

Несколько иной порядок исправления ошибок обвинения в странах англосаксонской системы права.

Например, в Англии и Уэльсе незначительные дефекты обвинения, которые не способны ввести в заблуждение, не требуют исправления, а если такое последствие для обвиняемого наступает (например, при изменении даты предполагаемого преступления, когда относительно первоначально указанной у подсудимого имелось алиби), то суд объявляет перерыв для подготовки защиты дела с учетом поправки. В Шотландии в силу ст. 95 Закона 1995 г. об уголовной процедуре признаются законными исправление любой ошибки или дефекта в обвинительном акте, а также приведение его содержания в соответствие с доказательствами, представленными в ходе судебного разбирательства. Это правило основано на общем положении, что несоответствие обвинительного акта доказательствам не должно служить препятствием к достижению целей правосудия.

Положения, позволяющие изменить об-

винение, в том числе на более тяжкое, без возвращения уголовного дела для дополнительного расследования, содержит и уголовно-процессуальное законодательство ряда постсоветских государств.

Согласно ч. 2 ст. 301 УПК Республики Беларусь в случае возникновения в ходе судебного следствия потребности в изменении обвинения на более тяжкое либо в предъявлении нового обвинения, ухудшающего положение обвиняемого или существенно отличающегося по своему содержанию от ранее предъявленного, суд по ходатайству государственного обвинителя объявляет перерыв на срок до 10 суток, который может быть продлен до 30 суток, для составления им нового постановления о привлечении в качестве обвиняемого. При продолжении судебного разбирательства государственный обвинитель объявляет обвиняемому данное постановление и допрашивает его по новому обвинению. Копии указанного постановления суд вручает обвиняемому, законному представителю и защитнику и предоставляет им время, необходимое для подготовки к защите.

В ст. 237 УПК Российской Федерации пока ещё сохранился советский институт возвращения судом уголовных дел прокурору для производства дополнительного расследования [5].

Обобщённый опыт зарубежных стран показывает, что общая схема судебной процедуры изменения обвинения на более тяжкое может выглядеть следующим образом. От государственного обвинителя поступает обращение о замене обвинения на более тяжкое и представление суду в письменном виде формулировки нового обвинения. Затем прокурор предъявляет обвиняемому новое обвинение и разъясняет его сущность. После этого объявляется перерыв в судебном заседании и стороне защиты предоставляется время, необходимое для подготовки

к защите от нового обвинения. При выполнении данных требований судебное разбирательство продолжается с учётом изменённого обвинения.

Заключение

На основании доклада судьи Конституционного Суда РК Жакипбаева К.Т., оценки позиции участников заседания и моего экспертного заключения Конституционный Суд РК признал часть третью статьи 340 Уголовно-процессуального кодекса РК соответствующей Конституции Республики Казахстан.

Правительству РК рекомендовано рассмотреть вопрос о дальнейшем совершенствовании уголовно-процессуального законодательства в части - в какой степени суд учитывает мнения участников процесса относительно ходатайства стороны обвинения о необходимости соединения рассматриваемого дела с другим уголовным делом, привлечения к уголовной ответственности других лиц.

Кроме того, отмечено, что использование в части третьей статьи 340 УПК обобщённого понятия «сторона обвинения» с учётом разъяснения, данного в пункте 2) статьи 7 УПК, может допускать различное правоприменение относительно субъектов соответствующего ходатайства.

Помимо этого, указано, что действующая редакция УПК отдельно не регламентирует процессуальную стадию предания суду. Обвиняемый предается суду только в рамках уголовного дела, завершённого расследованием с составлением обвинительного акта. В случаях окончания досудебного расследования без составления обвинительного акта прокурор направляет уголовное дело в суд, формально не разрешая вопрос о предании обвиняемого суду.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Предание прокурором суду обвиняемого и его статус в парадигме равноправия сторон // Вестник Института законодательства и правовой информации 2022. – № 1 (68). – С. 51-57.
2. Башкатова Л.Н., Петрухин И.Л., Михайловская И.Б. и др. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник. – Москва: Проспект, 2013. – 688 с.
3. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – Москва: КНОРУС, 2008. – 704 с.
4. Кадацкий С.Н. Соединение и выделение уголовных дел в стадии предварительного расследования: Дисс... канд. юрид. наук. – Караганда, 2008. – 141 с.
5. Гаврилов Б.Я. Пределы судебного разбирательства и возможности суда по изменению обвинения: российский и зарубежный опыт // Труды Академии управления МВД России. – 2022. – № 3 (63). – С. 83-91.

REFERENCES

1. Ahpanov A.N., Han A.L. (2022) *Predanie prokurorom sudu obvinyaemogo i ego status v paradigme ravnopraviya storon [Bringing the accused to trial by the prosecutor and his status in the paradigm of equality of arms]* // *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii.* – № 1 (68). – S. 51-57. [in Russian].
2. Bashkatova L.N., Petruhin I.L., Mihajlovskaya I.B. i dr. (2013) *Ugolovno-processual'noe pravo Rossijskoj Federacii [Criminal procedural law of the Russian Federation]: Uchebnik.* – Moskva: Prospekt. – 688 s. [in Russian].
3. Smirnov A.V., Kalinovskij K.B. (2008) *Ugolovnyj process [Criminal process]: Uchebnik dlya vuzov.* – Moskva: KNORUS. – 704 s. [in Russian].
4. Kadackij S.N. (2008) *Soedinenie i vydelenie ugovolnyh del v stadii predvaritel'nogo rassledovaniya [Connection and separation of criminal cases at the preliminary investigation stage]: Dissertaciya na soiskanie uchyonoj stepeni kandidata yuridicheskikh nauk.* – Karaganda. – 141 s. [in Russian].
5. Gavrilov B.Ya. (2022) *Predely sudebnogo razbiratel'stva i vozmozhnosti suda po izmeneniyu obvineniya: rossijskij i zarubezhnyj opyt [Limits of trial and the ability of the court to change charges: Russian and foreign experience]* // *Trudy Akademii upravleniya MVD Rossii.* – № 3 (63). – S. 83-91. [in Russian].

УДК 343.25

ПРИМЕНЕНИЕ УСЛОВНО-ДОСРОЧНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: КОЛЛИЗИИ КОНСТИТУЦИИ И УГОЛОВНОГО ЗАКОНА

Рахимбердин Куат Хажумуханович

Профессор кафедры Юриспруденция НАО «Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова», доктор юридических наук, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: matai71@mail.ru

***Аннотация.** Настоящее исследование посвящено проблематике рассогласования и противоречий, существующих между положениями Конституции Республики Казахстан, международных правовых актов ООН в сфере обращения с осужденными и национального уголовного законодательства в части, касающейся инструментария использования института условно-досрочного освобождения от отбывания наказания. Справедливо указывается, что данный институт выступает одним из средств уголовно-правового поощрения и стимулирования социально-приемлемого поведения осужденных, способствующего достижению целей наказания. В связи с этим затрагиваются отдельные аспекты нормативной конструкции условно-досрочного освобождения, в действующем УК РК и в УК РК 1997 года. Основное внимание автором исследования уделено вопросам применения условно-досрочного освобождения к лицам, отбывающим наказание в виде пожизненного лишения свободы. В связи с этим ключевым предметом исследования стала оценка обоснованности такого правового ограничения, как лишение права на условно-досрочное освобождение осужденных, которым ранее наказание в виде смертной казни, в порядке помилования, было заменено на пожизненное лишение свободы. Исходя из этого в исследовании рассматриваются особенности содержания наказания в виде смертной казни и освещаются предпосылки исключения данного наказания из национального законодательства Республики Казахстан. Автор справедливо указывает, что подобному гуманному проявлению уголовной политики казахстанского государства, противоречит сохранение в уголовном законодательстве Республики Казахстан, юридической невозможности условно-досрочного освобождения осужденных, ставших адресатами пожизненного лишения свободы, в порядке замены наказания в виде смертной казни. Анализируя данную проблематику, автор приходит к выводу о неконституционности лишения права на условно-досрочное освобождение осужденных, которым пожизненное лишение свободы стало результатом замены смертной казни. Наряду с этим, показывается несоответствие данного правоограничения международным стандартам прав человека и обосновывается необходимость преодоления подобной коллизии уголовного закона.*

***Ключевые слова:** Казахстан, Конституция, уголовное законодательство, условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, осужденный, пожизненное лишение свободы, дискриминация.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАЗАСЫН ӨТЕУДЕН ШАРТТЫ ТҮРДЕ МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН БОСАТУДЫ ҚОЛДАНУ: КОНСТИТУЦИЯ МЕН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНЫҢ ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

Куат Хажумұханұлы Рахимбердин

«С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕ АҚ Құқықтану кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: matai71@mail.ru

Аннотация. Зерттеліп отырған тақырып Қазақстан Республикасы Конституциясының, БҰҰ-ның сотталғандармен қарым-қатынас саласындағы халықаралық құқықтық актілерінің және жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату институтын пайдалану құралдарына қатысты бөлігінде ұлттық қылмыстық заңнаманың ережелері арасындағы келіспеушіліктер мен қайшылықтардың мәселелеріне арналған. Бұл институт жазалау мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін сотталғандардың әлеуметтік қолайлы мінез-құлқын қылмыстық-құқықтық көтермелеу және ынталандыру құралдарының бірі болып табылатыны әділ түрде көрсетілген. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде және 1997 жылғы ҚР ҚК-де шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың нормативтік құрылымының жекелеген аспектілері қозғалады. Зерттеу авторы өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарға шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану мәселелеріне назар аударды. Осыған байланысты зерттеудің негізгі пәні бұрын өлім жазасы түріндегі жазасы кешірім жасау тәртібімен өмір бойына бас бостандығынан айыруға ауыстырылған сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату құқығынан айыру сияқты құқықтық шектеудің негізділігін бағалау болды. Осыған сүйене отырып, зерттеу өлім жазасы түріндегі жаза мазмұнының ерекшеліктерін қарастырады және осы жазаны Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасынан алып тастаудың алғы-шарттарын көрсетеді. Автор Қазақстан мемлекетінің қылмыстық саясатының осындай ізгілікті көрінісіне Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында өмір бойына бас бостандығынан айыруға жолданымы болған сотталғандарды өлім жазасы түріндегі жазаны ауыстыру тәртібімен шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың заңдық мүмкін еместігін сақтауға қайшы келетінін әділ көрсетеді. Осы мәселені талдай отырып, автор өмір бойына бас бостандығынан айыру өлім жазасын ауыстырудың нәтижесі болған сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату құқығынан айырудың Конституцияға қайшы келетіндігі туралы қорытындыға келеді. Сонымен қатар, осы құқық шектеудің адам құқықтарының халықаралық стандарттарына сәйкес келмеуі көрсетіледі және қылмыстық заңның осындай қақтығысын еңсеру қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Конституция, қылмыстық заңнама, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату, сотталушы, өмір бойы бас бостандығынан айыру, кемсітушілік.

APPLICATION OF CONDITIONAL AND EARLY RELEASE FROM SERVING A PUNISHMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: COLLISIONS OF THE CONSTITUTION AND CRIMINAL LAW

Rakhimberdin Kuat Khazhumukhanovich

Professor of the Department of Jurisprudence of NJSC «East Kazakhstan University named after S. Amanzholov», Doctor of Law, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: matai71@mail.ru

Abstract. This study is devoted to the problems of inconsistency and contradictions that exist between the provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, international legal acts of the UN in the field of treatment of convicted persons and national criminal legislation in terms of the tools for using the institution of parole from serving a sentence. It is rightly stated that this institution is one of the means of criminal law encouragement and stimulation of socially acceptable behavior of convicts, contributing to the achievement of the goals of punishment. In this regard, certain aspects of the normative design of parole in the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of 1997 are touched upon. The author of the study focuses on the application of parole to persons serving a sentence of life imprisonment. In connection with this, the key subject of the study was to assess the validity of such a legal restriction as deprivation of the right to parole of convicts who had previously

been sentenced to death by pardon and were replaced by life imprisonment. Based on this, the study examines the features of the content of the death penalty and highlights the prerequisites for excluding this punishment from the national legislation of the Republic of Kazakhstan. The author rightly points out that such a humane manifestation of the criminal policy of the Kazakh state is contradicted by the preservation in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan of the legal impossibility of parole for convicts who have become recipients of life imprisonment as a replacement for the death penalty. Analyzing this issue, the author comes to the conclusion that it is unconstitutional to deprive convicts of the right to parole for whom life imprisonment was the result of replacing the death penalty. Along with this, the inconsistency of this legal restriction with international human rights standards is shown and the need to overcome such a conflict of criminal law is substantiated.

Keywords: *Kazakhstan, Constitution, criminal legislation, parole from serving a sentence, convicted person, life imprisonment, discrimination.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_210

Введение

В соответствии с частью второй статьи 4 Конституции Республики Казахстан, «Конституция имеет высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории Республики». Данная правовая аксиома означает абсолютную недопустимость противоречий Основному закону Республики Казахстан, всех законодательных актов государства и необходимость воплощения в них не только «буквы», но и «духа» Конституции. Конституция подлежит применению на всей территории государства, без каких-либо ограничений и исключений. Строго говоря, нормативные акты или их части, которые противоречат Конституции, не должны быть живой частью действующего права, до тех пор, пока не будут преодолены их расхождения с Основным законом. Таким образом, Конституция, обладая наибольшим моральным авторитетом среди источников права в Республике Казахстан, одновременно выступает юридическим фундаментом генезиса и развития всей системы национального права Республики Казахстан. Это в полной мере относится к уголовному и уголовно-исполнительному праву и законодательству. Следовательно, основные юридические источники данных отраслей национального права и законодательства должны соответствовать конституционным принципам, прежде всего касающимся охраны и защиты публичных интересов от преступных посягательств и ограничений прав и свобод граждан.

Ключевым институтом уголовного права является институт наказания. В Уголовном кодексе Республики Казахстан принятым

3 июля 2014 года № 226-V ЗРК¹ и действующим с 01.01.2015 года, наказание определяется «как мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда. Наказание применяется к лицу, признанному виновным в совершении уголовного правонарушения, и заключается в предусмотренном Уголовным кодексом лишении или ограничении прав и свобод этого лица» (часть первая ст.39 УК РК). Таким образом, наказание является правопоражающим средством воздействия на юридический статус человека. Признание данного обстоятельства, в качестве своего рода доктринальной и правовой аксиомы, к сожалению, не означает полного соответствия законодательной конструкции уголовных наказаний и их правовых последствий положениям Конституции Республики Казахстан, «букве» и «духу» международных правовых актов ООН, посвященных различным аспектам обращения с осужденными. Имеющиеся правовые рассогласования уголовного закона, международных правовых актов и Конституции Республики Казахстан, необходимо анализировать в контексте поиска путей их преодоления и обеспечения наиболее полной имплементации конституционных принципов, в нормы и институты национального уголовного права, определяющие ограничение юридического статуса личности, механизм таких ограничений, их значение для достижения целей уголовного закона. Особенно наглядно данную проблему можно увидеть в положениях нормы статьи 72 УК РК об условно-досрочном наказании от отбывания наказания, касающихся возмож-

¹ Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226_\(дата_обращения_15.01.2024\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226_(дата_обращения_15.01.2024)).

ности его применения к лицам, отбывающим уголовную кару в виде пожизненной изоляции от общества. Ключевая проблема состоит в том, что в положениях статьи 72 УК РК, синхронизируется возможность условно-досрочного освобождения граждан, которые по приговору суда были осуждены пожизненно к лишению свободы и фактическое «переживание» правовых последствий уже несуществующего наказания в виде смертной казни. Возникает парадоксальная ситуация, когда отвергнутая реальностью действующего уголовного закона «старая ткань» былых уголовно-правовых конструкций, словно не желает расставаться с «телесной оболочкой» уголовного права, влияя и на его духовный контекст. Представляется, что данная проблема, а точнее ее нерешенность затрагивает не только философскую, социальную и политическую парадигму уголовно-правовой материи, но и имеет достаточно существенное практическое значение.

Материалы и методы

Методология настоящего исследования основывается на синтезе диалектического метода познания социально-правовой реальности, как учения о системной связи и взаимообусловленности правовых категорий и явлений, с такими способами научного анализа, как сравнительно-правовой, проблемно-поисковый, конкретно-социологический, эвристический методы, а также метод контент анализа. В процессе выполнения исследования осуществлялось сопоставление положений Конституции Республики Казахстан, международных правовых актов ООН, посвященных обращению с осужденными, с уголовно-правовыми нормами, регламентирующими порядок направления на режим испытания осужденных, ставших адресатами условно-досрочного освобождения от отбывания наказания. Необходимость подобного анализа, обуславливается актуальной потребностью приведения данных институтов, в максимальное соответствие с Конституцией Республики Казахстан, принципами правового государства.

Результаты и обсуждение

В казахстанской юридической науке справедливо отмечается, что «лишение свободы как один из видов наказания, несмотря на свою суровость, применяется довольно часто. Хотя, лишение свободы должно применяться как исключительная мера наказания, когда другие виды наказания не позво-

ляют достичь его целей в полном объеме» [1, с.9]. Соглашаясь с данным постулатом, нельзя не отметить, исключительный характер пожизненной изоляции от общества. Данная исключительность обуславливается не только содержанием этого наказания, но и спецификой его уголовно-правовых последствий. Осужденные к пожизненному лишению свободы, как и иные лица, отбывающие наказание, могут претендовать на возможность покинуть места лишения свободы, не отбыв уголовную кару в полном объеме. Необходимо отметить, что режим испытания при УДО обоснованно признается правовой доктриной, разновидностью уголовно-правового поощрения, стимулирующего позитивное посткриминальное поведение осужденного [2, с.15]. Однако данная мера поощрения в отношении осужденных – пожизненно изолированных от общества, сопровождается целым рядом правоограничений, отдельные из которых противоречат социально-предупредительному смыслу наказания. Речь идет об осужденных, которым изначально была адресована санкция в виде смертной казни, а затем вследствие помилования - замененная на пожизненное лишение свободы. По материалам А.Б. Скакова, в Республике Казахстан в 2023 году пожизненное лишение свободы, отбывали 187 осужденных [3, с.70]. По данным Р.Б. Аужанова в 2023 году осужденных которые были ранее приговорены к смертной казни, в Казахстане насчитывалось 25 чел. [4, с.27] В соответствии с п.1 части восьмой статьи 72 УК РК, эти осужденные не могут покинуть пенитенциарные учреждения, условно-досрочно. Данный автор справедливо считает, подобное правоограничение, уголовно-правовым анахронизмом. [4, с.27]. При этом Р.Б. Аужанов отмечает, что «в ряде государств (Российская Федерация, Молдова, Азербайджан, Армения и др.), ко всем категориям осужденных, отбывающих пожизненное лишение свободы, независимо от основания назначения, может быть применен институт условно-досрочного освобождения» [4, с.28]. Заслуживает внимание то обстоятельство, что по замечанию В.А. Уткина, среди многочисленных существующих теорий наказания, особое место занимает консеквенциализм означающий последствия наказания [5, с.23]. В соответствии с данным подходом «наказание одного члена общества, не должно виктимизировать других членов общества, а эффект от наказания, следует взвешивать с точки зрения об-

щественной пользы» [5, с.24]. Несомненно, что лишение возможности условно-досрочного освобождения тех осужденных, которым пожизненная изоляция от общества, была назначена в порядке замены смертной казни, делает проблематичным достижение общественной пользы наказания и во многом «зачеркивает» поощрительную составляющую УДО, делая по существу невозможным, достижение целей наказания.

Данное обстоятельство необходимо учитывать в контексте анализа расхождения Основного закона Республики Казахстан и положений УК РК об ограничении применения условно-досрочного освобождения.

В соответствии с частью первой статьи 12 основного источника права Республики Казахстан «В Республике Казахстан признаются и гарантируются права и свободы человека в соответствии с Конституцией».

Заслуживает внимание то обстоятельство, что Основной закон и юридическая наука в данном вопросе придерживаются либертарианского концептуального подхода к построению конституционно-правовых норм и институтов. Это означает приоритетность прав и свобод человека, на их признании базисной ценностью общества. Права и свободы постулируются в качестве неотчуждаемых и генерирующих не только «букву», но и «дух» нормотворчества в Республике Казахстан. Наличие правовых ограничений не противоречит данным постулатам, поскольку в соответствии с частью 5 статьи 12 Конституции Республики Казахстан «осуществление прав и свобод человека и гражданина не должно нарушать прав и свобод других лиц, посягать на конституционный строй и общественную нравственность». Необходимо отметить, что реализация прав и свобод не должно транслироваться в «шикану» и тем более неприемлемо использовать «флер» прав и свобод человека для совершения преступления. Совершение преступления выступает одним из оснований ограничения прав и свобод человека и гражданина, в интересах общества и государства. Следовательно, наказание и все его уголовно-правовые последствия, а также последствия, обусловленные порядком исполнения и отбывания, имеют конституционно-правовую основу и соответствуют фундаментальным принципам Конституции Республики Казахстан. Институт наказания

выступает концентрированным выражением публичного интереса общества и государства в справедливом умалении прав и свобод осужденного лица. Это в полной мере относится и к уголовной каре в виде пожизненной изоляции от общества. В Республике Казахстан оно было впервые предусмотрено в ранее действующем Уголовном кодексе 1997 г., в котором также закреплялось наказание в виде смертной казни. В соответствии частью четвертой статьи 48 УК РК 1997 года, пожизненное лишение свободы могло устанавливаться за совершение особо тяжких преступлений, а также как альтернатива смертной казни. Что означала данная уголовно-правовая норма? По своему правовому смыслу, она подразумевала, во-первых, юридическую допустимость использования пожизненного лишения свободы, в качестве «заменителя» смертной казни. Такая замена могла происходить на основании акта о помиловании осужденного, санкционированного Главой государства. Во-вторых, фактически часть четвертая статьи 48 УК РК 1997 года, указывала на разные уровни общественной опасности личности осужденных, к одним из которых применялась смертная казнь, а к другим - пожизненное лишение свободы. Что касается смертной казни, то исходя из части первой статьи 49 УК РК 1997 года, она предусматривалась как исключительная мера наказания за террористические преступления, сопряженные с гибелью людей, а также за особо тяжкие преступления, совершенные в военное время. Следовательно, смертная казнь могла использоваться только в особых обстоятельствах, при наличии высокой общественной опасности преступного деяния и лица его совершившего. Именно в этом смысле, хотя и с оговорками, применение смертной казни признавалось допустимым в Международном пакте ООН о гражданских и политических правах (1966 г.)².

В то же время нельзя не признать наличие правовой коллизии между частью первой статьи 49 УК РК 1997 года и положениями Особенной части УК РК, устанавливающими смертную казнь в санкциях квалифицированных составов ряда преступлений. Фактически, редакция части первой статьи 49 УК РК, закрепляла юридическую невозможность применения смертной казни за исключительно опасные преступления, не имевшие тер-

² *Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_\(дата_обращения_15.01.2024\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_(дата_обращения_15.01.2024)).*

рористического характера и совершенные в мирное время, например, за убийство с особой жестокостью. Однако по существу, эта правовая коллизия игнорировалась судебной практикой, применявший смертную казнь до введения соответствующего моратория Главы государства в 2004 году³.

В Уголовном кодексе РК в 2014 году была закреплена норма статьи 47 УК РК, которая не содержала принципиальных новелл относительно сущности смертной казни и устанавливала исключительные обстоятельства применения данного вида уголовной кары, за наиболее опасные террористические преступления, совершенные в условиях военного времени. При этом осужденный мог обратиться к Главе государства с просьбой о помиловании. Наряду с этим в части четвертой статьи 46 УК РК, было предусмотрено назначение пожизненного лишения свободы, в случае совершения особо тяжких преступлений, только осужденным мужчинам, в возрасте от 18 до 63 лет.

Следовательно, пожизненная изоляция от общества, стала разновидностью лишения свободы, которая могла назначаться самостоятельно и в качестве меры, альтернативной смертной казни, если осужденный был помилован Указом Президента Республики Казахстан. Не вызывает никаких сомнений то обстоятельство, что в период, когда уголовное законодательство Казахстана, допускало наказание в виде смертной казни, осужденные к такому наказанию и пожизненной изоляции от общества, исходя из буквы закона, имели не одинаковый уровень общественной опасности. Несомненно, что у преступников, приговоренных с смертной казни, общественная опасность была более высока, что объяснялось, исключительными обстоятельствами назначения смертной казни. Не одинаковая опасность осужденных к смертной казни, а в дальнейшем к - пожизненному лишению свободы и лиц, которым наказание в виде пожизненного лишения свободы было назначено самостоятельно, детерминировала различия в характере их правовых ограничений, в нормах уголовного и уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан. Являлись ли эти различия дискриминационными?

Международный пакт ООН о гражданских и политических правах (1966 г.) и другие источники международного права,

посвященные правам и свободам человека, исходят из неприемлемости дискриминации, в какой-либо форме.

Согласно части первой статьи 14 Основного закона нашей страны все равны перед законом и судом. В соответствии с частью второй статьи 14 Основного закона «никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам». Данные обстоятельства указывают на то, что существует абсолютный, юридический запрет дискриминации, а на доктринальном уровне, данное явление означает неправомерное умаление правового положения человека, связанное с духовными и психофизиологическими свойствами его личности, принадлежностью данной личности, к определенной социальной группе. Справедливо считать неприемлемым какое-либо умаление прав и свобод человека за его убеждения, религиозную принадлежность (духовное свойство), за его возраст, социальное состояние здоровья, гендерную принадлежность (психофизиологические свойства), за его имущественное положение, в следствие места жительства (социальные свойства) и по другим обстоятельствам, связанным с человеческой природой конкретного лица. Однако, вполне допустимо ограничить права и свободы человека, исходя из оценки судом общественной опасности его личности, в связи с совершением данным лицом преступления и отбыванием им наказания. Общественная опасность не является неизменным состоянием и не относится к свойствам личности имманентно присутствующим человеческой природе. Общественная опасность — это переменная величина, свидетельствующая не только о криминальной пораженности человека, но и о высоком риске совершении нового, более серьезного преступления - с его стороны. Следовательно, справедливо полагать, что разница правового статуса преступников, приговоренных к смертной казни и пожизненному лишению свободы не являлось дискриминационной, так как она обуславливалась публичными интересами общества и государства, реализацией принципов уголовного права, включая принцип справедливости, принцип ин-

³ Указ Президента Республики Казахстан от 17 декабря 2003 года N 1251 «О введении в Республике Казахстан моратория на смертную казнь». Утратил силу Указом Президента Республики Казахстан от 9 февраля 2023 года № 126. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001251_\(дата_обращения_15.01.2024_г.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001251_(дата_обращения_15.01.2024_г.)).

дивидуализации уголовной ответственности и дифференциации наказания.

Одним из правовых ограничений обусловленных исключительно высокой опасностью лиц, приговоренных к смертной казни, а затем в порядке помилования, ставших адресатами пожизненного лишения свободы – оказалось лишение их права на условно-досрочное освобождение от отбывания наказания. Оно было предусмотрено в УК РК 1997 года. Сохраняется подобное правоограничение и в УК РК 2014 года. Представляется, что его существование хотя и нарушает принцип равенства перед законом и судом, не является дискриминационным. В то же время, данное правовое ограничение противоречит принципу законности, который исходя из системной связи уголовного законодательства и Конституции Республики Казахстан, следует рассматривать как принцип конституционной законности. Данное обстоятельство означает как отмечалось нами ранее, недопустимость расхождения уголовно-правовых норм и институтов, с конституционно-правовыми принципами.

Гуманистическая тенденция эволюции уголовного законодательства Республики Казахстан, ярко проявилась в инициативах Президента Республики Казахстан К.Ж. Токаева направленных на исключение смертной казни из арсенала уголовно-правовых средств. В русле данных инициатив 29.12.2021 года Законом Республики Казахстан, промульгированным Главой государства смертная казнь была исключена из уголовного и уголовно-исполнительного законодательства. Следовательно, она утратила статус наказания и соответственно, утратили юридическую силу все связанные с ней правовые последствия, существовавшие в уголовном и уголовно-исполнительном законе. Это был радикальный шаг, означавший отказ государства от такого архаичного наказания, как смертная казнь. Однако подобное политическое и правовое решение, породило ситуацию коллизии и правовой неопределенности, относительно перспектив возобновления смертной казни. Она была исключена из системы наказаний в УК РК, но при этом сохранялась на уровне Конституции Республики Казахстан, которая

как известно хотя и с оговорками, допускала применение смертной казни, в качестве исключительной меры наказания. Несомненно, это означало риски возобновления практики применения данной уголовной кары. Предвидение подобного обстоятельства Главой нашего государства и необходимость преодоления правовой неопределенности вокруг смертной казни, обусловили изменения в Конституцию Республики Казахстан, состоявшиеся 08.06.2022 года⁴. В результате данных изменений в части второй статьи 15 Конституции Республики Казахстан, было закреплено положение, в соответствии с которым «Никто не вправе произвольно лишать человека жизни. Смертная казнь запрещается». Таким образом, принципиально на политическом и правовом уровне, в тексте Основного закона была провозглашена абсолютная, безоговорочная недопустимость смертной казни и невозможность возобновления ее применения в будущем. Без преувеличения, это был шаг огромной исторической и социокультурной значимости, продемонстрировавший, что государство в Казахстане признает абсолютную ценность человеческой жизни и права на ее охрану и защиту. Одновременно возникла ситуация, когда сохранение в национальном законодательстве правовых ограничений, прямо или косвенно связанных со смертной казнью, вступает в противоречие с «буквой» и «духом» Конституции.

В контексте настоящего исследования, подобное противоречие наглядно проявляется в пункте 1 части восьмой статьи 72 УК РК, устанавливающим, что условно-досрочное освобождение от отбывания наказания, не применимо к лицам, которым смертная казнь в порядке помилования, была заменена на пожизненное лишение свободы. Таким образом, возникла правовая коллизия означающая сохранение правоограничений, уже не существующего наказания. Конституция Республики Казахстан установила абсолютный запрет на применение смертной казни. Этот вид наказания, как отмечалось нами ранее, исключен из уголовного законодательства Казахстана. Однако при этом, сохраняется весьма серьезное правовое ограничение, ухудшающее положение части лиц, ставших адресатами пожизнен-

⁴ О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 8 июня 2022 года (принят на республиканском референдуме 5 июня 2022 года (официальное сообщение об итогах республиканского референдума опубликовано в газете "Егемен Қазақстан" от 08.06.2022 г., № 107 (30336), "Казахстанская правда" от 08.06.2022 г., № 107 (29734). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K/links_\(дата_обращения_15.01.2024_г.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K/links_(дата_обращения_15.01.2024_г.))

ного лишения свободы. На основании пункта 1 части восьмой статьи 72 УК РК, не могут претендовать на освобождение условно-досрочно лица, осужденные к смертной казни, а в дальнейшем в порядке помилования – к пожизненному лишению свободы. Полагаем, что подобное положение вещей не конституционно, т.е. противоречит Конституции Республики Казахстан, фундаментальным принципам правового государства.

Заслуживает внимание то обстоятельство, что Конституция Республики Казахстан, закрепляет правовой механизм разрешения рассматриваемой юридической коллизии. Исходя из пункта 5 части третьей статьи 77 Конституции Республики Казахстан «законы, устанавливающие или усиливающие ответственность, возлагающие новые обязанности на граждан или ухудшающие их положение, обратной силы не имеют. Если после совершения правонарушения ответственность за него законом отменена или смягчена, применяется новый закон». Иными словами, источник права наиболее высокой юридической силы, предусматривает не только возможность, но и обязательность применения обратной силы закона, преодолевающей или смягчающей ответственность. То, что речь идет именно об уголовной ответственности и иных уголовно-правовых последствиях преступного деяния, подтверждается частью первой статьи 6 УК РК, в соответствии с которой «Закон, устраняющий преступность или наказуемость деяния, смягчающий ответственность или наказание, или иным образом улучшающий положение лица, совершившего уголовное правонарушение, имеет обратную силу, то есть распространяется на лиц, совершивших соответствующее деяние до введения такого закона в действие, в том числе на лиц, отбывающих наказание или отбывших наказание, но имеющих судимость». Как представляется, смягчение правового положения осужденного, прежде всего предусматривает преодоление ограничений, изъятий и лишений правового характера, установленных ранее, применительно к лицу, совершившему преступление. Важно учитывать, что обратная сила более мягкого уголовного закона, вследствие буквального толкования части первой статьи шестой 6 УК РК, адресуется также и лицам, сохраняющим статус судимых и отбывающих наказание. Это позволяет сделать единственно возможный вывод о том, что сохранение в УК РК юридической невозможности до-

срочного освобождения от отбывания наказания, в случае если смертная казнь в порядке помилования, была заменена на пожизненное лишение свободы, противоречит Конституции Республики Казахстан, нарушает принцип придания обратной силы более мягкому уголовному закону, закрепленный в статье 77 Конституции РК и в статье 6 Уголовного кодекса РК.

Заключение

Как показало проведенное нами исследование исключение смертной казни из уголовного законодательства и императивное признание ее недопустимости в Конституции Республики Казахстан, превращают в лишенный смысла и противоречащий Основному закону страны, юридический запрет освобождения от отбывания наказания условно-досрочно, осужденных упомянутых в п.1 части восьмой статьи 72 УК РК. Исключение смертной казни означает существенное смягчение уголовно-правовых последствий преступного деяния, которое исходя из обратной силы уголовного закона, должно применяться к осужденным, ранее приговоренным к смертной казни, а затем помилованным и направленным на отбывание пожизненного лишения свободы.

Одновременно потеряло практическое значение, сохраняющиеся различие правового статуса осужденных к смертной казни, с последующей заменой на пожизненное лишение свободы и на лиц, которым пожизненная изоляция от общества, была назначена в качестве самостоятельного наказания. Таким образом, наказание в виде пожизненного лишения свободы, более не может выступать в качестве альтернативы смертной казни, а значит, совершенно неприемлемо и дальше сохранять юридическую невозможность условно-досрочного освобождения от отбывания пожизненного лишения свободы для лиц, ранее осужденных к смертной казни, т.е. уже к несуществующему наказанию.

Заслуживает внимание то обстоятельство, что юридический запрет условно-досрочного освобождения для лиц, которым смертную казнь в порядке помилования, заменили на пожизненное лишение свободы не соответствует как общим тенденциям гуманизации уголовной политики Казахстана, так и социальному смыслу уголовного наказания. Расходится подобное правоограничение и с рекомендациями международных правовых актов ООН. Так в частности, в преамбуле Минимальных стандартных правил Орга-

низации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы)⁵ отмечается, что наказание в виде лишения свободы должно создавать такие условия «насколько это возможно, чтобы правонарушители были готовы вести законопослушный образ жизни и обеспечить свое существование по возвращении к жизни в обществе». Вполне очевидно, что осужденный, у которого отнято право на получение условно-досрочного освобождения, будет не в состоянии вернуться в общество и вести в нем социально-приемлемый образ жизни. Лишая определенных осужденных шанса на законных основаниях, досрочно покинуть стены пенитенциарных учреждений, государство фактически лишает данных осужденных надежды на будущее

и отнимает у них стимул положительных изменений и уменьшения своей опасности для общества. В этих условиях, совершенно недостижимой становится цель исправления осужденных. Она оказывается лишеной смысла также, как и меры по социальной реинтеграции осужденных, рекомендуемые международными правовыми актами ООН. Следует отметить, что рассматриваемое правовое ограничение, своей избыточной, чрезмерной жесткостью и репрессивностью противоречит ключевым положениям уголовно-правовой доктрины, сложившейся в Казахстане и в других государствах евразийского пространства, в соответствии с которой шанс на исправление и примирение с обществом, должен иметь каждый осужденный.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимжанов Т.К., Люцик В.В., Торгаутова Б.А., Цой А.Н. К вопросу о социальных последствиях применения лишения свободы в Республике Казахстан // В сборнике: Уголовно-исполнительная система на современном этапе: взаимодействие науки и практики. Материалы Международной научно-практической межведомственной конференции / Под общей редакцией А.А. Вотинова. 2016: Самара: Самарский юридический институт ФСИИ РФ, 2016. – 758 с.

2. Акимжанов Т.К., Люцик В.В., Торгаутова Б.А., Чокина М.В. Теоретические аспекты принуждения и поощрения в уголовном законодательстве Республики Казахстан // В сборнике: Уголовно-исполнительная система на современном этапе: взаимодействие науки и практики. Материалы Международной научно-практической межведомственной конференции / Под общей редакцией А.А. Вотинова. 2016: Самара: Самарский юридический институт ФСИИ РФ, 2016. - 758 с.

3. Скаков А.Б. Реализация института условно-досрочного освобождения в отношении пожизненно осужденных // Профессиональное юридическое образование и наука. Санкт-Петербургский университет Федеральной службы исполнения наказаний. - 2023. - №4 (12). - С.69-72.

4. Аужанов Р.Б. К вопросу условно-досрочного освобождения лиц, осужденных к пожизненному лишению свободы в Казахстане // Проблемы и перспективы развития уголовно-исполнительной системы России на современном этапе. Материалы Всероссийской научной конференции обучающихся и молодых ученых с международным участием. Том Часть 1. Самара: Самарский юридический институт ФСИИ РФ, 2023. – 238 с.

5. Уткин В.А. Проблемы теории уголовных наказаний: курс лекций. – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2018. – 240 с.

REFERENCES

1. Akimzhanov T.K., Ljucik V.V., Torgautova B.A., Coj A.N. K voprosu o social'nyh posledstvijah primenenija lishenija svobody v Respublike Kazahstan // V sbornike: Ugolovno-ispolnitel'naja sistema na sovremennom jetape: vzaimodejstvie nauki i praktiki. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj mezhvedomstvennoj konferencii / Pod obshhej redakciej A.A. Votina. 2016: Samara: Samarskij juridicheskij institut FSIN RF, 2016. – 758 s.

⁵ Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными (Правила Нельсона Манделы). Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 17 декабря 2015 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://adilet.zan.kz/rus/docs/O1500000005_\(дата обращения 15.01.2024\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/O1500000005_(дата обращения 15.01.2024)).

2. Akimzhanov T.K., Ljucik V.V., Torgautova B.A., Chokina M.V. *Teoreticheskie aspekty prinuzhdenija i pooshhrenija v ugovnom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan // V sbornike: Ugolovno-ispolnitel'naja sistema na sovremennom jetape: vzaimodejstvie nauki i praktiki. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj mezhvedomstvennoj konferencii / Pod obshhej redakciej A.A. Votina. 2016: Samara: Samarskij juridicheskij institut FSIN RF, 2016. - 758 s.*

3. Skakov A.B. *Realizacija instituta uslovno-dosrochnogo osvobozhdenija v otnoshenii pozhiznenno osuzhdennyh // Professional'noe juridicheskoe obrazovanie i nauka. Sankt-Peterburgskij universitet Federal'noj sluzhby ispolnenija nakazanij. - 2023. -№4 (12). - S.69-72.*

4. Auzhanov R.B. *K voprosu uslovno-dosrochnogo osvobozhdenija lic, osuzhdennyh k pozhiznennomu lisheniju svobody v Kazahstane // Problemy i perspektivy razvitija ugovno-ispolnitel'noj sistemy Rossii na sovremennom jetape. Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii obuchajushhihsja i molodyh uchenyh s mezhdunarodnym uchastiem. Tom Chast' 1. Samara: Samarskij juridicheskij institut FSIN RF, 2023. - 238 s.*

5. Utkin V.A. *Problemy teorii ugovnyh nakazanij: kurs lekcij. - Tomsk: Izdatel'skij Dom Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2018. - 240 s.*

К ВОПРОСУ О ПОВЫШЕНИИ ДОВЕРИЯ ОБЩЕСТВА К СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ

Каржаубаев Серик Сейтович

Руководитель отдела уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, кандидат юридических наук, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: serikseit@mail.ru

Аннотация. Доверие к судебной системе является важным показателем качества отправления правосудия. Мировой рейтинг Казахстана остается недостаточным и нуждается в постоянном совершенстве. Казахстан в настоящее время проводит работу по улучшению доверия общества к суду и судебной системе. О низком доверии общества также свидетельствуют резонансные публикации в средствах массовой информации и социальных сетях. Причинами такого недоверия являются внутренние проблемы, приобретающие системный характер. Как показывает судебная практика и околосудебные разговоры, в судах присутствует распространенная практика среди судей, исполнение устного распоряжения руководства судом либо вышестоящим судом. Подобное поведение судей заключается в наличии административных рычагов давления на судью. Выделяются несколько таких рычагов. Первый способ давления на судью заключается в оценке его профессиональной деятельности. При наличии у судьи отмененных решений вышестоящими судами и определенных нарушений судейской этики Комиссия по качеству отправления правосудия может принять отрицательное решение.

Второй способ, административных рычагов давления на судью заключается в привлечении судьи к дисциплинарной ответственности, путем рассмотрения личного дела судьи в Судебном жюри. При наличии у судьи отмененных решений вышестоящими судами и определенных нарушений судейской этики Судебное жюри также может вынести отрицательное решение.

Все эти рычаги вынуждают судью принимать тем решения, которые выгодны вышестоящему суду или руководству суда, тем самым подрывается основы правосудия. В этих целях важно принять ряд важных мер. Первый из которых заключается в подборе кадров для судебной системы. Второе в искоренении практики привлечения к ответственности судей за отмененное или измененное решение.

Ключевые слова: суд, судебная система, правосудие, судья, ответственность судьи, Комиссия по качеству отправления правосудия, Судебное жюри, подбор кадров для судебной системы, Академия правосудия.

ҚОҒАМНЫҢ СОТ ЖҮЙЕСІНЕ ДЕГЕН СЕНІМІН АРТТЫРУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ

Серік Сейітұлы Қаржаубаев

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасы бөлімінің басшысы, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: serikseit@mail.ru

Аннотация. Сот жүйесіне деген сенім сот төрелігін жүзеге асыру сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Қазақстанның әлемдік рейтингі жеткіліксіз және үнемі жетілдіруді қажет етеді. Қазіргі уақытта Қазақстан қоғамның сотқа және сот жүйесіне деген сенімін жақсарту бойынша жұмыс жүргізуде. Бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердегі резонанстық Жарияланымдар қоғамның төмен сенімін де көрсетеді. Мұндай сенімсіздіктің себептері жүйелік сипаттағы ішкі проблемалар болып

табылады. Сот практикасы мен сотқа дейінгі әңгімелер көрсеткендей, соттарда судьялар арасында кең таралған тәжірибе, сот немесе жоғарғы сот басшылығының ауызша бұйрығын орындау бар. Судьялардың мұндай мінез-құлқы судьяға әкімшілік қысым тетіктерінің болуы болып табылады. Осындай бірнеше тұтқалар ерекшеленеді. Судьяға қысым жасаудың бірінші тәсілі-оның кәсіби қызметін бағалау. Судьяда жоғары тұрған соттардың күші жойылған шешімдері және судья этикасын белгілі бір бұзушылықтар болған кезде сот төрелігін іске асыру сапасы жөніндегі Комиссия теріс шешім қабылдауы мүмкін.

Судьяға қысым жасаудың екінші тәсілі-судьяның жеке ісін Сот жюриінде қарау арқылы судьяны тәртіптік жауапкершілікке тарту. Судьяда жоғары тұрған соттардың күші жойылған шешімдері және судья этикасын белгілі бір бұзушылықтар болған кезде Сот жюриі де теріс шешім шығаруы мүмкін.

Осы тетіктердің барлығы судьяны жоғары тұрған сотқа немесе сот басшылығына тиімді шешімдер қабылдауға мәжбүр етеді, осылайша сот төрелігінің негіздері бұзылады. Осы мақсатта бірқатар маңызды шараларды қабылдау маңызды. Біріншісі-сот жүйесі үшін кадрларды іріктеу. Судьяларды күші жойылған немесе өзгертілген шешім үшін жауапқа тарту тәжірибесін жоюдағы екіншісі.

Түйін сөздер: сот, сот жүйесі, сот төрелігі, судья, судьяның жауапкершілігі, сот төрелігін жүзеге асыру сапасы жөніндегі Комиссия, Сот жюриі, сот жүйесі үшін кадрларды іріктеу, Сот төрелігі Академиясы.

ON THE ISSUE OF INCREASING PUBLIC CONFIDENCE IN THE JUDICIAL SYSTEM

Karzhaubayev Serik Seitovich

Head of the Department of Criminal, Criminal Procedure and Penal Enforcement
Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of
Kazakhstan, Candidate of Law, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: serikseit@mail.ru

Abstract. Trust in the judicial system is an important indicator of the quality of the administration of justice. Kazakhstan's world ranking remains insufficient and needs constant improvement. Kazakhstan is currently working to improve public confidence in the court and the judicial system. Resonant publications in the mass media and social networks also testify to the low trust of society. The reasons for such distrust are internal problems that have acquired a systemic nature. As judicial practice and pre-trial conversations show, there is a common practice in courts among judges, the execution of an oral order by the management of the court or a higher court. Such behavior of judges consists in the presence of administrative levers of pressure on the judge. There are several such levers. The first way to put pressure on a judge is to evaluate his professional activity. If a judge has overturned decisions by higher courts and certain violations of judicial ethics, the Commission on the Quality of the Administration of Justice may make a negative decision.

The second method of administrative levers of pressure on the judge is to bring the judge to disciplinary responsibility by reviewing the judge's personal file in the Judicial Jury. If a judge has overturned decisions by higher courts and certain violations of judicial ethics, the Judicial Jury may also make a negative decision.

All these levers force the judge to make decisions that are beneficial to the higher court or the leadership of the court, thereby undermining the foundations of justice. To this end, it is important to take a number of important measures. The first of which is the selection of personnel for the judicial system. The second is to eradicate the practice of holding judges accountable for a cancelled or amended decision.

Keywords: court, judicial system, justice, judge, judge's responsibility, Commission on the Quality of Administration of Justice, Judicial jury, recruitment of personnel for the judicial system, Academy of Justice.

Введение

Правосудие является неотъемлемой частью государства. Справедливое правосудие является составной частью правового государства, каким себя провозгласила Республика Казахстан, согласно пункта 1 статьи 1 Конституции Республики Казахстан, принятой на республиканском референдуме 1995 года. Исходя из данной конституционной нормы следует, что все ветви власти должны соблюдать принцип законности. Согласно пункту 1 статьи 77 Конституции РК, судьи при отправлении правосудия независимы и подчиняются только Конституции и закону. Исходя из данной нормы судьи являются независимыми при отправлении правосудия. Согласно пункту 2 статьи 77 Конституции РК, какое-либо вмешательство в деятельность суда по отправлению правосудия недопустимо и влечет ответственность по закону. По конкретным делам судьи не подотчетны.

Данная норма закрепила независимость судей и установила ответственность для лиц, прямо или косвенно влияющих на отправление правосудия. Действительно, в Казахстане создана правовая база гарантирующая независимость судей и правосудия. Однако, не всегда этот конституционный принцип реализовывается в правовой практике. Встречаются случаи прямого или косвенного влияния на решения суда, на отправление правосудия, что в целом отражается на независимости судей. Как известно, главным барометром судебной системы является доверие народа. По информации Верховного Суда Республики Казахстан в этом году Казахстан занял 65 место из 126 стран в мировом рейтинге верховенства права¹. Согласно официальным данным, более 73% опрошенных граждан считают суды Казахстана объективными и беспристрастными². Все это свидетельствует о недостаточной работе судов по установлению доверия к суду. Более того в средствах массовой информации и в социальных сетях можно встретить достаточное количество публикаций, свидетельствующих о незаконном решении суда [1]. Причем таких случаев не мало, что говорит о наличии проблем правосудия.

Основные положения

В таком случае возможно два варианта, либо судья недостаточно изучил дело и на основе этого принял неверное решение. Либо второй вариант, когда судья под давлением со стороны принимает незаконное решение. В первом случае возможно наличие непреднамеренной судейской ошибки. В любом случае это негативно отражается на судьбе проигравшей стороны либо на судьбе осужденного.

Во втором случае, причиной неправомерного решения может быть давление стороны. Давление возможно несколькими способами. Первый из них путем подкупа. В этом случае, судья становится заинтересованным лицом. Второй способ давления на судью, путем угроз, уговоров или иным способом. В этом случае, невольно судья также становится заинтересованным лицом. Третий способ, наиболее распространенный среди судей, исполнение устного распоряжения руководства судом либо вышестоящим судом. Такой вариант наиболее актуальный, так как имеет под собой важное основание. Причиной подобного поведения судей заключается в наличии административных рычагов давления на судью.

Методы и материалы

При подготовке материала были использованы общие и частно-научные методы правового исследования. Из общих методов задействованы метод анализа и синтеза, функциональный и количественный методы. Из частно-научных методов отработаны исторический, социологический и статистические методы.

При проведении исследования были изучены труды казахстанских и зарубежных ученых по вопросам языковой политики и голодомора в Казахстане, а также действующее законодательство Республики Казахстан.

Результаты. Обсуждение

Первый способ давления на судью заключается в оценке его профессиональной деятельности. Согласно пункта 1 статьи 30-1 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей Республики Казахстан периодичность такой оценки для судей

¹ Верховный Суд Республики Казахстан. Рейтинг // <https://sud.gov.kz/rus/tag/rejting> (дата обращения 01.11.2023 г.)

² Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан // <https://primeminister.kz/ru/news/bolee-73-oproshennih-grazhdan-schitaut-sudi-kazahstana-obektivnimi-i-bespristrastnimi-13167> (дата обращения 01.11.2023 г.)

проводится по истечении одного года деятельности в качестве судьи. При этом в последующем такая проверка проводится один раз в пять лет. Следует отметить, что согласно пункта 2 статьи 30-1 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей важными критериями оценки судьи являются показатели качества отправления правосудия и соблюдение судьей норм судебской этики и трудовой дисциплины.

При наличии у судьи отмененных решений вышестоящими судами и определенных нарушений судебской этики Комиссия по качеству отправления правосудия может принять отрицательное решение. При этом Комиссия по качеству отправления правосудия руководствуется статьей 44 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей. Согласно подпункту 11) пункта 1 статьи 44 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей Комиссия может принять решение о признании судьи не соответствующим занимаемой должности в силу профессиональной непригодности. На этом основании, согласно подпункта 3-1) пункта 1 статьи 33 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей, полномочия судьи могут быть приостановлены. Кроме того, согласно подпункта 11) пункта 1 статьи 34 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей, судья может быть отстранен от должности судьи.

Второй способ, административных рычагов давления на судью заключается в привлечении судьи к дисциплинарной ответственности. Путем рассмотрения личного дела судьи Судебным жюри. Статья 38-1 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей регламентирует деятельность Судебного жюри. При этом следует отметить, что материалы в Судебное жюри предоставляются председателем областного суда, в соответствии с подпунктом 3-1) пункта 1 статьи 14 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей.

По задумке законодателя был создан серьезный фильтр «отсева» непрофессиональных судей. Однако, на практике не всегда этот механизм направлен на выявление непрофессиональных судей. Достаточно случаев, когда

с помощью этого механизма избавляются от «неудобных» судей. Все это свидетельствует о наличии механизма по дискриминации неудобных судей. Например, в средствах массовой информации был представлен случай, когда судья стала открыто защищать свои права. По мнению большинства очевидцев, судья не стала подчиняться руководству суда и вышестоящему суду³. По тем временам эта новость произвела резонанс и вызвала недовольство общественности. Однако, судья была отстранена от должности судьи. В этом случае механизм наказания судей сработал без учета принципа справедливости. Следует отметить, что подобные случаи не редки, но они умалчиваются, либо неудобные судьи не придают огласке свое отстранение от должности судьи.

О проблемах в судебной системе и о механизме избавления от неудобных говорилось неоднократно. Так, при обсуждении судебной реформы было обнародованы возможности злоупотребления руководством суда в отношении неудобных судей. Было выявлено, что судьи при вынесении решений советовались с руководством судом и вышестоящим судом⁴. Такой подход в судебной системе становится системным и негативно отражается на доверии граждан к суду. Многие небезучастные граждане, комментируя сложившуюся ситуацию в судебной системе утверждают, что реформа в судебной системе должна начинаться с подбора кадров⁵. Эта тема достаточно латентна, скрыта от общественности. Как правило, неудобные судьи уходят в адвокатуру либо утраиваются в частном секторе. При этом, следует отметить, что уходят наиболее честные и профессиональные кадры. Все это говорит о серьезных системных проблемах в судебной системе, которые негативно отражаются на имидже суда и доверии народа к суду.

Для решение этих проблем необходим системный подход. По мнению В.К. Аулова, Ю.Н. Туганова, во избежание нездоровой атмосферы вытеснения неудобных кадров посредством привлечения их к дисциплинарной ответственности, следует создать систему сдержек и противовесов [2]. Другие ученые считают необходимым вводить

³ В Астане судья, проявившая независимый характер, дала пресс-конференцию в свою защиту // <https://www.uralweek.kz/2012/10/19/v-astane-sudya-proyavivshaya-nezavisimyj-xarakter-dala-press-konferenciyu-v-svoyu-zashhitu/> (дата обращения 01.11.2023 г.)

⁴ Пять шагов к трансформации судебной системы Казахстана // https://forbes.kz/life/opinion/pyat_shagov_k_transformatsii_sudebnoy_sistemy_kazahstana/ (дата обращения 02.11.2023 г.)

⁵ Идея «Нур Отана» мониторить суды еще больше роднит его с КПСС // https://rus.azattyq.org/a/court_nur_otan_judge_kazakhstan/24240102.html (дата обращения 02.11.2023 г.)

в состав Судебного жюри авторитетных общественных деятелей [3]. Третьи предлагают модернизировать систему привлечения к дисциплинарной ответственности судей. По мнению М.И. Клеандрова необходимо создать двухуровневые органы судейского сообщества, наделенных правом дисциплинарного производства [4]. Разнообразие подходов решения проблемы привлечения к дисциплинарной ответственности судей не решает основной проблемы доверия общества суду и судебной системе. Можно предусмотреть достаточно обоснованные аргументы для принятия новых норм, позволяющих решить проблему судебной системы. Но на деле, это будет очередным законодательским шагом по совершенствованию уже имеющего законодательства. Такой подход не способствует решению важной для судебной системы задачи.

В целях совершенствования судебной системы и получение на выходе справедливого правосудия, которому доверяют все люди необходимо решить следующие задачи. Первая задача совершенствования судебной системы – подбор и расстановка кадров. За основу можно взять передовой зарубежный опыт. Например, в Германии для занятия должности судьи необходимо наличие профессиональной подготовки, которая отражается в успешной сдаче двух государственных экзаменов⁶. Успешная сдача этих экзаменов не является поводом для принятия судьи на должность. Важным в этом процессе является стажировка, которая вырабатывает у юристов профессиональные навыки. Не менее важным является возраст с судьи. Как правило в Германии судьей становятся после сорока лет [5]. Это свидетельствует о наличии важного для судьи качества – жизненного опыта. Все эти моменты позволили Германии добиться важной цели – доверия общества суду. Опыт США также свидетельствует о том, что судьями там становятся в зрелые годы, после долгих лет работы в качестве адвокатов, юристов⁷. Все это свидетельствует о том, что для судебных систем этих стран важным является грамотный кадровый подход.

В Казахстане существует система под-

бора судейских кадров. В настоящее время предусмотрена два пути становления судьей. Первый общий – путем сдачи квалификационного экзамена и прохождения оплачиваемой стажировки в судах. Второй посредством обучения в Академии правосудия при Верховном суде Республики Казахстан. Следует отметить, что первый путь, наиболее логичный и правильный. Сдача квалификационного экзамена предполагает оценку профессиональных знаний. Прохождение стажировки усматривает привитие профессиональных судейских навыков. Кроме того, возраст с которого можно стать судьей определен в тридцать лет. Все это свидетельствует о продуманности отбора судейских кадров.

Второй путь – посредством обучения в Академии правосудия. Обучение в Академии правосудия основано на получении степени магистр права со сроком обучения один год. Целью обучения является подготовка высокопрофессиональных кадров для судебной системы⁸. Следует отметить, что обучение в Академии правосудия пытается совместить в себе подготовку специалистов по магистерской программе «Право» и привить навыки судейской работы. В итоге это приводит к определенному непониманию, которая заключается в неправильно ориентированной цели. Как правило, «гонка» за несколькими целями не приводит к желанному результату.

Законодатель же исходя из того, что в Академии правосудия готовят высокопрофессиональные кадры, делает определенные льготы для выпускников. Так, согласно подпункту 50 пункта 1 статьи 29 14 Конституционного закона о судебной системе и статусе судей лица, окончившие Академию правосудия освобождаются от прохождения стажировки в течение четырех лет со дня окончания обучения. Анализ указанной нормы предполагает, что выпускники Академии правосудия уже на выходе владеют профессионально навыками судейской работы. Однако, в действительности это не всегда отвечает действительности. Более того, академический календарь обучения

⁶ Так работают судьи в Германии // <https://www.deutschland.de/ru/topic/politika/tak-rabotayut-sudi-v-germanii-pyat-faktov#:~:text=%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%8B%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%87%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%8B%20%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C,%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B9%20%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%83%D0%BC%208%2C0%20%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%B0> (дата обращения 03.11.2023 г.)

⁷ Почему в США судьи бывают важнее политиков // <https://tass.ru/opinions/9573087> (дата обращения 03.11.2023 г.)

⁸ Академия правосудия при Верховном суде Республики Казахстан. Информация для поступающих // <https://academy.sud.kz/rus/kategoriya/informaciya-dlya-postupayushchih> (дата обращения 03.11.2023 г.)

в академии указывает, что вся практика и стажировка в судах составляет двадцать недель, равная трем с половиной месяцев. В отличие от стажировки кандидатов в судах, которая составляет восемь месяцев в районном суде и один месяц в областном суде. Налицо явное превосходство стажировки на общих основаниях.

Указанные обстоятельства вызывают определенное непонимание и лоббирование интересов Академии правосудия. Следует правильно понимать важность подготовки судей и не стремиться переусердствовать в этом стремлении. Поэтому необходимо пересмотреть вопрос подготовки судейских кадров в Академии правосудия. Предлагается в Академии правосудия исключить обучение по магистерской программе «Право». Такой подход наиболее логичный так как невозможно совместить магистерскую программу с обучением судей. Магистерская программа является всего лишь этапом высшего образования, но она не нацелена на привитие судейских навыков. Более того, согласно Приказа Министра науки и высшего образования Республики Казахстан «Об утверждении государственных общеобразовательных стандартов высшего и послевузовского образования» от 20 июля 2022 года № 2 все выпускники, обучающиеся по программе магистратуры обязаны написать и защитить свою магистерскую диссертацию. Следовательно, возложение на обучающихся в Академии правосудия обязанностей по магистерской программе и привитие судейских навыков является невозможным. Казахстан по сути является единственной страной где пытаются совместить магистерскую программу и обучение судей.

Мировой опыт показывает, что для качественной подготовки судей необходима специальная подготовка. Например, обучение во Франции осуществляет Национальная школа магистратуры, представляющее учебное заведение целью которой является профессиональная подготовка и переподготовка судей и прокуроров [6]. Национальная школа магистратуры Франции не обучает по магистерской программе. Подобный опыт обучения судей в Испании. В других зарубежных странах нет специального учебного

заведения для обучения судей. Во многих странах для обучения судей предусмотрены курсы повышения квалификации.

Учитывая важность подготовки судей необходимо упразднить в Академии правосудия магистерскую программу.

Как показывает мировой опыт, такая система повышения квалификации судей показала себя с наилучшей стороны. Например, во Франции в целях повышения уровня профессионального мастерства судьи проходят курсы в течении десяти дней каждые пять лет в Национальной школе клерков (ENG) и Национальной школе магистратов (ENM)⁹.

Учитывая важность подготовки судей необходимо предусмотреть в Академии правосудия подготовительные курсы для кандидатов в судьи и курсы повышения квалификации судей.

Вторая задача совершенствования судебной системы – отметить сложившуюся практику привлечения к ответственности судей за отмененное или измененное решение. Как показывает судейская практика, многие судьи при вынесении решений постоянно руководствуются мнением руководства суда или вышестоящим судом. Такая практика сложилась в результате привлечения к дисциплинарной ответственности судей. Пытаясь избежать привлечения к дисциплинарной ответственности, судьи не руководствуются нормами закона, а исходят их мнения вышестоящего руководства или суда. Такой подход, как было указано выше, стал системным. Системность приводит к системным проблемам и всецело негативно отражается на доверии общества к правосудию.

Заключение

В целях кардинального улучшения обстановки в судах необходимо принять ряд мер. Важно искоренить практику привлечения к ответственности судей за отмененное или измененное решение. Привлечение в дисциплинарной ответственности судей должно быть за объективно доказанное незаконное решение суда и за прямое нарушение судьей судейской этики. В остальных случаях привлечение судей к дисциплинарной ответственности необходимо рассматривать как выживание «неугодных» судей.

⁹ Обзор систем судебного администрирования во Франции, Германии, Нидерландах и США // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35460319&pos=4;-90#pos=4;-90 (дата обращения 03.11.2023 г.)

ЛИТЕРАТУРА

1. Матаев А. Казахстану необходима выборность судей // <https://sotreport.kz/news/mataev-kazahstanu-neobhodima-vybornost-sudej/> (дата обращения 01.11.2023 г.)
2. Аулов В.К., Туганов Ю.Н. Полномочия председателей высших судов Российской Федерации нуждаются в расширении // *Вестник ЗабГУ*. 2010. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polnomochiya-predsedateley-vysshih-sudov-rosiyskoy-federatsii-nuzhdayutsya-v-rasshirenii> (дата обращения 01.11.2023 г.)
3. Сулейменова Г. Судебное жюри: идеи и реальность // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34565046&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата обращения 01.11.2023 г.)
4. Клеандров М.И. О дефектности формулы дисциплинарного проступка российского судьи // *Журнал российского права*. 2018. №4 (256). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-defektnosti-formuly-distsiplinarnogo-prostupka-rossiyskogo-sudi> (дата обращения 02.11.2023 г.)
5. Герд Веллинг: требования к судьям должны быть самые жесткие // <https://www.zakon.kz/redaksiia-zakonkz/4721419-gerd-velling-trebovaniya-k-sudjam.html> (дата обращения 02.11.2023 г.)
6. Абдрасулов Е.Б. Отбор и первоначальное обучение судей: международный опыт // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37020423&pos=24;5#pos=24;5 (дата обращения 03.11.2023 г.)

REFERENCES

1. Mataev A. «Kazahstanu neobhodima vybornost' sudej» // <https://sotreport.kz/news/mataev-kazahstanu-neobhodima-vybornost-sudej/> (data obrashhenija 01.11.2023 g.)
2. Aulov V.K., Tuganov Ju.N. Polnomochija predsedatelej vysshih sudov Rossijskoj Federacii nuzhdajutsja v rasshirenii // *Vestnik ZabGU*. 2010. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polnomochiya-predsedateley-vysshih-sudov-rosiyskoy-federatsii-nuzhdayutsya-v-rasshirenii> (data obrashhenija 01.11.2023 g.)
3. Sulejmenova G. Sudebnoe zhjuri: idei i real'nost' // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34565046&pos=5;-106#pos=5;-106 (data obrashhenija 01.11.2023 g.)
4. Kleandrov M.I. O defektnosti formuly disciplinarnogo prostupka rossijskogo sud'i // *Zhurnal rossijskogo prava*. 2018. №4 (256). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-defektnosti-formuly-distsiplinarnogo-prostupka-rossiyskogo-sudi> (data obrashhenija 02.11.2023 g.)
5. Gerd Velling: trebovaniya k sud'jam dolzhny byt' samye zhestkie // <https://www.zakon.kz/redaksiia-zakonkz/4721419-gerd-velling-trebovaniya-k-sudjam.html> (data obrashhenija 02.11.2023 g.)
6. Abdrasulov E.B. Otor i pervonachal'noe obuchenie sudej: mezhdunarodnyj opyt // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37020423&pos=24;5#pos=24;5 (data obrashhenija 03.11.2023 g.)

УДК 343.1

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ДЕТЕКТИВТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Асель Бостановна Шарипова

Заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
«Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика»
кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

Айжан Арынқызы Арын¹

PhD докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Қылмыстық құқық,
қылмыстық іс жүргізу және криминалистика» кафедрасының доценті м.а.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: Aizhanmoon777@gmail.com

Гульдана Амангельдиевна Куаналиева

Заң ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
«Кеден, қаржы және экологиялық құқық» кафедрасының профессоры,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

Асель Борановна Избасова

PhD докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Қылмыстық құқық, қылмыстық
іс жүргізу және криминалистика» кафедрасының аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: A_izbasova@mail.ru

Аннотация. Жеке детективтік қызмет – бұл жеке тұлғалардың немесе ұйымдардың сұрауы бойынша әртүрлі оқиғалар; адамдар мен объектілер туралы ақпаратты жинауға, талдауға және беруге байланысты кәсіби қызмет.

Мақалада құқық қорғау органдарында жүргізіліп жатқан реформалар аясында осы саланың өзектілігі атап көрсетілген және авторлар жеке детективтік қызметті заңнамалық бекіту азаматтарға, қоғамға және мемлекетке құқықтық көмек деңгейін едәуір жақсартуға алады деп тұжырымдайды. Авторлар өркениетті елдерде жеке детективтік қызметтің табысты қалыптасуы мен дамуын атап өтіп, шетелдік тәжірибеге сүйенеді.

Жеке детективтің құқықтық мәртебесі нормативті түрде бекітіле отырып, оның принциптері, әдістері, құқықтық жағдайы, құқық қорғау органдарымен ынтымақтастығы және т. б. айқындалуы тиіс. Заңнамалық реттеу қажеттілігін негіздей отырып, авторлар жеке детективтер үшін негіз болатын принциптерді, соның ішінде заңдылықты, құқықтарды бұзуға жол бермеушілікті және құпиялылықты көрсетеді.

Авторлар қылмыстық құқық бұзушылықтармен тиімді күресу үшін жеке детективтердің мемлекеттік құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылының маңыздылығын атап көрсетеді және өзара іс-қимылдың төрт категориясын анықтайды: құқықтық ынтымақтастық, техникалық ынтымақтастық, ақпараттық өріс және жедел өзара әрекеттесу және қолдау.

Халықаралық нормалар мен стандарттар елдегі жеке детективтік қызметті құқықтық реттеудің маңызды шарттары болып табылады. Әлемдік тәжірибелер контекстінде жеке детективтер қызметінің принциптерінің, мақсаттары мен міндеттерінің ортақтығы атап өтіледі, бірақ сонымен бірге әр мемлекеттің заңнамасы мен құқықтық жүйесімен реттелетін ұлттық ерекшеліктердің болуы танылады.

Сондай-ақ, осы мақалада авторлармен жеке детективтің құқықтық жағдайына құқықтық сипаттама берілді, олардың қылмыстық процесс саласындағы жұмыс нәтижелерін пайдалану бойынша ұсыныстар әзірленді.

Түйінді сөздер: жеке детектив, қылмыстық процесс, жеке детективтік қызмет, құқық қорғау органдары, қауіпсіздік.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТНОЙ ДЕТЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Шарипова Асель Бостановна

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры «Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики» КазНУ имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

Арын Айжан Арынқызы

Доктор PhD, и.о. доцента кафедры «Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики» КазНУ имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Aizhanmoon777@gmail.com

Куналиева Гульдана Амангельдиевна

Доктор юридических наук, профессор кафедры «Таможенного, финансового и экологического права» КазНУ им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

Избасова Асель Борановна

Доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики» КазНУ имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: A_izbasova@mail.ru

Аннотация. Частная детективная деятельность это- профессиональная деятельность, связанная со сбором, анализом и предоставлением информации о различных событиях, лицах и объектах на заказ частных лиц или организаций.

В статье подчеркивается актуальность данной области в контексте проводимых реформ в правоохранительных органах и авторы утверждают, что законодательное закрепление частной детективной деятельности может значительно улучшить уровень правовой помощи гражданам, обществу и государству. Авторы опираются на зарубежный опыт, отмечая успешное становление и развитие частной детективной деятельности в цивилизованных странах.

Правовой статус частного детектива должен быть нормативно закреплён, имея свои принципы, методы, правовое положение, сотрудничество с правоохранительными органами и т.д. Обосновывая необходимость законодательного регулирования, авторы указывают на принципы, которые должны стать основой для частных детективов, включая законность, недопустимость нарушения прав и конфиденциальность.

Авторы подчеркивают важность взаимодействия частных детективов с государственными правоохранительными органами для эффективной борьбы с уголовными правонарушениями и выделяют четыре категории взаимодействия: правовое сотрудничество, техническое сотрудничество, информационное поле и оперативное взаимодействие и поддержка.

Международные нормы и стандарты являются важными условиями для правового регулирования частной детективной деятельности в стране. В контексте мировых практик отмечается общность принципов, целей и задач деятельности частных детективов, но признается также существование национальных особенностей, регулируемых законодательством и правовой системой каждого государства.

Также в данной статье авторами дана правовая характеристика правового положения частного детектива, разработаны рекомендации по использованию результатов их работы в сфере уголовного процесса.

Ключевые слова: частный детектив, уголовный процесс, частная детективная деятельность, правоохранительные органы, безопасность.

LEGAL CHARACTERISTICS OF PRIVATE DETECTIVE ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Sharipova Assel Bostanovna

Candidate of Law, Associate Professor of the Department of «Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics» of Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: aselya.sharipova@mail.ru

Aryn Aizhan Arynkyzy

PhD, Acting Associate Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: Aizhanmoon777@gmail.com

Kuanaliyeva Guldana Amangeldievna

Doctor of Law, Professor of the Department of «Customs, fiscal and environmental law» of Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: kuanaliyeva.guldanakz@mail.ru

Izbassova Assel Boranovna

PhD, Senior Lecturer of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: A_izbasova@mail.ru

Abstract. *Private detective work is a professional activity involving the collection, analysis, and provision of information about various events, persons, and objects, commissioned by individuals or organizations.*

The article underscores the relevance of this field in the context of ongoing reforms in law enforcement agencies, and the authors argue that the legislative consolidation of private detective work can significantly enhance the level of legal assistance to citizens, society, and the state.

The legal status of a private investigator should be normatively established, with its own principles, methods, legal status, and cooperation with law enforcement agencies. Justifying the need for legislative regulation, the authors point to the principles that should serve as the foundation for private detectives.

The authors emphasize the importance of the interaction of private detectives with state law enforcement agencies for the effective fight against criminal offenses and identify four categories of interaction: legal cooperation, technical cooperation, information field and operational interaction, and support.

International norms are crucial conditions for the legal regulation of private detective activities in the country. In the context of global practices, the authors note the commonality of principles, goals, and objectives of private detective activities, but they also recognize the existence of national peculiarities regulated by the legislation and legal system of each state.

Additionally, in this article, the authors provide a legal description of the legal status of a private detective and develop recommendations for utilizing the results of their work in the field of criminal procedure.

Keywords: *private detective, criminal proceedings, private detective work, law enforcement agencies, security.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_227

Кіріспе

Соңғы онжылдықта елімізде болып жатқан түбегейлі өзгерістер құқықтың барлық салаларының билік құрылымдарының шешімдері мен әрекеттерімен толық ойластырылмаған, сол себепті, қоғамда бірқатар

оң және теріс өзгерістер тудырды. Мемлекет қалыптасқан жағдайды тұрақтандыру үшін түрлі бағдарламаларды ұсынуда, алайда бұл бағдарламалар көп жағдайда практикалық тұрғыда нақты нәтиже бермейді, қылмыстық ахуал күрделеніп, мемлекетіміздің

ұлттық қауіпсіздігінің негізгі мәселелерінің біріне айналуда.

Заманауи отандық ғылым Қазақстанның құқықтық және демократиялық мемлекет болып қалыптасуы мен дамуы жолында алдына қойған жаңа міндеттерін шешуді, қоғамға, жеке адамның өмірі мен мемлекетке қатысты мәселелерді тек заңды құралдар мен әдістер арқылы шешу жолдарына мақсатты түрде қол жеткізуде.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» ҚР Жарлығында «мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесіп республикада жеке детективтік қызмет институтын енгізу туралы ұсыныстар беру» туралы 10-тармаққа баса назар аударды².

Қазіргі уақытта жеке детективтік қызмет қылмыстық іс жүргізу заңнамасында да, құқық қорғау органдарының алдында тұрған міндеттердің ішінде де өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жеке детективтің адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге қатысуы мен олардың құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылы қылмысқа қарсы күресте тиімді алғышарттар жасайды.

Соңғы онжылдықта біздің елде болып жатқан түбегейлі өзгерістер құқықтың барлық салаларының билік құрылымдарының шешімдері мен әрекеттерімен толық ойластырылмағандықтан, мемлекетіміздің қазіргі қоғамында бірқатар оң және теріс өзгерістер тудырды. Мемлекет қалыптасқан жағдайды тұрақтандыру үшін түрлі бағдарламаларды ұсынғанымен, бұл әрекеттер әрдайым оң нәтиже бермеді, соның нәтижесінде, қылмыстық ахуал күрделене түсіп, мемлекетіміздің ұлттық қауіпсіздігінің негізгі проблемаларының біріне айналды.

Қалыптасқан шарттарға сәйкес, заманауи отандық ғылым Қазақстанның адамның және мемлекеттің өміріне қатысты мәселелерді тек заңды құралдар мен әдістермен мақсатты түрде реттеуге қол жеткізуге бағытталған құқықтық және демократиялық мемлекетін құру мен дамытуда алдына қойған жаңа міндеттерді шешеді.

Жеке детективтік қызметтің тікелей субъектілерінің құқықтық жағдайы мен әлеуметтік қорғалу мәселелерін зерттеуге бай-

ланысты мәселелер жеке детективтердің қызметіндегі айтарлықтай маңызы бар тақырыптардың бірі. Сондай-ақ, жеке детективтік құрылымдар қызметінің құқықтық негіздерін зерделеу мен зерттеуді және қазіргі күрделі жағдайларда қылмыстың алдын алу мен оған қарсы іс-қимылдың жаңа әлеуметтік-құқықтық нысаны ретінде жеке детективтік құрылымдардың құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимыл процестері мен тетіктерін одан әрі жетілдірудің негізгі қағидаттарын зерделеу де маңызды мәселелер қатарында екенін айтып өткеніміз жөн.

Материалдар мен әдістер

Аталған мақаланы дайындау кезінде келісім-шарттық зерттеулер, нормативтік талдау, жүйелік талдау және мета-талдау әдістері пайдаланылды. Бұл нормалар мен қағидаттарды анықтау мақсатында отандық заңнама мен құқық қолдану тәжірибесін талдауға; заңнаманың нақты нормалары мен ережелерін егжей-тегжейлі зерделеу, оларды түсіндіру және құқықтық мәселелерді шешуге ықпал етуге; жалпы тенденцияларды анықтау мақсатында оның әртүрлі құрамдас бөліктерінің байланыстары мен әсерін қоса алғанда, құқықтық жүйені тұтастай зерттеуге, сондай-ақ нәтижелерді қорытындылауға мүмкіндік берді. Мақалада қарастырылып отырған мәселелерді зерттеуде Қазақстандық және Ресейлік ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілеріне талдау жүргізілді.

Талқылау. Нәтижелер

Тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістердің ерекше рөлі, ең алдымен, бірнеше жылдар бойы заңнамада жеке детективтік қызметті реттейтін құқықтық нормалардың жоқтығына байланысты. Мұндай жағдайларда қылмыстық, әкімшілік құқық саласындағы отандық заңнаманы талдау жеке детективтердің қызметіне байланысты қоғамдық қатынастарды реттеудің қолайлы құралдарын іздеудің қажетті бағыты болып көрінеді. Дамыған елдердегі жеке детективтік қызмет бұрыннан реттелген, біз мұны алыс және жақын шет елдердің тәжірибесінен көріп отырмыз, өйткені жеке детективтерге үміткерлерге заңнамалық деңгейде анықталған құқықтық талаптар бар, жеке детективтің қызметтері

² «Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 17 тамыздағы № 1039 Жарлығы: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100001039_\(дата_обращения_10.11.2023\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100001039_(дата_обращения_10.11.2023))

сұранысқа ие және жеке және заңды тұлғалардың тиімді қорғалуына ықпал етеді.

Алыс және жақын шетелдердің тәжірибесі елдің құқығын жақсырақ білуге мүмкіндік береді, өйткені бұл құқықтың өзіндік ерекшеліктері басқа жүйелермен салыстырғанда ерекше анықталады [1, 55-58 б.].

Тарихи фактілер жеке детективтік және қорғаушылық қызметтің түп тамыры ежелден бастау алатынын айқындайды: оның негіздері әртүрлі халықтарды зерттеудің ежелгі әдістері мен дәстүрлерінен, Рим преторларының жарлықтарында және ортағасырлық инквизицияның қызметінде кездеседі. Кейіннен мемлекеттің пайда болуымен ашу және тергеу функциясын мемлекет пен олардың субъектілерінің мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау негізгі міндеті болып табылатын арнаулы мемлекеттік органдар алады [2, 8 б.].

Жеке агенттік алғаш рет Батыс Еуропада Францияда пайда болды және оны 1834 жылы полиция бастығы Сюртэ Эжен Франсуа Видок құрды, детективтік кеңсе «Өнеркәсіп пен сауда мүдделері үшін тергеу бюросы» деп аталды. Бір жылдан кейін бюро абоненттерінің саны 4 мыңға жетті. Олар саудагерлер, банкирлер, өнеркәсіпшілер болды. Сондай-ақ бюро несиелік қабілеттілікті орнатумен байланысты емес тапсырмаларды орындаумен айналысты. Ол полиция таба алмаған ұрыларды іздеді және зинақорлық жасады деген күдікке ілінгендердің мінез-құлқын бақылап отырды [3, 87 б.].

Бельгияда детективтер биліктің, клиенттердің немесе үшінші тараптардың өтініші бойынша көрсетуі керек кәсіби жеке куәлікке ие.

Іздеу процесінің басталуы алғаш рет IV ғасырда канондық құқықта арнайы органдар түрінде пайда болды. Сонымен бірге шіркеу тергеуді дін мен шіркеу қызметіне қарсы жасалған қылмыстарды ашу үшін қолданды. Мысал ретінде испан инквизициясының тарихын келтіруге болады, іздеу жүргізілген кезде, еретиктердің ізіне түсіп, кейін оларға жаза қолданылатын [4, 980 б.].

Испанияда жеке детективтердің қызметі 1992 жылғы 30 шілдедегі № 23/1992 Қауіпсіздік туралы Заңмен («Ley de Seguridad privada») және № 2364/94, № 2364/94 Жеке қауіпсіздік мәселелерін реттеу – «Reglamento de Seguridad Privada» Корольдік Жарлығымен реттеледі. Детек-

тивтік қызметпен айналысуға рұқсатты Ішкі істер министрлігі береді.

Ұлыбританияда жеке детективтердің қылмыстарды ашуға және тергеуге қатысуын мемлекет жәбірленушінің мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау мақсатында жеке тергеу қызметін жандандырудың нақты тәсілдерінің бірі ретінде қарастырды. Қылмыстық сот ісін жүргізуде ұсынылатын жеке тергеу қызметтерінің кең мүмкіндіктерін ескере отырып, 1888 жылы Англияда арнайы Жеке тергеу туралы заң қабылданады. Оған сәйкес округтік сотқа жүгінген кез келген жеке тұлға жеке іздестіруді өз бетінше жүзеге асыру құқығына рұқсат ала алады [5, 39 б.].

Жеке детективтік қызметті мемлекетімізде бастау алуға дайын тұрған, бірақ заңнамалық деңгейде қабылданбаған бірқатар заңдардың бірегейіне жатқызуға болады.

«Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау елде басталған құқықтық реформаның қисынды жалғасы болары сөзсіз. Бүгінде жеке детектив мамандығының қазірдің өзінде бар мамандық екендігін Қазақстан Республикасының Ұлттық классификаторында (Қазақстан Республикасының мемлекеттік техникалық реттеу жүйесі) «Азаматтар мен меншікті қорғауды жүзеге асыратын қызметтердің қызметкерлері» атты 54-19 бөлімінен көре аламыз. Бұл бөлімде 5419-1 «Жеке детективтер» мамандығы қарастырылған³, демек олар бар болғанымен, олардың құқықтық мәртебесін бекітетін құқықтық регламент жоқ.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының 2-тармағына сәйкес «Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар...»⁴. Осыған орай, жеке детективтің мақсаты – клиенттердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау. Жеке детективтер басқа құқық қорғау органдарымен қатар қоғамдық тәртіпті сақтау және қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша маңызды функцияларды жүзеге асырады еді.

В.И.Козлов «соттың жеке детективтік қызметі – жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ оларға осы мақсаттар үшін арнайы құрылған, келісімшарттық негізде жұмыс істейтін, заңға сәйкес және тұрақты түрде арнайы күштерді, құралдар мен әді-

³ Қазақстан Республикасының Ұлттық классификаторы // ҚР ҰК 01-2017 <https://www.skcu.kz/media/files/National-Classification-of-Occupations.pdf>. (дата обращения 12.11.2023)

⁴ Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 ж. Конституциясы https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution

стерді қолданатын мемлекеттік емес кәсіпорындардың басқа да қызметтерін көрсету жөніндегі қызмет» деп атап өтті белгіленген тәртіпті сақтау» деп санайды [6, 16 б.].

А.Ю.Шумилов «жеке тергеу қызметін қылмыстық және азаматтық сот ісін жүргізу саласында қызметтер көрсету арқылы жүзеге асырылатын арнайы күштер мен құралдарды пайдаланатын мемлекеттік емес субъектілердің (жеке тергеушілер мен ұйымдардың) заңға негізделген және құқықтық нысанда киінген қызметі ретінде» айқындайды [7, 21 б.].

А.В.Агутин Жеке детективтік қызмет деп «жеке және заңды тұлғаларға олардың жеке меншігін немесе өзге де заңды мүдделерін қорғау мақсатында сыйақы үшін қызмет көрсету бойынша арнайы рұқсаты бар іс-қимылдар жиынтығын» түсінеді [8, 80 б.].

В.Г.Семенов «жеке детективтік қызметті заңды және жеке тұлғаларға олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында ақылы шарттық негізде қызмет көрсету бойынша заңда көзделген, лицензияланатын қызмет түрі ретінде» айқындайды [9, 25 б.].

В.Б.Белорусов «Жеке детективтік қызметті жеке азаматтар мен ұйымдарға жеке детективтер тарапынан заңи сипаттағы және азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау, мемлекеттік рұқсаттың арнайы саласы негізінде ұйымдастыру мақсатында жүзеге асырылатын күзет-іздеу қызметтерін көрсетуден тұратын құқық қорғау қызметінің әдістерінің бірі ретінде қарастырады» [10, 32 б.].

Жеке детективтік қызмет олардың қызметін реттейтін белгілі бір қағидаттарға негізделуі тиіс. Ол қағидаттарға мыналарды жатқызуға болады:

1) заңдылық, яғни жеке детектив өз қызметін жүзеге асыру кезінде нормативтік-құқықтық актілердің барлық талаптарын сақтауға міндетті;

2) адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін, конституциялық құрылысты, қоғамдық адамгершілікті және қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын өзге де мүдделерін бұзуға жол бермеу;

3) құпиялылық, яғни жеке детектив Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жауап алу (сұрау салу) жағдайларын қоспағанда, детективтік қызметтер көрсету

барысында өзіне белгілі болған мәліметтерді жария етуге құқығы жоқ, ал детективтік қызметтер көрсету барысында өзіне белгілі болған мәліметтерді жария еткен жағдайда жауапкершілікке тартылады;

4) қадағалау және бақылау функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының лауазымды адамдарының жеке детективтердің қызметіне заңсыз актілер шығару және олардың қызметіне кедергі келтіретін заңсыз тапсырмалар беру арқылы заңсыз араласуы жауаптылыққа әкеп соғады.

Аталған заңның қабылдануы туралы мәселелер бірнеше онжылдықтар бойы талқыланып жатқаны жасырын емес. Десе де, жеке детективтік қызмет институтын Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевты құқық қорғау органдарын реформалау мәселесі жөніндегі кеңесте енгізуді ұсынғанын естен шығармағанымыз жөн.

Жеке детективтік қызмет қосымша мемлекеттік салымдарсыз азаматтарға құқықтық көмек көрсету мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Берілген заңнаманы дұрыс дамыта отырып, іске асыру үшін оны орындау саясатын мақсатты және әдістемелік жүргізуге мүмкіндік беретін қуатты ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етуді құру қажет.

Қазақстан Республикасының заң ғылымында жеке детективтік қызмет заңнамалық деңгейде де, теориялық тұрғыдан да зерттелмеген. Бүгінде институт алғаш рет құқықтық аренада да, ұлттық деңгейде де қарастырылып жатыр. Ал бұл мәселе қылмыстық процестің міндеттерін шешу үшін қылмыстық істер бойынша жеке детективтік қызметтің нәтижелерін пайдаланудың құқықтық тетігін құруға ықпал ететіні анық.

Құқықтық және экономикалық ұстаным тұрғысынан жеке детективтік қызметті кәсіби ұйымдастыруға және басқаруға, олардың құқық қорғау органдарымен қылмыстық құқық бұзушылықтардан сақтандыру және оларды ескерту бойынша өзара іс-қимылын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін іске асыру тетігімен байланысты мәселелерді шешуден тұратын проблема туындады.

Қазіргі таңдағы заңсыз жеке іздеуді жүзеге асыратын субъектілер санының өсуі клиент үшін жағымсыз салдарға әкелуі әбден мүмкін. Мұндай жағдайларды болдырмау үшін жеке детективтің құқықтық жағдайын реттеп, сондай-ақ олардың қылмыстық процесс

саласындағы жұмыс нәтижелерін пайдалану бойынша ұсыныстар әзірлеу қажет. Мемлекеттік емес құқық қорғау органдарының жеке детективтері күн сайын өздерінің кәсіби деңгейлерін кеңейтеді, азаматтарды, қоғамды және мемлекетті қорғауға бағытталған, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттерге байланысты кез келген саладағы әртүрлі халықаралық конференцияларға қатысады, халықаралық қауымдастықтар мен ұйымдарға бірігіп, қылмысқа қарсы іс-қимылдың әртүрлі аспектілерін сынайды.

Жеке детектив міндетті түрде мемлекеттік құқық қорғау органдарымен өзара әрекетте болуы тиіс, бұл бірлескен іс-шараларды жоспарлауға және өткізуге, ақпарат алмасуға мүмкіндік береді, әрі қылмыстық құқық бұзушылықтардың ашылуын айтарлықтай жақсартуға жағдай жасайды. Жеке детективтің құқық қорғау органдарымен осындай өзара әрекеттесуін төрт санатқа бөлуге болады:

Бірінші санатқа құқықтық ынтымақтастық жатады:

- жеке детективтерге атыс және газ қаруын уақытша пайдалануға лицензиялар мен рұқсаттар алу және беру құқығы;

- жеке детективтердің сатып алудың, есепке алудың, сақтаудың және алып жүрудің құқықтық тәртібін ҚР Үкіметі белгілейтін арнайы құралдарды қолдану құқығы;

- детективтің құқық тәртібін қамтамасыз етуде, оның ішінде шарттық негізде құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимыл жасау құқығы.

Екінші санатқа техникалық ынтымақтастық жатады:

- азаматтардың өмірі мен денсаулығына және қоршаған ортаға зиян келтірмейтін бейне - және аудиожазбаны, кино - және фототүсірілімді, техникалық және өзге де құралдарды, сондай-ақ жедел радио және телефон байланысы құралдарын бірлесіп қолдану.

Үшінші санатқа ақпараттық өріс жатады:

- құқық қорғау органдары мен жеке детективтер арасында ақпарат, қандай да бір мәліметтер беру туралы шарт жасасу;

- өзара кеңестер мен ұсыныстар беру, сондай-ақ пайдалы техникалық және күштік көмек көрсету мүмкіндігі.

Төртінші санатқа жедел өзара әрекеттесу және қолдау кіреді:

- жасырын тергеу әрекеттерін қоса алғанда, бірлескен жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізу, анықтамаларды бірлесіп ұсыну, материалдарды, заттарды, құжаттарды зер-

делеу, құрылыстарды, үй-жайларды және басқа да объектілерді сырттай қарау, қажетті жедел ақпарат алу үшін бақылау.

Жеке детективтің жұмысын қадағалауды прокуратура өкілдері жүзеге асыратын болады. Жеке детективтің сақтандыру және алдын алу шараларын үйлестіру саласындағы қызметі құқық қорғау органдарымен, ең алдымен Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігімен және прокуратурамен заңнаманы қатаң сақтауға негізделетін болады.

Егер мемлекет осы заңды қолдайтын болса, онда біз бұл мемлекеттік емес құқық қорғау қызметі кәсіби қызметте мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар арасында бәсекелестік тудырады деген ойға жол береміз. Әрине, детективтің қызметі адвокатура, нотариаттық қызмет және т.б. басқа мемлекеттік емес органдар сияқты лицензиялануы керек. Лицензия беруді бақылауды Ішкі істер министрлігі жүзеге асыратын болады.

21 ғасырда мемлекеттік емес құқық қорғау жүйесінің субъектісі ретінде қазіргі мемлекеттің құқық қорғау органдарының механизмінде жеке детективтік қызметтің маңыздылығы артып келеді. Жеке детективтік қызметті шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып қарастыратын болсақ, ол құқық қорғау жүйесіне берік еніп, өзінің маңыздылығын анықтай отырып, қылмыстылықпен және басқа да заңсыз қолсұғушылықтармен күресуге, азаматтарды, қоғамды және мемлекетті қорғауды жүзеге асырауға қабілетті деп айта аламыз.

Заңнаманы, ұлттық және шетелдік процессуалдық әдебиеттерді, сонымен қатар тәжірибені зерттеудің нәтижесінде, мемлекеттік құқық қорғау органдарының қызметкерлері сияқты, қылмыстық процесс қатысушылары да жеке детективтің қызметіне мұқтаж болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Қылмыстық процесте дәлелдемелерді жинау және ұсыну жөніндегі құқықты іске асыру үшін оны қылмыстық процестің қатысушысы ретінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде процессуалдық бекіту және «Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызмет туралы» ҚР Заңын заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет. Өйткені жеке детективтің құқықтық жағдайы және қызмет көрсетуі заңнамалық бекітуге байланысты болады. Бұл субъектінің қызметтері клиентпен оның арасында жасалатын шартта көрсетілуі тиіс. Сондықтан, біз көріп отырғанымыздай, мемлекеттік емес орган ретіндегі

құқық қорғау қызметіндегі жеке детективтің нәтижелері дәлелдеу процесінде үлкен маңызға ие болуы мүмкін, бұл заңды және негізделген қорытынды іс жүргізу шешімдерін қабылдауға ықпал етуі мүмкін.

Осылайша, жеке детективтік қызметтің, атап айтқанда жеке детективтің құқықтық жағдайын реттейтін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру мәселелері бүгінде өзекті болып табылады және жоғары деңгейдегі шешімдерді, сондай-ақ оларды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеуді талап етеді. Жеке детективтің тиімділігін арттыру және беделін нығайту осы паллиативтік мәселелерді шешуге байланысты болады. Осыған орай, мемлекеттік құқық қорғау органдары мен жеке детективтік қызмет түріндегі мемлекеттік емес органдар арасындағы өзара іс-қимылды күшейтуге ықпал ететін қосымша нысандар мен әдістерді әзірлеу және енгізу қажет.

Мәселен, жеке детектив ұсынған мәліметтер мен нәтижелер сотқа дейінгі тергеп-тексеру және қылмыстық істі сотта қарау процесінде пайдаланылуы мүмкін. Барлық іс-әрекеттер мен ұсынылған мәліметтерді қылмыстық істі дәлелдеу және шешу процесінде осы нәтижелерді пайдалану үшін қылмыстық процесті жүргізуші орган (судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы) дұрыстығы мен жол берілушілігі тұрғысынан бағалауға тиіс.

Осылайша, жеке детективтің азаматтар мен ұйымдарға, ең алдымен жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін, олардың меншігін қамтамасыз етуге және қорғауға бағытталған қызметтерді көрсетуі ұлттық заңнамада да, халықаралық нормаларда да қатаң сақталуы керек.

Ұлттық масштабтағы ерекше маңыздылығы болып, «Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызмет туралы» Заңды қабылдау кезінде мемлекет азаматтар мен ұйымдарға жеке детективтік қызмет көрсетуге байланысты экономикалық және әлеуметтік-құқықтық шындықты, қоғамдық қатынастардың даму жағдайлары мен деңгейін ескеруі тиіс екендігі танылады. Мемлекет ұлттық құқықтық жүйеде қолданатын халықаралық нормалар мен стандарттар Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметті құқықтық реттеу шарттарының бірі болып табылатынын атап өткен жөн. Егер біз халықаралық ауқымдағы маңыздылықты қарастыратын болсақ, онда жеке детективтер қызметінің принциптері, мақсаттары мен міндеттері бүкіл әлемде бір-

дей, бірақ әр мемлекетте заңнамамен және құқықтық жүйемен реттелетін өзіндік ерекшелік бар екендігін байқаймыз. Осы заңды іске асыру нарықтың осы сегментінде қызмет көрсету сапасын едәуір жақсартады, азаматтардың құқықтарына ғана әсер етіп қоймай, құқық қорғау органдарының жұмысын жеңілдетуге де көмектеседі.

«Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызмет туралы» заңның қабылдануынан әлеуметтік әсер де болады. Құқық қорғау жүйесін реформалауға байланысты құқық қорғау органдары қызметкерлерінің едәуір бөлігі жас кезінде отставкаға, зейнетке шығады, осыған байланысты олар өздерінің кәсіби дағдыларын, тәжірибесін, білімдерін сабақтас салада қолдана алар еді.

Бүгінгі таңда қоғамда жеке детективтік қызметтің, атап айтқанда жеке детектив сияқты кәсіптің маңыздылығы мен басымдығы туралы сананы қалыптастыру қоғамда азаматтардың құқық қорғау органдарына деген сенімін арттыруға мүмкіндік береді.

Мұның бәрі болашақ маманның кәсіби өзін-өзі анықтауында өзіндік анықтамалық және нұсқаулық ретінде әрекет ететін жеке детективтік қызметтің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасы мемлекетінің алдында тұрған жоспарланған міндеттерді шешу жүйелілікті талап етеді, бұл жеке детективтік қызмет саласындағы ғылыми-негізделген ұсынымдарды әзірлеу үшін талдау жүргізуге мүмкіндік береді және Қазақстанның инновациялық әлеуетін жақсартады, сондай-ақ экономикалық перспективалықты арттыруға мүмкіндік береді, бұл кәсіби салада жеке детектив көрсететін осындай қызметтерге өзінің сұранысын растайды. Оны жүзеге асыру үшін (мемлекеттік және мемлекеттік емес) құқық қорғау органдарымен ынтымақтастықты кеңейтуді жоспарлау қажет.

Қорытынды

Осы мақаланы қорытындылай келе, келесідей негізгі нәтижелерге қол жеткіздік:

1. Заңнаманы, ұлттық және шетелдік процессуалдық әдебиеттерді, сонымен қатар тәжірибені зерттеудің нәтижесінде, мемлекеттік құқық қорғау органдарының қызметкерлері сияқты, қылмыстық процесс қатысушылары да жеке детективтің қызметіне мұқтаж бола алады деген қорытынды жасауға болады.

2. Жеке детективтік қызметті заңнамалық деңгейде қолдану тетігінің қажеттілігі, атап

айтқанда жеке детективтің құқықтық мәртебесін, жеке іздеумен заңсыз айналысатын адамдардың жауапкершілігін, мұндай қызметтің мәні мен шектерін бекіту керек. Егер заңнамалық деңгейде бекітілмесе, бұл клиент үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін, сонымен қатар олардың қылмыстық процесс саласындағы жұмыс нәтижелерін пайдалану бойынша ұсыныстар әзірлеу қажет.

3. Қазіргі жағдайда жеке детективтік қызметті пайдалануды зерттеу нәтижесінде жеке детективтік қызметтің оң даму тенденциялары және олардың тиісті кәсіби қызметтерді көрсету нарығындағы бәсекеге қабілеттілігіне байланысты оның құрылымы анықталады.

Өзінің мәні бойынша жеке детективтік қызметтің бірнеше ерекшеліктері бар: біріншіден, ол жеке азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында жүзеге асырылады, бұл оның құқық қорғау бағытын анықтайды. Екіншіден, жеке детективтік қызметті жеке кәсіпкерлікке тән барлық элементтері бар коммерциялық қызмет ретінде анықтауға болады.

Жеке детективтік қызметтің мәні – еліміздегі әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуы жағдайында жеке қауіпсіздік қызметі нарығындағы қажеттілікке байланысты туындаған кәсіпкерлік (мемлекеттік емес) қызметтің ерекше категориясы болып табылады. Жеке детективтік қызметтің мазмұны құқық қорғау сипатындағы және ішкі істер органдарының арнайы рұқсаты бар ерекше тәсілдер мен құралдардың көмегімен жүзеге асырылатын арнайы қызметтер кешенін ұсыну болып табылады.

«ҚР Жеке детективтік қызметі туралы» ҚР Заңының жобасында жеке детективтің қызмет көрсетуінің толық тізбесі көрсетілгеніне қарамастан, детективтік қызмет көрсету туралы шарт бойынша жеке детективтер детективтік іс-шаралардың мынадай түрлерін жүзеге асырады:

1) жеке әңгіме;

2) жеке немесе заңды тұлғалардан анықтамаларды, сипаттамаларды, өзге де құжаттарды сұрату.

Жеке детективтік қызметті шартты түрде төрт бағытқа бөлуге болады, мысалы:

а) ақпараттық қызмет:

- процеске қатысушылармен шарттық негізде азаматтық істер бойынша мәліметтер жинау;

- нарықты зерделеу, іскерлік келіссөздер үшін ақпарат жинау, кредитке қабілетсіз немесе сенімсіз іскер серіктестерді анықтау;

- жосықсыз бәсекелестік, сондай-ақ коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтерді жария ету жағдайларын анықтау;

- жеке азаматтар туралы жеке басын сипаттайтын өмірбаяндық және басқа да деректерді анықтау.

б) іздестіру қызметі:

- хабар-ошарсыз кеткен азаматтарды іздестіру;

- азаматтардың немесе кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың жоғалтқан мүлкін іздеу.

в) құқық қорғау қызметі:

- бұқаралық іс-шаралар өткізілетін орындарда тәртіпті қамтамасыз ету;

- меншіктегі, иеліктегі, пайдаланудағы, шаруашылық жүргізудегі, жедел басқарудағы немесе сенімгерлік басқарудағы мүлкіті қорғау;

- күзет-өрт дабылы құралдарын жобалау, монтаждау және пайдалану қызметі.

г) анықтамалық қызмет: заңсыз қол сұғушылықтан заңды қорғау мәселелері бойынша клиенттерге кеңес беру, ақпараттандыру және ұсыныстар дайындау және т.б.

4. Жеке детективтік қызметтің құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылын зерттеу нәтижесінде құқық қорғау органдарымен қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша жеке детективтердің толыққанды құқықтық негізін беру мақсатында қоғамдық тәртіпті және қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қорғау жөніндегі өзара іс-қимыл және ынтымақтастық туралы шарттар негізінде ынтымақтастық жасау ұсынылды.

Жеке детективтік қызметтің қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылы, өзара әрекеттестіктің негізгі қағидаттарын, жеке детективтердің құқықтары мен міндеттерін, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларға қатысудың әлеуметтік кепілдіктерін бекіту қажет. Осылайша, өзара әрекеттестіктің келесі негізгі принциптерін жатқызуға болады, мысалы, заңдылық, келісімділік, еріктілік, тараптардың өзара құрметі, қатысушылардың кәсібилігі. Қатысушының кәсібилігі принципі жеке детективтік қызмет қызметкерлеріне көбірек қатысты, өйткені өзара әрекеттесу кезінде оларға қажетті өкілеттіктерді (ақылға қонымды шектерде) ұсынған жөн.

5. Мемлекеттік емес жеке детективтік қызмет мемлекеттік емес құқық қорғау қызметінің бір түрі болып табылады және бірқатар негізгі белгілерге ие:

а) ол заңда көзделген заңдық ықпал ету шараларын (жолын кесу, алдын алу және әкімшілік-процестік қамтамасыз ету) қолдану арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін;

ә) қолданылатын ықпал ету шаралары заңның немесе өзге де құқықтық актінің (мысалы, шарттын) ережелеріне қатаң сәйкес келуге тиіс;

б) ол заңда белгіленген тәртіппен құқық қорғау қызметіне тән принциптерге қатаң сәйкестікте, ең алдымен, мемлекеттік тіркеуден өткен және осы қызметті жүзеге асыруға лицензия алған адамдарға жүктелетін белгілі бір рәсімдерді сақтай отырып жүзеге асырылады.

Біздің ойымызша, заңнамалық базаның, лицензиялаудың, өзара іс-қимылдың және бақылаудың тиімділігін арттыруға бағытталған жеке детективтік қызмет саласын

жетілдіру бойынша ұсынылған ұсыныстар детективтік құрылымдар үшін кадрларды даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру бойынша мемлекеттік емес детективтік құрылымдардың, қауіпсіздік қызметтерінің және мемлекеттік емес білім беру мекемелерінің жұмыс істеуін жақсартуға ықпал ететін болады.

«Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануы құқықтық реформаның заңды жалғасы болып, бізді заманауи әлемдік стандарттарға жақындата түседі. Бұл ұлттық заңнамаға құқықтық мағына береді, әрине, шетелдік тәжірибеге ойланбастан еруге болмайды, бірақ заңнамадағы өзгерістердің бар-жоғын ескеру және түсіну керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Гуревич П.С. *Мир философии: исходные философские проблемы, понятия и принципы*. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.
2. Турчин Д.А. *Теоретические основы учения о следах в криминалистике*. – Владивосток: ДВГУ, 1983. – 187 с.
3. Торвальд Ю. *Сто лет криминалистики*. – Алматы: «Жеті жарғы», 1995. – 432 с.
4. Льюренте Х.А. *История испанской инквизиции / Пер. с фр.* – М.: Ладомир, 1999. – 1424 с.
5. Уолкер Р. *Английская судебная система*. – М.: Юрид. лит., 1980. – 631 с.
6. Козлов В.И. *Административно-правовое регулирование частной детективной и охранной деятельности в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук.* – М., 1999. – 160 с.
7. Шумилов А.Ю. *Частное детективное и охранное право*. – М.: Норма-ИНФРА.М, 1999. – 43 с.
8. Агутин А.В. *Правовые и тактические аспекты частной сыскной и охранной деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.* – Н. Новгород, 1996. – 309 с.
9. Семенов В.Г. *Частная детективная деятельность при расследовании преступлений*. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 192 с.
10. Белорусов В.Б. *Административно-правовой статус негосударственных субъектов правоохранительной деятельности в Российской Федерации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.* – М., 2005. – 44 с.

REFERENCES

1. Gurevich P.S. *Mir filosofii: iskhodnyye filosofskkiye problemy, ponyatiya i printsipy*. CH. 1. – M.: Politizdat, 1991. – 672 s.
2. Turchin D.A. *Teoreticheskiye osnovy ucheniya o sledakh v kriminalistike*. – Vladivostok: DVGU, 1983. – 187 s.
3. Torval'd YU. *Sto let kriminalistiki*. – Almaty: «Zhetí zharǵy», 1995. – 432 s.
4. L'orente KH.A. *Istoriya ispanskoy inkvizitsii / Per. s fr.* – M.: Ladomir, 1999. – 1424 s.
5. Uolker R. *Angliyskaya sudebnaya sistema*. – M.: Yurid. lit., 1980. – 631 s.
6. Kozlov V.I. *Administrativno-pravovoye regulirovaniye chastnoy detektivnoy i okhrannoy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii: Dis. ... kand. yurid. nauk.* – M., 1999. – 160 s.
7. Shumilov A.YU. *Chastnoye detektivnoye i okhrannoye pravo*. – M.: NORMA-INFRA.M, 1999. – 43 s.
8. Agutin A.V. *Pravovyye i takticheskiye aspekty chastnoy sysknoy i okhrannoy deyatel'nosti*:

Dis. ... kand. jurid. nauk. - N. Novgorod, 1996. – 309 s.

9. *Semenov V.G. Chastnaya detektivnaya deyatel'nost' pri rassledovanii prestupleniy. - M.: Yurlitinform, 2006. – 192 s.*

10. *Belorусov V.B. Administrativno-pravovoy status negosudarstvennykh sub'yektov pravookhranitel'noy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii: Avtoref. dis. ... d-ra jurid. nauk. - M., 2005. – 44 s.*

РОЛЬ ПРАВА ЕАЭС В ДЕКАРБОНИЗАЦИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ И УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

Толочко Ольга Николаевна

*Главный научный сотрудник отдела исследований в области государственного строительства и международного права Института правовых исследований Национального центра законодательства и правовых исследований Республики Беларусь, доктор юридических наук, доцент;
Республика Беларусь, г. Минск; e-mail: o.tolochko@mail.ru*

Аннотация. В статье анализируются актуальные проблемы совершенствования норм права ЕАЭС, направленных на декарбонизацию энергетических систем государств-членов. Исследование выполнено с использованием общих и специальных методов научного познания, включая формально-логический, метод сравнительного правоведения и др. Содержатся предложения по совершенствованию норм права ЕАЭС и законодательства Республики Беларусь, в частности, включение в Закон Республики Беларусь «Об охране окружающей среды» 1992 г. особой статьи 57.1 «Углеродные единицы и углеродный рынок». Автор отмечает позитивный опыт Республики Казахстан в области декарбонизации экономики и делает вывод о целесообразности его использования в Республике Беларусь и в масштабах ЕАЭС. Подчеркивается целесообразность повышения эффективности интеграционного права ЕАЭС, в том числе, посредством закрепления международных обязательств государств-членов в виде целевых количественных показателей по внедрению возобновляемых источников энергии и по обеспечению доступа к общим электрическим сетям. Предлагается также установить обязательства государств-членов принимать и реализовывать планы по обеспечению энергоэффективности с установлением целевых показателей и представлением отчётов по их выполнению. По мнению автора, для обеспечения имплементации указанных мер необходимо закрепить декарбонизацию, развитие возобновляемой энергетики и повышение энергоэффективности в качестве целей ЕАЭС в Договоре о ЕАЭС либо в особом Приложении к нему. Результаты исследования могут быть применены в законодательной и правоприменительной практике ЕАЭС, Республики Беларусь и других государств – членов ЕАЭС.

Ключевые слова: право ЕАЭС, декарбонизация, энергетические системы, климатическая повестка, углеродные квоты, углеродные единицы, международные обязательства, устойчивое развитие.

THE ROLE OF EAEU LAW IN THE DECARBONIZATION OF ENERGY SYSTEMS OF THE MEMBER STATES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY

Tolochko Olga Nikolaevna

*Chief Researcher of the Department of Research in the Field of State Building and International Law of the Institute of Legal Research of the National Center for Legislation and Legal Research of the Republic of Belarus, Doctor of Law, Associate Professor;
Republic of Belarus, Minsk, e-mail: o.tolochko@mail.ru*

Abstract. The article analyzes current problems of improving the rules of law of the EAEU aimed at decarbonizing the energy systems of the member states. The research was carried out using general and special methods of scientific knowledge, including formal-logical, the method of comparative law, etc. It contains proposals for improving the norms of law of the EAEU

and the legislation of the Republic of Belarus, in particular, the introduction to the Law of the Republic of Belarus “On Environmental Protection” of 1992 special article 57.1 “Carbon units and carbon market”. The author notes the positive experience of the Republic of Kazakhstan in the field of decarbonization of the economy and concludes that it is advisable to use it in the Republic of Belarus and throughout the EAEU. The expediency of increasing the efficiency of the EAEU integration law is emphasized, including by consolidating the international obligations of the member states in the form of quantitative targets for the introduction of renewable energy sources and for ensuring access to common electrical networks. It is also proposed to establish obligations for Member States to adopt and implement energy efficiency plans, setting targets and reporting on their implementation. According to the author, in order to ensure the implementation of these measures, it is necessary to consolidate decarbonization, the development of renewable energy and increasing energy efficiency as the goals of the EAEU in the Treaty on the EAEU or in a special Appendix to it. The results of the study can be applied in the legislative and law enforcement practice of the EAEU, the Republic of Belarus and other member states of the EAEU.

Keywords: EAEU law, decarbonization, energy systems, climate agenda, carbon quotas, carbon units, international obligations, sustainable development.

ЕАЭО ЗАҢЫНЫҢ МҮШЕ-МЕМЛЕКЕТТІК ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ КАРБОНДАНУДАУ ЖӘНЕ ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Ольга Николаевна Толочко

Беларусь Республикасының Ұлттық заңнама және құқықтық зерттеулер орталығы Құқықтық зерттеулер институтының мемлекеттік құрылыс және халықаралық құқық саласындағы зерттеулер бөлімінің бас ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының докторы, доцент; Беларусь Республикасы, Минск қ., e-mail: o.tolochko@mail.ru

Аннотация. Мақалада мүше мемлекеттердің энергетикалық жүйелерін декарбонизациялауға бағытталған ЕАЭО құқық нормаларын жетілдірудің өзекті мәселелері талданады. Зерттеу ғылыми танымның жалпы және арнайы әдістерін, оның ішінде формальды-логикалық, салыстырмалы құқық әдісін және т.б. пайдалана отырып жүргізілді. Онда ЕАЭО құқық нормаларын және Беларусь Республикасының заңнамасын, атап айтқанда, заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар бар. Беларусь Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» 1992 жылғы Заңына кіріспе. 57.1 арнайы бап «Көміртегі бірліктері және көміртегі нарығы». Автор Қазақстан Республикасының экономиканы декарбонизациялау саласындағы оң тәжірибесін атап өтіп, оны Беларусь Республикасында және бүкіл ЕАЭО аумағында қолдану орынды деген қорытындыға келеді. ЕАЭО интеграциялық заңнамасының тиімділігін арттырудың, оның ішінде жаңартылатын энергия көздерін енгізу және ортақ электр желілеріне қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша сандық көрсеткіштер түріндегі мүше мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерін шоғырландыру арқылы мақсатқа сай екендігі атап өтілді. Сондай-ақ мүше мемлекеттерге энергия тиімділігін арттыру жоспарларын қабылдау және іске асыру, мақсатты көрсеткіштерді белгілеу және олардың орындалуы туралы есеп беру бойынша міндеттемелерді белгілеу ұсынылады. Автордың пікірінше, аталған шаралардың орындалуын қамтамасыз ету үшін ЕАЭО туралы шартта немесе оған арнайы қосымшада көміртегісіздендіруді, жаңартылатын энергияны дамытуды және энергия тиімділігін арттыруды ЕАЭО мақсаттары ретінде біріктіру қажет. Зерттеу нәтижелері ЕАЭО, Беларусь Республикасы және ЕАЭО-ға мүше басқа мемлекеттердің заңнамалық және құқық қолдану тәжірибесінде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: ЕАЭО құқығы, декарбондау, энергетикалық жүйелер, климаттың күн тәртібі, көміртек квотасы, көміртек бірліктері, халықаралық міндеттемелер, тұрақты даму.

Введение

Изменение климата как фундаментальный вызов развитию человеческой цивилизации, обусловлено антропогенными факторами и в первую очередь, сжиганием ископаемого топлива, которое сопровождается масштабными выбросами в атмосферу углекислого газа. Преодоление этой глобальной проблемы зависит от сокращения использования углеводородов и перехода к возобновляемым источникам энергии.

Масштабные изменения, происходящие в мировой экономике, в целом направлены на декарбонизацию, которая осуществляется посредством широкого внедрения электрической энергии, повышения энергоэффективности, а также внедрения низкоуглеродных технологий выработки электроэнергии. Все эти направления связаны между собой, а общей целью является замена систем, основанных на ископаемом топливе, электроэнергией, производимой с использованием возобновляемых источников энергии.

В настоящее время мировая экономика переживает энергетический переход, обусловленный экологическими причинами – глобальным климатическим кризисом. В большинстве стран происходит заметный сдвиг в сторону экологически устойчивой и безопасной для климата альтернативы углеродным источникам энергии, прежде всего, в секторах промышленности и транспорта. Происходящие изменения не только затрагивают энергетический сектор, но и во многом трансформируют всю систему социально-экономических отношений, что всё чаще становится предметом исследования общественных наук [1; 2; 3; 4; 5].

Материалы и методы

При выполнении исследования использовались общенаучные и специальные методы познания, такие как метод системного анализа, формально-логический, сравнительно-правовой и др. Теоретической базой исследования послужили труды белорусских, казахстанских, российских учёных, выводы специалистов профильных международных организаций, статистические данные. Нормативную базу исследования составили договоры и иные акты ЕАЭС, ЕС, законодательство Республики Беларусь, Казахстана и Российской Федерации. В результате ис-

следования предложен комплекс законодательных и организационно-правовых мер, направленных на совершенствование правового регулирования процесса декарбонизации энергетических систем в рамках ЕАЭС. Исследование выполнялось в рамках НИР «Приоритетные направления правового обеспечения экологизации экономики и социальной сферы в контексте реализации современной экологической политики Республики Беларусь и достижения целей устойчивого развития» задания 7.05 «Правовые приоритеты государственной аграрной и экологической политики в контексте достижения Республикой Беларусь целей устойчивого развития» подпрограммы «Право» государственной программы научных исследований на 2021–2025 годы «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» Национального центра законодательства и правовых исследований Республики Беларусь на 2024 год.

Результаты и обсуждение

Для выполнения целей Парижского соглашения по климату к 2050 году необходимо достичь углеродной нейтральности, т.е. уровня выбросов, который полностью поглощается океанами и лесами. Однако на данный момент цели Соглашения не достигаются: планета неуклонно движется в сторону повышения средней глобальной температуры до 3°C. Декарбонизация энергетических систем является единственным решением для стабилизации климата планеты, и хотя текущий уровень развития технологий не позволяет полностью отказаться от использования нефти, газа и угля, повысить эффективность их использования с целью снижения выбросов в атмосферу CO₂ можно уже сегодня.

В пятёрку крупнейших эмитентов парниковых газов в настоящее время входят КНР, США, Индия, Европейский Союз и Россия [6]. Китай, США и Индия ответственны за более чем 40% глобальных выбросов. ЕАЭС, с учетом размеров совокупной территории, является значимым актором, политика которого оказывает значительное влияние на достижение целей Парижского соглашения 2015 г. Вклад крупнейшего члена ЕАЭС – России – оценивается в 4,7% глобальных выбросов [6]. Доли других государств-участников несравнимо меньше.

Как отмечают И.М. Попова и О.И. Колмар, позиция России по проблеме изменения климата всегда подвергалась критике со стороны экспертов, активистов и некоторых западных партнёров за недостаточную амбициозность, периодически высказываемые официально сомнения в антропогенном характере изменений, расширение добычи и экспорта углеводородов без планов по их сокращению [7, с. 8]. Тем не менее, в силу внутренних и внешних факторов эта позиция в последнее время изменилась, и декарбонизация признаётся в настоящее время актуальной задачей, в том числе, и экономическими властями Российской Федерации. Это, в конечном счёте, должно повлиять и на политику ЕАЭС, где позиция России имеет важное значение.

Вместе с тем, принятая в октябре 2023 г. Климатическая доктрина Российской Федерации не только не рассматривает ЕАЭС в качестве инструмента реализации такой политики, но даже не упоминает его¹. Климатические вопросы рассматриваются в документе исключительно как национальные либо глобальные. Такой подход, как представляется, не лучшим образом сказывается на климатической повестке ЕАЭС, реализация которой в таких обстоятельствах потребует более активной позиции других государств-членов.

Очевидно, что экономическая модель, ориентированная на доступные и недорогие углеводородные энергоресурсы, в довольно близкой перспективе будет трансформирована. Декарбонизация как мировой тренд, обусловленный климатическими угрозами, потребует административных, экономических и правовых мер по реализации энергетического перехода, в том числе в рамках такого крупного интеграционного образования как ЕАЭС.

Одним из инструментов осуществления энергетического перехода, как представляется, должно стать формирование общего для ЕАЭС рынка обращения углеродных единиц. Система торговли квотами на выбросы парниковых газов представляет собой рыночный инструмент сокращения выбросов, работающий по следующему принципу. Правительство страны устанавливает

верхний пороговый уровень общего объема выбросов в одном или нескольких секторах экономики (принцип «ограничения»), а предприятия в данных секторах должны обладать разрешением на каждую тонну своих выбросов. Эти разрешения могут быть получены бесплатно либо куплены у государства или предприятий, выпустивших углеродные единицы за счет сокращения собственных выбросов или реализации климатического проекта (принцип «торговли»).

Указанная система получила развитие во многих регионах мира, однако на пространстве ЕАЭС она всё еще формируется. Так, первые шаги по созданию системы торговли углеродными единицами предприняла Россия: с сентября 2022 г. в РФ запущен механизм рынка углеродных единиц. Федеральный закон от 02.07.2021 № 296-ФЗ «Об ограничении выбросов парниковых газов» ввёл понятие «климатический проект», под которым понимается комплекс мероприятий, обеспечивающих сокращение выбросов парниковых газов или увеличение их поглощения. Проект должен соответствовать определённым формальным критериям, а его результаты подлежат обязательной верификации. При реализации климатических проектов образуются углеродные единицы, исчисляемые в массе парниковых газов, эквивалентной 1 тонне CO₂. Список проектов публикуется в специальном реестре. Участники рынка могут регистрировать свои климатические проекты, выпускать в обращение углеродные единицы и осуществлять с ними сделки. Соответственно, предприятия, которые не могут выполнить установленные ограничения на выбросы, вправе купить недостающие углеродные единицы у климатических проектов, либо должны заплатить штраф за каждую тонну CO₂ сверх квоты на выброс. Пока что механизм лишь формируется на базе Сахалинского эксперимента, который продлится до 2028 года².

В Республике Казахстан углеродные единицы были введены Экологическим кодексом 2007 г. (в ред. 2021 г.). В соответствии со ст. 299 Кодекса, углеродная единица является учетной единицей углеродной квоты или

¹ Указ Президента РФ от 26 октября 2023 г. № 812 "Об утверждении Климатической доктрины Российской Федерации" // Гарант.RU. Информационно-правовой портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/407782529/>. – Дата доступа: 29.02.2024.

² На Сахалине установили первые в России квоты на парниковые выбросы (28.09.2023) // РИА Новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ria.ru/20230928/kvoty-1899111396.html>. – Дата доступа: 29.02.2024.

углеродного офсета и равна одной тонне эквивалента диоксида углерода³. Она является товаром, разрешенным к обороту. Рынок углеродных единиц в Казахстане состоит из первичного и вторичного. На первичном рынке оператор продает единицы углеродной квоты из резерва Национального плана углеродных квот на условиях аукциона. На вторичном рынке субъекты хозяйствования торгуют такими единицами напрямую между собой, причем цена договора не должна быть ниже уровня биржевой котировки (п. 9 ст. 299). Кодекс допускает торговлю углеродными единицами, выпущенными в обращение в Казахстане, на иностранных рынках, и наоборот, продажу иностранных углеродных единиц в Казахстане, условия таких сделок определяются международными договорами. Создан государственный реестр углеродных единиц, который представляет собой электронную систему учета операций, связанных с введением в обращение, хранением, передачей, приобретением, резервированием, блокированием, погашением, аннулированием, изъятием из обращения углеродных единиц, где открывается отдельный счет в отношении каждой котируемой установки (ст. 300 Экологического кодекса Республики Казахстан).

В КНР общенациональная система торговли квотами была введена в 2021 г. принятием Мер по управлению системой торговли квотами на выбросы углерода. К июлю 2022 г. объемы проданных квот в Китае достигли 537 млн т, а денежный оборот достиг почти 15 млрд долларов [8, с. 126].

В Республике Беларусь национальная система торговли углеродными единицами пока только формируется. В настоящее время ОАО «Белорусская валютно-фондовая биржа» реализует проект по созданию универсальной платформы для обращения инструментов зеленого финансирования, включая квоты на выбросы парниковых газов⁴. Однако реализация такого проекта потребует внесения соответствующих изменений в законодательство Республики Беларусь. Это может быть сделано посредством принятия специального Закона («Об охране климата» или, как в Российской Федерации,

«Об ограничении выбросов парниковых газов»), либо посредством введения в Закон Республики Беларусь 26 ноября 1992 г. № 1982-ХІІ «Об охране окружающей среды» особой статьи 57.1 «Углеродные единицы и углеродный рынок», например, со следующим содержанием:

«1. Для выполнения обязательств по ограничению выбросов парниковых газов вводится углеродное квотирование – количественное ограничение совокупного объема выбросов парниковых газов в регулируемых секторах экономики, а также распределение углеродных квот субъектам хозяйствования в соответствии с законодательством.

Правила выпуска и обращения углеродных единиц определяются уполномоченным органом в области охраны окружающей среды.

2. Углеродные квоты исчисляются в углеродных единицах как условном объеме парниковых газов, эквивалентном 1 тонне углекислого газа.

Для обеспечения учета и движения введенных в обращение углеродных единиц ведется государственный реестр углеродных единиц. Разработка и ведение государственного реестра углеродных единиц осуществляется уполномоченным органом в области охраны окружающей среды и оператором системы торговли в соответствии с законодательством.

3. Углеродные квоты распределяются регулятором на бесплатной основе и на основе аукционных торгов (первичный рынок углеродных единиц).

4. Субъект хозяйствования, получивший углеродную квоту на финансовый год, вправе осуществить выброс соответствующего количества парниковых газов, оставить квоту либо ее часть на следующий финансовый год в течение 90 дней с его начала, либо продать/купить на рынке углеродных единиц в соответствии с законодательством (вторичный рынок углеродных единиц).

5. Запрещается выброс парниковых газов в объеме, превышающем имеющееся на специальном счету субъекта хозяйствования количество углеродных единиц».

Введение в действие специального законодательства и осуществление органи-

³ ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК // ИПС "Әділет" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400#z3274>. – Дата доступа: 29.02.2024.

⁴ БВФБ планирует ввести в обращение инструменты зеленого финансирования | 26.10.2023 // Финансовый директор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://findirector.by/articles/element/bvfb-planiruet-vvesti-v-obrashchenie-instrumenty-zelenogo-finansirovaniya/>. – Дата доступа: 29.02.2024.

зационно-правовых мер по формированию национального рынка углеродных единиц является необходимой предпосылкой формирования общего рынка углеродных единиц в рамках ЕАЭС. В 2023 г. с инициативой создания общего для стран ЕАЭС добровольного рынка углеродных единиц выступил министр экономического развития России.⁵ В предложенной форме рынок углеродных единиц базируется на российской концепции климатических проектов. Однако данный подход отличается от принятого, например, в Казахстане. Что касается других государств-участников, то в них система торговли квотами на выбросы пока не сформирована, что является заметным барьером на пути создания общего рынка углеродных единиц. Следовательно, первым шагом должно быть принятие национального законодательства в рассматриваемой сфере. При этом, вводя в национальный и интеграционный правовой оборот понятие углеродной единицы, законодатель должен предусмотреть «конвертируемость» такой единицы в зарубежные реестры с тем, чтобы у субъектов хозяйствования была, пусть и гипотетическая на первых порах, возможность выхода на зарубежные рынки торговли квотами на выбросы. Выработка общих стандартов верификации, валидации и международного признания углеродных единиц облегчили бы не только формирование рынка торговли квотами в рамках ЕАЭС, но и потенциальный выход на более широкий международный рынок.

Вместе с тем, механизм торговли квотами на выбросы не лишён определенных недостатков. Как свидетельствует опыт Европейского Союза, введение системы квот и торговли ими несколько замедлило принятие других законодательных мер по ограничению выбросов, повышению энергоэффективности и развитию возобновляемых источников энергии, поскольку предполагалось, что рынок квот сам по себе приведет к сокращению выбросов [9, с. 32]. Когда этого не произошло, ЕС ввёл (с 2013 г.) линейное сокращение выдаваемых квот с коэффициентом 1,74%, а также общее правило, согласно которому квоты будут выставляться на аукционы, а не выдаваться бесплатно [10]. Таким образом стоимость квот повы-

шалась, и предполагалось, что инвестиции в сокращение выбросов станут более привлекательными экономически, чем покупка сертификатов. Однако такая политика сталкивалась с сопротивлением со стороны ряда государств – членов ЕС [9, с. 32]. Логично предположить, что внедрение подобных механизмов в ЕАЭС тоже не будет лёгким.

Однако в целом введение общих механизмов торговли квотами на выбросы в рамках ЕАЭС было бы в итоге сильным и эффективным шагом, способствующим достижению целей в области осуществления энергетического перехода.

Необходимой мерой для реализации политики декарбонизации энергетических систем является также стимулирование в рамках ЕАЭС развития возобновляемых источников энергии. В этой связи целесообразно закрепить международные обязательства государств-участников в виде целевых количественных показателей по внедрению таких источников, а также обязательства по обеспечению беспрепятственного доступа полученной таким образом энергии к общим электрическим сетям. Механизмы имплементации таких обязательств могут быть оставлены в компетенции государств-членов; за основу может быть принят опыт Казахстана, чьё законодательство довольно эффективно решает соответствующие задачи [11, с. 109].

Важным направлением декарбонизации и устойчивого развития экономики является также повышение энергоэффективности. Снижение уровня потребления энергии в промышленном и транспортном секторах, в организациях и учреждениях, а также потребителями – физическими лицами позволит в значительной мере сократить объём выбросов парниковых газов, не говоря уже о повышении общей эффективности экономик государств-членов.

Отнесение части мероприятий по повышению энергоэффективности к компетенции ЕАЭС позволит объединить усилия государств-членов на этом направлении. Опыт Европейского Союза свидетельствует, что на начальных этапах достаточно будет принятия рекомендаций и союзных мер финансовой поддержки, которые могут быть и небольшими [9, с. 26]. Первая Директива ЕС по энергоэффективности, принятая

⁵ РФ предложила сформировать общий добровольный рынок углеродных единиц Евразийского союза // Интерфакс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/business/883257>. – Дата доступа: 29.02.2024.

в 1993 г., обязывала государства-члены принять и реализовать программы по энергетическому освидетельствованию зданий, по расчетам платы за отопление и горячее водоснабжение в соответствии с фактическим потреблением, по финансированию энергоэффективности в публичной сфере, по теплоизоляции новых строений и др. Государства-члены должны были отчитаться о выполнении программ, однако сами программы составлялись на национальном уровне и в рамках ЕС не обсуждались. Позднее эта Директива была заменена Директивой 2006/32, предписывающей государствам-членам регулярное составление планов действий в области энергоэффективности, которые должны содержать конкретные меры по повышению эффективности энергопотребления. Помимо этого, государствам рекомендовалось установить «национальный целевой показатель экономии энергии» в размере 9% и принять меры по достижению этого показателя. Регулярное представление отчетов Комиссии ЕС и их публикация, по мнению разработчиков документа, сами по себе должны были способствовать получению необходимого эффекта [12]. Тем не менее, в 2014 г. данная Директива тоже была заменена Директивой 2012/27, согласно которой государства – члены ЕС обязаны установить индикативные национальные цели в сфере энергоэффективности и принять для их реализации ряд специальных мер [13].

Данный опыт, как представляется, может быть применен в рамках ЕАЭС. Решением Высшего Евразийского экономического совета может быть установлено обязательство государств-членов составлять и принимать на уровне правительств планы обеспечения энергоэффективности с установлением целевых показателей и представлением в Высший Евразийский экономический совет отчетов по их выполнению. Такая мера позволила бы акцентировать внимание государств, бизнес-сообщества, гражданского общества на проблемах обеспечения энергоэффективности, обнаруживать «узкие места» и принимать коллективные меры по их устранению.

Несмотря на то, что изменение климата – это глобальная, а не региональная проблема, ЕАЭС всё же предстоит разработать широкий инструментарий для решения климатических проблем, поскольку в одиночку государствам-членам справиться с негативными последствиями и адаптироваться к новым

климатическим реалиям будет проблематично. Топливо-энергетический комплекс является ключевым сектором союзной экономики, требующим коллективных мер. В ряде областей, таких как торговля квотами на выбросы, возобновляемые источники энергии и энергоэффективность, уже на данном этапе требуются политические решения и юридические обязательства, запускающие процесс разработки общих для Союза норм и правил, обеспечивающих достижение углеродной нейтральности и закладывающих основы устойчивого развития зеленой экономики.

Выход на решение общих проблем декарбонизации энергетических систем и устойчивого развития в условиях углеродной нейтральности предполагает, с одной стороны, принятие коллективных решений на уровне ЕАЭС, а с другой стороны – унификацию национального законодательства в сфере энергетики и охраны окружающей среды, прежде всего, климата. Ограниченность временного ресурса, обусловленная нарастанием климатических (и не только) проблем в сфере топливо-энергетического комплекса, требует синхронного проведения обоих этих процессов, хотя они во многом взаимообусловлены. Так, принятие решения по формированию общего рынка углеродных единиц требует, как минимум, формирования национальных рынков во всех государствах-членах, чего пока не произошло. Национальные рынки должны работать на схожих принципах, что потребует унификации профильного законодательства.

Представляется, что процесс формирования общего рынка торговли квотами на выбросы, как и решение иных подобных задач, может быть ускорен принятием государствами – членами ЕАЭС формализованных юридических обязательств с конкретными сроками их выполнения. Большую роль в этом могло бы сыграть проведение широкой информационной кампании по разъяснению стоящих перед государствами задач и необходимости принятия срочных мер как на интеграционном, так и на национальном уровнях. Целесообразно было бы объявить развитие возобновляемой энергетики и повышение энергоэффективности политической целью ЕАЭС: это способствовало бы решению общечеловеческих проблем, связанных с глобальным изменением климата, и укрепило бы имидж Союза в глазах членом мирового сообщества. Кроме того, такой

шаг поставил бы принятие соответствующих мер на регулярную основу.

В этой связи важным является вопрос о распределении бремени затрат и ответственности между государствами-членами. Необходимо определить принцип, в соответствии с которым будут формироваться обязательства по снижению выбросов, повышению энергоэффективности и др., выраженные в абсолютных числах (денежных единицах, тоннах, километрах). Это может быть пропорция размеров ВВП, территории государств, количества населения либо какой-то иной критерий. Определение такого критерия облегчит принятие количественных обязательств по климатической повестке. Данная норма может быть включена в специальный международный договор (к примеру, Приложение к Договору о ЕАЭС) по климатической повестке.

В указанный договор целесообразно также включить норму о внешней экспертизе представляемых государствами отчетов по выполнению взятых на себя обязательствах по декарбонизации энергетических систем и развитию зеленой экономики. Такая экс-

пертиза могла бы осуществляться уполномоченными органами по охране окружающей среды одного или нескольких других государств-членов. Внешняя оценка степени достижения поставленных государствами целей позволила бы более ответственно относиться к выполнению обязательств, а также акцентировать внимание на проблемах и возможных неудачах.

Заключение

Таким образом, декарбонизация энергетических систем становится важным приоритетом для ЕАЭС в свете климатической повестки и устойчивого развития зелёной экономики. Без сотрудничества в рамках региональной интеграции таким сравнительно небольшим государствам, как Республика Беларусь, будет непросто осуществить неизбежный в современных условиях энергетический переход. Предложенные меры позволят начать системную работу ЕАЭС по отказу от ископаемого топлива, повышению энергоэффективности экономики и, в конечном счёте, устойчивому развитию зелёной экономики государств – членов ЕАЭС.

ЛИТЕРАТУРА

1. Макаров И.А. Парижское соглашение по климату: влияние на мировую энергетику и вызовы для России / И.А. Макаров, И.А. Степанов // *Актуальные проблемы Европы*. – 2018. – № 1. – С. 77–97.
2. Щуплова И.С. Глобальное изменение климата как вызов энергетической политике и обеспечению энергетической безопасности / И.С. Щуплова, Д.В. Рыбин // *European Science*. – 2018. – № 6 (38). – С. 17–23.
3. Столлуэрди М. Проблемы энергетики и изменения климата. Закон Великобритании об изменении климата / М. Столлуэрди // *Модернизация законодательства Европейского Союза об охране климата и энергосбережении*. – 2014. – С. 194–222.
4. Бурима Л.Я. Экологическая безопасность энергетического сектора как необходимое условие устойчивого развития / Л.Я. Бурима // *Вестник Прикамского социального института*. – 2018. – № 1(79). – С. 72–83.
5. Сатыбалдин А.А. Парадигма энергии будущего: путь Казахстана / А.А. Сатыбалдин, Б.К. Есекина, Н.К. Нурланова // *Проблемы современной экономики*. – 2017. – С. 206–209.
6. Friedrich, J. This Interactive Chart Shows Changes in the World's Top 10 Emitters / Johannes Friedrich, Mengpin Ge, Andrew Pickens, Leandro Vigna // *World Resources Institute*. – URL: <https://www.wri.org/insights/interactive-chart-shows-changes-worlds-top-10-emitters> (дата обращения 29.02.2024).
7. Попова И.М. Низкоуглеродное развитие России: вызовы и возможности в новых условиях / И.М. Попова, О.И. Колмар // *Вестник международных организаций*. – 2023. – Т. 18. – № 4. – С. 6–13.
8. Веселова Д.Н. Климатическая политика Китая: процессуальная составляющая / Д.Н. Веселова // *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. – 2023. – Т. 17. – № 2. – С. 121–131.
9. Кремер Л. Политика и право охраны климата в Европейском Союзе / Л. Кремер // *Модернизация законодательства об охране климата и энергосбережении*. – 2014. – С. 10–42.

10. Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/29/oj> (дата обращения 29.02.2024).

11. Сопилко Н.Ю. Перспективы развития возобновляемых источников энергии на пространстве Евразийского экономического союза / Н. Ю. Сопилко, Ю. А. Назарова // *Инновации и инвестиции*. – 2018. – № 5. – С. 93–112.

12. Directive 2006/32/EC of the European Parliament and of the Council of 5 April 2006 on energy end-use efficiency and energy services and repealing Council Directive 93/76/EEC // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0032> (дата обращения 29.02.2024).

13. Directive 2012/27/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on energy efficiency, amending Directives 2009/125/EC and 2010/30/EU and repealing Directives 2004/8/EC and 2006/32/EC // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/27/oj> (дата обращения 29.02.2024).

REFERENCES

1. Makarov, I.A. Parizhskoe soglasenie po klimatu: vlijanie na mirovujuu jenergetiku i vyzovy dlja Rossii / I.A. Makarov, I.A. Stepanov // *Aktual'nye problemy Evropy*. – 2018. – № 1. – С. 77–97.

2. Shhuplova, I.S. Global'noe izmenenie klimata kak vyzov jenergeticheskoy politike i obespecheniju jenergeticheskoy bezopasnosti / I.S. Shhuplova, D.V. Rybin // *European Science*. – 2018. – № 6 (38). – С. 17–23.

3. Stollujerdi, M. Problemy jenergetiki i izmenenija klimata. Zakon Velikobritanii ob izmenenii klimata / M. Stollujerdi // *Modernizacija zakonodatel'stva Evropejskogo Sojuza ob ohrane klimata i jenergosberezhenii*. – 2014. – С. 194–222.

4. Burima, L.Ja. Jekologicheskaja bezopasnost' jenergeticheskogo sektora kak neobhodimoe uslovie ustojchivogo razvitija / L.Ja. Burima // *Vestnik Prikamskogo social'nogo instituta*. – 2018. – № 1(79). – С. 72–83.

5. Satybaldin, A.A. Paradigma jenerгии budushhego: put' Kazahstana / A.A. Satybaldin, B.K. Esekina, N.K. Nurlanova // *Problemy sovremennoj jekonomiki*. – 2017. – С. 206–209.

6. Friedrich, J. This Interactive Chart Shows Changes in the World's Top 10 Emitters / Johannes Friedrich, Mengpin Ge, Andrew Pickens, Leandro Vigna // *World Resources Institute*. – URL: <https://www.wri.org/insights/interactive-chart-shows-changes-worlds-top-10-emitters> (дата обращения 29.02.2024).

7. Popova, I.M. Nizkouglerodnoe razvitie Rossii: vyzovy i vozmozhnosti v novyh uslovijah / I.M. Popova, O.I. Kolmar // *Vestnik mezhdunarodnyh organizacij*. – 2023. – Т. 18. – № 4. – С. 6–13.

8. Veselova, D.N. Klimaticheskaja politika Kitaja: processual'naja sostavljajushhaja / D.N. Veselova // *Evrazijskaja integracija: jekonomika, pravo, politika*. – 2023. – Т. 17. – № 2. – С. 121–131.

9. Kremer, L. Politika i pravo ohrany klimata v Evropejskom Sojuze / L. Kremer // *Modernizacija zakonodatel'stva ob ohrane klimata i jenergosberezhenii*. – 2014. – С. 10–42.

10. Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/29/oj> (дата обращения 29.02.2024).

11. Sopilko, N. Ju. Perspektivy razvitija vozobnovljaemyh istochnikov jenerгии na prostranstve Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza / N. Ju. Sopilko, Ju. A. Nazarova // *Innovacii i investicii*. – 2018. – № 5. – С. 93–112.

12. Directive 2006/32/EC of the European Parliament and of the Council of 5 April 2006 on energy end-use efficiency and energy services and repealing Council Directive 93/76/EEC // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0032> (дата обращения 29.02.2024).

13. Directive 2012/27/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on energy efficiency, amending Directives 2009/125/EC and 2010/30/EU and repealing Directives 2004/8/EC and 2006/32/EC // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/27/oj> (дата обращения 29.02.2024).

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ КИБЕРБУЛЛИНГУ СРЕДИ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СОВРЕМЕННЫХ ЮРИСДИКЦИЯХ

Нукушева Айгуль Ашимовна¹

Профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, кандидат юридических наук, доцент, Республика Казахстан, г. Караганда, e-mail: akuka007@mail.ru

Куандыков Бахытжан Журсунович

Старший преподаватель кафедры истории государства и права, конституционного и административного права Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат юридических наук, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: elvirab8080@mail.ru

Жайлау Жанат

Доцент кафедры «Экономика, услуги и право» Алматинского гуманитарно-экономического университета, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhan1831@bk.ru

Аннотация. Статья посвящена предупреждению и противодействию такому явлению современности как кибербуллинг среди детей школьного возраста, поиску мер его предотвращения и борьбы с ним. В исследовании выявлены условия, способствующие трансформации традиционного буллинга в виртуальный. Зачастую кибербуллинг трактуется как электронная форма традиционного буллинга, которая сопровождается особенностями виртуального общения: анонимностью, отсутствием сопереживания, неконтролируемостью и длительным хранением травмирующей информации. Для решения этой проблемы выделены психологические факторы, а также сделан акцент на необходимости правового регулирования противодействия кибербуллингу, в частности, установления ответственности. Для эффективного решения данной проблемы крайне важно активно освещать и закреплять понятия буллинга и кибербуллинга на законодательном уровне. Конкретно, необходимо принять закон, направленный на борьбу с кибербуллингом в школьной среде, включая меры ответственности детей, родителей и, при необходимости, учителей. Также важно учреждение компетентных органов, которые будут отслеживать случаи кибербуллинга, анализировать наиболее распространенные методы и взаимодействовать с интернет-провайдерами для совместных усилий по ликвидации этой проблемы. Полученные результаты выступают основой для формулирования рекомендаций по усовершенствованию законодательных подходов к борьбе с кибербуллингом в современном обществе. Необходимой мерой предлагается такую ответственность устанавливать не для детей, а для родителей, и в некоторых случаях для педагогов. Необходимо внедрять новые институты, развивать среди учеников школ культурные ценности, акцентируя внимание на недопущении кибербуллинга. Указывается на необходимость соответствующего развития ювенальной юстиции, ведь для более старших учеников со сформировавшейся психикой, которые в силу своего возраста уже могут нести юридическую ответственность, необходимо устанавливать определенное наказание. В то же время фокус внимания не обязательно акцентировать на мерах административной и уголовной ответственности, важно концентрировать усилия на превентивных и воспитательных мерах.

Ключевые слова: буллинг, кибербуллинг, травля, агрессия, виртуальное насилие, предотвращение подростковой преступности, противодействие кибербуллингу, нормативное регулирование кибербуллинга.

¹ Автор для корреспонденции

ҚАЗІРГІ ЮРИСДИКЦИЯЛАРДА МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР АРАСЫНДА КИБЕРБУЛЛИНГКЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖӨНІНДЕГІ ЗАҢНАМАСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Айгуль Ашимовна Нукушева

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., e-mail: akuka007@mail.ru

Бахытжан Жүрсінұлы Қуандықов

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің мемлекет және құқық ториясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: elvirab8080@mail.ru

Жанат Жайлау

Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің «Экономика, қызмет көрсету және құқық» кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: zhan1831@bk.ru

Аннотация. Мақала мектеп жасындағы балалар арасында кибербуллинг сияқты қазіргі заманғы құбылыстың алдын алуға және оған қарсы тұруға, оның алдын алу және онымен күресу шараларын іздеуге арналған. Зерттеу дәстүрлі қорқытудың виртуалды түрге айналуына ықпал ететін жағдайларды негіздейді. Көбінесе кибербуллинг виртуалды қарым-қатынас ерекшеліктерімен бірге жүретін дәстүрлі қорқытудың электронды түрі ретінде түсіндіріледі: анонимділік, эмпатияның болмауы, бақылаудың болмауы және травматикалық ақпаратты ұзақ уақыт сақтау. Бұл мәселені шешу үшін психологиялық факторлар айқындалып, сонымен қатар кибербуллингке қарсы іс-қимылды құқықтық реттеу, атап айтқанда жауапкершілікті белгілеу қажеттілігіне баса назар аударылды. Бұл мәселені тиімді шешу үшін қорқыту және кибербуллинг ұғымдарын заңнамалық деңгейде белсенді түрде жариялау және бекіту өте маңызды. Атап айтқанда, балалардың, ата-аналардың және қажет болған жағдайда мұғалімдердің жауапкершілік шараларын қоса алғанда, мектеп ортасында кибербуллингпен күресуге бағытталған заң қабылдау қажет. Сондай-ақ, кибербуллинг жағдайларын бақылайтын, ең кең таралған әдістерді талдайтын және осы мәселені жою бойынша бірлескен күш-жігер үшін интернет-провайдерлермен өзара әрекеттесетін құзыретті органдарды құру маңызды. Алынған нәтижелер қазіргі қоғамдағы кибербуллингке қарсы күрестің заңнамалық тәсілдерін жетілдіру бойынша ұсыныстарды тұжырымдау үшін негіз болады. Мұндай жауапкершілікті балаларға емес, ата-аналарға, кей жағдайда мұғалімдерге қажетті шара ретінде белгілеу ұсынылады. Кибербуллингке жол бермеуге баса назар аударып отырып, жаңа институттарды енгізу, мектеп оқушылары арасында мәдени құндылықтарды дамыту қажет. Ювеналды әділеттілікті тиісті түрде дамыту қажеттілігі көрсетіледі, себебі өз жасына байланысты заңды жауапкершілікке тартылуы мүмкін психикасы қалыптасқан үлкен оқушылар үшін белгілі бір жаза белгіленуі керек. Бұл ретте әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік шараларына емес, күш-жігерді алдын алу және тәрбиелік шараларды назарға алу маңызды.

Түйін сөздер: буллинг, кибербуллинг, қорлау, агрессия, виртуалды зорлық-зомбылық, жасөспірімдер қылмысының алдын алу, кибербуллингке қарсы іс-қимыл, кибербуллингті нормативтік реттеу.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON COUNTERING CYBERBULLYING AMONG SCHOOL-AGE CHILDREN IN MODERN JURISDICTIONS

Nukusheva Aigul Ashimovna

Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Candidate of Law, Associate Professor, Republic of Kazakhstan, Karaganda, e-mail: akuka007@mail.ru

Kuandykov Bakhytzhan Zhursunovich

Senior lecturer of the Department of theory and history of state and law, constitutional and administrative law of the Al-Farabi Kazakh National University, candidate of law, Republic of Kazakhstan, Almaty, mail: elvirab8080@mail.ru

Zhailau Zhanat

Associate Professor of the Department of Economics, Services and Law of Almaty Humanitarian and Economic University, Republic of Kazakhstan, Almaty, mail: zhan1831@bk.ru

Abstract. *The article is devoted to the prevention and counteraction of such a modern phenomenon as cyberbullying among school-age children, the search for measures to prevent and combat it. The study substantiates the conditions conducive to the transformation of traditional bullying into a virtual one. Cyberbullying is often interpreted as an electronic form of traditional bullying, which is accompanied by features of virtual communication: anonymity, lack of empathy, uncontrollability and prolonged storage of traumatic information. To solve this problem, psychological factors are highlighted, and emphasis is also placed on the need for legal regulation of countering cyberbullying, in particular, establishing responsibility. To effectively solve this problem, it is extremely important to actively highlight and consolidate the concepts of bullying and cyberbullying at the legislative level. Specifically, it is necessary to adopt a law aimed at combating cyberbullying in the school environment, including measures of responsibility for children, parents and, if necessary, teachers. It is also important to establish competent authorities that will monitor cases of cyberbullying, analyze the most common methods and interact with Internet service providers for joint efforts to eliminate this problem. The results obtained serve as the basis for formulating recommendations on improving legislative approaches to combating cyberbullying in modern society. As a necessary measure, it is proposed to establish such responsibility not for children, but for parents, and in some cases for teachers. It is necessary to introduce new institutions, develop cultural values among school students, focusing on preventing cyberbullying. It is pointed out that there is a need for appropriate development of juvenile justice, because for older students with a well-formed psyche, who, due to their age, can already bear legal responsibility, it is necessary to establish a certain punishment. At the same time, the focus of attention does not necessarily focus on administrative and criminal liability measures, it is important to concentrate efforts on preventive and educational measures.*

Keywords: *bullying, cyberbullying, bullying, aggression, Internet violence, virtual violence, prevention of juvenile delinquency, countering cyberbullying, regulatory regulation of cyberbullying.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_247

Введение

Сегодня мир находится в процессе трансформации от постиндустриального общества к информационному. Эта эволюция

формирует новые парадигмы в межличностных взаимодействиях, основанные на цифровых технологиях и доступе к информации. Стремительное развитие интер-

нет-технологий и, как следствие, активное участие детей в виртуальном пространстве меняет характер их межличностного общения. В результате виртуальная реальность устраняет традиционные барьеры, открывая уникальные возможности для социального взаимодействия и формируя новый контекст для общения детей. Однако параллельно с этими возможностями мы сталкиваемся с ростом кибербуллинга - формы агрессии, осуществляемой через социальные сети, где дети могут сталкиваться с цифровыми формами насилия и угрозами.

Буллинг среди детей и его разновидность кибербуллинг оказывают глубокое воздействие на психологическое и эмоциональное благополучие детей, а также влияет на их обучение и социальную адаптацию, тем самым кибербуллинг представляет собой серьезную угрозу и требуют системного подхода к предотвращению и борьбе с ним.

2022 год был объявлен Президентом Республики Казахстан «Годом детей». Национальным центром общественного здравоохранения Министерства здравоохранения РК (НЦОЗ) при поддержке Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) в рамках Национального проекта «Здоровая нация» (2021-2025) было проведено комплексное исследование и подготовлен Национальный отчет «Факторы образа жизни школьников Казахстана, их физическое, психическое здоровье и благополучие» [1, с.8]. Проведенное НЦОЗ исследование показало, что 6,8% детей регулярно подвергаются буллингу в школе (не менее 2-3 раз в месяц и чаще), а 17,5% подвергаются буллингу по крайней мере раз в месяц. Процент жертв буллинга самый высокий среди 11-летних и снижается по мере взросления к 15 годам. Исследователи также отмечают увеличение в 2022 году доли 11-летних детей, которые подвергались буллингу в школе, по крайней мере один раз, по сравнению с данными исследования 2018 года [1, с.93].

Согласно индексам и индикаторам человеческого развития по статистическим данным за 2021 год, выпущенным ООН, состояние индекса человеческого развития в странах СНГ в 2020-2021 гг. оцени-

валось следующим образом: Россия (52), Казахстан (56), Беларусь (60), Грузия (63) вошли в группу стран с очень высоким уровнем человеческого развития, в группу стран с высоким уровнем человеческого развития вошли Украина (77), Молдова (80), Армения (85), Азербайджан (91), Туркменистан (91) и Узбекистан (101), (из 191 рейтинговых мест). Кыргызстан и Таджикистан были включены в группу стран со средним уровнем человеческого развития: 118-е и 122-е рейтинговые места соответственно [2, с.24-25].

Для сравнения, к примеру, Швейцария и Германия вошли в группу стран с очень высоким уровнем человеческого развития, заняв соответственно 1-е и 9-е рейтинговые места [2, с.24].

Вместе с тем глобальное значение индекса человеческого развития (ИЧР) снизилось во время пандемии Covid-19, вернув мир к периоду времени после принятия Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года и Парижского соглашения. В 90% стран наблюдалось снижение ИЧР в 2020 или 2021 годах, что превысило падение после глобального финансового кризиса 2008 года. В 2022 году наблюдалось частичное и неравномерное восстановление на глобальном уровне, с улучшениями в странах с высоким ИЧР, но продолжающимся снижением в большинстве других [2, с.11].

Решающим фактором роста кибербуллинга является быстрый рост доступа детей к Интернету и другим ИКТ. Недавняя оценка показывает, что треть пользователей Интернета во всем мире моложе 18 лет [3]. Дети выходят в Интернет в более молодом возрасте и в большем количестве, и средний возраст первого пользования Интернетом снижается.

Согласно состоянию доступности Интернета в Казахстане, она составляет 94,7% в городах и 94% в сельской местности². По данным Speedtest, по состоянию на декабрь 2022 года Узбекистан занимает 22-е место в мире и третье в Центральной Азии по скорости загрузки мобильного интернета с медианным значением 13,95 Mbps³.

Пользователи мобильного Интернета в Узбекистане платят в среднем \$0,30 за 1 ги-

² Интернет в сельской местности: сравниваем Казахстан и мир // URL: <https://ranking.kz/reviews/industries/internet-v-selskoj-mestnosti-sravnivaem-kazahstan-i-mir.html> (дата обращения 16.12.2023).

³ Узбекистан занимает 22-е место в мире по доступности цен на мобильный интернет // URL: <https://kun.uz/ru/news/2023/10/03/uzbekistan-zanimayet-22-ye-mesto-v-mire-po-dostupnosti-tsen-na-mobilnyy-internet> (дата обращения 16.12.2023).

габайт. По этому показателю страна заняла 2 место в Центральной Азии (22 место в мире).

Средняя скорость фиксированного широкополосного доступа в России составляет 78 Мбит/с, что является 55-м показателем в мире⁴.

На первом месте Кыргызстан с 0,17 доллара, за ним следуют Казахстан (0,41 доллара), Афганистан (1,02 доллара), Таджикистан (1,65 доллара) и Туркменистан (11,42 доллара)⁵.

Таким образом, легкий доступ к Интернету усиливает проблему кибербуллинга, которое может затронуть все слои населения, которые могут позволить себе им пользоваться.

Кибербуллинг - это относительно новое явление, и научные труды, статистика, варианты решения проблемы в этой области только начинают раскрываться [4]. В случаях с традиционным буллингом можно наблюдать, что случаи такой формы поведения возрастают с возрастом учащихся, достигая максимума в старшей школе, однако пока неясно, существуют ли такие же тенденции для тех, кто использует киберметоды [5].

Передовые исследования и статистические опросы не могут дать точный результат касаясь распространенности кибербуллинга. Отчасти это связано с противоречивыми определениями, но также и из-за различных методологических подходов. В некоторых исследованиях участников-подростков спрашивают о любом опыте кибербуллинга, в то время как другие фокусируются на «онлайн-молодежи», которая столкнулась с определенными видами высокотехнологичного вреда в течение предыдущих 30 дней. Одно опубликованное исследование показало, что 72% молодежи сталкивались с кибербуллингом [6], тогда как в других опубликованных исследованиях это число составляет менее 7% [7]. По оценкам большинства исследований, от 6% до

30% подростков сталкивались с той или иной формой кибербуллинга, в то время как число молодых людей, которые признаются в кибербуллинге и других в какой-то момент своей жизни, колеблется примерно от 4% до 20% [8]. Конечно, это означает, что 70-80% молодежи не подвергались кибербуллингу и не подвергали кибербуллингу других.

В Европе, где более 80% лиц в возрасте от 5 до 14 лет пользуются мобильными телефонами, сообщается, что в период с 2010 по 2014 год доля детей и подростков в возрасте от 9 до 16 лет, подвергавшихся кибербуллингу, увеличилась с 8% до 12%, особенно среди девочек и эта возрастная группа, скорее всего, все чаще будут сталкиваться с сообщениями ненависти, сайтами, пропагандирующими анорексию, сайтами членовредительства и другими подобными сайтами [3].

Кибербуллинг может осуществляться на разной почве. По данным ЮНЕСКО, самыми распространёнными темами являются: внешность, гендерная или сексуальная ориентация, а также этнический и национальный признак⁶.

Согласно отчету ОЭСР за 2019 год, в Баку по меньшей мере 36% учащихся подвергаются буллингу, что характеризуется агрессивным преследованием и издевательствами в школьном коллективе, также известными как травля⁷.

Более 300 тысяч казахстанских школьников подверглись буллингу. В 2021 году зафиксирован рост преступлений до 2 088 случаев. Это показывает, что проблема травли среди детей особо актуальна для Казахстана⁸. Вместе с тем, большинство родителей не обращаются в правоохранительные органы⁹.

30 января 2024 года в Мажилисе Парламента Республики Казахстан прошло обсуждение проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики

⁴ Интернет-доступ Рынок России и СНГ // URL: <https://www.tadviser.ru/index.php> (дата обращения 16.12.2023).

⁵ Почему Узбекистан является одним из самых перспективных телеком-рынков на постсоветском пространстве // URL: <https://kz.kursiv.media/2023-03-30/pochemu-uzbekistan-yavlyaetsya-odnim-iz-samyh-perspektivnyh-telekom-rynkov-na-postsovetskom-prostranstve> (дата обращения 16.12.2023).

⁶ Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace // URL: https://violenceagainstchildren.un.org/sites/violenceagainstchildren.un.org/files/documents/publications/tackling_bullying_from_schoolyard_to_cyberspace_low_res_fa.pdf (дата обращения 16.12.2023).

⁷ Буллинг в азербайджанских школах и борьба с ним // URL: <https://media.az/society/1067895862/chtotakoe-bulling-v-shkole-i-pochemu-on-opasen-dlya-azerbaydzhanskogo-obschestva-intervyu-s-psihologom/> (дата обращения 16.12.2023).

⁸ Травля детей: количество преступлений выросло на 15%, а что делает государство? // URL: <https://orda.kz/travljadetej-v-rk-kolichestvo-prestuplenij-vyroslo-na-15-cto-delaet-gosudarstvo/> (дата обращения 16.12.2023).

⁹ В Казахстане каждый девятый ребенок сталкивается с кибербуллингом // URL: <https://cabar.asia/ru/v-kazahstane-kazhdij-devyatij-rebenok-stalkivaetsya-s-kiberbullingom> (дата обращения 16.12.2023).

Казахстан по вопросам обеспечения прав женщин и безопасности детей», где предлагается усилить ответственность «за систематическую травлю (буллинг) от 10 МРП до срока в 9 лет в случае суицида»¹⁰

Явление кибербуллинга несёт серьёзный вред, как для отдельного подростка, так и для нормального социального здоровья общества. Благодаря современным технологиям кибербуллинг может происходить со «скоростью мышления» и перед гораздо большей аудиторией, чем это поведение ограничивалось бы школьным двором. Хулиганы в Интернете также могут быть даже более жестокими, чем хулиганы в «оффлайне», потому что, помимо слов, они могут включать в свои атаки широкий спектр медиа, например аудиофайлы, измененные фотографии, текст, видео, слайд-шоу и опросы и другое.

На распространенность буллинга среди детей влияют следующие причины:

- правовой нигилизм, недоверие к власти и правоохранительным органам;
- влияние средств массовой информации и пропаганда насилия и жестокости;
- отсутствие бесплатных кружков и секций для детей [9].

Целью данного исследования является определение юридически значимых характеристик кибербуллинга, которые недавно были обновлены в глобальном масштабе, рисков, которые это явление представляет для общества, а также выявление проблем в правовом регулировании.

Раскрытию проблемы способствует решение следующих задач: проанализировать отечественные нормативно-правовые акты и зарубежные законодательные меры в борьбе с кибербуллингом; определить главные тенденции этого социального явления для определения самых действенных путей и способов борьбы с ним. Необходимо тщательно изучить мировые наработки в сфере борьбы с кибербуллингом, а также найти пути для правильной их имплементации в законодательство нашей страны.

Методы и материалы

Исследование базируется на общетеоретических и частно-научных методах, таких как анализ, синтез, формально-логический

и логико-правовой методы. Они использовались для глубокого анализа правового регулирования кибербуллинга среди школьников. Метод анализа фокусировался на изучении законодательства, выявлении норм, регулирующих кибербуллинг. Формально-логический метод применялся для систематизации и анализа норм, обеспечивая логическую последовательность выводов. Логико-правовой метод оценивал соответствие норм основным правовым принципам. Сравнительно-правовой метод позволил провести анализ и сравнение законодательства и норм зарубежных по предупреждению и противодействию кибербуллинга среди детей школьного возраста.

Результаты и обсуждение

С 60-х годов XX века в зарубежных странах началось активное изучение проблемы буллинга. Над этой темой работали следующие зарубежные учёные: Б. Латане, С. Нида, Д. Олвеус, Ю. Бенджамини, Ю. Хохберг, Р. Слонье, П.К. Смит, Р.С. Токунага, Х. Леман и П. Хайнеманн. В Республике Казахстан отсутствует достаточное количество исследований, связанных с правовыми аспектами информационной безопасности детей, что затрудняет понимание масштабов проблемы и разработку эффективных стратегий борьбы с ней [10, с.11].

Кибербуллинг отличается от традиционного буллинга за счет расширения использования традиционных видов запугивания с использованием новых технологий. Так, обычно выделяют несколько видов традиционного буллинга: вербальное насилие (оскорбление, крики), насилие в письменной форме (текстовые и другие письменные сообщения), психологическое насилие (угрозы и сплетни), материальное насилие (кража или порча вещей), сексуальное насилие (унизительные и другие неприемлемые типы высказываний или поведения) [11, с.114].

Самыми распространенными видами буллинга в интернет-пространстве являются:

- флейминг (англ. flaming — воспламенение) – быстрый, эмоциональный обмен репликами, часто в публичном чате или конференции;
- харассмент (англ. harassment — притеснение) – настойчивые и агрессивные репли-

¹⁰ Штраф на родителей, школьный учет, детская колония – как в РК будут бороться с буллингом // URL: <https://www.zakon.kz/sovety-yurista/6423565-shtraf-na-roditeley-shkolnyy-uchet-detskaya-koloniya--kak-v-rk-budut-borotsya-s-bullingom> (дата обращения 16.12.2023).

ки и поступки, направленные конкретному человеку, побуждающие у него возмущение, волнение, стресс;

- гриферы (griefers) – онлайн-игроки, которые намеренно преследуют других игроков с целью уничтожения наслаждения от игры (применяют ругательства, мошенничество, блокировки частей игр и др.);

- кибертролли (cyber trolls) – публикация недоброжелательной информации на различных интернет-ресурсах, в социальных сетях, на мемориальных страницах, тем самым побуждая эмоциональный всплеск;

- киберсталкинг (cyberstalking; от англ. to stalk — преследовать, выслеживать) – преследование жертвы при помощи электронных коммуникаций;

- секстинг (sexting, от англ. sex — секс и text — текст) – обнародование фото и/или видео интимного характера;

- клевета (диссинг - denigration) – обнародование обманчивой, унижающей, обвиняющей информации;

- аутинг (разглашение персональных данных); - социальная изоляция (бойкот) – избегание жертвы, яркое нежелание общаться, исключение из электронных групп и/или бесед;

- хеппислепинг — счастливое хлопанье, радостное избиение [12, с.2].

Таким образом, можно заметить, что школьники, подростки, молодёжь самым разнообразным способом могут издеваться над своими сверстниками, активно используя в своих развлечениях Интернет.

Однако, как отмечает К. Жумабекова, издевательства и угрозы могут привести ребенка к глубокой депрессии, и ему может показаться, что уход из жизни-единственный способ справиться с этой ситуацией. Отсутствие доверия и поддержки усугубляет проблему, так как многим детям не с кем обсудить возможные решения [13, с.100].

Для того, чтобы говорить о необходимых изменениях законодательства относительно кибербуллинга, необходимо проанализировать текущее состояние законодательной базы Республики Казахстан, а также изучить

нормативно-правовую базу других стран, чтоб понять, какие именно правовые механизмы для борьбы с буллингом необходимо внедрять в отечественное законодательство.

Президент Республики Казахстан, Касым-Жомарт Токаев, в своем обращении к народу Казахстана 2 сентября 2020 года обратил внимание на проблему кибербуллинга и поручил разработать законодательную базу для регулирования данной сферы¹¹.

3 мая 2022 года был принят Закон Республики Казахстан о № 118-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты прав ребенка, образования, информации и информатизации»¹². Данный закон устанавливает законодательные меры для предотвращения буллинга, включая кибербуллинг, и также направлен на борьбу с незаконным контентом в сети Интернет.

Так, статья 1 Закон Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» была дополнена подпунктом 4-1 «травля (буллинг) ребенка - систематические (два и более раза) действия унижительного характера, преследование и (или) запугивание, в том числе направленные на принуждение к совершению или отказу от совершения какого-либо действия, а равно те же действия, совершенные публично или с использованием средств массовой информации и (или) сетей телекоммуникаций, и (или) онлайн-платформ (кибербуллинг)»¹³

Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года «О средствах массовой информации» был дополнен статьей 18-4 следующего содержания: «Гражданин либо законный представитель ребенка в случае выявления в отношении ребенка фактов кибербуллинга вправе в письменном виде или в форме электронного документа обращаться в уполномоченный орган с заявлением о совершаемых фактах кибербуллинга в отношении ребенка с указанием наименования интернет-ресурса, в котором происходят противоправные действия»¹⁴.

¹¹ Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000002020/history> (Дата обращения: 16.12.2023)

¹² Закон Республики Казахстан от 3 мая 2022 года № 118-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты прав ребенка, образования, информации и информатизации» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000118> (Дата обращения: 16.12.2023).

¹³ Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года N 345 «О правах ребенка в Республике Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345> (Дата обращения: 16.12.2023).

¹⁴ Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года № 451-І «О средствах массовой информации» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451> (дата обращения 16.12.2023).

В пункт 1 статьи 41-1 Закона Республики Казахстан от 5 июля 2004 года «О связи» после слов «детскую порнографию,» был дополнен словами «в целях кибербуллинга в отношении ребенка», а пункт 4 статьи 41-1 после слов «установленного порядка» был дополнен словами «в целях кибербуллинга в отношении ребенка»¹⁵.

Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года «Об образовании» был дополнен подпунктом 4-2) следующего содержания: «травля (буллинг) ребенка – систематические (два и более раза) действия унижительного характера, преследование и (или) запугивание, в том числе направленные на принуждение к совершению или отказу от совершения какого-либо действия, а равно те же действия, совершенные публично или с использованием средств массовой информации и (или) сетей телекоммуникаций (кибербуллинг)», а также подпунктом 46-26) следующего содержания: «по согласованию с уполномоченным органом соответствующей отрасли разрабатывает и утверждает правила профилактики травли (буллинга) ребенка»¹⁶.

Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года «Об информатизации» был дополнен статьей 18-2 следующего содержания: «Законный представитель иностранной онлайн-платформы, осуществляющий взаимодействие с уполномоченным органом в области средств массовой информации, в течение двадцати четырех часов после получения предписания уполномоченного органа обязан принять меры по удалению информации, признанной кибербуллингом в отношении ребенка»¹⁷.

В декабре 2022 года были разработаны Правила профилактики травли (буллинга) ребенка¹⁸.

В августе 2023 года в целях охраны прав

и интересов казахстанских детей был утвержден Комплексный план по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечению их прав и благополучия на 2023 – 2025 годы, где один из трех разделов посвящен «реализации права детей на защиту от насилия, буллинга и жестокого обращения с ними». В данном документе отмечается, что «несмотря на количественное снижение, показатель количества уголовных правонарушений в отношении детей также остается стабильно высоким (2021 г. – 2088, 2022 г. – 2005, 6 мес. 2023 г. - 1261). Кроме того, в 2022 году 719 несовершеннолетних стали жертвами преступлений против их половой неприкосновенности (2020 г. – 833, 2021 г. – 920)»¹⁹.

Административная ответственность за клевету предусмотрена ст. 73-3 Кодекса РК «Об административных правонарушениях»²⁰, а уголовная ответственность за оскорбление, которое считается разновидностью кибербуллинга, предусмотрена ст. 131 УК РК²¹. Следует заметить, что применение уголовной ответственности к лицу, впервые совершившему действие кибербуллинга, является слишком жестокой и нецелесообразной мерой. Недостатком криминализации деяний, схожих с кибербуллингом, является то, что в соответствии со статьёй 15 УК РК, ответственность за эти деяния наступает с 16-летнего возраста, а как уже было сказано, что кибербуллингом дети занимаются и в более раннем возрасте. К тому же, нельзя забывать, что ответственность за такие деяния должны нести как дети, так и в первую очередь родители и педагогические работники школ. Ведь именно их халатность может послужить ключевым фактором в том, что ребёнок стал Интернет-хулиганом.

Как отмечает руководитель отдела по информационному обеспечению Алматинского областного суда С. Авганов «статистика

¹⁵ Закон Республики Казахстан от 5 июля 2004 года N 567 «О связи» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z040000567_ (дата обращения 16.12.2023).

¹⁶ Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (дата обращения 16.12.2023).

¹⁷ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗПК «Об информатизации» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> (дата обращения 16.12.2023).

¹⁸ Об утверждении Правил профилактики травли (буллинга) ребенка. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 21 декабря 2022 года № 506. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200031180> (дата обращения 16.12.2023).

¹⁹ Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 августа 2023 года № 748 «Об утверждении Комплексного плана по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечению их прав и благополучия на 2023 – 2025 годы» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000748> (дата обращения 16.12.2023).

²⁰ Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения 16.12.2023).

²¹ Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (Дата обращения: 16.12.2023).

по делам частного обвинения демонстрирует, что уголовно-правовой запрет на совершение этих деяний абсолютно не имеет смысла. Лишь небольшая часть жалоб доходит до рассмотрения в судах, и буквально по десяткам из них выносятся приговоры» [14]. Согласно статистическим данным, которыми апеллирует автор, в суды Алматинской области по ст. 130 УК РК в 2018 г. поступило 63 дел в отношении 59 лиц, в 2019 г. 53 дел в отношении 52 лиц, а по состоянию на 14 апреля 2020 г. 8 дел в отношении 10 лиц. В разрезе, вынесенных судами приговоров статистика по уголовным делам о клевете и оскорблении выглядит следующим образом. Так, за клевету осуждено в 2018 г. - 4 чел., в 2019 г. - 2 чел., в 2020 г. 1 чел. Оправданы в 2018 г. - 14 чел., в 2019 г. - 13 чел., в 2020 г. 4 чел. За оскорбление осуждено в 2018 г. - 5 чел., в 2019 г. - 1 чел., в 2020 г. - 0 чел. Оправданы в 2018 г. - 7 чел., в 2019 г. - 5 чел., в 2020 г. - 0 чел. [14].

Вместе с тем несмотря на то, что статьи 130 и 131 УК РК предусматривали уголовную ответственность за клевету и оскорбление, частные жалобы по таким категориям дел в основном рассматривались в порядке гражданского судопроизводства.

М.Т. Акимжанова также выделяет проблему, связанную с тем, что в правовой практике Казахстана данное социальное явление (кибербуллинг) существует, но отдельной статьи Уголовного Кодекса Республики Казахстан, касающейся этого, не предусмотрено. Личные жалобы на такие нарушения, фактически, рассматриваются в соответствии с правилами гражданского судопроизводства. Согласно статистике дел частного обвинения, уголовный запрет оказывается неэффективным, поскольку ежегодно регистрируется примерно 500 случаев, связанных с «Доведением до самоубийства», и только 1% из них доходит до суда. Решения по этим делам выносятся в небольшом количестве [10, с. 16]

По мнению И.Ш. Борчашвили, при принятии решения о квалификации деяния как оскорбления суд должен исходить из норм морали нашего общества, а не только из его

восприятия самим потерпевшим, поскольку он может обладать повышенным самомнением и считать любые критические высказывания в свой адрес оскорбительными [13, с. 101].

Следует сразу отметить, что законодательством соседних с нами стран недостаточно регламентирована исследуемая проблема. К примеру, проанализировав законы и подзаконные акты Республики Узбекистан, можно увидеть, что в Узбекистане не существует национальной статистики по буллингу. Упоминаний слов «травля», «школьное насилие» и «буллинг», не говоря уже о кибербуллинге, нет ни в одном законодательном акте страны. Хотя согласно статье 10 закона «О гарантиях прав ребенка»²² каждый ребенок имеет право на защиту от посягательства на его честь и достоинство. Однако, действенные механизмы такой защиты, особенно что касается буллинга, кибербуллинга не предусмотрены. Можно рассматривать как меру наказания за один из видов кибербуллинга, о котором говорилось ранее, – misinformation – предусмотренное статьей 40 Кодекса Республики Узбекистан об административной ответственности наказание за клевету. Так, клевета - это распространение заведомо ложных, позорящих другое лицо измышления²³. Однако, следует отметить, что таким образом предусмотрена ответственность лишь за один из видов кибербуллинга.

Уголовная ответственность за клевету, в том числе с помощью информационно-телекоммуникационных технологий предусмотрена также статьей 132 Уголовного кодекса Туркменистана²⁴. Однако, нет законодательного закрепления понятий «травля», «буллинг» и, соответственно, механизмов по предотвращению этих явлений.

Законодательство Кыргызской Республики не устанавливает отдельной статьи, касающейся кибербуллинга. Каждый инцидент будет рассматриваться индивидуально, несмотря на наличие в законодательстве механизмов защиты чести и достоинства личности, а также ответственности за угрозы жизни и здоровью, вмешательство в личную жизнь и провоцирование межнациональной,

²² Закон Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребёнка» от 23 ноября 2007 года // URL: <http://www.lex.uz/docs/1297318>. (Дата обращения: 16.12.2023).

²³ Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности (Утвержден Законом Республики Узбекистан от 22.09.1994 г. № 2015-XII. Введен в действие с 01.04.1995 г.) // URL: <http://www.lex.uz/acts/97661>. (Дата обращения: 16.12.2023).

²⁴ Уголовный кодекс Туркменистана от 10.05.2010 № 104-IV // URL: http://minjust.gov.tm/ru/mmerkezi/doc_view.php?doc_id=8091. (Дата обращения: 16.12.2023).

религиозной или расовой ненависти. Однако существуют определенные проблемы с правовой квалификацией случаев кибербуллинга²⁵.

Активная борьба с кибербуллингом ведётся и в Европе. Интернет-программа «Оценка угрозы издевательств среди молодежи» (ТАВВУ) была первоначально разработана в 2010 году и реализована в 2011–2013 годах в Италии и еще в четырех странах ЕС (Болгария, Греция, Кипр и Венгрия), а затем была проведена еще в трех странах ЕС (Испания, Франция и Польша) с новыми возможностями. Программа была разработана на основе того, что было известно научному сообществу в отношении сокращения кибербуллинга и повышения осведомленности о киберрисках.

Во Франции в 2014 году был принят закон о наказании за школьное хулиганство, и кибербуллинг рассматривается как отягчающее обстоятельство (статья 41222-33-2-2 Уголовного Кодекса, закон № 2014-873, 4/08/2014) [16, с. 345]. Хотя такие меры устанавливают определенные правила и рамки поведения и, прежде всего, дают возможность формального признания статуса жертвы за детьми, подвергшимися кибериздевательствам, а значит, имеют первостепенное значение, тем не менее правильные меры в образовательной сфере все равно будут более эффективными.

Что касается Великобритании, то в настоящее время не существует закона, криминализирующего поведение, связанное с кибербуллингом, однако в действующем законодательстве указано, что во всех школах должна быть четко определена политика борьбы с буллингом [15, с. 188].

Борьба с буллингом не может дать мгновенный результат, ведь по натуре своей дети склонны к агрессии, самоутверждению за счёт сверстников. Меры по предотвращению и борьбе с буллингом, которые на сегодняшний день предпринимаются в развивающихся странах, а также в западных развитых странах могут оказаться вполне действенными, если применять их постепенно и систематично. Ведь нельзя ограничивать для детей Интернет, так как это кладёз знаний и огромный ресурс, который помогает детям учиться и развиваться независимо от местонахождения.

На основе существующих в мире мер по профилактике кибербуллинга, необходимо законодательно внедрить в Казахстане следующие превентивные меры:

- создание государственной адженды по борьбе с буллингом и кибербуллингом в образовательных учреждениях и в быту;
- проведение в школах профилактических мероприятий, тренингов, семинаров;
- проведение периодического (анонимного) мониторинга в школах касательно случаев проявления кибербуллинга;
- внесение необходимых изменений в законодательство об образовании;
- обучение школьных психологов по работе с детьми - жертвами кибербуллинга и детьми – киберхулиганами.

В случае выявления кибербуллинга, ему необходимо качественно противостоять, для чего предлагается:

- проведение разъяснительных бесед среди родителей, предупреждение их об опасности кибербуллинга и необходимости контроля за детьми в Интернете;
- создание специальных государственных органов, в компетенцию которых входит борьба с кибербуллингом;
- воздействие на Интернет-провайдеров по блокировке веб-сайтов, которые служат площадкой для кибербуллинга.

Что касается ответственности, то нужно в первую очередь установить круг лиц, которые должны нести ответственность за кибербуллинг, и перечень деяний, связанных с кибербуллингом, а также:

- ввести административную ответственность для родителей, чьи дети занимаются кибербуллингом;
- ввести дисциплинарную ответственность для педагогических работников и руководства школ в некоторых случаях, которые касаются систематичности проявления кибербуллинга.

Что касается борьбы с кибербуллингом, то кроме законодательных предписаний необходимо тщательно работать над школьной средой. Хорошая работа возможна при чётком взаимодействии педагогов, детей и их родителей.

Педагогический подход в конечном итоге определяет, будет ли школьная среда позитивной и способствующей обучению или

²⁵ День борьбы с кибербуллингом // URL: <http://precedentinfo.kg/2021/11/23/den-borby-s-kiberbullingom> (дата обращения 16.12.2023).

вредной для обучения. Модель иллюстрирует, что подход, который включает исключение из школы, цензуру выражения мнения, препятствует сокращению кибербуллинга, и приводит к молчаливому попустительству дискриминационных взглядов. Более того, это чаще всего снижает безопасность учащихся, поскольку обобщённость порождает расизм, сексизм, гомофобию и другие формы дискриминации. Нет сомнений в том, что обучение школьников в такой среде затрудняется, поскольку они отвлекаются на негативные, враждебные сообщения в свою сторону. Нулевая толерантность не дает возможности для диалога, разнообразия мышления или учета всех точек зрения учащихся. Когда школьная среда более спокойная и умиротворённая, подростки могут подумать более осторожно, прежде чем опубликовать в Интернете негативные комментарии о сверстниках и учителях.

Заключение

В результате проведённого исследования можно увидеть насущную проблему современного общества, в частности подросткового, - кибербуллинг. Очень остро эта проблема начинает возникать и в Казахстане. Не исключено, что она существовала и ранее, однако только сейчас можно увидеть её масштабы, так как над её решением работают немало стран. Это исследование, безусловно, не является исчерпывающим в попытке осветить факты и проблемы кибербуллинга, поскольку существуют и другие проблемы борьбы с оскорбительным поведением подростков в Интернете, которые требуют тщательного изучения. Однако можно определить ключевые проблемы в правовом регулировании.

Для решения данной проблемы первоочередной необходимостью является ее активное освещение в медиа пространстве и закрепление понятий буллинга и кибербуллинга на уровне законодательства. Среди реальных мер наиболее действенной является принятие специального закона, направленного на противодействие кибербуллингу в школьной среде, в котором, среди прочего, была бы предусмотрена ответственность для детей, родителей и, в некоторых случаях, учителей. В рамках реализации закона важно создать компетентные органы, ответственные за учет случаев кибербуллинга, анализ наиболее распространенных методов и сотрудничество с интернет-провайдером

ми для совместных усилий по искоренению данной проблемы. При принятии эффективных мер противодействия кибербуллингу со стороны государства возможно освещение данной проблемы в СМИ, широкое обсуждение в обществе, что в свою очередь, запустит механизм поиска ее решения. Родители, играющие ключевую роль в преодолении этой проблемы, учителя и психологи начнут самостоятельные усилия в разработке подходов для ее разрешения.

Исследование проблемы показало необходимость разработки и создания целостной государственной, и более того - транснациональной программы по борьбе с кибербуллингом. При создании подобной программы необходимо создание таких предпосылок, чтобы жертвы не боялись говорить о проблемах, а сами киберхулиганы исправлялись. Для реализации такой программы целесообразно создать онлайн-платформу с различными интерактивными медиа файлами, которые бы показывали проблему, а также в которых бы освещалось, как необходимо вести себя в Интернете. Безусловно, на данный момент важно организовать систематичное качественное ведение статистики случаев буллинга и кибербуллинга, что на данном этапе актуально как для Казахстана, так и для других стран центрально-азиатского региона.

Очень важным также является создание различных экспериментальных программ, в первую очередь в школах, с участием педагогов, руководства и психологов. Безусловно, такие меры потребуют финансовой поддержки со стороны государства. Однако, когда речь идёт о детском здоровье, в частности психическом, то государства не должны жалеть бюджетных денег на развитие мероприятий, направленных на борьбу с кибербуллингом. Такие методы борьбы с кибербуллингом сейчас предотвратят часть совершения правонарушений в будущем. Также, следует сказать и о климате в обществе, морали, культуре и развитии института семьи. Поскольку начинается воспитание ребёнка именно в семье, то необходимо проводить просветительскую деятельность и среди родителей, ведь предотвратить гораздо легче, чем потом бороться.

Таким образом, к решению проблемы необходимо подходить системно, а не точечно. Для этого нужно создавать политику долгосрочную, рассчитанную на десятилетия,

чтобы шаг за шагом искоренять проблему кибербуллинга и предотвращать ее проявления. Внесение дополнений в административное, уголовное законодательство, законодательство об образовании и защите прав ребенка, а также разработка международных и государственных программ по борьбе с буллингом и кибербуллингом, создание новых органов, уполномоченных на борьбу с данным явлением, окажет действенную помощь государствам в борьбе с этим новым явлением.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Факторы образа жизни школьников Казахстана, их физическое, психическое здоровье и благополучие»: национальный отчет / Ж.А. Калмакова, Ш.З. Абдрахманова, А.А. Адаева, Т.И. Слажнева, С.А. Назарова, К.А. Раисова, Д.М. Шамгунова, Н.А. Сулейманова // Астана – Алматы: Национальный центр общественного здравоохранения МЗ РК, 2023. - 121 с.
2. Доклад о человеческом развитии 2021/2022. Резюме. Неопределенные времена, неустроенные жизни. Создавая будущее в меняющемся мире / Под ред. П. Консейсао. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: // <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewrupdf.pdf> (дата обращения 16.12.2023).
3. Livingstone, S., Carr, J. and Byrne, J. One in Three: Internet Governance and Children's Rights, Global Commission on Internet Governance. Innocenti Discussion Paper No.2016-01, UNICEF Office of Research, Florence. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: // https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/idp_2016_01.pdf (дата обращения 16.12.2023).
4. Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R. Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research Among Youth. // *Psychological Bulletin - Volume 140*, pp. 1073–1137 - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.researchgate.net/publication/260151324> (дата обращения 16.12.2023)
5. Lodge J., & Frydenberg E. Cyber-bullying in Australian schools: Profiles of adolescents coping and insights for school practitioners. // *The Australian Educational and developmental psychologists - Volume 24(1)*, pp. 45-58 - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1017/S0816512200029096> (дата обращения 16.12.2023)
6. Juvonen J., Gross E.F. Extending the school grounds?--Bullying experiences in cyberspace // *Journal of School Health - Volume 78*, pp. 496-505. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18786042/> (дата обращения 16.12.2023).
7. Ybarra, M.L., & Mitchell, K.J. Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics. // *Journal of Adolescence, - Volume 27(3)*, pp. 319–336. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1931901> (дата обращения 16.12.2023).
8. Patchin J.W., & Hinduja S. (Eds.). Cyberbullying: Neither an epidemic nor a rarity // *European Journal of Developmental Psychology Volume 9(5)*, pp. 1-5- [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/254222960_Cyberbullying_Neither_an_epidemic_nor_a_rarity (дата обращения 16.12.2023).
9. Күмісбеков С.К., Сабитов С.М., Акимжанова М.Т. Қазіргі кезеңдегі кибербуллингтің алдын алу мәселелері // *Вестник Карагандинского университета. – 2022. - №1 (105). С. 85-95.* [Электронный ресурс]. - Режим доступа: (дата обращения 16.12.2023)
10. Акимжанова М.Т. Правовое обеспечение информационной безопасности детей в Республике Казахстан // *Education. Quality Assurance. 2023. - №4 (33). С. 9-21.* [Электронный ресурс]. - Режим доступа: // https://www.elibrary.ru/download/elibrary_59903621_77919900.pdf (дата обращения 16.12.2023).
11. Голованова Н.А. Проблемы борьбы с буллингом: законодательное решение // *Журнал российского права. 2018. - № 8. С. 113 - 123.* - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-borby-s-bullingom-zakonodatelnoe-reshenie> (дата обращения 16.12.2023)
12. Бобровникова Н.С. Кибербуллинг: виды и особенности проявления // *Международный научно-исследовательский журнал. – 2022. - № 11 (125). С. 1-4.* - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberbulling-vidy-i-osobennosti-proyavleniya> (дата обращения 16.12.2023)

13. Zhumabekova K. *Topical Issues of Protecting Children from Cyberbullying* // *Вестник КазНУ. Серия Юридическая*. - 2022. - № 4 (104). С. 98-103. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50076803> (дата обращения 16.12.2023).

14. Авганов С. *Кибербуллинг. Или немного об интернет-травле*. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37000746&pos=5;-90#pos=5;-90 (дата обращения 16.12.2023)

15. Blaya C., Audrin C., Skrzypiec G. *School Bullying, Perpetration, and Cyberhate: Overlapping Issues* // *Contemporary School Psychology*. - 2022, - Volume 26, pp. 341–349. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40688-020-00318-5#citeas> (дата обращения 16.12.2023).

16. Marczak, M., & Coyne, I. *Cyberbullying at school: Good practice and legal aspects in the United Kingdom* // *Australian Journal of Guidance and Counselling*. - 2010 Volume 20(2), pp. 182–193. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://psycnet.apa.org/record/2010-26791-006> (дата обращения 16.12.2023).

REFERENCES

1. «Fakторы obraza zhizni shkolnikov Kazakhstana, ikh fizicheskoe, psikhicheskoe zdorove i blagopoluchie»: *natsionalnyi otchet* / Zh.A. Kalmakova, Sh.Z. Abdrakhmanova, A.A. Adaeva, T.I. Slazhneva, S.A. Nazarova, K.A. Raisova, D.M. Shamgunova, N.A. Suleimanova // *Astana – Almaty: Natsionalnyi tsentr obshchestvennogo zdravookhraneniia MZ RK*, 2023. - 121 s.

2. *Doklad o chelovecheskom razvitiі 2021/2022. Reziiume. Neopredelennye vremena, neustroennye zhizni. Sozdavaia budushchee v meniaiushchemsia mire* / Pod red. P. Konseisao. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: // <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewrupdf.pdf> (data obrashcheniia 16.12.2023).

3. Livingstone, S., Carr, J. and Byrne, J. *One in Three: Internet Governance and Children's Rights*, *Global Commission on Internet Governance. Innocenti Discussion Paper No.2016-01*, UNICEF Office of Research, Florence. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: // https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/idp_2016_01.pdf (data obrashcheniia 16.12.2023).

4. Kowalski R.M., Giumetti G.W., Schroeder A.N., Lattanner M.R. *Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research Among Youth*. // *Psychological Bulletin* - Volume 140, pp. 1073–1137 - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://www.researchgate.net/publication/260151324> (data obrashcheniia 16.12.2023)

5. Lodge J., & Frydenberg E. *Cyber-bullying in Australian schools: Profiles of adolescents coping and insights for school practitioners*. // *The Australian Educational and developmental psychologists* - Volume 24(1), pp. 45-58 - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1017/S0816512200029096> (data obrashcheniia 16.12.2023)

6. Juvonen J., Gross E.F. *Extending the school grounds?--Bullying experiences in cyberspace* // *Journal of School Health* - Volume 78, pp. 496-505. - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18786042/> (data obrashcheniia 16.12.2023).

7. Ybarra, M.L., & Mitchell, K.J. *Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics*. // *Journal of Adolescence*, - Volume 27(3), pp. 319–336. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1931901> (data obrashcheniia 16.12.2023).

8. Patchin J.W., & Hinduja S. (Eds.). *Cyberbullying: Neither an epidemic nor a rarity* // *European Journal of Developmental Psychology* Volume 9(5), pp. 1-5- [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: https://www.researchgate.net/publication/254222960_Cyberbullying_Neither_an_epidemic_nor_a_rarity (data obrashcheniia 16.12.2023).

9. Күмісбекөв С.К., Сабитов С.М., Акимжанова М.Т. *Қазиргі кезеңдегі кибербуллингтің алдын алу мәселелері* // *Vestnik Karagandinskogo universiteta*. – 2022. - №1 (105). С. 85-95. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: (data obrashcheniia 16.12.2023)

10. Akimzhanova M.T. *Pravovoe obespechenie informatsionnoi bezopasnosti detei v Respublike Kazakhstan* // *Education. Quality Assurance*. 2023. - № 4 (33). С. 9-21. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: // https://www.elibrary.ru/download/elibrary_59903621_77919900.pdf (data obrashcheniia 16.12.2023).

11. Golovanova N.A. Problemy borby s bullingom: zakonodatelnoe reshenie // Zhurnal rossiiskogo prava. 2018. - № 8. S. 113 - 123. - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-borby-s-bullingom-zakonodatelnoe-reshenie> (data obrashcheniia 16.12.2023)
12. Bobrovnikova N.S. Kiberbulling: vidy i osobennosti proiavleniia // Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal. – 2022. - № 11 (125). S. 1-4. - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberbulling-vidy-i-osobennosti-proyavleniya> (data obrashcheniia 16.12.2023)
13. Zhumabekova K. Topical Issues of Protecting Children from Cyberbullying // Vestnik KazNU. Seriya Iuridicheskaya. - 2022. - № 4 (104). S. 98-103. - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50076803> (data obrashcheniia 16.12.2023).
14. Avganov S. Kiberbulling. Ili nemnogo ob internet-travle. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37000746&pos=5;-90#pos=5;-90 (data obrashcheniia 16.12.2023)
15. Blaya C., Audrin C., Skrzypiec G. School Bullying, Perpetration, and Cyberhate: Overlapping Issues // Contemporary School Psychology. – 2022, - Volume 26, pp. 341–349. - [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40688-020-00318-5#citeas> (data obrashcheniia 16.12.2023).
16. Marczak, M., & Coyne, I. Cyberbullying at school: Good practice and legal aspects in the United Kingdom // Australian Journal of Guidance and Counselling. - 2010 Volume 20(2), pp. 182–193. [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://psycnet.apa.org/record/2010-26791-006> (data obrashcheniia 16.12.2023).

MONITORING LEGISLATION IN THE FIELD OF ASSET RECOVERY

Kaliakperova Elena Nikolaevna

Professor of the Department of Jurisprudence of the East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Doctor of Law, Associate Professor; Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan; e-mail: Elenamanina@mail.ru

Abstract. *The author examined the legislation of foreign countries on the return to the state of illegally acquired and withdrawn assets, as well as methods for their return in a variety of situations, especially when criminal confiscation is impossible or cannot be applied.*

The Act of the Republic of Kazakhstan «On the return of illegally acquired assets to the state» (hereinafter referred to as the Act), adopted on July 12, 2023, and legal instruments for the return of these assets, including assets abroad, are analyzed.

The Act in general is generally characterized by a subjective, purely evaluative approach to whether a particular asset can be classified as illegally acquired, whether it is subject to seizure or not. This is indicated by the use of such phrases as «reasonable doubts», «presumed presence in property, use, possession».

The danger of this approach lies in the lack of clear legal criteria, which creates the threat of abuse by officials and law enforcement agencies. The lack of legal criteria creates limitless eventual possibilities for raiding.

It should be noted that due to the vastness of the topic under study, the author was not able to consider in one publication all the norms that contradict current high-level legislative acts (including constitutional laws and codes), including the subsequent effect on the national legal system of Kazakhstan from the operation of such a Act.

Keywords: *return of assets, illegally acquired assets, corruption, confiscation, civil forfeiture, criminal proceedings, criminal law.*

МОНИТОРИНГ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ВОЗВРАТА АКТИВОВ

Калиакперова Елена Николаевна

*Профессор кафедры юриспруденции Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, доктор юридических наук, доцент;
г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан; e-mail: Elenamanina@mail.ru*

Аннотация. *Автором рассмотрено законодательство зарубежных стран о возврате государству незаконно приобретенных и выведенных активов, а также способы их возврата в самых разных ситуациях, особенно когда конфискация в уголовном порядке невозможна или ее нельзя применить.*

Проанализирован, принятый 12 июля 2023 года Закон Республики Казахстан «О возврате государству незаконно приобретенных активов» (далее – Закон), правовые инструменты для возврата этих активов, включая активы за рубежом.

Для Закона вообще в целом характерен субъективный, сугубо оценочный подход в том, можно ли отнести тот или иной актив к незаконно приобретенным, подлежит ли он изъятию или нет. На это указывает применение таких оборотов, как «разумные сомнения», «предположительное нахождение в собственности, пользовании, владении».

Опасность такого подхода заключается в отсутствии четких правовых критериев, создающих угрозу злоупотреблений со стороны чиновников, правоохранительных органов. Отсутствие правовых критериев создает безграничные эвентуальные возможности рейдерства.

Необходимо отметить, что в силу обширности исследуемой темы, автором не удалось рассмотреть в одной публикации все нормы, противоречащие действующим зако-

нодательным актам высокого уровня (включая конституционные законы и кодексы), в том числе и последующий эффект для национальной правовой системы Казахстана от действия подобного Закона.

Ключевые слова: возврат активов, незаконно приобретенные активы, коррупция, конфискация, гражданская конфискация, уголовное производство, уголовное законодательство.

АКТИВТЕРДІ ҚАЙТАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАНЫҢ МОНИТОРИНГІ

Елена Николаевна Калиакперова

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Заңтану кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы, доцент;
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Elenatamina@mail.ru

Аннотация. Автор шетел мемлекеттерінің заңсыз алынған және алып қойылған мүлікті мемлекетке қайтару туралы заңнамасын, сондай-ақ әртүрлі жағдайларда, әсіресе қылмыстық тәркілеу мүмкін емес немесе қолдану мүмкін болмаған кезде оларды қайтару әдістерін зерттеді.

2023 жылғы 12 шілдеде қабылданған «Заңсыз алынған мүлікті мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Заң) және осы активтерді, оның ішінде шетелдегі активтерді қайтарудың құқықтық құралдары болып табылады. талданған.

Жалпы Заң белгілі бір активті заңсыз сатып алынғандар қатарына жатқызуға болатынына, тыйым салуға жататынына немесе алынбауына субъективті, таза бағалау тәсілімен сипатталады. Бұл «ақылға қонымды күмән», «меншікте болуы, пайдалану, иелену» сияқты тіркестердің қолданылуымен көрсетіледі.

Бұл тәсілдің қауіптілігі шенеуніктер мен құқық қорғау органдарының теріс пайдалану қаупін тудыратын нақты құқықтық өлшемдердің болмауында. Құқықтық өлшемдердің жоқтығы рейдерлік әрекеттерге шексіз мүмкіндіктер туғызады.

Айта кету керек, зерттелетін тақырыптың ауқымдылығына байланысты автор бір бағылымда қазіргі жоғары деңгейдегі заңнамалық актілерге (соның ішінде конституциялық заңдар мен кодекстерге) қайшы келетін барлық нормаларды, оның ішінде одан кейінгі әсерді қарастыра алмады. Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесі осындай Заңның әрекетінен.

Түйінді сөздер: мүлікті қайтару, заңсыз алынған мүлік, сыбайлас жемқорлық, тәркілеу, азаматтық тәркілеу, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық құқық.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_261

Introduction

The world community has adopted a number of principles against corruption, especially the theft of public assets. The United Nations Convention against Corruption (UNCAC) is a universal anti-corruption instrument and the only legally binding one.

The Republic of Kazakhstan ratified this Convention in 2008¹.

Article 30 of the UNCAC Convention defines the basic principles of prosecution, adjudication and sanctions, in accordance with paragraph 4 of the Convention, each State Party shall take appropriate measures, in accordance with its

domestic law and with due regard to the rights of the defense, to ensure that the conditions imposed in connection with decisions on release pending trial or pending a decision on a cassation appeal or protest, took into account the need to ensure the presence of the accused during subsequent criminal proceedings.

Controversial legal issues regarding non-criminal confiscation:

- Referring the law on confiscation outside of criminal proceedings to civil or criminal law (referring to criminal law will lead to additional protection of the rights of the accused and a change in the standard of proof);

¹ Закон Республики Казахстан от 4 мая 2008 года N 31-IV «О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции». Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000031_

- Double punishment;
- Application of the law on confiscation outside criminal proceedings with retroactive effect;
 - Shifting the burden of proof violates the presumption of innocence (as an example of presumptions);
 - The right not to testify against oneself in a criminal case;
 - Violation of property rights;
 - The applicant's right to compensation for legal costs.

According to the World Bank's Non-Criminal Asset Forfeiture Guidelines, the legitimacy of criminal forfeiture and civil asset forfeiture laws has been repeatedly questioned, including the principle of non-criminal forfeiture and the constitutionality of the laws being challenged in a number of countries and territories, including in Colombia, South Africa, Thailand, Ireland and the Canadian province of Ontario².

However, the European Commission of Human Rights clarified back in 1986 that the confiscation of assets outside of criminal proceedings does not contradict the presumption of innocence and does not violate fundamental property rights. At the same time, any confiscation, according to the members of the commission, must be contestable in court, as well as justified and proportionate. Courts in a number of countries and the European Court of Human Rights have examined the issue of compliance with the principles of civil confiscation of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR)³.

Methods

The article uses formal-logical and dialectical, qualitative and special methods of scientific research, comparative legal, and empirical analysis.

Results and discussion

Non-criminal forfeiture is an effective way to recover assets in a variety of situations, especially when criminal forfeiture is not possible or cannot be enforced because in these cases the lawsuit is

against the property rather than against a specific individual and/or there is no requirement for a conviction within the framework of criminal proceedings, as well as an effective tool in the fight against corruption in any jurisdiction, regardless of legal traditions. Although some common law countries (eg the United States, South Africa and Ireland) have had forfeiture mechanisms in place for a long time, many civil law jurisdictions have similar legislation. These include Albania, Colombia, the province of Quebec (Canada), Liechtenstein, Slovenia, Switzerland and Thailand, Great Britain.

In terms of legislative regulation, countries provide an out-of-court legal mechanism used in cases of uncontested confiscation outside of criminal proceedings. For example, in the USA, there is such a thing as «administrative confiscation». In this type of forfeiture, a non-judicial officer may make a declaration of the seizure of property after: 1) all interested parties have been properly notified of the forfeiture and 2) no one has expressed a desire to challenge the decision. In some countries, administrative confiscation applies only to low-value assets. Vehicles of any value and bank accounts in an amount not exceeding \$500,000 can be administratively confiscated, but real estate, regardless of its value, can only be confiscated by a court decision. Asset confiscation legislation, as part of existing laws, is provided for in the UK Proceeds of Crime Act or Law No. 793 of 2002 in Colombia, Slovenian Criminal Procedure Act (8/2006 of 26 January 2006), art. 498a, Switzerland Penal Code, art. 70–72).

In Switzerland, since February 1, 2011, the federal law of October 1, 2010 «On the restitution of illegally acquired property assets of politically exposed persons». This law deserves special attention due to the fact that it regulates issues not only of restitution itself (as the name implies), but also of blocking and confiscation of property of non-residents of Switzerland, that is, it can be applied to assets located in Switzerland, the owners of which are Russian individuals or legal entities. This law has a very long history of adoption [1]. As is known, the problem of returning assets of non-residents

² *Attorney General of Ontario v. Chatterjee* [2007], ONCA 406 (Апелляционный суд Онтарิโอ). (Закон провинции о конфискации активов вне уголовного производства был признан конституционным в части, касающейся презумпции невиновности и отнесения закона к гражданскому и имущественному [юрисдикция провинции], а не уголовному законодательству [федеральная юрисдикция]. Апелляция рассматривалась в Верховном суде Канады 12 ноября 2008 г., предыдущее решение было оставлено в силе.) <https://www.canlii.org/en/ca/scc/doc/2009/2009scc19/2009scc19.html>

³ *Dassa Foundation v. Liechtenstein*, Eur. Ct. H. R., Application no. 696 / 05 (July 10, 2007) (законодательство о конфискации имущества вне уголовного производства, имеющее обратную силу, не противоречит Конвенции); *Walsh v. Director of the Assets Recovery Agency* [2005], NICA 6 (Апелляционный суд Северной Ирландии). (Процедура конфискации активов вне уголовного производства признана гражданско-правовой, что не противоречит ст. 6 (2) конвенции.) https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/StAR/StAR_Publication_-_Non-conviction-based_Asset_Forfeiture_R.pdf

stored in Swiss banks arose and became very urgent after the Second World War.

Switzerland began to experience pressure from foreign states, international institutions, the media, and the Swiss public. All of them demanded from Switzerland the restitution of dictators' funds, as well as the adoption of a law that would regulate relations arising in connection with the storage in this country of assets of persons who dishonestly use their political position to extract corruption and other illegal income [2].

In case of civil confiscation, the prosecution must prove that the assets are of criminal origin, that is, they were obtained by criminal means or were used to commit a crime.

As for the domestic legislator, in January 2022, the President of Kazakhstan ordered to check the facts on the withdrawal of capital abroad and develop mechanisms for their return to the country. After discussion in the Mazhilis and the Senate of Parliament, as well as verification by the Constitutional Court, the Act was signed on July 12, 2023.

According to the Act, a commission is created in order to develop proposals and recommendations on the return of illegally acquired and withdrawn assets. The commission develops recommendations: on systemic measures aimed at eliminating the causes and conditions for the illegal acquisition of assets; on methods and mechanisms for returning illegally acquired assets to the state.

Recommendations are subject to mandatory approval by the Government of the Republic of Kazakhstan and are mandatory for consideration by the authorized body for asset recovery (Article 8, 9).

The commission creates a register for the return of assets at the proposal of the authorized body (*Prosecutor General's Office*) (*the deadline for a person to be in the register is one year from the date the person is included in the register*).

Persons included in the register have the right to submit declarations on the disclosure of assets owned (Article 15). Based on the results of consideration of the declaration, the Prosecutor General's Office submits the issue of further measures for consideration by the commission.

The commission has the right to recommend taking one of the following measures: 1) recognize the absence of grounds for going to court; 2) enter into an agreement on the voluntary return of assets (in the event of an appropriate request from the subject and taking into account the commission's consideration

of the size of the returned assets and other conditions for the voluntary return proposed in the draft agreement submitted for consideration by the commission); 3) further study the declaration and the materials attached to it.

An application for preliminary interim measures is submitted to the court in compliance with the rules of jurisdiction provided for in accordance with the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (Article 21).

The return of assets may be voluntary or compulsory. Voluntary return of assets is carried out by transferring all or part of illegally acquired and withdrawn assets to the state. Forced return of assets is carried out on the basis of judicial acts of the Republic of Kazakhstan, foreign states or decisions of competent authorities of foreign states in the manner prescribed by this Act and other legislative acts of the Republic of Kazakhstan (Article 22).

The subject and (or) its affiliates who have fulfilled all the terms of the agreement for the return of assets to the state, a settlement agreement or a procedural agreement to plead guilty and return illegally acquired assets or other agreements that do not contradict the legislation of the Republic of Kazakhstan, including those concluded in accordance with the legislation of foreign countries states may be exempt from liability in cases provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan (Article 25).

At the same time, according to the Act «On Legal Acts», the text of a normative legal act must be extremely brief, contain a clear meaning and not subject to different interpretations.

Thus, the words «may be relieved of liability» are not clearly defined.

In the event that the authorized body for asset recovery has reasonable doubt about the legality of the sources of acquisition (origin) of the assets of a person included in the register, after reviewing the materials by the commission, the authorized body for asset recovery, based on consideration of all necessary circumstances, based on the recommendations of the Commission, makes a decision on filing a claim in court for the forced gratuitous transfer of such assets to the state as unexplained wealth (assets of unexplained origin) based on the recommendations of the commission (Article 27).

However, the assessment by the Prosecutor General's Office is subject to reasonable doubt.

Even before the adoption of the Act, a prominent Kazakhstani legal scholar Suleimenov M.K. in his expert opinion, he expressed the opinion that: «the development of some new mechanism for the return of illegally

withdrawn assets or some new mechanism for confiscation of property obtained by criminal means seems unnecessary, since the current criminal, criminal procedural and civil procedural legislation already contains such a comprehensive mechanism that is interconnected and meets the requirements of public international law in the field of combating corruption, combating the laundering of property obtained by criminal means, and the financing of terrorism» [3].

Similar doubts were expressed by another scientist D. Abzhanov, who also believes that: «Instability of civil (property) turnover, deterioration of the investment climate, reduction in lending to economic sectors due to fears of loss of collateral rights - this is what the adoption of the law in its presented form may threaten. It can safely be considered illegal» [4].

Meanwhile, despite this, the Act was adopted. We highlight some comments and recommendations:

1) in accordance with the Act, persons having family relations are: parents (parent), children and their spouses, adoptive parents and their spouses, adopted children and their spouses, full and half brothers and sisters and their spouses, grandfather, grandmother, grandchildren, great-grandchildren and their spouses, great-grandfather, great-grandmother.

In turn, the Code of the Republic of Kazakhstan «On Marriage (matrimony) and Family» establishes the concept of «close relatives - parents (parent), children, adoptive parents, adopted children, full and half brothers and sisters, grandfather, grandmother, grandchildren».

Thus, this concept is not consistent with the Code «On Marriage (Matrimony) and Family» and a reasonable circle of persons related to family relations is not defined.

2) In the UK, cases of non-criminal asset confiscation were dealt with by the Queen's Bench Division of the High Court.

In the United States, the Supreme Court hears cases involving confiscation of property.

According to the Anti-Money Laundering Act of the Philippines, when deciding, the court may refer to the following factors to determine the preponderance of evidence: a) the monetary instrument, property or proceeds were obtained by crime or as a result of money laundering, or were used as an instrument in the commission of a crime, or are associated with illegal activities.

Thus, international experience shows that in foreign countries the decision on the return of assets is made by the court.

In addition, the factors for determining evidence are also determined by the court, whereas in the Asset Recovery Act the main role is played by the commission, and the Prosecutor General's Office, represented by the authorized body, takes measures to return assets upon reasonable doubt.

Conclusion

Thus, the legal risks of asset recovery may vary depending on the specific legal framework and provisions governing asset recovery. However, it is possible to provide a general discussion of the potential risks that may arise in a legal context.

In the context of protecting fundamental rights. Asset recovery processes must respect and protect the fundamental rights of those involved, including the rights to due process, the right to a fair trial, and the right to privacy. There is a risk that asset recovery measures, if not properly designed or implemented, may violate these rights. There must be constitutional guarantees to ensure that the rights of individuals are respected throughout the asset recovery process.

Separation of powers. The principle of separation of powers is of decisive importance in law. Asset recovery processes involve various participants, including executive authorities, law enforcement agencies and the judiciary. Risks may arise if there is an imbalance of power or if one branch of government has disproportionate influence or control over the asset recovery process. The legal framework must provide clear checks and balances to prevent abuse of power and ensure the independence of the judiciary.

Proportionality and legality of measures. There is a risk that measures taken during asset recovery, such as freezing assets, seizing property or conducting searches, may be excessive, arbitrary or not supported by adequate legal authority. Constitutional safeguards, such as the requirement of reasonable suspicion or due judicial review, should be in place to mitigate these risks.

Judicial review. The existence of judicial review is critical to ensure that asset recovery measures comply with legal principles and statutory requirements. Risks may arise if the scope or effectiveness of judicial review is limited or if access to an independent and impartial judiciary is insufficient.

Provisions on retroactive effect of the law. Asset recovery laws or amendments that are retroactive, meaning they apply to events that occurred before the law was enacted, may raise

legal concerns. In particular, asset recovery legislation may violate the principles of legal certainty and non-retroactivity of criminal laws. There must be constitutional safeguards to ensure that retroactive legislation is used sparingly and in accordance with constitutional principles.

Based on the above, it is necessary:

- determine the relationship between the confiscation of property outside of criminal proceedings and any stage of the criminal process, including an unfinished investigation;

- indicate under what conditions the authorities are allowed to initiate confiscation proceedings outside of criminal proceedings. It is necessary to determine whether civil forfeiture will be allowed only when criminal prosecution and criminal forfeiture are not possible, or whether civil forfeiture and criminal proceedings can proceed simultaneously;

- the ability to allow confiscation to proceed in parallel with criminal proceedings, but in this case it must provide that information obtained from the owner of the assets cannot be used against him in a criminal investigation;

REFERENCE: The US Supreme Court in the case United States v. Ursery stated: «In reviewing the consistency of civil forfeiture with the Twice Prohibition Clause, we have been consistently guided by one principle... In rem forfeiture is a civil penalty distinct from potentially punitive civil penalties. penalties in person, such as fines, and is not a punishment for purposes of the Twice Prohibition Clause of the Fifth Amendment to the Constitution».

- clearly stipulate the possibility of confiscation of assets outside of criminal proceedings in cases where criminal prosecution of the property owner is impossible (presence of immunity).

- assets obtained illegally were not subject to the official's personal immunity from prosecution; this special legal status should not prevent confiscation.

- explicitly stipulate that personal immunity does not extend to assets, and the relevant government authorities should be prepared, if necessary, to cancel any immunity in relation to assets.

REFERENCES

1. Федотов А. Г. Краткий комментарий к швейцарскому закону о реституции неправомерно приобретенных имущественных ценностей политически значимых лиц. www.lecs-center.org/ru/publications/107-to-swiss-law Дата обращения: 11.11.2023г.

2. Новикова Е.В., Федотов А.Г., Розенцвайг А.В., Субботина М.А. Верховенство права как фактор экономики / Международная коллективная монография. Москва: Мысль, 2013. — 673 с.

3. Сулейменов М.К. Экспертное заключение по проекту Закона Республики Казахстан «О возврате государству незаконно приобретенных активов». Информационная система «ПАРАГРАФ» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31839852&pos=354;-51#pos=354;-51 Дата обращения: 17.11.2023г.

4. Абжанов Д.К. Почему закон о возврате активов будет иметь разрушительные последствия. Информационная система «ПАРАГРАФ» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32469798 Дата обращения: 17.11.2023г.

REFERENCES

1. Fedotov A. G. Kratkij kommentarij k shvejcarskomu zakonu o restitucii nepravomerno priobretennyh imushestvennyh cennostej politicheski znachimyh lic. www.lecs-center.org/ru/publications/107-to-swiss-law Data obrasheniya: 11.11.2023g.

2. Novikova E.V., Fedotov A.G., Rozencvajg A.V., Subbotina M.A. Verhovenstvo prava kak faktor ekonomiki / Mezhdunarodnaya kollektivnaya monografiya. Moskva: Mysl, 2013. — 673 s.

3. Sulejmenov M.K. Ekspertnoe zaklyuchenie po proektu Zakona Respubliki Kazahstan «O vozvrate gosudarstvu nezakonno priobretennyh aktivov». Informacionnaya sistema «PARAGRAF» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31839852&pos=354;-51#pos=354;-51 Data obrasheniya: 17.11.2023g.

4. Abzhanov D.K. Pochemu zakon o vozvrate aktivov budet imet razrushitelnye posledstviya. Informacionnaya sistema «PARAGRAF» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32469798 Data obrasheniya: 17.11.2023g.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ДАУДАҒЫ ТАТУЛАСТЫРУ РӘСІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Марианна Ивановна Дячук

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: marianna_turani@mail.ru

Әсел Ғабиденқызы Қазбаева¹

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің доценті, заң ғылымдарының кандидаты; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: K_2385@mail.ru

Аннотация. Авторлар өз жұмысын этносаралық қатынастар саласындағы қақтығыстар мен дауларды реттеу проблемаларын зерделеуге арнайды, онда осы санаттың мазмұнды әрі функционалды құрамдастары ашылады.

Бұл мақалада жергілікті ұлтаралық қақтығыстардың себептері қаралады. Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге кедергі келтіретін факторлар бар. Этносаралық қақтығыстарға қатысушылардың қарама-қайшылықты ұмтылыстарын бейтараптандыру жөніндегі іс-қимыл қағидаттары келтірілген.

Жұмыста этникалық қақтығысты айқындау тәсілдері және оның типологиясы ұсынылған, жалпыға бірдей танылған басқа түрлер бойынша даулар мен қақтығыстарға қатысты этникалық даулар мен қақтығыстардың өзіндік ерекшелігі мен ортақтығы көрсетілген. Авторлар татуластыру рәсімдерін салыстыруды жүргізеді. Татуластыру рәсімі ретінде бітімгершілік келісім ұғымы, сондай-ақ медиация анықтамасы ұсынылып, олардың кезеңдері қаралады.

Осы тақырыпты зерделеу барысындағы зерттеу нысанасы – татуластыру рәсімдеріне жүгіну мүмкіндігі реттелетін ұлттық заңнама нормалары және бұл ретте қалыптасқан сот практикасы, материалдық заңнама нормалары, татуластыру рәсімдері туралы теориялық әзірлемелер, татуластыру рәсімдерін қалыптастырудың, дамытудың және енгізудің жалпы заңдылықтары; сондай-ақ көпмәдениетті қоғамда медиативтік тәсілді қолдану арқылы этносаралық даулар мен қақтығыстарды шешу кезінде тәжірибені қолдану саласындағы шет ел тәжірибесі. Аталған жұмыс барысында төрелік анықтамасын ресми түрде күшейткен, заңды күші мен мақсаты әртүрлі болатын бірқатар нормативтік құқықтық актілер қаралды. Олардың мазмұнына келетін болсақ, бұл анықтамалар мүлдем өзгеше емес. Медиация – бұл динамикалық, интерактивті, құрылымдалған процесс, оның барысында медиатор ретінде бейтарап, тәуелсіз орган қарама-қарсы тараптарға қақтығысты жағдайларды шешуге және келіссөздер жүргізудің мамандандар тартылған, коммуникативті, психологиялық және басқа да әдістерін қолдана отырып, дауларды шешудің оңтайлы шешімін табуға көмектеседі.

Көрсетілген ережелерді татуластыру рәсімдері институтын алдағы уақытта теориялық зерттеу үшін пайдалануға болады, олар ғылыми және оқыту қызметінде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: татуластыру рәсімдері, медиация, дауды бейбіт жолмен реттеу, этносаралық даулар мен қақтығыстар, медиатор, көпмәдениетті қоғам.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ОСОБЕННОСТИ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР В МЕЖЭТНИЧЕСКОМ СПОРЕ

Дячук Марианна Ивановна

Ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова, кандидат юридических наук, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан; e-mail: marianna_turani@mail.ru

Казбаева Асель Габиденовна

Главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстана, доцент Кокшетауского университета имени А. Мырзахметова, кандидат юридических наук, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: K_2385@mail.ru

Аннотация. Авторы посвящают работу изучению проблем урегулирования конфликтов и споров в сфере межэтнических отношений, раскрываются содержательная и функциональная составляющие данной категории.

В данной статье рассматриваются причины локальных межнациональных конфликтов. Факторы, препятствующие гармонизации межнациональных отношений. Принципы действия по нейтрализации конфронтационных устремлений участников межэтнических конфликтов.

В работе представлены подходы к определению этнического конфликта и его типологизация, отражена специфика и общность этнических споров и конфликтов относительно споров и конфликтов других общепризнанных видов. Авторами проведено сравнение примирительных процедур. Представлены понятие мирового соглашения как примирительной процедуры, а также определение медиации и рассмотрены их этапы.

В ходе изучения данной темы предметом исследования стали нормы национального законодательства, регулирующие возможность обращения к примирительным процедурам, и складывающаяся, при этом судебная практика, нормы материального законодательства, теоретические разработки о примирительных процедурах, общие закономерности формирования, развития и внедрения примирительных процедур; а также опыт зарубежных стран в сфере их применения при разрешении межэтнических споров и конфликтов через применение медиативного подхода в поликультурном обществе. Также в этой работе был рассмотрен ряд нормативных правовых актов различной юридической силы и назначения, которые формально усилили определение арбитража. Что касается их содержания, то эти определения совершенно не различаются. Медиация - это динамичный, интерактивный, структурированный процесс, в ходе которого нейтральный, независимый орган в лице медиатора помогает противоборствующим сторонам разрешать конфликтные ситуации и находить оптимальное решение для разрешения споров, используя специализированные коммуникативные, психологические и другие методы ведения переговоров.

Указанные положения могут быть использованы для дальнейшего теоретического исследования института примирительных процедур, найти применение в научной и учебной деятельности.

Ключевые слова: примирительные процедуры, медиация, мирное урегулирование спора, межэтнические споры и конфликты, медиатор, поликультурное общество.

PARTICULAR QUALITIES OF RECONCILIATION PROCEDURES IN THE INTERETHNIC CONFLICT

Dyachuk Marianna Ivanovna

Associate Professor of the East Kazakhstan University named after S. Amanzholova, Candidate of Law, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan; e-mail: marianna_turani@mail.ru

Kazbayeva Assel Gabidenovna

Principal Researcher at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, docent of Kokshetau University named after A. Myrzakhetova, candidate of legal sciences, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: K_2385@mail.ru

Abstract. *The authors devote their work studying the problems of resolving conflicts and disputes in the field of interethnic relations, revealing the content and functional components of this category.*

This article examines the causes of local ethnic conflicts. Factors, hindering the harmonization of interethnic relations. Principles of action to neutralize the confrontational aspirations of participants in interethnic conflicts.

The work represents approaches to the definition of ethnic conflict and its typology, reflects the specificity and commonality of ethnic disputes and conflicts relating to disputes and conflicts of other generally recognized types. The authors compared reconciliation procedures. The concept of a settlement agreement as a reconciliation procedure, as well as the definition of mediation are presented and their stages are considered.

In the course of studying this topic, the subject of the research was the norms of national legislation regulating the possibility of appealing to reconciliation procedures, and the emerging judicial practice, norms of substantive legislation, theoretical developments about reconciliation procedures, general patterns of formation, development and implementation of reconciliation procedures; as well as the experience of foreign countries in the field of their application in resolving interethnic disputes and conflicts through the use of a mediation approach in a multicultural society. In this work, a number of normative legal acts of varying legal force and purpose were considered, which formally strengthened the definition of arbitration. As for their content, these definitions do not differ at all. Mediation is a dynamic, interactive, structured process during which a neutral, independent body represented by a mediator helps opposing parties resolve conflict situations and find the optimal solution to resolve disputes using specialized communication, psychological and other negotiation methods.

These provisions can be used for further theoretical research of the institution of reconciliation procedures and to find application in scientific and educational activities.

Keywords: *conciliation procedures, mediation, peaceful settlement of disputes, interethnic disputes and conflicts, mediator, multicultural society.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_267

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында Тәуелсіздіктің 30 жылдығы – біздің ең жоғары құндылығымыз екенін атап өтті².

Қазақстан халқы Ассамблеясының XXVII сессиясында Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы әртүрлі этностық топтар, діни конфессиялар арасындағы келісім, тұрақтылық, халық достығы, құрмет мемлекетіміздің негізі, барлық тұрғыдан даму тірегі болып табылатынын атап көрсетті³.

Сонымен қатар «Болашағы Біртұтас Ел»

төртінші реформаға сәйкес қазіргі Қазақстанның мемлекеттік ұлттық саясатының мақсаты – патриоттық құндылықтар мен әлеуметтік ынтымақтастық негізінде Қазақстанның көпұлтты қоғамын біртұтас саяси ұлтқа біріктіру. Медиация институтын мемлекетіміздің мәдени-құқықтық кеңістігіне дамыта отырып, кеңінен енгізу осы реформаны іске асыру тетіктерінің бірі болып табылады. Бірде-бір мемлекет жаһандану көлеңкесінде қалмайтын қазіргі жағдайда медиация институты өзектілігін арттыра түсуде [1].

Қазақстан Республикасы мәдениетінің

² Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы// Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021> (қаралған күні: 01.04.2024 ж.)

³ Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен өткен 2019 жылғы 29 сәуірдегі Қазақстан халқы Ассамблеясының XXVII сессиясы// https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/xxvii-sessiya-assamblei-naroda-kazahstana-pod-predsedatelstvom-pervogo-prezidenta-respubliki-kazahstan-elbasy-nursultana-nazarbaeva (қаралған күні: 04.04.2024 ж.)

алуандығы саясаты бүгінгі таңда әлемдік кеңістіктегі нәтижелі мысалдардың бірі болып табылады. Кез келген мемлекеттің этносаясаты этносаралық даулар мен қақтығыстардың алдын алуға бағытталған [2; 134-144 б.]. Бұл фактордың маңыздылығын тану мемлекетімізде 1995 жылы Қазақстандағы этносаралық қатынастарды 30 жылға жуық уақыт бойы табысты үйлестіріп келе жатқан Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуына себеп болды.

Қазіргі әлемдегі көші-қон процестерінің артуы және мұндай процестердің этносаралық (ұлтаралық) саладағы мемлекет саясатына ықпалына байланысты олардың сөзсіз маңыздылығы көпэтностық қоғамда сөзсіз болатын этносаралық қақтығыстардың алдын алу және реттеу тәсілдерін іздеуде жана сын-қатер туғызуда. Сонымен қатар мемлекеттің сауатты құрылған этносаясаты қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудың, демек қоғамның барлық салада дамуының негізгі факторларының бірі болып саналады. Осыған байланысты мемлекет өзін этноқақтығыстардың алдын алу тетіктерімен ғана емес, оларды шешу құралдарымен де қамтамасыз етуі қажет.

Бүгінгі қоғам қақтығыстарды шешудің соттан тыс институттарының рөлін арттыру туралы пайымдайды, олардың бірі – медиация институты. Қазақстан халқы Ассамблеясы Кеңесінің 2021 жылғы 21 қазандағы кеңейтілген отырысында ел Президенті этносаралық қақтығыстарды шешу үшін қоғамдық-құқықтық институттардың, атап айтқанда медиация институтының мүмкіндіктерін белсенді түрде пайдалану қажет екенін атап өтті. Ол этномедиация үшін кәсіби келіссөз жүргізушілердің форматы неғұрлым тиімді екенін атап өтіп, Қазақстан халқы Ассамблеясы этномедиация бойынша дау-дамайды шешу мәселелерімен айналысатын негізгі институттардың біріне айналуға тиіс екенін де айқындады [3; 50-53 б.].

Қазақстанда Медиация туралы заң 2011 жылы қабылданды, осылайша бүгінгі таңда елімізде жанжалды шешудің осы әдісін қолданудың 13 жылдық практикасы қалыптасты. Алайда этносаралық дау-жанжалда медиацияны қолдану тәжірибесі туралы деректер іс жүзінде жоқ. Бұл бірнеше факторларға байланысты, мысалы: медиаторлар арасында да, мемлекеттік деңгейде де «этникалық қақтығыс» терминінің, яғни нақты нені этносаралық қақтығыс деп санауға болатыны туралы түсініктің болмауы, дау-дамайды шешу әдіснамасының болмауына

байланысты олармен жұмыс істеуге дайын мамандардың болмауы, сондай-ақ осындай жанжалдарды шешу кезінде қолданылуға тиіс медиативтік (келіссөз) техника түсінігінің бытыраңқылығы [4; 154-161 б.].

Әдістер

Мақалада формалды-логикалық және диалектикалық әдістер, салыстырмалы-құқықтық, эмпирикалық талдау, сондай-ақ ғылыми зерттеудің сандық, сапалық және арнайы әдістері қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі уақытта кейбір ғалымдар мен медиация саласындағы мамандар Қазақстан Республикасындағы этностық қақтығыстарды шешу үшін медиацияны қолданудың проблемалық мәселелерін заң тұрғысынан да, практикалық тұрғыдан да қарастыруда. Мәселен, медиация – медиатордың бейтарап үшінші тарап сияқты рөлі қақтығыс тараптарына өзара қолайлы және өміршең шешімді эзірлеуге жәрдемдесу болып табылатын тауластырудың ерекше түрі.

«Медиация туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес медиация рәсімі мынадай қағидаттар:

- еріктілік;
- тараптардың тең құқылы болуы;
- медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптылығы;
- медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік негізінде жүргізіледі.

Медиация адам тыныс-тіршілігінің түрлі салаларында қолданылады. Медиацияда азаматтық, еңбек, отбасы және өзге де құқықтық қатынастардан туындаған даулар қаралады. Бұл рәсім жоғарыда санамаланған дау-жанжалды реттеуде кеңінен қолданылды. Алайда этносаралық және ұлтаралық қақтығыстар саласындағы медиация іс жүзінде аз дамыған әрі сирек қолданылады.

Этносаралық қақтығыс дегеніміз не? Өртүрлі авторлар бұл құбылысты әрқилы қарастырады. Ресей этнологы В.А. Тишков бұл ұғымды «этникалық қақтығыс ретінде ішкі және трансмемлекеттік деңгейлердегі азаматтық текетірестің бір түрі, онда тараптардың кем дегенде біреуі этностық негізде немесе белгілі бір этноқауым атынан ұйымдастырылады және әрекет етеді деп түсіндіреді. Бұл ретте этносаралық шиеленіс пен саяси күрес, кездейсоқ зорлық-зомбылық пен бүлік, этностық нұқсан келтіру, ашық қарулы күрес түріндегі айырмашылықтарды айқындайды. Этноқақтығыстың себептері

ресурстар мен билікті бақылау үшін бәсекелестік, этностық белгілерге қарап кемсітушілік пен теңсіздік, басқару жүйесін немесе мемлекеттер мен олардың шекаралары мәртебесін өзгертуге ұмтылыс болуы мүмкін» [5; 67-68-б.].

Ресей философы, әлеуметтанушысы Ф.Н. Ильясов этностар арасындағы қақтығысты этнос топтары арасында ресурстарды бөлутұрғысынан қарайды. «Қауымдастықтар арасындағы және ішіндегі дау-жанжал әрқашан ресурстарды бөлуге бағытталған. Шын мәнінде, қақтығыс – бұл екі немесе одан да көп субъектінің (жеке адамдар немесе топтардың) өздерінің арасындағы даулы ресурстарды бөлуге, қайта бөлуге бағытталған мінез-құлқы. Көпұлтты қоғамдастық жағдайында қақтығыс ресурстарды белгілі бір этно-топтардың пайдасына қарай қайта бөлу ыңғайына байланысты туындайды» [6; 20-33-б.] деп Тишков та пайым жасайды.

Осыған байланысты С.Д. Гуриеваның этноқақтығыстар типологиясын (сыныпта-масын) қалыптастырған мақаласы ерекшеленеді, ол этноэкономикалық, этносаяси, этноаумақтық, этномәдени, этноконфессиялық және этнопсихологиялық деген түрлерді ажыратады [7; 19-б.].

Ұлтаралық қақтығыстар болған кезде әртүрлі этностық топтар мен қауымдастықтар арасындағы қатынастардың іргелі әрі күрделі процестері алдыңғы орынға шығады. Мұндай жағдайлардың дамуына әртүрлі факторлар, оның ішінде діни сала, мәдени, аумақтық, тарихи және саяси проблемалар да әсер етуі мүмкін. Ұлт арасындағы қақтығыс шешу оның себебі, сондай-ақ белгілі бір аумақта тұратын ұлттың немесе адамдар тобының айырмашылықтары сияқты тұстарымен де ерекшеленетін болады.

Мақала негізі болып отырған қақтығыс факторлары мен себептері әр жағдайда әртүрлі. Проблема ойламаған жерде туындауы да мүмкін немесе көршілес ұлттарда мәдени тұрғыдан айырмашылықтар немесе аумақтық наразылықтар болған кезде ондаған жылдар бойы белең алуы да мүмкін. Ұлт арасында қақтығыстың өрбуіне әсер ететін факторларға қоныстану түрі; өңірдегі ұлттық құрам; әлеуметтік белсенді топ мүшелерінің жасы; әлеуметтік жағдай; өзара қарым-қатынас тарихы; саяси көзқарас; білім деңгейі жатады.

Этнос арасындағы қақтығысқа алып ке-

летін факторларға қарамастан, олардың салдарынан азаматтардың құқықтары жаппай бұзылып, қолданыстағы заңдардың сақталмауы орын алады. Мемлекет тарапынан тиісті бақылау болмаған жағдайда бұл этностық «тазартуға» және толыққанды соғысқа әкелуі мүмкін. Мұндай жағдай бұрынғы Югославияда орын алды, ол кезде федералды орталық күрт ыдырауға ұшыраған көпұлтты мемлекетті сақтап қалуға тырысты. Соның салдарынан Сербияның кейбір аймақтарында этностық «тазарту» көрініс тапты.

Этносаралық қақтығыстар жергілікті халықтың күнделікті өміріне айналған Африка елдеріне де қатысты. Қара нәсілділер континентінде әр түрлі тайпалар арасында қарулы қақтығыстар үнемі өршіп тұрады, олардың себебі аумақ пен табиғи ресурстарды бөлу ғана емес, сонымен қатар жік қауым арасындағы жылдар бойы жиналып келген қастасу болып отыр.

Ықтимал алғышарттар, болып жатқан қақтығыстарды ойдағыдай шешу көбінесе олардың пайда болу себебін дұрыс анықтауға байланысты. Бұл көбінесе ұлттық саясаттағы елеулі деформация, сондай-ақ көптеген жылдар бойы ұлттың немесе адамдар тобының жағдайға қанағаттанбауы. Қанды қақтығысты туындатуға тіпті болмашы ұшқынның өзі жеткілікті, оның алдын алмау салдары өте қиынға соғады. Әдетте этносаралық қақтығыстар елдегі экономикалық ахуалдың нашарлауы аясында көрініс табады, мамандар тіпті шиеленіс өсуінің үй шаруасы жағдайына тікелей тәуелділігінің графиктері мен кестелерін жасайды. Бұл бір топ немесе ұлт мемлекеттен белгілі бір артықшылыққа ие болып, ал екінші қауымдастық ауыртпалық пен кедейлік күйде қалуға мәжбүр болған кезде әлеуметтік наразылыққа әкеп соғады.

Ұлтаралық қақтығыстың айқын мысалы – Африкадағы депрессиялық экономика мен халық арасындағы кедейлік салдарынан болатын соғыста⁴.

Қалай болғанда да, ғалымдар мен тәжірибешіл мамандардың көпшілігі мәдениетаралық қақтығыстардың медиациясы тараптардың жанжалды өзара іс-қимылын тәуелсіз делдалдың қатысуымен диалог формасына аударуға мүмкіндік береді деп санайды. Медиатор-делдалдың нақ өзі қақтығыстарды шешуде рәсімдік тәсілдің сақталуын қамтамасыз етеді және тараптарды өзара қолай-

⁴ Межнациональные конфликты - виды, причины и пути решения // Дереккөз: <https://nauka.club/obshchestvoznanie/mezhnatsionalnye-konflikty.html> (қаралған күні: 15.04.2024 ж.).

лы шешімдерді іздеуге бағыттай отырып, сындарлы көзқарасты қолдайды. Медиация – бұл үшінші тараптың жанжалды реттеуге қатысуының ең оңтайлы түрі.

Сонымен бірге медиацияның мәні адамға таңылған көзқарастар мен таптаурынды жою, оның шынайы мүдделерін ашу, даудың басқа қатысушысын түсіну, өзіне басқа қырдан қарау екенін әрдайым назарда ұстаған жөн.

Ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарында «этномедиация» ұғымы жиі қолданылады, ол жекелеген адамдар немесе адамдар тобы қатыса алатын, ұлтаралық қайшылықтардан туындаған қақтығыстарды шешу әдісін білдіреді [8; 444-б.].

Этномәдени қақтығыстар медиация алдында үлкен сын-қатер туғызады. Олар дау-жанжал сәйкестігіне негізделген ерекше түрі болып табылады, бұл олардың ұзақтығы, қатаңдығы және өткірлігімен түсіндіріледі.

Ұлттық құндылықтарға, ұлтаралық қатынастар саласындағы аса маңызды міндеттерге қатысты қақтығыстар шешімін табу қиынға соғатын дау-жанжалдар қатарына жатады.

Этносаралық қатынастар саласында қоғамдағы қақтығыстардың өршуіне ықпал ететін бірқатар проблемалар бар. Олардың арасында мынадай түрлеріне тоқталып өткен орынды:

- әлеуметтік-экономикалық (жұмыссыздық, жалақыны кешіктіру және төлемеу, азаматтардың көпшілігіне тиісті қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік бермейтін әлеуметтік төлемдер, этностардың бірінің кез келген қызмет саласындағы немесе халық шаруашылығы салаларындағы өкілдерінің монополиясы және т.б.);

- тіл-мәдениет (ана тілін, ұлттық мәдениетті және ұлттық азшылық топтардың кепілдік берілген құқықтарын қорғауға, жаңғыртуға және дамытуға байланысты);

- этнодемографиялық (халық саны арақатынасының салыстырмалы түрде тез өзгеруі, яғни мәжбүрлі қоныс аударушылардың, босқындардың көші-қонына байланысты қоныс аударушылар, босқындар үлесінің артуы);

- тарихи (бұрынғы қатынастар – соғыстар, бұрынғы «үстемдік – бағыну» саясаты қатынастары, депортация және онымен байланысты тарихи оқиғаның жағымсыз жақтары және т.б.);

- дінаралық және конфессияаралық (қазіргі діни ұстаным деңгейіндегі айырмашылықтарды қоса алғанда).

Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге ке-

дергі келтіретін факторлар қатары – азаматтардың билік пен басқару органдарына деген сенімінің төмен болуы, сыбайлас жемқорлық, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдікке сенбеуі, биліктің жекелеген өкілдерінің кейбір халық мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына бейімділігі, олардың әділеттілікті қамтамасыз ете алмауы, адамдардың заңды мүдделерін қорғай алмауы.

Қалыпты күйдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық қатынастар жүйесінде әртүрлі этностық топтарға жататын адамдар жақсы тіл табысады.

Бірақ экономикалық және саяси тұрақсыздық немесе қоғамдағы дағдарыс жағдайларында топаралық қатынастардың бұрынғы барлық реттеушісі жойылып, жаңалары бірден дамып кетпейді. Мұндай жағдайда этникалық реттеуші бірінші орынға шығады. Егер қандай да бір көрші елмен қарым-қатынас нашарласа, онда көршілермен ортақ болатын қасиеттердің мәні елеусіз болып, этносаралық айырмашылықтар аса маңызға ие бола түседі және әр тарап оны өз пайдасына бағалайтын болады.

Этносаралық қақтығыстың даму процесінің өзіндік ерекшелігі бар және үш негізгі кезеңді қамтиды:

- 1) бірінші кезеңде қарсылық пайда болады – жинақталған реніштердің әсерінен жаудың бейнесі қалыптасады;

- 2) екінші кезеңде әртүрлі жауларды белсенді іздеу жүреді, олардың саны жинақталады;

- 3) үшінші кезеңде қарсылық антагонизмге айналады және сіздің барлық ісіңіз бен әрекеттеріңіз кері айналып келген кезде оқиғалар «айналы шағылу» қағидаты бойынша өріс ала бастайды. Бұл айнымайтындар соғысында әрекет әрқашан қарсыласуға тең болады, әр тарап қарсыласын өзі айыптаған күнәлары үшін айыптайды.

Ұлтаралық шиеленістің ұлғаюы барлық жауласушы елдердегі адамдардың өмірін қатандатып қана қоймайды. Қауіпсіздік мақсатында өзін өз ұлтымен мүмкіндігінше толық сәйкестендіруге ұмтыла отырып, адам «ұлттық киелі жерлер» үшін күрес барысында қайта жанданған ең жағымсыз ұлттық әдеттерді қабылдауға дайын. Нәтижесінде өркениеттен бас тартуы да мүмкін.

Этностық қақтығыстарды сыныптаудың бірнеше типі бар. Қақтығыстардың негізгі түрлері:

- билік, үстемдік, ықпал, бедел үшін күрес жүретін кездегі саяси қақтығыстар;
- әлеуметтік-экономикалық (немесе сөз-

дің тар мағынасында элеуметтік) қақтығыстар – «еңбек пен капитал арасында», мысалы, кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасында;

– этностық қақтығыстар – этностық қауымдастықтардың құқықтары мен мүдделеріне қатысты [9; 12-21-б.].

Этносаралық қақтығыстар әрқашан эмоциялардың, құштарлықтың жоғары шиеленісуімен, адам табиғатының иррационал жақтарының көрінуімен және символизммен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік ұлттық-этностық стереотиптерді адам бала кезінен іліп алып, кейіннен көбінесе түпсана деңгейінде қолданатынына байланысты. Сондықтан этностық қақтығыстарға жасалатын әрекеттердің ұтымды дәлелдерінің әлсіз негізділігі тән. Осыған байланысты этносаралық қақтығыстар қарсы тұрудың өткірлігімен және күрес жүргізу формаларының қатыгездігімен ерекшеленеді.

Этносаралық қақтығыстар адами ресурстардың жоғары жұмылдырылуымен сипатталады.

Қорғалатын этностық ерекшеліктер (сенім, тіл, тұрмыс) этностың әр мүшесінің күнделікті өмірін құрайды, бұл оларды қорғаудағы қозғалыстың жаппай сипатын қамтамасыз етеді. Басталған қақтығыс өз саласына барған сайын жаңа адами және басқа ресурстарды тарта отырып, тізбекті реакцияны тудырады.

Этносаралық қақтығыстар созылмалы сипатқа ие, олардың түпкілікті шешімі болмайды. Бұл этностық қатынастардың өте көшпелі болатынымен және этностың қазіргі ұрпағы қанағаттанатын еркіндік пен дербестік дәрежесі келесі ұрпаққа жеткіліксіз болып көрінуі мүмкін екендігімен түсіндіріледі.

Осы ерекшеліктерге байланысты қоғамның тіршілік әрекетінің кез келген саласында және кез келген деңгейде этносаралық қақтығыстардың пайда болуы, дамуы және шешілуі өзіндік ерекшеліктерге ие.

Этносаралық қақтығыстар саласындағы ереже: қақтығыстарды болашақта шешуден гөрі алдын алу оңайырақ.

Бұған Қазақстан Республикасының ұлттық саясаты бағытталған. Осыған байланысты бұл қайшылықтарды уақытында анықтау, зорлық-зомбылықтың қолданылуына жол бермеуге тырысу, даулы мәселелерді шешудің тиімді жолдарын табу маңызды.

Мұны іс жүзінде жүзеге асыру үшін жалпыға бірдей өзара қолайлы құндылықтар мен нормаларды табу қажет.

Сондықтан мемлекет пен оның құрамына кіретін барлық этнос арасында жеке адам мен ұлт қауіпсіздігінің кепілдіктерін, теңқұқықты, қайшылықтар туындаған кезде зорлық-зомбылықты қолдануға тыйым салуды қамтитын қоғамдық шарт жасасу туралы мәселе туындайды.

Жергілікті ұлтаралық қақтығыстардың негізгі себептері:

1. Жеке адамдар арасындағы қақтығыстарды ұлтаралық дәрежеге шығару;

2. Белгілі бір ұлт өкілдерінің қызмет салалары туралы дәстүрлі қалыптасқан көзқарастарға негізделген этнотоптардың экономикалық қақтығыстары;

3. Этносаяси және діни-саяси келіспеушіліктер;

4. Билік құрылымдарында, азаматтық қоғам институттарында сол немесе өзге халық өкілдерінің болмауы;

5. Ұлтаралық қатынастардың жай-күйі және мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру барысы туралы халықтың жеткіліксіз хабардар болуы;

6. Ұлттық саясатты БАҚ-та объективті көрсетпеу;

7. Мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру барысын ғылыми тұрғыдан қамтамасыз етудің төмен деңгейі, оның ішінде: мемлекеттік ұлттық саясат саласындағы терминологияны әртүрлі түсіндіру;

8. Ұлттық және ұлтаралық тәрбие деңгейінің, ең алдымен, отбасында жеткіліксіз болуы;

9. Позитивті қаһармандар (образдар) – ұлт өкілдері туралы көркем фильмдердің болмауы;

10. Мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында ұлттардың бірқатарының өкілдігі болмауы.

Ұлтаралық қатынастарды үйлестіруге кедергі келтіретін факторлар – азаматтардың билік пен басқару органдарына деген сенімі деңгейінің төмен болуы, сыбайлас жемқорлық, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдікке сенбеуі, биліктің жекелеген өкілдерінің кейбір халықтың мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына бейімділігі, олардың әділеттілікті қамтамасыз ете алмауы, адамдардың заңды мүдделерін қорғай алмауы.

Этносаралық қақтығыстарға қатысушылардың конфронтациялық ұмтылыстарын бейтараптандыру бойынша іс-қимыл жасау қағидаттары:

1) жанжалды заңдастыру – бар билік құрылымдары мен қақтығысушы тараптардың талқылауды және шешуді қажет ететін

проблеманың (қақтығыс нысанасының) бар екенін ресми мойындауы;

2) қақтығысты институттандыру – екі тарап танитын өркениетті қақтығысты мінезқұлық қағидаларын, нормаларын, регламентін әзірлеу;

3) зорлық-зомбылықты мүмкіндігінше тез тоқтату мақсатында қақтығысты заң кеңістігіне ауыстырудың орындылығы;

4) келіссөздер процесін ұйымдастыру кезінде делдалдар институтын енгізу – егер қақтығыс субъектілері арасында сол немесе өзге себептермен диалог мүмкін болмаған жағдайда қажет;

5) қақтығысты реттеуді ақпараттық қамтамасыз ету, яғни келіссөздердің ашықтығы, «айқындығы», барлық мүдделі азамат үшін қақтығыстың даму барысы туралы ақпараттың қолжетімділігі мен объективтілігі.

Этномедиация – бұл жекелеген адамдар немесе адамдар тобы қатысушысы бола алатын ұлтаралық қарсылықтардан туындаған қақтығыстарды шешу тәсілі. Бүгінгі таңда этномедиация – бұл сәнге айналған дүние емес, уақыттың қатаң талабы. Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілі тұрады. Этномәдениеттердің осындай орасан зор санының барлық мүддесін толық көлемде ескеру мүмкін емес. Бірақ мүдделердің тепе-теңдігін сақтау әбден мүмкін. Мұндағы этномедиация – нақты жұмыс істейтін тетік.

Егер:

1) білім беру және өз бетімен білім алу деңгейі үнемі жоғарылайтын болса;

2) әртүрлі ұлттың адамдарымен қарым-қатынас жасау тәжірибесі жинақталатын болса (сонымен қатар бұған Қазақстан халқы Ассамблеясы шеңберіндегі белсенді жұмыс ойдағыдай ықпал етеді), этносаралық қатынастарда медитацияны жетілдіріп жүргізуге болады.

Этномедиация саласындағы білім әрқашан пайдалы екені түсінікті, бірақ кәсіби және этномәдени білімдерден басқа медиатордың белгілі бір қасиеттері болуы керек. Ол қандай қасиеттер?

Ол:

а) психология, дін, тарих, мәдениет, философиядағы білім;

б) медиатордың ақыл-ой жүйесі мен жеке қасиеттері: тыңдай, келіссөздер жүргізе білуі, әңгімелесушілермен байланыс орната және даулы кездерді анықтай білуі;

в) шыдамдылық, табандылық және қажырлық.

Сонымен бірге этномедиатор бейтарап және әділ болып қалуы керек.

Медиативті процесте тараптар теңеледі, олардың құндылықтары да тең болады. Бұған қоса түрлі ұлттардың көпшілігінде өмір, достық, отбасы, сенім, наным, денсаулық сияқты және т.б. мәңгілік құндылықтар бар. Оларға деген көзқарас әртүрлі болуы мүмкін, бірақ құндылықтар мүлдем өзгеше болса да, тереңірек үніліп, ортақ жанасу нүктелерін табуға болады. Медиатордың құндылықтар қозғалған этносаралық қақтығыстағы міндеті тараптарға өзге этнос өкілінен адамды көруге көмектесу, сондай-ақ нақты ағымдағы жағдайды реттеп қана қоймай, барлық қатысушы арасындағы одан арғы қатынастарды сақтау проблемасын реттеу.

Қазақстанда 125 ұлт пен ұлыстың өкілдері тұрады. Этномәдениеттердің мұндай көптеген санының барлық мүддесін толығымен ескеру мүмкін емес. Бірақ мүдделер тепе-теңдігін сақтау жете орындалатын міндет.

Қазақстанда қоныстанған халық – әзірбайжандар, армяндар, грузиндер, ингуштар, лезгиндер, осетиндер және шешендер Қазақстанның ірі Кавказ этностық топтарының қатарына кіреді. Зерттеу аталған Кавказ халықтарының отбасылық қақтығыстарды шешуде көптеген ұқсас ерекшеліктері барын көрсетті. Атап айтқанда, делдалдық, яғни қақтығысты шешуге үшінші тарапты тарту (Ақсақалдар кеңесі, туыстар, құрметті адамдар және т.б.) зерттелетін Кавказ өңірінің халқы арасында сот талқылауы, ақпарат беру және татуласу үшін өте ұқсас әдіс [10].

Барлық ұлт азаматтарын шоғырландырудың қоғамдық органы – Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық дауларды реттеуде үлкен рөл атқарады.

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңның 6-бабының

11-тармақшасына сәйкес Ассамблея қызметінің негізгі бағыттарының бірі этносаралық қатынастар саласындағы келіспеушіліктер мен дауларды реттеу, қақтығысты жағдайларды болдырмау жөнінде ұсынғандар әзірлеу және практикалық шараларды іске асыру және оларды шешуге қатысу болып табылады.

Ассамблеяның және оның жұмыс органдарының сөзсіз медиативтік рөлі туралы айта келе, мынадай маңызды аспектіні атап өткім келеді: Қазақстандағы этностық топтар сауатты құрылған ұлттық саясатқа сәйкес өте жоғары азаматтық-құқықтық және қоғамдық мәртебеге ие. Бұл бірегей ерекшелік толеранттылықтың ғасырлық дәстүрінің арқасында қалыптасты.

Полиэтностық қоғамдағы медиация толеранттылық мәдениетінің пайда болуымен және дамуымен тікелей байланысты. Медиатор толеранттылық тәртібін тараптардың одан әрі өмір сүруінің институционалдық аспектісі ретінде – бейбіт келісімдер мен шарттарда қамтылған дауларды шешу қағидаты ретінде белгілеуге тиіс.

Қазақстан толеранттылығының өзіндік ерекшелігін полиэтностық қоғамда медиация функциясы ретінде қолдануға болады. Оның кейбір ерекшеліктерін атап өтейік:

Біріншіден, бұл – ұлттық сипаттағы қасиет, басқа этностардың өмір салтына, олардың мінез-құлқына, дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, сезімдеріне, пікірлеріне, идеяларына, нанымдарына деген құрметті көрсететін менталитет элементі.

Екіншіден, бұл – қоғамда сіздікінен басқа этникалық бастау барын және ол сіздің құқықтарыңызбен бірдей құқықтарға ие екенін түсіну.

Үшіншіден, бұл – этносаралық қатынастар мәдениеті деңгейінің индикаторы, этносаралық келісім дәрежесінің көрсеткіші, адамдардың жалпы әлеуметтік кемелденуінің, олардың қарым-қатынасқа, ынтымақтастыққа дайындығының көрсеткіші.

Төртіншіден, бұл – этностардың келісімімен, бірлігімен сипатталатын мемлекеттік ұлттық саясат қағидаты.

Бесіншіден, бұл – этносаралық қайшылықтарды реттеу, этносаралық шиеленісті жою құралы, этносаралық қатынастарды нығайтудың маңызды элементі.

Алтыншыдан, қорытынды ретінде, толеранттылық демократиялық этноұлттық саясаттың көрсеткіші болып табылады, оның мақсаты – теңдік, этностарды өзара құрметтеу және ынтымақтастық, келісім және ұлттық бірлік.

Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА), біздің ойымызша, этносаралық қатынастар саласындағы бірегей медиатор болып табылады, қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің ерекше институты бар.

Қазақстандағы медиацияны дамытуға, Қазақстан халқы Ассамблеясының және оның қоғамдық құрылымдарының қызметіне қоғамдық қатысуға байланысты түрлі мәселелерді қарастыра келе:

– превентивті саясатты дамытуға, этносаралық өзара байытуға, қоғамдық ұйымдардың, ең алдымен, ҚХА-ның қызметінде қоғамдық келісімді, толеранттылық пен

ұлттық бірлікті нығайтуға байланысты жаңа нысандарды іздеуге ықпал ететін медиацияны пайдаланудың техникасы мен тетіктерін оқытуды дамыту;

– медиацияны дамыту процестерінің халықаралық тәжірибесін, медиацияны ұйымдастыру саласындағы қоғамдық қатынастарды нормативтік-құқықтық реттеуді және медиатор мәртебесін зерделеу;

– ҚХА-ның бірегей институты бүгінде медиаторлықтың негізгі қағидаттары мен функцияларына шын мәнінде ие қоғамдық және этносаралық қатынастар саласындағы бас модератор болып табылады деген пікірді объективті және негізделген деп санау орынды деп пайымдаймыз.

Қорытынды

Қорытындылай келе, медиация барлық дау мен қақтығыстарды шешудің әмбебап әдісі бола алмайды деп айтуға болады. Бұдан басқа бүгінгі күні Қазақстан Республикасының медиация туралы заңнамасы жаппай (топтық) қақтығыстарды шешу кезінде, тіпті этностық құрамдас бөлігінсіз де медиацияны пайдалануға толық дайын емес. Заңнамада этноқақтығыс термині жоқ, алайда оны енгізу медиацияны қолдану аясын тарылтуы немесе керісінше, өзінің табиғаты бойынша этностық емес даулар мен қақтығыстарды қамтып, оны негізсіз кеңейтуі мүмкін. Медиаторлардың көпшілігінің біліктілігі бүгінгі күнге дейін этностық құрамдас бөлігі бар қақтығыстарды шешу үшін жеткілікті түрде жоғары емес, өйткені оқыту бағдарламасы мұндай қақтығыстарды шешу үшін қажетті дағдыларды қамтымайды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының медиация туралы заңнамасына және медиаторларды оқыту қағидаларына өзгерістер енгізу мақсатында осы тақырыпты терең зерделеу қажет.

Бірақ бұл ретте этномедиация – медиацияның қажетті саласы деп айтуға болады, өйткені қазіргі мемлекетіміз белсенді дамып келеді, ал бұл сала, өз кезегінде, этносаралық даулар мен жанжалдарды реттеудің заманауи тәсілі ретінде азаматтардың өмір сүру сапасын арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясы азаматтық қоғамның саяси емес институттары үшін басты диалог алаңы бола отырып, этносаралық қатынастар, еліміздегі қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету саласындағы бірегей медиатор болып қала беретініне күмәніміз жоқ.

ӘДЕБИЕТ

1. Марианна Дячук: АНК - уникальный медиатор в сфере межэтнических отношений, ASSEMBLY.KZ ресми сайтында 05.03.2020 ж. орналастырылған, қол жеткізу режимі: <https://assembly.kz/ru/news/marianna-dyachuk-ank-unikalnyy-mediator-v-sfere-mezhetnicheskikh-otnosheniy/> (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).

2. Дячук М.И. Особенности межэтнической медиации. В сборнике: Третьи международные теоретико-правовые чтения имени профессора Н.А. Пьянова. Материалы конференций. Отв. ред. и сост. М.Ю. Спириин, науч. ред. С.А. Комаров, И.А. Кузьмин. Иркутск, 2022. – 427 с. (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).

3. Дячук М.И. Самобытность казахстанской толерантности как функция медиации в полиэтничном обществе. В сборнике: Медиация как культура согласия: диалог в изменяющихся условиях. 2019 – 236 с. (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).

4. М.И. Дячук, А.С. Қожабекова Ұлтаралық және дінаралық жанжалдарды реттеудегі медиация. Вестник Института законодательства и правовой информации РК, №2 (56) – 2019 - 260 б. (қаралған күні: 05.04.2024 ж.).

5. Народы и религии мира: энциклопедия // Под ред. В.А. Тишкова; [Редкол.: О.Ю. Артёмова, С.А. Арутюнов, А.Н. Кожановский, В.М. Макаревич (зам. гл. ред.), В.А. Попов, П. И. Пучков (зам. гл. ред.), Г. Ю. Ситнянский]. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 928 с.

6. Ильясов Ф.Н. Причины и типология этнических конфликтов // ж-л «Социальные исследования», 2017. №2. С. 20-33; қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-tipologiya-etnicheskikh-konfliktov/viewer> (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).

7. Гуриева С.Д. Современные способы урегулирования межэтнических конфликтов // Вестник Санкт-Петербургского Университета, Сер. 12. 2009. Вып. 1. Ч. II., с. 19; қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-sposoby-uregulirovaniya-mezhetnicheskikh-konfliktov/viewer> (қаралған күні: 01.04.2024 ж.).

8. Рогочая Г.П. Кросс-культурный диалог и медиация кросс-культурных конфликтов, Ассамблея народов России, Сборник методических материалов, выпуск 11, Москва. 2016 год, С.444; қол жеткізу режимі: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2018/dokladi/RogochajaGP_sec3_rus_izd.pdf (қаралған күні: 01.04.2024 ж.).

9. Здравомыслов А.Г. Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социологические исследования. 1993. № 8. - С. 12-21.

10. Исакова, Ж., Дронзина Т. Традиционные механизмы разрешения семейных конфликтов у этнических групп Кавказа и Азии, проживающих в Казахстане и их влияние на государственную семейную политику // Государственное управление и государственная служба, №4 (71), 2019 - 72-84. қол жеткізу режимі: <https://journal.apa.kz/index.php/path/issue/view/12> (қаралған күні: 04.04.2024 ж.).

REFERENCES

1. Marianna Dyachuk: ANK – unikal'nyy posrednik v sfere mezhnatsional'nykh otnosheniy, na ofitsial'nom sayte ASSEMBLY.KZ ot 05.03.2020. opublikovano, rezhim dostupa: <https://assembly.kz/ru/news/marianna-dyachuk-ank-unikalnyy-mediator-v-sfere-mezhetnicheskikh-otnosheniy/> (prosmotr: 05.04.2024).

2. Dyachuk M.I. Osobennosti mezhetnicheskoy mediatsii. V sbornike: Tret'i mezhdunarodnyye teoretiko-pravovyye chteniya imeni professora N.A. P'yanova. Materialy konferentsiy. Отв. ред. i sost. М.Ю. Spirin, nauch. ред. S.A. Komarov, I.A. Kuz'min. Irkutsk, 2022. – 427 s. (prosmotr: 04.04.2024).

3. Dyachuk M.I. Samobytnost' kazakhstanskoy tolerantnosti kak funktsiya mediatsii v polietnichnom obshchestve. V sbornike: Mediatsiya kak kul'tura soglasiya: dialog v izmenyayushchikhsya usloviyakh. 2019 - 236 s. (prosmotr: 05.04.2024).

4. M.I. Dyachuk, A.S. Kozhabekova Ұлтаралық, zhәне дінаралық, zhanzhaldardy retteudegi mediatsiya. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoy informatsii RK, №2 (56) – 2019 – 260 s. (prosmotr: 05.04.2024).

5. Natsiya i religiya mira: entsiklopediya // Pod red. V.A. Tishkov; [Redkol.: O. YU. Artemova, S. A. Arutyunov, A. N. Kozhanovskiy, V. M. Makarevich (zamestitel' glavnogo redaktora),

V. A. Popov, P. YA. Puchkov (pomoshchnik glavnogo redaktora), G. YU. Sitnyanskiy]: M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998 - 928 s.

6. Il'yasov F.N. Prichiny i tipologiya etnicheskikh konfliktov // «Obshchestvoznaniye», 2017. №2. S. 20-33; Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-tipologiya-etnicheskikh-konfliktov/viewer> (prosmotr: 04.04.2024).

7. Gur'yeva S.D. «Sovremennyye metody razresheniya mezhnatsional'nykh konfliktov» // Vestnik SPbGU, Ser. 12. 2009. Vyp. 1. CH. II., s. 19; Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-sposoby-uregulirovaniya-mezhetnicheskikh-konfliktov/viewer> (prosmotr: 01.04.2024).

8. Rogochaya G.P. «Mezhkul'turnyy dialog i posrednichestvo v mezhkul'turnykh konfliktakh», Assambleya narodov Rossii, Sbornik metodicheskikh materialov, vypusk 11, Moskva. 2016, S. 444; Rezhim dostupa: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2018/dokladi/RogochajaGP_sec3_rus_izd.pdf (data prosmotra: 01.04.2024).

9. Zdravomyslov A.G. Fundamental'nyye problemy sotsiologicheskogo konflikta i dinamiki massovogo soznaniya // Sotsiologicheskiye issledovaniya. 1993. № 8. - S. 12-21.

10. Iskakova YU., Dronzina T. «Traditsionnyye mekhanizmy razresheniya semeynykh konfliktov sredi narodov Kavkaza i Azii, prozhivayushchikh v Kazakhstane, i ikh vliyaniye na gosudarstvennuyu semeynuyu politiku» // Gosudarstvennoye upravleniye i gosudarstvennaya sluzhba, №4 (71), 2019 – 72-84. Rezhim dostupa: <https://journal.apa.kz/index.php/path/issue/view/12> (prosmotr: 04.04.2024).

ЭВОЛЮЦИЯ СИСТЕМЫ ПОЛНОМОЧИЙ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тебаев Дидар Болатович

Ведущий научный сотрудник отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, кандидат юридических наук, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: tebdidar@gmail.com

Аннотация. Автор отмечает, что большинство казахстанских авторов в определении полномочий главы государства так или иначе придерживаются функционального подхода. Сам термин «функция» в конституциях некоторых государств встречается. Однако, как в первой Конституции независимого Казахстана от 28 января 1993 года, так и в действующей Конституции данный термин не был использован. Тем не менее некоторые положения Конституции Республики можно интерпретировать как описания функций высшего должностного лица государства.

В статье автор рассматривает группы полномочий, указанных в Конституционном законе Республики Казахстан «О Президенте Республики Казахстан». Автором исследуется развитие полномочий главы государства с учетом всех конституционных реформ с момента принятия действующей Конституции Республики Казахстан (изменение и дополнения в 1999, 2007, 2011, 2017, 2022 и 2023 годах). Предметом исследования являются правовые акты Республики Казахстан, которые регулируют полномочия Президента Республики Казахстан, сформулированные в них правовые нормы и практика их реализации, программные документы. Целями работы являются выявление проблем развития системы полномочий Президента и выработка предложений по их решению.

В статье проанализирована каждая группа полномочий главы государства, включая конституционно-правовое положение Президента в системе органов государственной власти, проанализированы процессы развития взаимоотношений между государственными органами, выявлены положения, которые носят недостаточно ясный характер. Автор детально обращает внимание на чрезмерную детализацию полномочий главы государства по каждой группе полномочий, в том числе несоответствие некоторых полномочий по Конституции, Конституционному закону и другим правовым актам. В заключение дана оценка некоторым положениям правовых актов Казахстана, даны рекомендации по расширению полномочий.

Ключевые слова: Конституция, Конституционный закон, Президент, глава государства, полномочия.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ӨКІЛЕТТІК ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Дидар Болатович Тебаев

Қазақстан Республикасы Заңнама құқықтық және ақпарат институтының конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: tebdidar@gmail.com

Аннотация. Автор қазақстандық авторлардың көпшілігі мемлекет басшысының өкілеттіктерін анықтауда қандай да бір жолмен функционалдық көзқарасты ұстанатынын атап өтті. «Функция» терминінің өзі кейбір мемлекеттердің конституцияларында кездеседі. Алайда, тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылғы 28 қаңтардағы бірінші Конститу-

циясында да, қолданыстағы Конституцияда да бұл термин қолданылмаған. Дегенмен, Республика Конституциясының кейбір ережелерін мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғасының функцияларын сипаттау ретінде түсіндіруге болады.

Мақалада автор «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында көрсетілген өкілеттіктер топтарын қарастырады. Автор Мемлекет басшысының өкілеттіктерін барлық конституциялық реформаларды ескере отырып дамытуды зерттейді (1999, 2007, 2011, 2017, 2022 және 2023 жылдардағы өзгерістер мен толықтырулар). Зерттеу пәні Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктерін реттейтін Қазақстан Республикасының құқықтық актілері, оларда тұжырымдалған құқықтық нормалар мен оларды іске асыру практикасы, бағдарламалық құжаттар болып табылады. Жұмыстың мақсаты Президенттің өкілеттік жүйесін дамыту проблемаларын анықтау және оларды шешу бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Мақалада Мемлекет басшысының өкілеттіктерінің әрбір тобы, оның ішінде Президенттің мемлекеттік органдар жүйесіндегі конституциялық-құқықтық жағдайы талданады, мемлекеттік органдар арасындағы қарым-қатынастардың даму процесстері талданады, жеткілікті айқын емес ережелер анықталды. Автор Мемлекет басшысының өкілеттіктердің әрбір тобы бойынша өкілеттіктерін, оның ішінде Конституция, конституциялық заң және басқа да құқықтық актілер бойынша кейбір өкілеттіктердің сәйкессіздігін егжей-тегжейлі нақтылауға назар аударады. Қорытындылай келе, Қазақстанның құқықтық актілерінің кейбір ережелеріне баға берілді, өкілеттіктерді кеңейту бойынша ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: Конституция, Конституциялық заң, Президент, мемлекет басшысы, өкілеттіктер.

EVOLUTION OF THE SYSTEM OF POWERS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Tebayev Didar Bolatovich

Leading researcher of Department of constitutional, administrative legislation and public administration, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philosophy in Law, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: tebdidar@gmail.com

Abstract. *The author notes that most Kazakh authors in determining the powers of the head of state one way or another adhere to a functional approach. The term «function» itself is found in the constitutions of some States. However, both in the first Constitution of independent Kazakhstan dated January 28, 1993, and in the current Constitution, this term was not used. Nevertheless, some provisions of the Constitution of the Republic can be interpreted as descriptions of the functions of the highest official of the State.*

In the article, the author examines the groups of powers specified in the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "On the President of the Republic of Kazakhstan". The author examines the development of the powers of the head of state, taking into account all constitutional reforms since the adoption of the current Constitution of the Republic of Kazakhstan (amendments and additions in 1999, 2007, 2011, 2017, 2022 and 2023). The subject of the study is the legal acts of the Republic of Kazakhstan, which regulate the powers of the President of the Republic of Kazakhstan, the legal norms formulated in them and the practice of their implementation, program documents. The objectives of the work are to identify problems in the development of the system of powers of the President and to develop proposals for their solution.

The article analyzes each group of powers of the head of state, including the constitutional and legal position of the President in the system of public authorities, analyzes the processes of development of relations between state bodies, identifies provisions that are insufficiently clear. The author draws attention in detail to the excessive detail of the powers of the head of state for each

group of powers, including the inconsistency of some powers under the Constitution, Constitutional Law and other legal acts. In conclusion, an assessment is given of some provisions of the legal acts of Kazakhstan, recommendations are given on the expansion of powers.

Keywords: Constitution, Constitutional law, President, head of state, powers.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_278

Введение

В первой Конституции Президент был назван главой государства и главой исполнительной ветви власти. Также он объявлялся «гарантом соблюдения прав и свобод граждан, Конституции и законов республики». Согласно статье 40 Конституции Республики 1995 года Президент Республики Казахстан является главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства и представляющим Казахстан внутри страны и в международных отношениях, символом и гарантом единства народа и государственной власти, незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина, обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом. Указанными положениями, по мнению В.А. Малиновского, регламентированы три конституционные функции Президента Республики. Он также считает, что президентские конституционные функции «преобладают в процессе формирования» [1, с. 222], хотя, как показывает практика и итоги конституционных реформ [1, 2], указанные положения статьи 40 Конституции остаются неизменными с момента её принятия.

Материалы и методы

Материалами для данной работы стали результаты исследования ученых по вопросам деятельности органов, непосредственно подчиненных и подотчетных главе государства, нормы конституций и законов Республики Казахстан и зарубежных стран, регулирующие эти вопросы. В ходе исследования использован комплекс общенаучных методов и специальные методы юридической науки (формально-догматический, сравнительно-правовой методы, метод толкования).

Обсуждение

Полномочия Главы государства перечислены в статье в статье 44 Конституции Республики и в статьях 7-19 Конституционного закона «О Президенте Республики Казахстан» от 26 декабря 1995 года.

В отличие от Конституции, где раздел о Президенте расположен на первом месте среди государственных органов и основные полномочия главы государства изложены в 21 пункте, в которые неоднократно вносились изменения и дополнения, в Конституционном законе о Президенте Казахстана от 26 декабря 1995 года полномочия главы Республики не просто перечислены, а структурированы по сферам их осуществления.

Первая – внешнеполитические полномочия Президента, которые не только воспроизводят, но и дополняют его конституционные полномочия. Законодательное расширение конституционных полномочий имеет формальный характер. Оно произошло за счет конкретизации и детализации внешнеполитических полномочий Президента и не привело к увеличению объема полномочий, указанных в Конституции Республики Казахстан. В указанную группу полномочий изменения вносились единожды в 1999 году: в результате было исключено не упомянутое в Конституции полномочие вносить международные договоры на ратификацию (данное полномочие в настоящее время осуществляется Правительством Республики)¹.

Вторая – полномочия «в области обеспечения обороноспособности и безопасности государства». Конституционные и законодательные перечни полномочий в этой области также не совпадают. По всей видимости, это объясняется теми же причинами, что и расхождение между перечнями внешнеполитических полномочий Президента. Более того, помимо Конституции и конституционного закона о Президенте Республики полномо-

¹ См.: Конституционный закон Республики Казахстан от 6 мая 1999 года № 378-1 «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу конституционного закона, "О Президенте Республики Казахстан"» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000378_ (дата обращения: 12.01.2023).

чия второй группы детализированы в иных нормативных правовых актах Республики². Эта группа полномочий изменялась дважды в 1999 г. и 2017 г. (в связи с реорганизацией государственных органов)³.

Третья – полномочия в отношении Парламента Республики. Указанная группа включает полномочия, которые затрагивают процессы формирования состава высшего законодательного органа, его деятельности, прекращения деятельности Парламента и его палат и законотворческий процесс. Помимо этого, в указанную группу входит полномочие Президента освобождать от должности члена Правительства в случае неисполнения им закона по обращению группы депутатов Парламента. По данному полномочию в Конституции отсутствует информация об альтернативности действий Президента, указано о действии как следствии волеизъявления депутатов Парламента. В первоначальной редакции пункта 6 статьи 57 Конституции говорилось лишь о возможности обратиться к Президенту без указания последствий такого обращения. Согласно изменениям и дополнениям Конституции, внесенным 7 октября 1998 года, данное положение было дополнено: в случае отклонения первого обращения депутатов Парламента об освобождении члена Правительства они получили право повторно обратиться к Президенту (в этом случае он должен был освободить его от должности⁴). В 2007 году в указанное положение были внесены изменения, касавшиеся числа депутатов, обращающихся к Президенту⁵. Действующая редакция данного положения, установившая безальтернативность отреше-

ния Президентом члена Правительства от должности, была закреплена в 2017 году⁶. Помимо этого, актуальным является полномочие, закрепленное в подпункте 10 статьи 9 Конституционного закона Республики. Согласно первоначальной редакции Конституционного закона Республики Президент при определенных условиях наделялось законодательными полномочиями⁷. Кроме того, Президент активно пользовался правом срочного рассмотрения законопроектов [4]. В 2017 году указанный подпункт статьи был изменен: теперь глава государства может лишь определить приоритетность рассмотрения законопроектов (приоритетные законопроекты «должны быть приняты» не позднее двух месяцев). По мнению некоторых авторов, указанное полномочие (оно закреплено как в Конституции, так и в Конституционном законе) следовало изложить иным образом, так как оно имеет неясный характер и может толковаться по-разному: не только как рассмотрение законопроекта в первоочередном порядке, но и как «предписание» принять проект закона, внесенный главой государства [5]. Кроме того, существует мнение, что указанный пункт снижает положительное влияние этого важного изменения [6] (т.е. исключение положения, по которому Президент мог быть наделен законодательными полномочиями, не привело к значительному изменению его роли в законодательном процессе).

Помимо этого, отношения между Президентом и Парламентом с 1999 года складывались в пользу Президента, любые инициативы главы государства принимались законодательным органом Республики.

² См.: Закон Республики Казахстан от 7 января 2005 года № 29 «Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000029_ (дата обращения: 12.01.2023); Указ Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года № 554 «Об утверждении Военной доктрины Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000554> (дата обращения: 12.01.2023).

³ См.: Конституционный закон Республики Казахстан от 6 мая 1999 года № 378-1 «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу конституционного закона, "О Президенте Республики Казахстан"» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000378_ (дата обращения: 12.01.2023); Конституционный закон Республики Казахстан от 15 июня 2017 года № 75-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000075> (дата обращения: 12.01.2023).

⁴ См.: Закон Республики Казахстан от 7 октября 1998 года № 284 «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000284_#z0 (дата обращения: 12.01.2023).

⁵ См.: Закон Республики Казахстан от 21 мая 2007 года № 254 «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_ (дата обращения: 25.01.2023).

⁶ См.: Закон Республики Казахстан от 10 марта 2017 года № 51-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051> (дата обращения: 25.01.2023).

⁷ См.: Конституционный закон Республики Казахстан от 26 декабря 1995 года № 2733 «О Президенте Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002733_ (дата обращения: 25.01.2023).

В первую очередь, по всей видимости, это объясняется тем, что глава государства являлся руководителем политической партии, которая практически всегда выигрывала на парламентских выборах.

Четвертая – полномочия по формированию состава высшего исполнительного органа, участие в его деятельности, прекращению полномочий Правительства. Эта группа полномочий изменялась трижды (в 1999 г., 2007 г. и 2017 г.). В 1999 году было дополнено, что глава государства может принять решение по отставке не только всего Правительства, но и конкретного его члена, который не согласен с проводимой политикой Правительства⁸. В 2007 году был повышен статус Мажилиса Парламента Республики в части полномочий главы государства по отношению к Правительству: Президент стал назначать Премьер-Министра только с согласия нижней палаты Парламента Республики и принимать решение об отставке на основании выражения Мажилисом волеуказания недоверия Правительству. Кроме того, было дополнено, что Президент назначает на должность определенных министров (в 2017 году было уточнено, что назначает «самостоятельно»⁹). Также с 2017 года Президент не утверждает, а согласовывает системы финансирования и оплаты труда работников определенных органов и государственные программы. В настоящее время Правительство активно принимает национальные проекты, перечень которых утвержден указом Президента¹⁰. В указе главы государства перечислено десять национальных проектов. Помимо вышеуказанных национальных проектов во исполнение Послания Президента от 1 сентября 2022 года был утвержден пилотный национальный проект в сфере образования. Переход от принятия государственных программ к национальным проектам связан с новым подходом в системе государственного планирования, который был предложен главой государства

в 2020 году. Однако, во-первых, исключение из полномочий Президента утверждения государственных программ привело фактически к их замене национальными проектами, перечень которых утверждается высшим должностным лицом государства, и во-вторых, изменение наименования и структуры не привело к существенным изменениям полномочий главы государства, учитывая обязательное согласование и одобрение государственных программ и национальных проектов (требуется одобрение Высшим советом по реформам, председателем которого является Президент Республики).

С 2017 года Президент не имеет права поручать Правительству вносить законопроекты в нижнюю палату Парламента и не может отменять или приостанавливать действие актов Правительства ни полностью, ни частично. Исключение указанных полномочий Президента в отношении Правительства в целом являются логичным завершением правовых преобразований, учитывая, что все акты и действия Правительства проходят процедуру согласования с Администрацией Президента. С этого же года Президент имеет право давать поручения Правительству (ранее – законодательные поручения), которые в первую очередь связаны с ежегодными посланиями Президента к народу Казахстана.

Пятая – полномочия в отношении Конституционного Суда Республики. Начало формирования конституционного контроля в Казахстане многие связывают с изменениями и дополнениями Конституции Казахской ССР от 21 сентября 1989 года №4141-XI. Впервые о Конституционном Суде Республики было упомянуто в Конституционном законе о государственной независимости Республики Казахстан, в котором он являлся высшим органом судебной защиты Конституции. Позже Конституционный Суд получил свое законодательное закрепление (в 1992 году¹¹) и конституционное

⁸ См.: Конституционный закон Республики Казахстан от 6 мая 1999 года № 378-1 «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу конституционного закона, "О Президенте Республики Казахстан"» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000378> (дата обращения: 25.01.2023).

⁹ См.: Конституционный закон Республики Казахстан от 15 июня 2017 года № 75-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000075> (дата обращения: 25.01.2023).

¹⁰ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 7 октября 2021 года № 670 «Об утверждении перечня национальных проектов» // Официальный сайт Президента Республики Казахстан: сайт. URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenni-perechnya-natsionalnyh-proektov-1391918> (дата обращения: 25.01.2023).

¹¹ См.: Закон Республики Казахстан от 5 июня 1992 года № 2550 «О Конституционном Суде Республики Казахстан» (утратил силу) // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920001400> (дата обращения 09.03.2023).

(в 1993 году [7, с.85]). С 1995 года по 2023 год в Казахстане функционировал Конституционный Совет. По результатам конституционной реформы 2022 года вновь был воссоздан Конституционный Суд Республики, который начал свою деятельность в 2023 году. В новой редакции конституционного закона Президент назначает Председателя Конституционного Суда с согласия Сената и четырех судей, а также назначает заместителя Председателя из числа судей по предложению Председателя и в определенных Конституцией случаях обращается в Конституционный Суд Республики.

Шестая – полномочия, связанные с избранием и освобождением от должности Председателя или судей Верховного Суда Республики и с назначением и освобождением от должности председателей и судей местных и других судов по рекомендациям ВСС. Данная группа полномочий изменялась единожды в 2007 году (это было связано с организационными и кадровыми вопросами).

Седьмая, восьмая, девятая и десятая группы полномочий главы государства связаны с кадровыми и организационными вопросами деятельности органов прокуратуры, Центральной избирательной комиссии (далее – ЦИК), Национального Банка (далее – НБ РК) и Высшей аудиторской палаты (ВАП) Республики. Указанные группы полномочий с момента принятия Конституционного закона нечасто подвергались изменениям и дополнениям. В частности, полномочия в отношении органов прокуратуры не изменялись, в группу полномочий в отношении ЦИК и НБ РК вносились изменения и дополнения единожды в 2007 году, а полномочия в отношении ВАП в целом остались такими же, как и в отношении прежнего органа.

В отношении акимов Президент обладает прежде всего кадровыми полномочиями. Также Президент дает поручения главам местных исполнительных органов. Указанная группа полномочий изменялась неоднократно с момента принятия Конституционного закона. В то же время, с 2022 года из списка полномочий главы государства исключили полномочие отменять или приостанавливать действия актов акимов. Исключение указанного полномочия не снизило степень влияния главы государства на деятельность акимов, так как он не только дает поручения, но и может по своему усмотрению снять с должности акима региона.

Более того, законодательно закреплено, что аким – это представитель в первую очередь Президента и по умолчанию осуществляет исполнение поручений главы государства.

Группа полномочий Президента Республики в отношении государственных органов, которые ему непосредственно подчинены и подотчетны, была включена в Конституционный закон в 1999 году. Согласно Конституции и Конституционному закону о Президенте глава государства обладает всей полнотой власти в отношении указанных органов. Их количество и состав неоднократно изменялся.

В отдельную группу выделены полномочия в отношении республиканского референдума. В данную группу полномочий были внесены изменения в 1999 году по следующему вопросу: если Президент отклоняет предложение Парламента о вынесение «на республиканский референдум изменений и дополнений в Конституцию, то Парламент вправе квалифицированным большинством принять закон о внесении этих изменений и дополнений в Конституцию. В этом случае у Президента два варианта действия: подписать закон или вынести его на республиканский референдум.

Заключительную группу составляют так называемые иные полномочия Президента. Указанная группа полномочий имеет открытый характер и также неоднократно изменялась. В перечень входят различные полномочия, которые не имеют общего основания для группировки (полномочия по вопросам обращения к народу Республики, гражданства, помилования, награждения, установление квалификационных классов, присвоение званий, чинов, классов и их лишение, предоставление политического убежища, организация и деятельность вспомогательных и консультативно-совещательных органов при Президенте, кадровые вопросы и другие). Анализ заключительной группы полномочий показал пересечение их с некоторыми полномочиями иных групп (например, в отношении государственных органов, которые непосредственно подчинены и подотчетны главе государства).

Результаты

Исходя из всего вышеуказанного, можно предположить: во-первых, казахстанский законодатель при классификации полномочий главы государства в Конституционном зако-

не использовал разные основания (смешанный подход). Также можно встретить группирование полномочий, не имеющих общих оснований. По причине многообразия полномочий Президента Республики сложно использовать единый подход как общее основание классификации его полномочий.

Во-вторых, анализ норм Конституционного закона показал, что наибольшую детализацию и конкретизацию получили полномочия Президента в отношении Парламента и Правительства Республики. Президент обладает самыми широкими полномочиями в отношении Правительства, затрагивающими как вопросы его формирования и непосредственной работы, так и вопросы прекращения его деятельности. Глава государства имеет не менее широкие полномочия в деятельности Парламента, включая законотворческий процесс. Высокая степень вовлеченности главы государства в деятельности указанных государственных органов, вероятно, объясняется обозначенной в Конституции позицией главы государства. Снижение его роли в указанной системе может привести к деструктивным последствиям (примером могут служить январские события 2022 года). Однако сохранение центрального положения главы государства в системе органов государственной власти не мешает повышению самостоятельности Парламента Республики и не снижает интенсивности его отношений с Правительством.

В-третьих, в большинстве случаев полномочия главы государства связаны с решением кадровых и организационных вопросов. Многие полномочия реализуются за счет прямого и опосредованного поручения. Более того, некоторые органы, играющие ключевые роли в системе органов государственной власти, прямо подчинены и подотчетны главе государства. Однако классификация полномочий главы государства по отношению к ним вызывает вопросы необходимости их выделения в отдельные группы.

В-четвертых, для всех групп полномочий

характерно формальное законодательное расширение полномочий главы государства. Это, как отмечено выше, связано с детализацией и конкретизацией его полномочий. Помимо расширенной версии полномочий главы государства в Конституционном законе, многие полномочия встречаются и в других нормативных правовых актах. Подобное расширение в целом не ведет к увеличению объема полномочий, но потенциально может привести, во-первых, к фактическому, не предусмотренному Конституцией расширению полномочий и во-вторых, к противоречию норм о полномочиях главы государства.

Заключение

Таким образом, многие группы полномочий главы государства в Конституционном законе неоднократно изменялись и дополнялись. Некоторые изменения и дополнения были результатом проведенных конституционных реформ. Изменения полномочий главы государства позиционировались как повышение роли как высшего представительного органа Республики, так и маслихатов, перераспределение полномочий между органами государственной власти, децентрализация государственного управления и т.п.

Однако исследование норм Конституции, Конституционного закона о Президенте и других правовых актов показало неоднозначность вышеуказанной позиции. Изменение тех или иных норм, повышающих самостоятельность парламента Республики, нивелируется иными нормами. Многочисленные изменения и дополнения и Конституции, и Конституционного закона, и иных актов существенно не снизили роль главы государства в системе органов государственной власти. Рекомендуются не детализировать и конкретизировать полномочия Президента Республики в законодательных актах. Предлагается из перечня полномочий Президента, указанных в Конституции и Конституционном законе, исключить «иные полномочия».

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох: Монография.* Астана: ТОО «Издательство «Норма-К», 2012. - 528 с.
2. Жанузакова Л.Т. *Конституционная реформа в Казахстане: некоторые вопросы совершенствования статуса и полномочий Президента и Парламента // Актуальные проблемы российского права.* - 2018. - № 5 (90). - С. 185-192.
3. Сарпеков Р.К. *Конституционная реформа как основной поинт перезапуска политиче-*

ской системы Казахстана // *Вестник Института законодательства и правовой информации РК 2022*. - № 2 (69). - С. 13-21.

4. Малиновский В.Л. Президент Республики Казахстан и Парламент Республики: взаимоотношения, система сдержек и противовесов // *Научное издание*. - Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2005. - 53 с.

5. Хабриева Т.Я., Андриченко Л.В. Конституционная реформа в Республике Казахстан: тенденции и перспективы развития // *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. - 2017. - № 3. - С. 142-155.

6. Mr Osman CAN (Member, Turkey), Mr Philip DIMITROV (Member, Bulgaria), Mr Gagik G. HARUTYUNYAN (Member, Armenia), Ms Taliya KHABRIEVA (Member, Russia), Mr Gunars KUTRIS (Substitute member, Latvia), Mr George PAPUASHVILI (Former member, Georgia). Venice Commission. Draft opinion on the amendments to the Constitution of Kazakhstan – CDL(2017)013 // [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2017\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2017)013-e) (дата обращения 20.01.2023).

7. Ударцев С.Ф. Казахстан: конституционная реформа 2017 года: (Комментарий к Закону Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 10 марта 2017 года. № 51-VI ЗРК) / АО «Университет КАЗ-ГЮУ». Научно-исследовательский институт правовой политики и конституционного законодательства. Астана: Фолиант, 2018. - 192 с.

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. Lider: prezidentskaja vlast' v Kazahstane na rubezhe jepoh: Monografija. Astana: TOO «Izdatel'stvo «Norma-K», 2012. 528 s.

2. Zhanuzakova L.T. Konstitucionnaja reforma v Kazahstane: nekotorye voprosy sovershenstvovanija statusa i polnomochij Prezidenta i Parlamenta // *Aktual'nye problemy rossijskogo prava*. 2018. № 5 (90). S. 185-192;

3. Sarpekov R.K. Konstitucionnaja reforma kak osnovnoj point perezapuska politicheskoy sistemy Kazahstana // *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii RK 2022*. № 2 (69). S. 13-21.

4. Malinovskij V.L. Prezident Respubliki Kazahstan i Parlament Respubliki: vzaimootnoshenija, sistema sderzhek i protivovesov. // *Nauchnoe izdanie/ Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan*. 2005. 53 s.

5. Habrieva T.Ja., Andrichenko L.V. Konstitucionnaja reforma v Respublike Kazahstan: tendencii i perspektivy razvitija // *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedenija*. 2017. № 3. S. 142-155.

6. Mr Osman CAN (Member, Turkey), Mr Philip DIMITROV (Member, Bulgaria), Mr Gagik G. HARUTYUNYAN (Member, Armenia), Ms Taliya KHABRIEVA (Member, Russia), Mr Gunars KUTRIS (Substitute member, Latvia), Mr George PAPUASHVILI (Former member, Georgia). Venice Commission. Draft opinion on the amendments to the Constitution of Kazakhstan – CDL(2017)013 // [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2017\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2017)013-e) (data obrashhenija 20.01.2023).

7. Udarcev S.F. Kazahstan: konstitucionnaja reforma 2017 goda: (Kommentarij k Zakonu Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Respubliki Kazahstan» ot 10 marta 2017 goda. № 51-VI ZRK) / АО «Университет КАЗГЮУ». Научно-исследовательский институт правовой политики и конституционного законодательства. Астана: Фолиант, 2018. 192 с.

ИНСТИТУТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ ЛИЧНОСТИ В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА (МОНИТОРИНГ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА СТРАН СНГ)

Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич¹

Аналитик отдела аналитики, организации заседаний и протоколирования Конституционного Суда Республики Казахстан, кандидат юридических наук, г.Астана, Республика Казахстан; e-mail: ismagulovqairat@gmail.com

Абилмажина Арай Мауткановна

Сениор-лектор кафедры юриспруденции Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, магистр юриспруденции, г.Усть-Каменогорск, Республика Казахстан; e-mail: abilmazhina@mail.ru

Аннотация. Авторами были рассмотрены вопросы обеспечения прав и интересов личности в сфере уголовного судопроизводства как в Республике Казахстан, так и в других странах Содружества Независимых Государств (далее СНГ).

Защита основных прав и свобод человека относится к универсальным принципам, так как эти ценности подлежат первоочередной защите во всех сферах общественной и государственной жизни. Человек, как его права и свободы занимают центральное место и доминируют над всеми остальными гуманитарными ценностями.

Особое социально-политическое значение защиты прав и свобод человека приобретает в сфере уголовного судопроизводства, то есть там, где правоохранительные органы обладают возможностями государственного принуждения, позволяющих им вторгаться в сферу личных интересов и существенно ограничивать их.

Правовая политика Республики Казахстан уже решила ряд важных задач по совершенствованию уголовно-процессуального законодательства. С 2015 года действует новый Уголовно-процессуальный кодекс (далее – УПК), внедривший множество новелл по упрощению, ускорению, сокращению следственных и судебных процедур, упорядочению и разграничению процессуальных полномочий лиц, ведущих уголовный процесс, усилению статуса стороны защиты, а также обеспечению прав и законных интересов всех лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве.

Кроме того, введены новые правовые институты, производства и нормы, приближающие уголовный процесс к успешно апробированным моделям расследования уголовных правонарушений и отправления правосудия.

Наряду с этим, большинство законодательных решений в ходе апробации правоприменительной практикой показали свою слабую (недостаточную) результативность, несогласованность с устоявшимися положениями теории уголовно-процессуального права, отсутствие в правоприменительной практике и в теории уголовного процесса, единых концептуальных подходов к объему, форме, механизмам и пределам реализации конституционного принципа состязательности по регулированию различных правоотношений в рассматриваемой сфере.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное законодательство, уголовное судопроизводство, субъект уголовного судопроизводства, участник уголовного процесса, Уголовно-процессуальный кодекс, Содружество Независимых Государств, защита прав и свобод личности.

¹ Автор для корреспонденции

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС САЛАСЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МҮДЕЛЕЛЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ИНСТИТУТЫ (ТМД ЕЛДЕРІНІҢ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ МОНИТОРИНГІ)

Қайрат Еслямқалиұлы Исмагулов

Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты Аппаратының Талдау, отырыстарды ұйымдастыру және хаттама жүргізу бөлімінің талдаушысы, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: boss.kz2008@mail.ru

Арай Мауытқанқызы Әбілмәжіна

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, құқықтану магистрі, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: abilmazhina@mail.ru

Аннотация. Авторлар Қазақстан Республикасында да, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының (бұдан әрі – ТМД) басқа елдерінде де қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы жеке тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету мәселелерін қарастырды.

Адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау әмбебап принцип болып табылады, өйткені бұл құндылықтар қоғамдық және мемлекеттік өмірдің барлық салаларында басымдықпен қорғалады. Адам, оның құқықтары мен бостандықтары басты орын алады және барлық гуманитарлық құндылықтардың үстінен үстемдік етеді.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау қылмыстық сот ісін жүргізу саласында ерекше қоғамдық-саяси мәнге ие болады, яғни құқық қорғау органдарының жеке мүдделер саласына қол сұғуға және оларды айтарлықтай шектеуге мүмкіндік беретін мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндіктері бар жерде.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясаты қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру бойынша бірқатар маңызды міндеттерді шешті. 2015 жылдан бастап жаңа Қылмыстық іс жүргізу кодексі (бұдан әрі – ҚПК) қолданылуда, ол тергеу және сот іс жүргізуді жеңілдету, жеделдету, қысқарту, тұлғалардың іс жүргізу өкілеттіктерін оңтайландыру және саралау бойынша көптеген жаңалықтарды енгізді. қылмыстық процесті жүргізу, қорғаушы тараптың мәртебесін нығайту, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушы барлық адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, қылмыстық процесті қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу мен сот төрелігін жүзеге асырудың сәтті сынақтан өткен үлгілеріне жақындататын жаңа құқықтық институттар, іс жүргізу және нормалар енгізілді.

Сонымен қатар, заңнамалық шешімдердің көпшілігі құқық қолдану тәжірибесінде тексерілген кезде олардың әлсіз (жеткіліксіз) тиімділігін, қылмыстық іс жүргізу құқығы теориясының белгіленген ережелеріне сәйкес келмейтінін, құқық қолдану тәжірибесінде және қылмыстық сот ісін жүргізу теориясында жоқтығын көрсетті. қарастырылатын саладағы әртүрлі құқықтық қатынастарды реттеудегі бәсекелестіктің конституциялық принципін жүзеге асыру көлеміне, нысанына, тетіктеріне және шектеріне бірыңғай тұжырымдамалық тәсілдер.

Түйінді сөздер: қылмыстық іс жүргізу заңнамасы, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық процестің субъектісі, қылмыстық процеске қатысушы, Қылмыстық іс жүргізу кодексі, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау.

INSTITUTE OF ENSURING THE RIGHTS AND INTERESTS OF THE INDIVIDUAL IN THE FIELD OF CRIMINAL PROCEEDINGS (MONITORING THE LEGISLATION OF THE CIS COUNTRIES)

Ismagulov Kairat Eslyamkalievich

Analyst of the Department of analytics, organization of meetings and record keeping of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, candidate of law, Astana, Republic of Kazakhstan; e-mail: boss.kz2008@mail.ru

Abilmazhina Arai Mautkanovna

Senior lecturer of the Department of Jurisprudence, East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov, Master of Law, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan; e-mail: abilmazhina@mail.ru

Abstract. *The authors examined the issues of ensuring the rights and interests of individuals in the field of criminal proceedings both in the Republic of Kazakhstan and in other countries of the Commonwealth of Independent States (hereinafter referred to as the CIS).*

The protection of fundamental human rights and freedoms is a universal principle, since these values are subject to priority protection in all spheres of public and state life. Man, his rights and freedoms occupy a central place and dominate over all other humanitarian values.

The protection of human rights and freedoms acquires particular socio-political importance in the field of criminal proceedings, that is, where law enforcement agencies have the capabilities of state coercion, allowing them to invade the sphere of personal interests and significantly limit them.

The legal policy of the Republic of Kazakhstan has already solved a number of important tasks to improve criminal procedural legislation. Since 2015, a new Code of Criminal Procedure (hereinafter referred to as the Code of Criminal Procedure) has been in force, which has introduced many innovations to simplify, speed up, reduce investigative and judicial procedures, streamline and differentiate the procedural powers of persons conducting criminal proceedings, strengthen the status of the defense party, as well as ensure the rights and legitimate interests of all persons participating in criminal proceedings.

In addition, new legal institutions, proceedings and norms have been introduced that bring the criminal process closer to successfully tested models for the investigation of criminal offenses and the administration of justice.

Along with this, most legislative decisions, when tested by law enforcement practice, showed their weak (insufficient) effectiveness, inconsistency with the established provisions of the theory of criminal procedure law, the absence in law enforcement practice and in the theory of criminal proceedings of unified conceptual approaches to the volume, form, mechanisms and the limits of implementation of the constitutional principle of competition in regulating various legal relations in the area under consideration.

Keywords: *criminal procedure legislation, criminal proceedings, subject of criminal proceedings, participant in criminal proceedings, Criminal Procedure Code, Commonwealth of Independent States, protection of individual rights and freedoms.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_286

Введение

Институт прав и свобод личности является одним из фундаментальных основ любого демократического цивилизованного государства, который приобретая все новые проявления и свойства в современном меняющемся под влиянием различных факторов

мире, становится важной составляющей государственно-правовой системы в целом.

Сложно не согласиться, что современные стандарты в области прав и свобод личности, нашедшие свое отражение не только в нормах международного права, но и в национальном законодательстве обеспечивают

ее защищенность от неправомерного внешнего вмешательства и способствует упрочению статуса самого индивида. Необходимо отметить, что в ходе длительного противостояния между личностью и властью происходит поиск наиболее оптимальной модели их взаимоотношений, под воздействием этого менялся и объем прав и свобод граждан государств. И это сложнейшая вечная проблема остается и на сегодняшний день неразрешенной по целому ряду причин объективного и субъективного характера [1, с.338].

Как верно отмечается целым рядом ученых, до настоящего времени мы можем наблюдать продолжающийся процесс обновления уголовно – процессуального законодательства, путем введения новых процессуальных институтов. При этом основная задача законодателей стран СНГ — это стремление взять под особый контроль вопросы обеспечения прав и защиты интересов личности, находящихся в орбите уголовного судопроизводства. Об этом свидетельствует высказывание профессора В. Табалдиевой, где, говоря о задачах УПК КР на этапе его реформирования подчеркивала, что «Проводимая судебно-правовая реформа ставит основной задачей приведение национального законодательства в соответствие с международными стандартами осуществления правосудия, устанавливающих необходимость реального обеспечения прав и законных интересов личности, вовлеченной в сферу уголовного судопроизводства. В связи с этим главной целью нового УПК должно стать провозглашение защиты прав и законных интересов человека, будь то обвиняемый, потерпевший или свидетель. В ряде случаев достижение этой цели более важно, чем установление истины по уголовному делу» [2, с. 42-44].

Мы не можем отрицать, что на процессы реформирования уголовно – процессуального законодательства в целом влияют целый ряд факторов, о чем свидетельствуют такие позиции ученых-юристов, изложенных в научных публикациях. Так, Дюсебаев Т.Т. пишет, что «уголовный процесс, вместе с развитием государства остается несколько идеализированной наукой, которая зависит от геополитического расположения страны, уровня правовой культуры и правосознания граждан, криминологической обстановки в регионе, менталитета населения, кроме того оказывают влияние и правозащитные организации, за которыми порой стоят

«внешние игроки» и т.д. А потому в контексте реформы УПК некоторых стран наблюдается новая идеология уголовно-процессуального права» [3, с.4].

В свою очередь Э. Мадмарова акцентирует внимание, что «Ориентир на рыночные отношения, закономерно порождает расслоение общества по признаку благосостояния, в связи, с чем определенная категория общества, причем в нашем случае его большая часть, находится за чертой бедности. Подобная ситуация требует от государства, особенно если оно избрало для себя демократический путь развития, принятия определенных обязательств правового, экономического, социального, культурного и пр., характера, позволяющего обеспечить минимальный уровень соблюдения прав и свобод человека и гражданина [4, с. 57].

В данной ситуации, одной из движущих сил государства является формирование такой правовой системы, где была бы разрешена двуединая задача, содержащая следующие направления: 1) создание условий для обеспечения максимального соблюдения прав и свобод граждан; 2) обеспечение эффективной правовой защиты, включая и в условиях конфликтных ситуаций при возможном нарушении прав и свобод гарантируемые государством» [4, с. 26].

Методы

В статье использован диалектический метод познания, представляющий собой комплекс общенаучных и специально-юридических средств и способов познания.

Помимо этого, для понимания правовых явлений уголовно-процессуальной науки были использованы юридико-позитивистский, нормативистский и системно-структурный методы познания.

Результаты и обсуждение

Нельзя не отметить наличие ряда проблемных аспектов и коллизий, которые мы наблюдаем уже во вступивших УПК стран СНГ и препятствующие эффективному обеспечению и защите прав, свобод и законных интересов участников уголовного процесса.

Об этом свидетельствует и позиция отдельных ученых: а) криминализация и декриминализация уголовных правонарушений, со стороны законодателя произведена без учета их криминологической характеристики; б) ряд составов преступлений, не содержит в себе все признаки, которые должны быть предусмотрены статьей кри-

минального деяния; в) целый ряд уголовно-правовых норм имеют сходство между собой, (то есть это приводит к конкуренции норм права); г) можно наблюдать большое количество бланкетных диспозиций, причем ссылки делаются порой не на конкретные нормативные правовые акты, а на целые правовые институты [5, с. 32].

Безусловно, наличие серьезных правовых проблем уголовного законодательства, не может не отразиться на положениях уголовно-процессуального законодательства, а также дает стороне обвинения интерпретировать нормы УК на свое усмотрение, что не может не затрагивать рассматриваемому нами сфере.

На основании проведенного анализа можно констатировать, что официальное приращение указанных в научных изысканиях процессуальных постулатов и проблем, которые пронизывают всю уголовно-процессуальную деятельность, лишь только усилило стремление разрешения задач связанных с обеспечением прав, свобод и защитой интересов участников процесса. А это не могло не сказаться на попытках воплощения в положения УПК новых процессуальных институтов и модернизации действующих.

Безусловно, базовыми постулатами по созданию современной модели уголовного судопроизводства являются: 1) достижение необходимых критериев определяемые уголовной и уголовно-процессуальной политикой государств и соответствующие многообразию и уровню развития общества; 2) соответствие основополагающим конституционным принципам, которыми определяются содержательная составляющая и смысл их применения в уголовном судопроизводстве; 3) создание наиболее действенной национальной модели судебного разбирательства и досудебного расследования при которой обеспечивается преемственность, последовательность и непротиворечивость с законодательством и сочетание с другими нормативными положениями; 4) внедрение и совершенствование процессуальных институтов, которыми бы обеспечивалось состязательность и равноправие сторон на стадиях уголовного судопроизводства, а также надежная и эффективная защита прав и законных интересов личности.

Как правило, в теории уголовного процесса принято выделять состязательную [6, с. 430-431], розыскную и смешанную форму судопроизводства. Наряду с этим верно отмечается, что любая национальная форма

уголовного судопроизводства представляет собой смешение элементов данных моделей процесса, поскольку уголовное судопроизводство развивается и существует в рамках определенных исторических, экономических, геополитических и прочих условий [7, с. 143].

Применительно к развитию и реформированию уголовного процессуального законодательства в постсоветских государствах можно констатировать о наличии общих и отличительных особенностях правовых норм УПК.

Законодатели ряда стран СНГ в ходе проводимой реформы уголовно – процессуального законодательства предприняли попытку его модернизации внося изменения в структуру и содержание закона, включая и путем имплементации ряда правовых институтов функционирующих в зарубежных государствах, во-вторых, наблюдается стремление законодателя, внести нормативные положения, которые позволяли бы создать правовой механизм по обеспечению реального соблюдения прав, свобод личности при отправлении правосудия.

Вместе с тем, проведенные нами широкий анализ содержания уголовно – процессуального законодательства стран СНГ выявил проблемы, препятствующие реализации целого ряда процессуальных институтов, касающиеся обеспечения прав, свобод и защиты интересов личности рассматриваемых государств, а именно:

- наличие противоречий по установлению границ и реализацией защиты прав и интересов участников уголовного процесса и это исходит из того, что целый ряд правовых норм не содержат в себе способы и средства, благодаря которым обеспечивалась бы такая защита и восстановление прав личности со стороны государства, напротив само же государство противоречит отдельному спектру личных прав;

- наблюдается слабая система механизма защиты прав и интересов личности со стороны должностных лиц правоохранительных органов и суда, а также возложение со стороны государства адекватно (необходимой) ответственности за нарушение процессуальных норм, затрагивающих данную сферу;

- до настоящего времени отсутствует должная система контроля за деятельностью органов дознания при осуществлении ими негласной деятельности связанных с обеспечением соблюдения при этом прав личности, в том числе и относительно третьих лиц;

- наблюдается размытость правовых

норм нечеткость определения их критериев;
 – допускаемая терминологическая небрежность со стороны законодателей позволяющая двояко трактовать положения УПК, приводящее к разночтению со стороны участников уголовного процесса;

– введение законодательством новых процессуальных институтов, которые вступают в противоречие с существующими, что приводит к коллизии и невозможностью их реализации (например, в УПК КР предусмотрено наряду с институтом возбуждения уголовного дела и институтом специальных следственных действий);

– непродуманность введения процессуальных институтов и некоторых норм УПК, заимствованных из стран дальнего зарубежья, которые не только не приемлемы для среднеазиатского менталитета, но и отсутствуют потенциальные возможности, т.е. надлежащие государственные ресурсы для их внедрения;

– провозглашение законодателем принципов, которые отражают новую идеологию уголовного процесса, но при этом не могут быть реализованы в силу отсутствия правовых механизмов для их реализации (например, состязательность сторон), в том числе, не возможностью кардинального реформирования правоохранительной системы, требующих в том числе значительных финансовых затрат;

– наблюдается определенная тенденция, что отдельные новые концепции принятых УПК отдельных стран СНГ были продиктованы узковедомственными интересами, что усиливает позицию стороны обвинения, ограничивая деятельность стороны защиты (к примеру, УПК РК и УПК КР от 2021 года);

– свидетельствует, что отсутствие ряда положений либо их недостаточная регламентация отдельных значимых сфер не в полной мере учтены новые тенденции проявлений преступности и глобальные процессы оказывающие значительное влияние на обеспечение защиты интересов личности;

– в недостаточной мере обращено внимание законодателя, на то, что что институт прав и свобод личности постоянно приобретает новые проявления и свойства, что не может не сказаться на необходимости расширения диапазона юридических гарантий в данной сфере.

Хан В.Ю. в свою очередь подчеркивает, что результаты анализа положений уголовного и уголовно – процессуального законодательства, а также реализация ряда норм уже

вступивших в силу УК и УПК подтверждает о наличии ряда коллизий и проблем препятствующие достижению одной из главных целей реформ – это эффективное обеспечение и защита конституционных прав и свобод личности в уголовном судопроизводстве [8, с. 98].

На отдельных актуальных проблемных аспектах в рассматриваемой сфере мы остановимся более детально.

На наш взгляд, определенной проблемой является различный подход к самой сущности принципа состязательности со стороны юридического сообщества. По мнению одних ученых, сущность данного принципа исходит из способа построения и организации уголовного процесса [9, с. 189].

С точки зрения же других процессуалистов, суть рассматриваемого принципа состоит в состязательности деятельности участников уголовного процесса. Считаем, что наиболее верна позиция авторов считающих, что следует разграничивать принцип состязательности и состязательную деятельность [10, с. 107].

В.П. Божьев подчеркивал, что «состязательность – не цель уголовного процесса, а средство (одно из средств) достижения полноты, всесторонности и объективности исследования обстоятельств дела, столь необходимых для установления истины» [11, с. 49]. Как верно отмечает О.А. Глянько «для подлинной состязательности недостаточно только наличия равенства прав сторон обвинения и защиты, необходим так же и независимый от выводов и оценок обвинительной власти суда» [12, с. 25]. В.А. Лазарева, в свою очередь акцентирует внимание, что «состязательность уголовного процесса – это еще и свобода суда прийти к иному выводу, чем изложенный в обвинительном заключении или обвинительном акте, свобода выбора решения» [13, с. 254].

Как пишет С.А. Адилов «Конституционный принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную ветви власти (пункт 4 статьи 3 Конституции Республики Казахстан), а также построение судопроизводства на основе принципа состязательности, предполагающего четкое разграничение функций обвинения, защиты и разрешения дела по существу (статья 23 УПК РК), послужили основой для усиления судебной власти в Казахстане и введения судебного контроля за досудебным расследованием, как важной гарантии обеспечения прав и свобод граждан при осуществлении производства по уголовным делам [14, с. 4].

Кыргызский ученый, профессор К.М. Сманалиев подчеркивает, что «в разделе 2 УПК КР «Суд, стороны и другие лица в уголовном процессе» все участники разделены на суд, участников процесса и лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве, представляющих интересы государства, участников процесса, защищающих права и интересы иных участников, участвующих в уголовном процессе. Подобное разделение участников процесса не выражает принципа состязательности сторон, потому что законодатель не определил, что есть сторона обвинения и сторона защиты, не распределил участников к той или иной стороне. В основе разделения лежат интересы государства или частных лиц. Методологически это не верно, поскольку защита потерпевшего от преступления составляет содержание не только его личного интереса, но и государства, равно и защита обвиняемого от незаконного и необоснованного обвинения [15, с. 39-40].

Проведенный нами контент – анализ, специальной литературы свидетельствует, что основным аргументом противников распространения принципа состязательности на досудебные стадии является, как правило, следующие обстоятельства: во-первых, что, исходя из положений Конституции, следует, что термин «судопроизводство» предполагает лишь судебное разбирательство, а потому «состязательность» не распространяется на досудебные стадии. Во-вторых, на стадии привлечения лица в качестве обвиняемого не может быть состязательности, так как на данном этапе во избежание разоблачения, а значит и наказания, ими предпринимаются для этого самые различные меры. Такое положение предполагает предоставление привлечений защиты лишь после предъявления обвинения.

Является логичным, что важным направлением проводимой реформы, стало рассмотрение вопросов относительно организации судопроизводства на принципах состязательности, равноправия сторон на всех стадиях уголовного судопроизводства.

Это получило свое отражение практически во всех Концепциях судебной реформы стран СНГ. При этом для обеспечения состязательной конструкции уголовного судопроизводства, законодатель основной акцент сделал на перераспределение функций путем расширения полномочий судебной власти на стадии досудебного производства. Ограничив при этом прокурорский надзор.

Но такой подход не может разрешить возникающие при этом проблемы и достичь цели правосудия, исходя из следующих позиций: во-первых, принятие законодателем лишь половинчатых мер без пересмотра целого ряда институтов, не позволит внедрить провозглашаемую модель уголовного судопроизводства, при которой необходима интерпретация в уголовный процесс значительного числа элементов состязательности. Во-вторых, на эффективность реализации состязательности процесса значительное влияние оказывает действующая структура правоохранительных органов и возлагаемые при этом на участников процесса функции; органы досудебного расследования должны выполнять не только обвинительную функцию, но и содействовать стороне защиты. В-третьих, должен быть на законодательном уровне установлен такой правовой режим и механизм его регулирования, при котором следует учитывать, что на сегодняшний день, уголовный процесс в РК, КР, РФ является смешанного типа, поэтому сложно разграничить функции участников уголовного процесса на: обвинение, защиту и разрешение дела. По существу, где у стороны защиты была бы максимальная возможность отстаивать права, свободы и интересы личности на стадии судебного разбирательства; в-четвертых, введение нового участника как следственный судья, на которого возлагаются полномочия по осуществлению судебного контроля на стадии досудебного производства, в корне ситуацию изменить не может, поскольку при этом не созданы равные правовые условия для представления сторонами реальной возможности довести позицию до сведений суда относительно всех важных аспектов уголовного дела. В-пятых, следует учитывать, что термин «судопроизводство» (указанный в ст.23 УПК РК) предполагает по сути судебное разбирательство, а потому принцип состязательности не может распространяться на досудебную стадию, на данном этапе досудебного производства находят отражение лишь отдельные элементы состязательности, т.е. можно говорить лишь о реализации состязательных начал.

Не менее важным вопросом является подход со стороны отдельных законодателей стран СНГ к отказу от стадии возбуждения уголовного дела, при которой две досудебные стадии объединены в единое досудебное производство.

Такой тренд характерен для ряда постсоветских государств – это Республика

Казахстан, Молдова, Украина, Грузия. Следует отметить, что в УПК КР от 2019 года также нет такого института как стадия возбуждения уголовного дела, но затем законодатель пересмотрел свою позицию и уже в новом уголовно – процессуальном законодательстве от 2021 года вновь в положения УПК ввел стадию возбуждения уголовного дела [16, с.88].

Безусловно, как любое кардинальное нововведение – это вызвало широкую дискуссию среди ученых-юристов, и данная дилемма разделила их как на сторонников, так и на противников избранной законодателями указанных государств позиций.

Контент-анализ доводов противников отказа от стадии возбуждения уголовного дела в основном заключаются в следующем:

1. Ликвидация такой стадии, разрешает отдельные проблемные вопросы, но вместе с тем остаются проблемы и коллизии, при которых будут нарушаться права и свободы личности, а именно: а) это стирание барьера между процессуальной и непроцессуальной деятельностью, повлечет за собой вмешательство органов власти в сферы охраняемые нормативными правовыми актами права и интересы личности без уведомления об этом граждан; б) проведение специальных следственных действий (негласных, тайных), нарушает конституционные права не только участников попавших в сферу уголовного судопроизводства, но и затрагивает третьих лиц. Кроме того, лицо знакомится с материалами их проведения лишь после их окончания. Такие действия, включают и специальные негласные мероприятия, проводятся в отношении лица, который, по сути, не наделен соответствующим процессуальным статусом.

2. Уголовное преследование допускается не только в отношении подозреваемого лица, но и других его участников (свидетелей, лиц, вовлеченных в проведение негласной деятельности). К примеру, казахский ученый А.Я. Гинзбург, был одним из противников введения в УПК Казахстана «негласных следственных действий», поскольку, по его мнению, проведение невозможно в полном объеме регламентировать как по форме, так и по содержанию. Этому препятствуют, с точки зрения автора использование средств, методов и технологий, которые составляют государственную тайну, из-за чего эта процедура может стать тайной и для органов следствия [17].

Заключение

Не останавливаясь детально на высказанных аргументах по данному вопросу, считаем обоснованным подход международных организаций, что правосудие в отношении виновных лиц должно осуществляться государством, но принимаемые при этом решения должны соответствовать требованиям законодательства и обеспечивать защиту таких лиц от необоснованного осуждения и ограничения прав и свобод личности.

На основании проведенного исследования следует констатировать:

1. Применительно к развитию и реформированию уголовного процессуального законодательства в постсоветских государствах можно сделать вывод о наличии общих и отличительных особенностей правовых норм УПК.

Но вместе с тем, институт обеспечения прав и защиты интересов личности получил свое отражение во многих уголовно – процессуальных постулатах законодательства, а именно: во-первых, законодателями всех рассмотренных государств наблюдается стремление заложить в нормы УПК основополагающие положения международных актов относительно прав, свобод и защиты интересов личности различной категории лиц попавших в орбиту уголовного судопроизводства.

Законодатели преимущественной части постсоветских государств закрепили в УПК, также новые принципы как: состязательность и равноправие сторон, презумпция невиновности, судебная защита.

В отдельных государствах стран СНГ, расширен диапазон следственных действий на производство которых требуется судебное решение, что объясняется стремлением защиты прав, свобод и интересов участников процесса. Кроме того, новшеством ряда стран СНГ является введение так называемых негласных (специальных) следственных действий, а именно в РК, КР, Молдавии, Украине законодателя посчитали целесообразным инкорпорировать оперативно- розыскную деятельность в ткань уголовного процесса.

2. Важным направлением проводимой реформы, стало рассмотрение вопросов относительно организации судопроизводства на принципах состязательности, равноправия сторон на всех стадиях уголовного судопроизводства.

Это получило свое отражение практиче-

ски во всех Концепциях судебной реформы стран СНГ. При этом для обеспечения состязательной конструкции уголовного судопроизводства, законодатель основной акцент сделал на перераспределение функций путем расширения полномочий судебной власти на стадии досудебного производства, ограничив при этом прокурорский надзор.

Но такой подход не может разрешить возникающие при этом проблемы и достичь цели правосудия, исходя из следующих позиций: Во-первых, принятие законодателем лишь половинчатых мер без пересмотра целого ряда институтов, не позволит внедрить провозглашаемую модель уголовного судопроизводства, при которой необходима интерпретация в уголовный процесс значительного числа элементов состязательности. Во-вторых, на эффективность реализации состязательности процесса значительное влияние оказывает действующая структура правоохранительных органов и возлагаемые при этом на участников процесса функции; органы досудебного расследования должны выполнять не только обвинительную функцию, но и содействовать стороне защиты. В-третьих, должен быть на законодательном уровне установлен такой правовой режим и механизм его регулирования, при котором следует учитывать, что на сегодняшний день, уголовный процесс в РК, КР, РФ является смешанного типа, поэтому сложно разграничить функции участников уголовного процесса на: обвинение, защиту и разрешение дела. У стороны защиты была бы максимальная возможность отстаивать права, свободы и интересы личности на стадии судебного разбирательства; В-четвертых, введение нового участника как следственный судья, на которого возлагаются полномочия по осуществлению судебного контроля на стадии досудебного производства, в корне ситуацию изменить не может, поскольку при этом не созданы равные правовые условия для представления сторонами реальной возможности довести позицию до сведений суда относительно всех важных аспектов уголовного дела. В-пятых, следует учитывать, что термин «судопроизводство» (указанный в ст.23 УПК РК) предполагает, по сути, судебное разбирательство, а потому принцип состязательности не может распадаться на досудебную стадию, на данном этапе досудебного производства находят отражение лишь отдельные элементы состязательности, т.е. можно говорить лишь о реализации состязательных начал.

3. Следует отметить, что ряд стран СНГ, оставили в уголовно – процессуальном законодательстве основные фундаментальные основы судопроизводства и при этом лишь модернизируя отдельные процессуальные институты, либо внося ряд изменений в нормы УПК (к ним можно отнести Республики Беларусь, РФ, Узбекистан, Таджикистан). Более кардинально подошли РК и КР, где внесены достаточно серьезные изменения и новшества, указанные нами выше.

4. Считаем обоснованным, что практика, которая складывалась многие годы, и оставшаяся на современном этапе в отдельных государствах стран СНГ, где сохранена стадия возбуждения уголовного дела, приводит к недопустимому нарушению прав и свобод личности, попавших в орбиту уголовного судопроизводства. Поскольку без надления надлежащим статусом в отношении такого лица в период доследственной проверки проводятся процессуальные действия, которые в последующем не могут быть признаны законными, из-за отсутствия должной правовой регламентации и выработки четкого алгоритма действий по надлению лица процессуальным статусом подозреваемого, где субъекты расследования по-своему интерпретируют закон, что является недопустимым. В этой связи, считаем обоснованным вне зависимости от наличия либо отсутствия стадии возбуждения уголовного дела предусмотреть надления лица статусом подозреваемого, на всем этапе досудебного производства, исключив положения регламентирующие формализованную процедуру предъявления обвинения; при этом: 1) с целью присвоения лицу процессуального статуса подозреваемого, требуется предусмотреть введения такого универсального основания как – «уведомление о подозрении в совершении преступления» (как это предусмотрено в соответствии с УПК РК); 2) в содержание УПК ввести процессуальные нормы, которые будут регламентировать порядок официального уведомления лица о подозрении и алгоритм действий органов досудебного производства для уведомления об этом других участников процесса (например: потерпевшего, сторону защиты). Следует учитывать, что лишь при своевременном присвоении такого процессуального статуса, это обеспечит охрану его прав, свобод и защиту интересов личности в соответствии в Конституциями государств СНГ; 3) Процедура привлечения лица в качестве обвиняемого, должна происходить лишь по-

сле окончания досудебного производства, поскольку: а) в таком случае это обеспечит субъектов расследования дополнительной процессуальной самостоятельностью и может наделить следователя возможностью выступать в качестве отдельной стороны. Привлечение лица в качестве обвиняемого на начальном этапе досудебного производства также ставит перед следователем необходимость вести следствие в обвинительном уклоне. Следует иметь в виду, что обвинения будучи уголовно-процессуальным институтом должны быть направлены на установление истины виновного лица. б) При предъ-

явлении лицу обвинения органы следствия должны обладать фактическими юридическими условиями т.е. неопровержимыми доказательствами вины. При отсутствии же не только доказательств, но их достаточности перед началом досудебного производства, предъявлять обвинение недопустимо.

В силу ограниченности объема нашего исследования, наиболее актуальные проблемы процессуальной деятельности суда и стороны защиты нами будут рассмотрены в следующих статьях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Исаева К.А., Дюсебаев Т.Т., Воронцова И.Н., Каженова А.С. Права и свободы личности: современные аспекты содержания / К.А. Исаева, Т.Т. Дюсебаев, И.Н. Воронцова, А.С. Каженова // В сборнике: *Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. 9th International symposium*. 2016. – С.337-346.
2. Табалдиева В.Ш. Цели и задачи проекта Уголовно-процессуального кодекса КР/ В.Ш. Табалдиева // Концептуальные вопросы реформирования уголовного судопроизводства Кыргызской Республики: стенограмма экспертного форума. – Бишкек, 2013. – С. 42-44.
3. Дюсебаев Т.Т. Обеспечение прав и свобод личности подозреваемого (обвиняемого) в контексте реформирования уголовно-процессуального законодательства в странах СНГ: Дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Т.Т. Дюсебаев. – Бишкек, 2018. – 134 с.
4. Мадмарова Э.А. Институт защиты: уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Э.А. Мадмарова. – Бишкек, 2019. – 145 с.
5. Коркина И.В. Процессуальное положение потерпевшего в досудебном уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09 / И.В. Коркина. – Москва, 2006. – 32 с.
6. М. Джимено – Булнес (Jimeno – Bulnes M. *American Criminal Procedure in a European Context* / М. Джимено-Булнес // *Cardozo Journal of international and Comparative Law*. Vol. 21. No. 2. 2013. P. 430 – 431).
7. Шестакова С.Д. Генезис метода российского уголовно-процессуального права в условиях конвергенции и дивергенции англосаксонской и континентальной правовых систем (Теоретико-правовое исследование): дисс... д-ра. юрид. наук: 12.00.09 / С.Д. Шестакова. – СПб., 2004. – 320 с.
8. Хан В.Ю. Роль адвоката в предупреждении преступности: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.Ю. Хан. – Бишкек, 2019. – 180 с.
9. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: Перераб. и доп. изд. / М.С. Строгович. – Москва: Наука. – 1968. – 189 с.
10. Газетдинов Н.И. Сущность и значение принципа состязательности / Н.И. Газетдинов // *Вестник Оренбургского государственного университета*. – Оренбург: Изд-во Оренбург. ун-та. – 2005. - № 3. – С.106-109.
11. Божьев В. К вопросу о состязательности в российском уголовном процессе / В.К. Божьев // *Уголовное право*. – М.: Интел-Синтез. – 2000. - № 1. – С.47-55.
12. Глянько О.А. Теоретико-правовая модель процессуального статуса следственного судьи: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.А. Глянько. – Москва, 2019. – 135 с.
13. Лазарева В.А. Проблемы доказывания в современном уголовном процессе Российской Федерации / В.А. Лазарева // *Уголовное судопроизводство: теория и практика*. – М. – 2015. – 367 с.
14. Адилов С.А. Правовое положение следственного судьи в уголовном процессе Республики Казахстан: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09 / С.А. Адилов. – Москва, 2018. – 150 с.
15. Сманалиев К.М. Цели и задачи уголовного процессуального кодекса КР / К.М. Сманалиев // Стенограмма экспертного форума «Концептуальные вопросы реформирования уголовного судопроизводства Кыргызской Республики» от 22 апреля 2013. – Бишкек. – 39-40 с.

16. Исмагулов К.Е. Актуальные проблемы обеспечения прав и интересов участников уголовного процесса в странах СНГ: дисс...докт. юрид. наук: 12.00.09 / К.Е. Исмагулов. – Бишкек, 2023. – 385 с.

17. Гинзбург А.Я. «Читая Проект Уголовно-процессуального кодекса РК. О так называемых «негласных следственных действиях» Глава 30 проекта УПК РК (от 28 февраля 2013 г.) (в порядке обсуждения)». Сетевое издание «Zakon.kz». [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31349875 Дата обращения: 30.12.2023

REFERENCE

1. Isaeva K.A., Dyusebaev T.T., Voroncova I.N., Kazhenova A.S. Prava i svobody lichnosti: sovremennye aspekty soderzhaniya / K.A. Isaeva, T.T. Dyusebaev, I.N. Voroncova, A.S. Kazhenov // V sbornike: Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. 9th International symposium. 2016. – S.337-346.

2. Tabaldieva V.Sh. Celi i zadachi proekta Ugolovno-processualnogo kodeksa KR/ V.Sh. Tabaldieva // Konceptualnye voprosy reformirovaniya ugolovnogogo sudoproizvodstva Kyrgyzskoy Respubliki: stenogramma ekspertnogo foruma. – Bishkek, 2013. – S. 42-44.

3. Dyusebaev T.T. Obespechenie prav i svobod lichnosti podozrevaemogo (obvinyaemogo) v kontekste reformirovaniya ugolovno-processualnogo zakonodatelstva v stranah SNG: Diss ... kand. jurid. nauk: 12.00.09 / T.T. Dyusebaev. – Bishkek, 2018. – 134 s.

4. Madmarova E.A. Institut zashity: ugolovno-processualnye i kriminalisticheskie aspekty: diss...kand. jurid. nauk: 12.00.09 / E.A. Madmarova. – Bishkek, 2019. – 145 s.

5. Korkina I.V. Processualnoe polozhenie poterpevshego v dosudebnom ugolovnom sudoproizvodstve: avtoref. diss. kand. jurid. nauk: 12.00.09 / I.V. Korkina. – Moskva, 2006. – 32 s.

6. M. Dzhimeno – Bulnes (Jimeno – Bulnes M. American Criminal Procedure in a European Context / M. Dzhimenno-Bulnes // Cardozo Journal of international and Comparative Law. Vol. 21. No. 2. 2013. P. 430 – 431).

7. Shestakova S.D. Genezis metoda rossijskogo ugolovno-processualnogo prava v usloviyah konvergencii i divergencii anglosaksonskoj i kontinentalnoj pravovyh sistem (Teoretiko-pravovoe issledovanie): diss... d-ra. jurid. nauk: 12.00.09 / S.D. Shestakova. – SPb., 2004. – 320 s.

8. Han V.Yu. Rol advokata v preduprezhdenii prestupnosti: diss...kand. jurid. nauk: 12.00.08 / V.Yu. Han. – Bishkek, 2019. – 180 s.

9. Strogovich M.S. Kurs sovetskogo ugolovnogogo processa: Pererab. i dop. izd. / M.S. Strogovich. – Moskva: Nauka. – 1968. – 189 s.

10. Gazetdinov N.I. Sushnost i znachenie principa sostyazatelnosti / N.I. Gazetdinov // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – Orenburg: Izd-vo Orenburg. un-ta. – 2005. - № 3. – S.106-109

11. Bozhev V. K voprosu o sostyazatelnosti v rossijskom ugolovnom processe / V.K. Bozhev // Ugolovnoe pravo. – M.: Intel-Sintez. – 2000. - № 1. – S.47-55.

12. Glyanko O.A. Teoretiko-pravovaya model processualnogo statusa sledstvennogo sudi: diss...kand. jurid. nauk: 12.00.09 / O.A. Glyanko. – Moskva, 2019. – 135 s.

13. Lazareva V.A. Problemy dokazyvaniya v sovremennom ugolovnom processe Rossijskoj Federacii / V.A. Lazareva //Ugolovnoe sudoproizvodstvo: teoriya i praktika. – M. – 2015. – 367 s.

14. Adilov S.A. Pravovoe polozhenie sledstvennogo sudi v ugolovnom processe Respubliki Kazahstan: diss...kand. jurid. nauk: 12.00.09 / S.A. Adilov. – Moskva, 2018. – 150 s.

15. Smanaliev K.M. Celi i zadachi ugolovnogogo processualnogo kodeksa KR / K.M. Smanaliev // Stenogramma ekspertnogo foruma «Konceptualnye voprosy reformirovaniya ugolovnogogo sudoproizvodstva Kyrgyzskoy Respubliki» ot 22 aprelya 2013. – Bishkek. – 39-40 s.

16. Ismagulov K.E. Aktualnye problemy obespecheniya prav i interesov uchastnikov ugolovnogogo processa v stranah SNG: diss...dokt. jurid. nauk: 12.00.09 / K.E. Ismagulov. – Bishkek, 2023. – 385 s.

17. Ginzburg A.Ya. «Chitaya Proekt Ugolovno-processualnogo kodeksa RK. O tak nazyvaemyh «neglasnyh sledstvennyh dejstviyah» Glava 30 proekta UPK RK (ot 28 fevralya 2013 g.) (v poryadke obsuzhdeniya)». Setevoe izdanie «Zakon.kz». [Elektronnyj resurs] // Rezhim dostupa: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31349875 Data obrasheniya: 30.12.2023

ЗАҢ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚАТЕЛЕР

Нұрқыз Арысбекқызы Нұрбаева

Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты
Лингвистика орталығының аға ғылыми қызметкері, филология магистрі;
Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nurkiz_82@mail.ru

Аннотация. Заң тілі – заңның немесе өзге де нормативтік құқықтық актінің мәтінін қалыптастыратын лексикалық, синтаксистік және стилистикалық құралдардың жиынтығы. Заң тіліне қойылатын талаптар заң жобасын әзірлеу кезінде басты назарға алынады. Алайда заң жобалау жұмысы барысында мәтіннен лингвистикалық қателерді толықтай жою әрдайым сәтті бола бермейді. Ондай қателерге көбіне лексикалық және стилистикалық қателер жатады.

«Қазақстан Республикасының заңдары мәтіндерінің мазмұнына және жазылу стиліне қойылатын талаптардың сақталуына мониторинг жүргізу» тақырыбындағы іргелі-қолданбалы зерттеу барысында тілдік тұрғыдан талданған кейбір заң мәтіндері мақала нысанасы болып табылады.

Мақала тақырыбының өзектілігі – қолданыстағы заңнама мәтініндегі қателерді анықтау және түзету, құқықтық нормалар мағынасының бұзылуына алып келетін олқылықтарды айқындау, олардың алдын алу тәсілдерін қарастыру.

Автор мақалада қолданыстағы заңнама мәтіндерінде жіберілген лексикалық, грамматикалық сипаттағы және басқа да лингвистикалық қателерге нақты мысалдар келтіреді. Нормативтік сөйлемдер мен құқықтық нормаларға қазіргі қазақ әдеби тілінің нормалары мен ережелеріне сәйкестігі тұрғысынан талдау жасайды.

Автор қолданыстағы заңдардың мәтінін зерделей келе, құқықтық акті мазмұнының сапасы жоғары болуын қамтамасыз ету үшін қолданыстағы заңнамаға ауқымды мониторинг жүргізу; терминдерді бірізділікке келтіру мақсатында заң терминологиясын қолдану қағидаларының жинағын әзірлеу; құқықтың әртүрлі саласына қатысты заң техникасын зерттеуді дамытуға жағдай жасау; жоғары оқу орындарының білім беру процесіне «Тіл және құқық», «Заң шығару техникасы» сияқты тиісті заң-лингвистикалық пәндерді курстар немесе арнайы курстар түрінде оқытуды енгізу қажет деп пайымдайды.

Түйін сөздер: заң тілі, заң мәтінінің сапасы, тілдік қателер, лингвистика, термин, лексикалық үйлесімділік.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОШИБКИ В ТЕКСТАХ ЗАКОНОВ

Нурбаева Нуркиз Арысбековна

Старший научный сотрудник Центра лингвистики Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, магистр филологии;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: nurkiz_82@mail.ru

Аннотация. Язык закона – совокупность лексических, синтаксических и стилистических средств, формирующих текст закона или иного нормативного правового акта. Требования к языку закона принимаются во внимание при разработке законопроекта. Однако в процессе законопроектной работы полное устранение лингвистических ошибок из текста не всегда удается. К таким ошибкам часто относятся лексические и стилистические ошибки.

Предметом статьи являются некоторые тексты законов, проанализированные с языковой точки зрения в ходе фундаментально-прикладного исследования на тему «Мониторинг соблюдения требований к содержанию и стилю изложения текстов законов Республики Казахстан».

Актуальность темы статьи заключается в выявлении и исправлении ошибок в тексте

действующего законодательства, определении пробелов, приводящих к нарушению смысла основных нарузок правовых норм, и рассмотрении способов предотвращения.

Автор приводит в статье конкретные примеры типичных лингвистических ошибок лексического, грамматического характера и других, встречающихся в текстах действующего законодательства. Проводит анализ нормативных предложений и правовых норм на предмет их соответствия нормам и правилам современного казахского литературного языка.

Изучая тексты действующих законов, автор полагает, что необходимо провести масштабный мониторинг действующего законодательства для обеспечения высокого качества содержания правового акта; разработать сборник правил применения юридической терминологии с целью приведения терминов к единообразию; создать условия для развития исследований юридической техники, относящейся к различным отраслям права; ввести в образовательный процесс вузов изучение соответствующих юридическо-лингвистических дисциплин таких как «Язык және право», «Законотворческая техника» в виде курсов или спецкурсов.

Ключевые слова: язык закона, качество текста закона, языковые ошибки, лингвистика, термин, лексическая совместимость.

LINGUISTIC ERRORS IN LEGAL TEXTS

Nurbayeva Nurkiz Arysbekovna

Senior Researcher, Linguistic Center, Institute of Legislation and Legal Information, Republic of Kazakhstan, Master of Philology; Astana, Republic of Kazakhstan;
E-mail: nurkiz_82@mail.ru

Abstract. The language of the law encompasses lexical, syntactic, and stylistic elements that shape the text of a law or other normative legal act. Requirements for the language of the law are considered during the drafting of a bill. However, in the process of legislative work, complete elimination of linguistic errors from the text is not always achievable. Such errors often include lexical and stylistic inaccuracies.

The subject of the article is certain legal texts analyzed from a linguistic standpoint as part of fundamental and applied research on the topic "Monitoring Compliance with Content and Style Requirements in the Laws of the Republic of Kazakhstan."

The relevance of the article lies in identifying and rectifying errors in the text of current legislation, determining gaps that lead to a distortion of the meaning of the main legal norms, and exploring ways to prevent such distortions.

The author presents specific examples of typical linguistic errors of lexical, grammatical, and stylistic nature, as well as others found in the texts of current legislation. An analysis is conducted of regulatory proposals and legal norms to assess their conformity with the norms and rules of modern Kazakh literary language.

While examining the texts of current laws, the author believes it is necessary to conduct comprehensive monitoring of current legislation to ensure high-quality content of legal acts; to develop a compendium of rules for the use of legal terminology to standardize terms; to create conditions for the development of research on legal technology across various legal domains; and to introduce into the educational process of universities the study of relevant legal and linguistic disciplines such as "Language and Law" and "Legislative Technique" in the form of courses or specialized courses.

Keywords: language of the law, text quality, language errors, linguistics, terminology, lexical compatibility.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_297

Кіріспе

«Қазақ үй тіккенде уығының мықты болуына қатты көңіл бөлген. Керегенің мықтылығы өз алдына, уық мықты болса, шаңырақ шайқалмайды, киіз үй құламай-

ды. Заңгерлер үй салмайды. Олардың қолынан келетіні заңнамалық актілерді жағсау, түсіндіру, қолдану. Заңдар мемлекеттің уығы іспеттес. Ал сөздерді заңдардың іргесі қаланатын кірпішпен салыстыруға бола-

ды. Сөзі тұрлаусыз заң қауқарсыз. Қазіргі кезде мәселе заңдардың санында, оларды білу, не білмеуде емес, сапасында, олардың әр сөзінің орнында тұруында, санаға тікелей әсер етуінде. Олай болуы үшін заң сөзі жасық, жалаң емес, өзегінде ұлттың рухын, өзіндік төлтума келбетін беретін деңгейде болуы керек. Заңда әр сөз өз орнында тұруы, бір мағынада қолданылуы, сол мағынада түсінілуі бұлжымас шарт.» [1].

Кез келген мәтін тілдік, логикалық, грамматикалық және графикалық негізден тұрады. Заң мәтінінің де өзіне тән функционалдық-стильдік ерекшелігі болады. «Құқық мәтіндерінің ерекшелігі сөйлемдердің бір-бірімен байланыста болуы мен ой мазмұнының бірізді динамикалы түрде тізбектеле өрбуі. Бұл, негізінен, тек заң мәтіндерінде ғана емес, барлық мәтін түрлеріне қойылатын талап. Әйтсе де, заң мәтіндерінде бұл талап ерекше ескеріліп, орындалуы тиіс. Сондай-ақ заң жобаларын жазу үстінде ойдың үзіліп қалуы немесе кездейсоқ ұмытылып кетуі қатаң түрде, үзілді-кесілді жіберуге болмайтын қателік. Өйткені ондай қателікті басқа мәтіндермен салыстырғанда, заң мәтіні маңызды құжат ретінде мүлдем көтере алмайды. Бұл заң жобаларын дайындау барысында міндетті түрде орындалуға тиісті талап.» [2, 47-б.].

Заң жобалау барысында жіберілетін, лексикалық, грамматикалық және пунктуациялық нормалардың бұзылуына байланысты қателердің қабылданған заңдарда болмауы жалпы заңнама тілінің сапасын едәуір арттырады.

Заң мәтінінің жеткілікті түрде пысықталмауы, лингвистикалық қателердің жіберілуі оның сапасына әсер етеді, бұл мүдделі тұлғаның әрбір нақты құқықтық норманы екіұшты қабылдауына себеп болады. Сондай-ақ «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының¹ (бұдан әрі – Құқықтық актілер туралы заң) 24-бабы 3-тармағының үшінші абзацында аталған қазақ және орыс тілдеріндегі нормативтік құқықтық актілер мәтіндерінің теңтүпнұсқалылығының бұзылуына алып келеді.

Жалпы лингвистикалық қателер нормативтік құқықтық актілердің мәтіндерінде кездесетін лексикалық, стилистикалық, орфографиялық, синтаксистік қателерді білдіреді. Қателердің бұл түріне: мәтінді

баяндау логикасын сақтамау, тіл стильдерін араластыру (ресми-іскерлік стильмен қатар публицистикалық, ғылыми стильді қолдану); сөздер мен сөз тіркестерінің лексикалық үйлесімдігінің болмауы; сөйлемдердегі сөздердің байланысу тәртібінің сақталмауы; арнаулы заң терминдерін өз еркінше қолдану, нормативтік актілерде белгісіз жаңа терминдерді қолдану; нормативтік актінің мәтінінде қысқарған сөздерді мәтінде мазмұнын ашпай қолдану жатады.

Әдістер мен материалдар

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Лингвистика орталығының 2023 жылғы іргелі-қолданбалы ғылыми зерттеу жұмысы аясында «Қазақстан Республикасының заңдары мәтіндерінің мазмұнына және жазылу стиліне қойылатын талаптардың сақталуына мониторинг жүргізу» тақырыбы бойынша бірқатар заңға талдау жүргізілді. Талдау барысында шолу, лингвистикалық талдау және салыстыру сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Терминдер мен сөз тіркестерінің мағынасын нақтылау мақсатында сөздіктерге салыстырмалы түрде зерделеу жүргізілді. Кейбір терминдер мен сөздердің мағынасына анықтама беріліп, олардың дефинициясын ашатын нұсқаларға мысалдар келтірілді.

Нәтижелер мен талқылау

Заң терминологиясы, атап айтқанда, мемлекеттік шешімдердің ресми тілдік нұсқаушысы болғандықтан, оның құқықтық нормаларды қалыптастыру және қолдану процесінде маңызы зор. Кез келген нормативтік актінің мәтіні анық, қысқа әрі нұсқа болуы керек.

Заң мәтінінде терминдер мен фразалар саны шектеулі түрде қолданылып қана қоймай, ұғымды түсінуде қиындық тудырмауы үшін сөздер тура мағынасында қолданылуы қажет. Заң мәтінінде қамтылған құқық нормалары тек мамандарға ғана емес, бүкіл азаматқа түсінікті болуы керек. Терминдерді бейнелі мағынада қолдануға жол берілмейді.

Дегенмен іргелі-қолданбалы зерттеу объектісі болған, Қазақстанның тәуелсіз, егемен ел болып қалыптасуының алғашқы жылдарында қабылданған заңдардан тілдік нормалардың (орфографиялық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік) бұзылуына

¹ «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасының № 480-V Заңы (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

байланысты қателерді кездестіруге болады. Іргелі-қолданбалы зерттеу жұмысы барысында анықталған осындай лингвистикалық қателерді топтастыра отырып, бірнеше мысал келтіруге болады. Мәселен:

Лексикалық қателер:

Терминдердің бірізді қолданылмауы, баламасының дұрыс берілмеуі

«Нотариат» туралы 1997 жылғы 14 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының² (бұдан әрі – Нотариат туралы заң) 95, 96 және 97-баптарында «морской протест» термині «теңіз наразылығы», тіпті 30-1-баптың 1-тармағының 13) тармақшасында «теңіздік наразылық» деп қолданылған. «Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы» 2002 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңында³ берілген ұғымдық аппаратқа сүйенетін болсақ, көлік және қатынас жолдары саласында қолданылатын бұл термин кеме жүзіп бара жатқан немесе тұрған кезеңде орын алған оқиға туралы кеме капитанының дәлелдемелерді қамтамасыз ету мақсатында кеме иесіне мүліктік талаптар қоюға негіздеме бола алатын мәлімдемесін білдіреді. Соған сәйкес Заңда термин «теңіздегі наразылық» деп алынған. Бұл нұсқа ұғымның нақты белгілерін, мағынасын толық ашып бере алады деуге болады. Ал Нотариат туралы заңда қолданылған «теңіз наразылығы», «теңіздік наразылық» деген баламалар калькалау тәсілі арқылы жасалған.

«Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі туралы» 1995 жылғы 3 қазандағы Қазақстан Республикасы Заңының⁴ (бұдан әрі – Мемлекеттік күзет туралы заң) 8-бабының 7) тармақшасында «в случае» сөзінің баламасы ретінде тар мағынаны беретін «рет» сөзі алынған. 90-жылдары қабылданған заңдардың мәтінін шолып өтсек, сол жылдары аталған сөз «ретте» деп жаппай аударылған.

Заң тілі – сөйлемдерді заң формулалары ретінде құрайтын, ықшамдық және анықтық, заң шығарушы ойының дәлдігі ерекшеліктеріне ие, арнайы терминологиясы бар спецификалық тіл. Заң мәтіні әдеби тіл нормала-

ры, заң терминологиясы және заң техникасы сақтала отырып жазылады. Бұл тұста лексикалық, мағыналық үйлесімнің болуы да – заң терминін өз мағынасында сапалы қолданудың бірден-бір шарты. Осы талаптарды ескеретін болсақ, заң мәтінінде аталған сөзге «жағдайда» деген нұсқа тура келеді.

Десек те «рет» деген баламаны Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдары қабылданған, заң тілі әлі пісіп жетілмеген кезде қолданылған нұсқа деп қарастыруға болады. Бірақ бұл аталған нұсқа заң мәтінінен басқа мәтінде «в случае» сөзінің баламасы бола алмайды деген сөз емес. «Представился удобный случай» деген тіркес қазақ тілінде «реті келді» деп қолданылып, «рет» сөзі әдемі балама болады.

«Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» 1998 жылғы 22 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының⁵ (бұдан әрі – Серіктестіктер туралы заң) 38-бабының 2-тармағында «Законодательными актами или учредительными документами товарищества с ограниченной ответственностью может быть предусмотрено образование резервного капитала и других фондов.» деген норма қазақ тіліндегі нұсқада «Заң актілерінде немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестік жарғысында резервтік капитал және басқа да қорлар құру көзделуі мүмкін.» деп берілген. Мұнда «учредительными документами» деген тіркес қазақ тілінде аталған құжаттардың тізбесіне кіретін бір ғана құжат, яғни «жарғы» сөзімен шектеліп, теңтүпнұсқалылық сақталмаған.

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» 1998 жылғы 22 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының⁶ (бұдан әрі – Ұлттық архив қоры және архивтер туралы заң) 16-бабының 3-тармағында «их правопреемников (наследников)» деген тіркесте «правопреемник» термині де, «наследник» термині де «мұрагер» деп қолданылған. Аталған тіркестегі термин сөздер екі ұғымды білдіреді. «Азаматтық құқықта «правопреемник» деп заңға немесе келісімге (шартқа) сәйкес тікелей бір адамнан екінші адамға құқықтың ауысуы түсініледі. Ал «на-

² «Нотариат» туралы 1997 жылғы 14 шілдедегі Қазақстан Республикасының N 155-І Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000155> (қаралған күні: 09.01.2023 ж.).

³ «Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы» 2002 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Республикасының № 284 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000284> (қаралған күні: 09.01.2023 ж.).

⁴ «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі туралы» 1995 жылғы 3 қазандағы Қазақстан Республикасының N 2483 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002483> (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

⁵ «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» 1998 жылғы 22 сәуірдегі Қазақстан Республикасының N 220-І Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000220> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

⁶ «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» 1998 жылғы 22 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының N 326-І Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326> (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

следник» – мұра қалдырушының мүлкіне ие болушы жеке тұлға немесе корпорация (алқа))⁷. Аталған «правопреемник», «наследник» терминдерін Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы тиісінше «мирасқор», «мұрагер» деп бекіткен⁸. Қолданыстағы заңнама тілінде «правопреемник» терминінің «құқықтық мирасқор» және «құқық мирасқоры» деген нұсқалары кездеседі. «Құқықтық мирасқор» деген нұсқадағы «құқықтық» сөзі есім сөзге -тық жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Бұл ретте аталған сөзбен тіркескен «мирасқор» сөзі субъектіні білдіретіндіктен, -тық жұрнағын қолдану орынсыз болады, сондықтан аталған терминге балама ретінде «құқық мирасқоры» деген нұсқаны қолданған жөн деп ойлаймыз.

Заң тілін теріс сипаттайтын лексикалық кемшіліктермен байланысты қателердің келесі түрі – лексикалық үйлесімділіктің бұзылуы

Серіктестіктер туралы заңның 52-бабында «тиісті дәрежеде басқармауы душар еткен зияндар» (3-тармақ), «тиісті дәрежеде басқармауы душар еткен серіктестіктің дәрменсіздігі (банкроттығы)» (4-тармақ) деген тіркестерде «вызванной» сөзі «душар еткен» деп аударылып, сөздердің лексикалық үйлесімділігі ескерілмеген, көркем әдебиет стиліне тән, эмоционалды-экспрессивтік бояуы бар тұрақты тіркес аталған сөзге балама ретінде алынған. Сөйтіп адамның физикалық қалпын бейнелейтін тұрақты тіркес заң тілінде әрекетке қатысты қолданылған.

Бұл ретте соңғы қабылданған заң мәтіндерінде «вызванный» сөзіне балама ретінде «туындаған» сөзін қолдану қалыптасқанын айта кету керек.

«ДУШАР ЕТТІ» деген тіркес бір бөлеге кездестірді, тап қылды деген мағынаны білдіреді. Сіз бізді тіптен адам төзгісіз жағдайға душар етіп отырсыз (Б.Майлин, Шығ.). Гипертония бүкіл организмді әлсіретіп, адамның қызмет қабілетін кемітіп, кейде мүгедектікке де душар етеді (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.)⁹.

Заң мәтнінде терминдерді қолдану кезінде сөздердің бір-бірімен байланысу қабілетіне негізделетін лексикалық үйлесімділік ерекшеліктері ескеріліп, сөздердің лексикалық үйлесімділігінің шекаралары, ең алдымен, олардың семантикасы, стилисти-

калық байланысы және грамматикалық қасиеттері бойынша анықталуы қажет.

Жалпы құқықтық құжаттың мәтнінде кез келген эмоционалды бояуы бар сөздерден аулақ болу керек. Бұл сөздің ресми-іскерлік стильге функционалды-стильдік тұрғыдан қатысты болуына тікелей байланысты. Нормативтік-құқықтық актінің тілі бейтарап болуы, артық эмоциялар тудырмауы және ондағы мағынаның мәнінен алшақтамауы керек. Салтанат, пафос, риторикалық мәселелерді, стилистикалық фигураларды қолдануға болмайды.

Сонымен қатар Мемлекеттік күзет қызметі туралы заңның 9-бабының 7) тармақшасында және 10-бабының бірінші абзацында «ношение» деген сөз «тағынып жүру» деп алынған.

«Тілімізде азаматтың амал-әрекет, табиғи күй жағдайлары тұр, жатыр, жүр, отыр етістіктері арқылы беріледі. Бұл сөздерді тіл білімінде қалып етістіктері деп атайды. Яғни «тағынып жүру» тіркесі «тағыну» сөзінің қалып етістік түріндегі формасы. Ал «тағыну – тағын етістігінің қимыл атауы. Тағын – Өзіне тағу, үстіне қадау. Ботамды көрдім түсімде Қырмызы моншақ тағынған. Ботамды көрдім түсімде Атасын боздап сағынған (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалтырауық тағынып, Қылтиғанды қыр қылмай. Мазақтатып әркімге Өзімізді жыр қылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)»¹⁰.

Жоғарыда айтылғандарды негізге алатын болсақ, аталған заң мәтнінде қолданылған «табель қаруы мен арнаулы құралдар» және «тағынып жүру» деген сөздер бір-бірімен тіркесіп, мағыналық жағынан үйлесімдік сипатқа ие бола алмайды. Бұл сөздер тіркесуі үшін олардың арасында мағыналық (ұғымдық) үйлесім болуы керек. Ал лексикалық үйлесімділік көптеген факторларға: сөздің семантикасына, яғни мағынасына, сөз мәнеріне, тіпті сөздердің экспрессивті-эмоционалды бояуына және олардың грамматикалық ерекшеліктеріне де байланысты болады.

Ал «ношение» сөзі қазақ тіліне тіркескен сөзіне қарай аударылады. Мәселен, ношение военной формы одежды – әскери киім нысанын киіп жүру; ношение оружия, специальных средств – қаруды, арнаулы құралдарды алып жүру.

Бұған қоса іргелі-қолданбалы зерттеу жұмысы барысында «Жаппай саяси қуғын-сүр-

⁷ <https://determiner.ru> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

⁸ <https://termincom.kz> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

⁹ [Sozdikqor.kz](https://sozdikqor.kz) порталы. <https://sozdikqor.kz/soz?id=405801&a=Dyshar%20etti> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

¹⁰ [Sozdikqor.kz](https://sozdikqor.kz) порталы. <https://sozdikqor.kz/soz?id=315194&a=TAGYN> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

гіндер құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына да талдау жүргізілгенін айта кеткіміз келеді. Аталған заңда сөздердің лексикалық үйлесімділігі сақталмаған, терминдер мүлде бірізді қолданылмаған, заң техникасы бойынша да кемшіліктер жетерлік. Бұл заңдағы тілдік кемшіліктерге А.Мединаеваның «Қолданыстағы заңнаманың тілдік кемшіліктері» деген мақаласында [3, 114-б.] мысалдар келтірілген.

Сөздердің түсіп қалуы, лексикалық толымсыздық

Мемлекеттік күзет туралы заңның қазақ тіліндегі мәтінде 17-баптың тақырыбы «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі қызметкерлерінің құқықтық жағдайы» деп жазылып, «и военнотружаших» сөздері аударылмай қалып қойған.

Осы 17-баптың тақырыбына Қазақстан Республикасының 04.07.2014 жылғы № 233-V Заңымен өзгеріс енгізілген. Бұл Заңның 1-бабы 14-тармағының 13) тармақшасында:

«17-бапта:

тақырып мынадай редакцияда жазылсын:

«17-бап. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі қызметкерлері мен әскери қызметшілерінің құқықтық жағдайы» делінген. Яғни қандай да бір себептермен «мен әскери қызметшілерінің» деген сөздер негізгі Заңға енбей қалып қойған, осылайша Заңның қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерінің теңтүпнұсқалылығы бұзылуына жол берілген.

Бұл мысалмен қатар іргелі-қолданбалы зерттеу жұмысына арқау болған заңдар тізімінде жоқ, алайда жұмыс барысында көзіміз шалып қалған тағы бір қатені айта кеткіміз келеді. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңының¹¹ орыс тіліндегі мәтінде, 1-баптың 10) тармақшасында «образовательный грант» ұғымына анықтама берілген. Ал қазақ тіліндегі нұсқада бұл тармақша мүлде жоқ, яғни аталған ұғымға анықтама берілмеген.

Грамматикалық қателер:

«Тілдегі кей сөздер грамматикалық құрылысқа түскенде ешбір грамматикалық тұлғасыз-ақ белгілі бір грамматикалық мағынаны білдіре алады. Ол білдіретін грамматикалық мағына сөз түбірі білдіретін грамматикалық мағынадан бөлек болады. Міне, сондай арнайы қосымша көрсеткіші

болмай, грамматикалық тұлғасы көрінбей тұрып грамматикалық мағына білдіруді нөлдік тұлға не нөлдік форма немесе сөздің нөлдік морфемада қолданылуы делінеді.» [4]. Кейбір сөз тұлғаларының грамматикалық формалары сөздің ыңғайына қарай ашық түрде жалғанады не жасырын түрде түсіріліп қолданылады. Алайда осы ереже «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» 1995 жылғы 23 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының¹² 33-бабының бірінші абзацында «процедуры их проведения» деген тіркесті «сауда-саттық өткізудің рәсімі» деп аудару кезінде сақталмаған, ілік септігі жасырын формада қолданылмаған. Бұл ретте түсінікті болуы үшін орыс тіліндегі мәтіндегі «их» деген сөз «сауда-саттықты» білдіретінін айта кетеміз.

Ұлттық архив қоры және архивтер туралы заңның 4-бабы 1-тармағының 4) тармақшасында «документальные памятники истории и культуры» деген тіркес «тарих пен мәдениетті деректі ескерткіштері» деп берілген. Мұнда «мәдениет» сөзіне ілік септігінің орнына табыс септігі қолданылып, қате жіберілген.

Сондай-ақ Серіктестіктер туралы заңның 58-бабының 1-тармағында «для осуществления контроля» деген тіркес «бақылауды және жүзеге асыру үшін» деп дұрыс аударылмай, «бақылау», «үшін» сөздерінің арасындағы грамматикалық байланыс бұзылған.

Синтаксистік қателер:

Заң мәтінінің құрамындағы сөйлемде сөздердің тікелей орын тәртібінің сақталмауы бойынша қателерді де кездестіруге болады. Мұндай қателердің заң мәтінде болуы, оның ішінде сөйлем мүшелерін орыс тіліндегідей орналастыру фразедағы мағыналық акценттерді алмастырып, бастапқы мағынасын бұрмалап жіберуі, норманы ұғынып, қабылдауда қиындық тудыруы әбден мүмкін. Өйткені жазба тілдегі сөздердің ақпараттық рөлі сөйлем соңына қарай орналасуына байланысты болады.

Мәселен, Мемлекеттік күзет туралы заңның 12-бабының екінші абзацындағы «Запрещается применять специальные средства в сторону охраняемого лица, а также в отношении женщин с видимыми признаками беременности, лиц, с явными признаками инвалидности и малолетних, кроме случаев совершения ими нападения на охраняемых

¹¹ «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасының № 319 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

¹² «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» 1995 жылғы 23 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының № 2723 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002723> (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

лиц, угрожающего их жизни и здоровью, группового нападения либо оказания вооруженного сопротивления» деген нормаға ұқсас норма «Сыртқы барлау туралы» 2010 жылғы 22 мамырдағы Қазақстан Республикасының Заңы¹³ (бұдан әрі – Сыртқы барлау туралы заң) 16-2-бабының 2-тармағында бар. Орыс тіліндегі мәтіндерді салыстыратын болсақ, «сотрудников органа внешней разведки, граждан и» деген сөздерден басқасы сөзбе-сөз қайталанарды. Алайда екі Заңдағы норманың аудармасы екітүрлі. Мемлекеттік күзет туралы заңда «Күзетілетін адам тұрған жаққа қарай, сондай-ақ жүктілігі білініп тұрған әйелдерге, мүгедектігі айқын көрініп тұрған адамдарға және жас балаларға қатысты, олар күзетілетін адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін шабуыл жасаған, топталып шабуыл жасаған не қарулы қарсылық көрсеткен жағдайлардан басқа кезде, арнаулы құралдарды қолдануға тыйым салынады.» деп берілген. Мұнда сөздердің орналасу тәртібі норманы түсінуде қиындық тудырады. Ал Сыртқы барлау туралы заңда «Сыртқы барлау органы қызметкерлерінің, азаматтар мен күзетілетін адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін шабуыл, топтық шабуыл жасаған не қарулы қарсылық көрсеткен жағдайларды қоспағанда, күзетілетін адамға бағыттап, сондай-ақ жүктілік белгілері анық білінетін әйелдерге, мүгедектік белгілері анық білінетін адамдарға және жас балаларға қатысты арнайы құралдар мен жауынгерлік күрес тәсілдерін қолдануға тыйым салынады.» делінген.

Жалпы нормалардың аудармасында мұндай айырмашылықтың болуын аудармашының баяндау стилі мен стилистикалық тәсілдерді қолдануымен, бұл салада нақты ұсынымдық сипаттағы материалдардың жоқтығымен байланыстыруға болады. «Соңғы кезеңдегі тарихи әдеби шығармалардың тілі болмаса, басқа мәтіндер тілін зерттеген тілдік еңбекті кездестіре қою қиын. Стилистикалық тұрғыдан зерттеп, арнайы қарастыруды қажет ететін тілдік мәтіндердің түрлері жоқ емес, баршылық. Олардың әрқайсысының тілдік, мәтіндік ерекшеліктері бар екендігі шындық. Десек те, солардың өзі осы уақытқа дейін қазақ тіл білімінде тілдік тұрғыдан стилистиканың нысанына ілінбей, қарастырылмай келді.

Заң тілін зерттеу көршілес орыс тіл білімінде әлдеқашан қолға алынғандығына

Н.А. Власенко, С.С. Алексеев, И. Грязин, А.С. Пиголкин, С.А. Боголюбов сияқты басқа да орыс ғалымдарының зерттеулері дәлел бола алады.» [2, 45-б.].

Сонымен қатар жоғарыда аталған Сыртқы барлау туралы заңдағы мына бір қатені айта кеткіміз келеді. Заңның 16-2-бабының 1-тармағының 8) тармақшасында «азаматтардың, күзетілетін адамдар мен объектілердің өміріне, денсаулығына, құқықтарына, бостандығына, жеке басының абыройы мен меншігіне қол сұғатын» деген тіркес кездеседі. Бұл тіркеске қарап, сыртқы барлау қызметі органы қорғайтын объектілердің жаны бар ма дерсің. Мұндағы «мен объектілердің» деген сөздерді «күзетілетін адамдар» деген сөздермен қатар орналастыру сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін бұзып, мағына дәлдігінің сақталмауына алып келіп тұр.

Бұған қоса заң мәтінінде негізгі сөздермен тіркесу қабілеті олардың лексика-грамматикалық мағынасының нақтылануына ғана әсер етпей, сөз бен сөз арасындағы байланысу тәсіліне арқау болып, соның негізінде сөз тіркестерінің белгілі бір синтаксистік қатынаста болуына әсер ететін шылау сөздердің синтаксистік қызметі ескерілмей жататын жайттар көптеп кездеседі. Мәселен, Мемлекеттік күзет қызметі туралы заңның 9-бабының 10) тармақшасында «баланста тұрған объектілерді пайдалану», «оларға техникалық күтімді қамтамасыз ету» тіркестері «мен» жалғаулық шылауы арқылы байланыстырылған. Бұл ретте «және» шылауының орнын «мен» шылауы алмастыра алмайды. Ғылыми стильде «және» жалғаулық шылауының қызметі күрделі ойды бір сөйлемге сыйыстыруы арқылы байқалады. Егер осы тіркестегі бірыңғай мүше түріндегі сөздер қосымшасыз және бір мәселеге қатыссыз қолданылса, «мен» жалғаулық шылауын қолдануға болар еді.

«Мен (бен, пен, менен, бенен, пенен) жалғаулығы негізінде бірыңғайласқан есім сөздерді, қимыл атауларын және кейбір субстантивтенген сөздерді бір-бірімен байланыстырады. Мысалы: Көптен бері Абай бұндай намыс пен ыза, алдану мен қиянат, қимастық пен арлану, ұялып арланудың неше қырлы қысымын көрмегендей (М. Әуезов).

Және жалғаулығы да бір түрлі формадағы жалаң я күрделі зат есім, сын есім, есімдік, етістік сияқты атаушы сөздерді ыңғайластыра байланыстырады. Мысалы, Кейбір

¹³ «Сыртқы барлау туралы» 2010 жылғы 22 мамырдағы Қазақстан Республикасының № 277-IV Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000277_ (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

жұмыскерлердің аттары және сауатын сиырлары болмаса, таяуда қара-құра көрінбейді (С.Сейфуллин). Және жалғаулығы салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жеке сөйлемдерді де ыңғайластыра байланыстыра береді.» [5, 365-б.].

Серіктестіктер туралы заңның 19-бабының 5-тармағында «В случае если учредители товарищества приняли решение осуществлять свою деятельность на основе типового устава товарищества с ограниченной ответственностью, то в Государственную корпорацию «Правительство для граждан» представляется заявление по форме, установленной Министерством юстиции Республики Казахстан.» деген норма қазақ тіліндегі мәтінде «Егер серіктестіктің құрылтайшылары өз қызметін жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің үлгілік жарғысы негізінде жүзеге асыру шешімін қабылдаған жағдайда, онда «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясына Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі белгілеген нысан бойынша өтініш ұсынылады.» деп аударылған. Мұнда «В случае если» деген тіркес «болмаса, немесе, әйтпесе» деген тәрізді шарттық қатынасты білдіру үшін қолданылатын «егер» жалғаулығы мен «жағдайда» сөзі арқылы беріліп, шартты рай тұлғалы сабақтас құрмалас сөйлемнің өзіне тән негізгі жасалу жолы негізге алынбаған.

«Шартты райлы етістік ықшамдалған тұлғада жедел өткен шақ тұлғасы сияқты жіктеледі, сөйлемде негізінен алғанда тиянақсыз тұлға болып қолданылады, сондықтан көбіне-көп шартты бағыныңқылы сөйлемнің баяндаушы қызметінде жұмсалады» [6, 513-б.].

Сабақтас сөйлемдердің әрқайсысының өзіне тән негізгі жасалу жолы болады. Мәселен, амал бағыныңқылы сөйлемдерді жасаудың негізгі тәсілі-п форматты көсемшелер болса, себептілік қатынаста тұрған бағыныңқыларды жасаудың негізгі тәсілі - шығыс септігінде тұрған есімшелер. Сол сияқты шартты бағыныңқылы сабақтас жасауда шартты рай жұрнағы, мезгіл бағыныңқылы сабақтас жасауда жатыс септігіндегі есімше жиі қолданылады.» [6, 717-б.].

Аталған нормада сөйлем «егер» шартты жалғаулық шылауы арқылы жасалғаны, демек шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндаушы етістіктің -са, -се шартты рай тұлғасынан болатыны назарға алынбаған.

Жоғарыда айтылғандарды ескере оты-

рып, көрсетілген тармақтарда жалпылау есімдігімен тіркескен сөздерді жекеше түрде қолдану және сөйлемдер арасындағы шарттық қатынастарды дұрыс беру үшін норманы шарттық рай формасында жазу керек деп есептейміз.

Қорытынды

Заң мәтіндерін тілдік тұрғыдан талдай келе, жоғарыда келтірілген қателер заң шығарушының заң жазу ережелері мен техникасын меңгеру қажеттілігін, сондай-ақ заң тілі қазақ тілінде іргелі зерттеулер жүргізуді талап ететін саланың бірі екенін көрсетеді.

Сондай-ақ заң мәтінінде қателер мен олқылықтардың болуын заң мәтінін дайындау барысында болатын асығыстықпен, оларды сауатты редакциялау мүмкіндіктерінің болмауымен, қазақ тілінде заң жазу техникасының жоқтығымен де түсіндіруге болады.

Дегенмен тілі мен стилі бойынша заң мәтінімен жұмыс істеу заң жобасын талқылау және қабылдау сатысында ғана емес, сонымен қатар оны әзірлеу сатысында да жүзеге асырылуы керек. Қазіргі қазақ әдеби тілінің нормаларына қатаң сәйкес келетін және тіл мен мәтінге қойылатын белгілі бір талаптарды (құқықтық материалды баяндаудағы біркелкілік, дәлдік, айқындық, жүйелілік және т.б.) сақтауға ықпал ететін заңи құжаттарды жазу кезінде тілдік құралдарды қолдану ережелерінің (лексикалық, грамматикалық, синтаксистік) нақты жүйесін әзірлеу қажет.

Заң ресми стиль мен лингвистикалық сауаттылықтың үлгісі болуы керек. Қазіргі заңнамада заң терминологиясын қолдануда лингвистикалық қателердің болуы оларды жою және келешекте пайда болуының алдын алу үшін шаралар жүйесін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, құқықтық акті мәтінінің сапасы жоғары болуын қамтамасыз ету мақсатында:

- заң терминологиясын қолдану барысында анықталатын қателерді болдырмау үшін қолданыстағы заңнамаға ауқымды мониторинг жүргізу;

- анықталған қателерді жою және келешекте болдырмау бойынша шаралар қабылдау;

- терминдерді бірізділікке келтіру мақсатында мәтінде заң терминологиясын қолдану қағидаларының жинағын әзірлеу және ресімдеу;

- нормативтік құжаттарды жасаудың нақты құралдарын, тәсілдері мен ережелерін анықтау мақсатында құқықтың әртүрлі са-

лаларына қатысты заңнамалық техниканы зерттеуді дамытуға жағдай жасау;

– кәсіби заң қызметімен айналысатын немесе айналысқысы келетін адамдарға арналған ағартушылық және білім беру шараларының кешенін іске асыру, жоғары оқу

орындарының білім беру процесіне «Тіл және құқық», «Заң шығару техникасы» сияқты тиісті заң-лингвистикалық пәндерді курстар немесе арнайы курстар түрінде оқытуды енгізу қажет деп пайымдаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Тілі нақ, рухы ұлтқа жақ заңнамаға қалай, қайтіп қол жеткізуге болады?* <https://egemen.kz/article/2244-tili-naq-rukhy-ultqa-zhaq-zanhnamagha-qalay-qaytip-qol-zhetkizuge-bolady> (қаралған күні: 10.01.2023 ж.).

2. С.Ж. Жанжигитов, Б. Әбдуәлиұлы. Заң құжаттарының стилистика саласында зерттелуі. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – Астана: ЕҰУ, 2023. – № 2(143). – 39-50 б.

3. Мединаева А.А. Қолданыстағы заңнаманың тілдік кемшіліктері. Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. – 2015. – № 4 (40). – 114-118 б.

4. Тілдің грамматикалық жүйесіндегі нөльдік морфема. <https://emle.kz/articles/304> (қаралған күні: 09.10.2023 ж.).

5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

6. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

REFERENCES

1. *Tili naq, rýhy ultqa jaq zańnamaǵa qalai, qaitip qol jetkizýge bolady?* <https://egemen.kz/article/2244-tili-naq-rukhy-ultqa-zhaq-zanhnamagha-qalay-qaytip-qol-zhetkizuge-bolady> (qaralǵan kúni: 10.01.2023 j.).

2. S.J. Janjigitov, B. Ábdýáluuly. Zań qujattarynyń stulistika salasynda zerttelýi. L.N.Gýmlev atyndaǵy Eýrazia ulttyq ýniversitetiniń habarshysy. Filologia seriasy. – Astana: EUÝ, 2023. – № 2(143). – 39-50 b.

3. Medinaeva A.A. Qoldanystaǵy zańnamanyń tildik kemshilikteri. Qazaqstan Respýblikasy Zańnama instyútynyń jarshysy. – 2015. – № 4 (40). – 114-118 b.

4. Tildiń gramatikalyq júiesindegi nóldik morfema. <https://emle.kz/articles/304> (qaralǵan kúni: 09.10.2023 j.).

5. Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. – Almaty: Ana tili, 1991. – 384 b.

6. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sózjasam, morfologia, sintaksis. – Astana, 2002. - 784 b.

УДК: 341.018

К ВОПРОСУ О ЦЕЛЯХ И ЗАДАЧАХ РИМСКОГО ПУБЛИЧНОГО ПРАВА В ТРУДАХ АНТОНИО ГУАРИНО

Байзаков Адиль Талгатович¹

Юрист Департамента правового обеспечения
АО «НЦГНТЭ», г. Алматы, Республика Казахстан,
e-mail: a.baizakov@ncste.kz

Сагинаев Мейржан Егинбаевич

Старший преподаватель Школы права и государственного управления
Университета «Нархоз»; магистр юридических наук; г. Алматы,
Республика Казахстан; e-mail: sme728ok@mail.ru

***Аннотация.** В статье будут рассмотрены основные цели и задачи римского публичного права, отраженные в работах выдающегося итальянского юриста - романиста Антонио Гуарино. В своих работах, посвященных римской юриспруденции, профессор Гуарино изучал не только римское частное право, но и понятие, содержание римского публичного права. А также, профессор Гуарино в своих трудах особое внимание уделяет вопросу ограничения властных полномочий римских магистратов, осуществлявших исполнительную и судебную власть.*

Так как проблемы римского публичного права мало освещены с современной юридической науке, то работы профессора Гуарино становятся для нас актуальными в сфере науки конституционного права (в области защиты прав человека).

Целью работы настоящей статьи является анализ ограничения властных полномочий римских магистратов в римском публичном праве. Задачами статьи являются краткий анализ римского уголовного законодательства, исследование природы магистратских эдиктов, раскрытие роли народного трибуната в ограничении государственной власти.

В статье будет применяться формально - юридический метод, а также общенаучные методы познания, к которым относятся анализ, синтез, дедукция, индукция, сравнительный метод, исторический метод.

В ходе реализации исследований в данной статье будут проанализированы и рассмотрены вопросы ограничения властных полномочий органов государственной власти в римском публичном праве.

Полученные результаты можно использовать в области конституционного права и в сфере защиты прав человека и гражданина.

Необходимо отметить, что большой интерес для юридической науки представляют работы итальянского романиста Антонио Гуарино в области римского публичного права. Его теоретические разработки и идеи могут оказаться полезными для совершенствования правовой системы Казахстана.

***Ключевые слова:** римское публичное право, дискреционные полномочия, эдикты, народный трибунал, римское уголовное право.*

АНТОНИО ГУАРИНО ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ РИМДІК КӨПШІЛІК ҚҰҚЫҚТЫҢ МАҚСАТТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ ТУРАЛЫ САУАЛҒА

Әділ Талғатұлы Байзаков

«ҰМҒСО» АҚ Құқықтық қамтамасыз ету департаментінің заңгері,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: a.baizakov@ncste.kz

¹ Автор для корреспонденции

Сағынаев Мейіржан Егінбайұлы

«Нархоз» университетінің Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің аға оқытушысы; заң ғылымдарының магистрі; Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sme728ok@mail.ru

Аннотация. Мақалада көрнекті итальяндық заңгер - романист Антонио Гуариноның еңбектерінде көрсетілген римдік қоғамдық құқықтың негізгі мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Профессор Гуарино римдік заң ғылымына арналған еңбектерінде римдік жеке құқықты ғана емес, сонымен бірге римдік қоғамдық құқықтың тұжырымдамасын, мазмұнын зерттеді. Сонымен қатар, профессор Гуарино өз еңбектерінде атқарушы және сот билігін жүзеге асырған Рим магистраттарының билік өкілеттіктерін шектеу мәселесіне ерекше назар аударады.

Рим қоғамдық құқығының проблемалары қазіргі заң ғылымымен аз қамтылғандықтан, профессор Гуариноның жұмыстары конституциялық құқық ғылымында (адам құқықтарын қорғау саласында) біз үшін өзекті болып отыр.

Осы баптың мақсаты Рим магистраттарының Рим қоғамдық құқығындағы билік өкілеттіктерін шектеуді талдау болып табылады. Мақаланың міндеттері-Рим қылмыстық заңнамасын қысқаша талдау, магистратура жарлықтарының табиғатын зерттеу, мемлекеттік билікті шектеудегі халық трибунасының рөлін ашу.

Мақалада ресми - құқықтық әдіс, сондай-ақ талдау, синтез, дедукция, индукция, салыстырмалы әдіс, тарихи әдіс кіретін жалпы ғылыми таным әдістері қолданылады.

Зерттеулерді іске асыру барысында осы мақалада Рим қоғамдық құқығындағы мемлекеттік органдардың билік өкілеттіктерін шектеу мәселелері талданады және қаралады.

Алынған нәтижелерді конституциялық құқық саласында және адам мен азаматтың құқықтарын қорғау саласында пайдалануға болады.

Айта кету керек, итальяндық романист Антонио Гуариноның римдік қоғамдық құқық саласындағы еңбектері заң ғылымына үлкен қызығушылық тудырады. Оның теориялық әзірлемелері мен идеялары Қазақстанның құқықтық жүйесін жетілдіру үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: римдік қоғамдық құқық, дискрециялық өкілеттіктер, жарлықтар, халықтық трибуна, Рим қылмыстық құқығы.

TO THE QUESTION OF GOALS AND OBJECTIVES ROMAN PUBLIC LAW IN THE WRITINGS OF ANTONIO GUARINO

Baizakov Adil Talgatovich

Lawyer of the Department of Legal Support of «NCSTE»,
Almaty, Republic of Kazakhstan,
e-mail: a.baizakov@ncste.kz

Saginaev Meirzhan Eginbaevich

Senior lecturer at the School of Law and Public Administration
of the University «Narkhoz»; Master of law; Almaty,
Republic of Kazakhstan; e-mail: sme728ok@mail.ru

Abstract. The article will consider the main goals and objectives of Roman public law, reflected in the works of the outstanding Italian lawyer - novelist Antonio Guarino. In his works on Roman jurisprudence, Professor Guarino studied not only Roman private law, but also the concept and content of Roman public law. And also, Professor Guarino in his writings pays special attention to the issue of limiting the powers of Roman magistrates who exercised executive and judicial power.

Since the problems of Roman public law are poorly covered in modern legal science, the works of Professor Guarino become relevant for us in the field of constitutional law (in the field of human rights protection).

The purpose of this article is to analyze the limitation of the powers of Roman magistrates in Roman public law. The objectives of the article are a brief analysis of Roman criminal law, the study of the nature of magistrate edicts, the disclosure of the role of the people's tribunate in limiting state power.

The article will apply the formal legal method, as well as general scientific methods of cognition, which include analysis, synthesis, deduction, induction, comparative method, historical method.

In the course of the research, this article will analyze and consider the issues of limiting the powers of public authorities in Roman public law.

The results obtained can be used in the field of constitutional law and in the protection of human and civil rights.

It should be noted that the works of the Italian novelist Antonio Guarino in the field of Roman public law are of great interest to legal science. His theoretical developments and ideas may be useful for improving the legal system of Kazakhstan.

Keywords: Roman public law, discretionary powers, edicts, people's tribunate, roman criminal law.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_306

Введение

Законы римского государства, являясь формой выражения воли господствующего класса, реализовывали различные цели в сфере государственного управления: эффективная эксплуатация инфраструктуры; централизованный сбор финансовых, людских и иных ресурсов; оборона государства; совершенствование управления покорёнными провинциями. Среди вышеуказанных целей римского публичного права профессор Антонио Гуарино выделяет очень важную цель, на решение которой римский правопорядок обращал особое внимание - это вопрос ограничения властных полномочий государственных органов. Изучив методы римского публичного права в вопросе ограничения полномочий органов государственной власти, мы сможем разработать практические рекомендации по совершенствованию конституционного законодательства РК.

Исходя из актуальности темы исследования, нашим объектом является римское публичное право, которое реализовывало цели и задачи в сфере ограничения властных полномочий римских магистратов. Предметом нашего исследования является механизмы ограничения полномочий, а также правовые механизмы, которые были направлены на решение данной цели.

Целью нашего исследования является анализ проблемы ограничения властных полномочий органов государственной власти.

Для реализации поставленной цели, мы ставим следующие задачи: 1. Изучить реформу уголовного права, которая выступает основным элементом в ограничении власти римских магистратов; 2. Рассмотреть по-

нятие и содержание эдиктов магистратов, которые являются не только программой деятельности магистрата, но и средством ограничения его власти; 3. Раскрыть роль римского народного трибуната в области ограничения власти римских магистратов и защиты прав граждан.

Форма и методы исследования включают в себя применение обще-научных и частных методов познания. Основным методом познания, используемым в статье, является формально - юридический, который включает в себя анализ нормативных правовых актов и трудов Антонио Гуарино по теме статьи.

Теоретической основой (материалы) являются научные труды Антонио Гуарино, в которых отражены вопросы о целях и задачах римского публичного права.

Обсуждение и результаты

Выдающийся итальянский ученый - романист Антонио Гуарино в своих произведениях уделял большое внимание актуальным проблемам римского публичного права. В таких работах, как «L'ordinamento giuridico romano», «La storia del diritto romano», «Lezioni del diritto romano pubblico» ученым были проанализированы понятие, содержание, источники римского публичного права. В своей работе «La storia del diritto romano» профессор Гуарино рассмотрел цели и задачи римского публичного права. По мнению профессора Гуарино, основной целью римского публичного права являлось ограничение дискреционных полномочий римских магистратов, которые обладали властью, выраженной формулой «ius vitae ac necis - право жизни и смерти». Римские магистраты (консулы, преторы) обладали высшей гражд-

данской, военной и судебной властью, при осуществлении которой они имели право выносить смертный приговор за совершение тяжких преступлений. Поскольку магистратские должности занимали представители правящих элит, то нередко они применяли принадлежащую им власть для достижения собственных политических целей.

Чтобы пресечь внутривластные противоречия и создать работоспособную систему сдержек и противовесов, у римского публично - правового порядка возникает важнейшая цель: ограничение дискреционных полномочий римских магистратов. Профессор Гуарино полагает, что для реализации данной цели римское публичное право исполняло следующие задачи: 1. Совершенствование уголовного законодательства; 2. Активное использование в деятельности римских магистратов системы эдиктов; 3. Учреждение института народного трибуната.

Для лучшего понимания темы исследования необходимо в краткой форме рассмотреть понятия «цель», «задача». Итак, в философии под целью понимается предвосхищение в мышлении результата деятельности [1, с. 30]. При достижении цели преодолеваются несогласованности между жизненными ситуациями и целью. По мнению Е.Н. Лебедевой к основным параметрам цели относятся: разумность, объективная обусловленность, научная обоснованность. Задачи являются совокупностью конкретных действий, способствующих реализации поставленной цели.

Как справедливо отмечает Е.Н. Лебедева, при определении соотношения между целью и задачами, можно провести параллели с математическими науками, в которых используются такие величины, как «дано», «найти», «решение».

Таким образом, под термином «дано» понимается римское публичное право, которое является частью правовой действительности; под «найти» понимается цель римского публичного права, которая заключается в ограничении дискреционных полномочий; величина «найти» включает в себя конкретные действия, направленные на реализацию цели римского публично - правового порядка.

1. Эффективное уголовное законодательство - надежный механизм ограничения полномочий римских магистратов. *Ius publicum* регулировало, в первую очередь, вопросы организации органов государственной власти. По мнению профессора Гуарино особое внимание уделялось сфере *coercitio* - то есть

дискреционным полномочиям магистратов, которые могли ими злоупотреблять. Так как срок полномочий магистратов был ограничен во времени, то за превышение власти их ожидало судебное преследование. Поэтому данный фактор обеспечивал стабильное функционирование государственного аппарата.

В пик расцвета республиканской эпохи, в Риме были разработаны механизмы по ограничению дискреционных полномочий магистратов. И эти механизмы в большинстве случаев имели прямое отношение к репрессивному аппарату, который ранее не существовал [2, с. 55].

Формирование репрессивного аппарата в *ius publicum* происходит с принятием Законом Валерия *de provocatione ad populum* от 300 года до нашей эры, который предоставлял обвиняемым магистратам обращаться за апелляцией к римскому народу. Это не означало, что в Риме существовал народный суд. Также стоит отметить, что магистраты порой сами определяли, какие действия считаются *stipina*, а какие - нет. Как правило, апелляция рассматривалась в Центуриатных комициях, в которых собирались все боеспособные римские граждане от 17 лет до 60 лет.

Далее, Закон *Lex Porciae de provocatione* не только подтвердил юридическую силу Закона Валерия, но и существенно дополнил его по следующим пунктам: 1. Право на апелляцию получают и жители римских провинций; 2. Римские легионеры и другие военнослужащие также имели право подавать апелляцию (если не были совершены воинские преступления); 3. Смертная казнь не должна сопровождаться уничижительным процессом - поркой по спине (*lex de tergo civium*) [3, с. 43].

Кратко рассмотрев Законы Валерия и Порция, профессор Гуарино формулирует два важных вывода: во-первых, римские магистраты *cum imperio* (консулы, преторы и другие ординарные магистраты) должны были не только соблюдать процедуру *provocatio ad populum*, но и осуществлять свои дискреционные полномочия максимально прозрачным образом, то есть магистрат *cum imperio* привлекал к рассмотрению уголовного дела членов Центуриатных комиций. Как справедливо замечает профессор Гуарино, что данная практика способствовала не только ограничению дискреционных полномочий магистрата, но и развивала судебный процесс в сфере уголовного права.

Во-вторых, магистраты *sine imperio* (народные трибуны) были уполномочены огра-

ничивать власть магистратов *cum imperio* в сфере уголовного преследования за совершение тяжких и особо тяжких преступлений, а также обязывали их применять *apellatio ad populum*, если лицо обвинялось в совершении тяжкого или особо тяжкого преступления. Апелляции не подлежали уголовные дела, где мерой принуждения являлся штраф или временное тюремное заключение (чаще всего лицо освобождалось под залог). Лишь только в отношении *perduellio* - государственной измены (где расследование вела коллегия *duoviri perduellionis*) плебейские трибуны не вмешивались [4, с. 98].

2. Эдикты римских магистратов - необходимый элемент в ограничении власти римских магистратов. Эдикты магистратов являлись программами, в которых содержался их план действий на один год. Эдикты, имевшие силу на протяжении всего года - назывались *perpetua*. Но также магистраты могли принимать так называемые *edicta repentina*, которые могли решать текущие и неотложные задачи.

Не учитывая эдиктов преторов по делам иностранцев, в римской юриспруденции существовали четыре основных типа эдиктов: а) эдикты городских преторов, в которых содержались исковые формулы для разрешения споров между римскими гражданами; б) эдикты курульных эдилов, в которых содержались правовые инструменты для разрешения торговых споров между римскими гражданами; в) провинциальные эдикты, которые регулировали вопросы управления римскими провинциями; г) эдикты квесторов, которые разрешали споры между римскими гражданами и жителями провинций.

Профессор Гуарино справедливо замечает, что эдикты магистратов (*perpetua* и *repentina*) были направлены на ограничение полномочий римских магистратов.

Римская общественность была уполномочена контролировать ход исполнения эдиктов магистратов. В знаменитом Законе *lex Cornelia de edictis praetorum* было установлено, что «*ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent*», то есть претор (магистрат) не имел права разрешать правовые споры на свое усмотрение, если такой подход не был определен в эдикте. Но, к сожалению, Корнелиев закон не содержал санкций в отношении преторов, которые его нарушали [5, с. 370].

По мнению профессора Гуарино, содержание преторских (магистратов) эдиктов не менялось: нередко эдикты были тесно связаны с личностью магистрата. Со временем эдикты магистратов стали предусматривать все

большее количество технических приемов и правовых оговорок. Поэтому в редких случаях магистраты вносили изменения и дополнения в эдикты предшественников. Правовые оговорки в эдиктах не являлись изобретением римских магистратов, но служили ориентиром для решения различных правовых казусов. Если оговорка была своевременной и отвечала требованиям времени, то магистрат мог ее включить в свой эдикт. Если для решения какого-либо дела требовалось применить оговорку, не предусмотренную эдиктом, то магистрат мог воспользоваться правом издать *decretum* или *edictum repentinum* - тем самым применить данную оговорку согласно принципу *ad hoc*. Поэтому очень редко случалось то, что многие правовые оговорки были отклонены магистратом: новые оговорки не отменяли предыдущие, но они существовали вместе в одном и том же эдикте. Но требования времени и социальный прогресс сами определяли - какую оговорку следует применить в данном случае.

3. Народный трибунал - эффективный механизм в системе сдержек и противовесов в римской юриспруденции. Процесс формирования института народного трибунала можно назвать революционным: мы имеем полное основание так утверждать, учитывая политическую и экономическую ситуацию в римском государстве в период ранней Республики. Создание народного трибунала было ответом на правовой произвол правящего класса и тяжелое экономическое положение римского населения.

Официальная историография связывает создание народного трибунала с так называемой сессией римского плебса, случившейся в 494 году до нашей эры. Первоначально численность народных трибунов достигала двух человек, но со временем данная коллегия стала насчитывать десять членов. Избирались народные трибуны в специально созданных народных собраниях, где участвовали только римские плебеи - Плебейские комиции.

Народные трибуны обладали двумя важнейшими полномочиями: *auxilium*, *intercessio*.

Auxilium заключался в непосредственной помощи народного трибуна любому римскому плебею, против которого ведется уголовное преследование или гражданское судопроизводство. *Intercessio* является правом народного трибуна заблокировать принятие законов и решений Сената, если они нарушали интересы римского плебса. Каждый

народный трибун обладал неприкосновенностью и его *summa coercendi potestas*, позволяла привлекать к ответственности любого римского гражданина, который посягнет на жизнь народного трибуна. За воспрепятствование народному трибуну в осуществлении его полномочий был предусмотрен штраф, а за покушение на его жизнь - смертная казнь.

Auxilium, *intercessio*, *sacrosanctitas*, *coercitio*, ставшие важнейшими полномочиями народных трибунов, являются результатом острого противостояния между римскими патрициями и плебеями. Создание римского народного трибуната не было связано прогрессивностью римского правопорядка, как об этом писал Макиавелли, но благодаря устоявшимся традициям в сфере государственного права, где народный трибунал становится важнейшим институтом, не допускавшим злоупотребления со стороны римской государственной власти.

Применение вышеперечисленных полномочий зависело от правовой ситуации: *auxilium* имел место тогда, когда гражданин нуждался в правовой защите в сфере частного права; *intercessio* - в сфере публичного права, когда государство вело уголовное преследование в отношении гражданина. То есть используя механизм *auxilium* народные трибуны обладали полномочиями в сфере частного права [6, с. 144].

Если применение *auxilium* не принесло революционных изменений для укрепления правовой системы Рима, то *intercessio* оказало большое влияние на конституционный строй римского государства. Так, благодаря деятельности народных трибунов и применению *intercessio* были приняты знаменитые Законы XII Таблиц; Закон Канулея, отменивший запрет на браки между патрициями и плебеями; Закон Секстия и Лициния, который позволил плебеям занимать должность консула; *plebiscita* были признаны полноправным источником римского права, для принятия которого необязательно было одобрение Сената.

Оценивая роль народного трибуната в системе конституционного строя римского государства, профессор Гуарино отмечает, что данный институт обеспечивал надежную правовое и политическое равновесие в республиканском Риме. При помощи права вето (*ius intercessionis*) народный трибун имел возможность заблокировать любое решение Сената или римских магистратов, которые противоречили интересам римского народа. Только вето народного трибуна могло

парализовать деятельность государственного аппарата поэтому данный фактор служил могучим рычагом, обеспечивавшим паритет между влиятельными политическими элитами, которые обладали большой властью.

При этом необходимо отметить, что народные трибуны не имели полномочий в законотворческой деятельности и в судебном процессе [7, с. 37]. Народные трибуны имели право только право на законодательную инициативу. В судебном процессе полномочия народных трибунов ограничивались только процедурой *auxilium*.

Результаты

Какова практическая значимость темы нашего исследования для законодательства Республики Казахстан? Во - первых, по нашему мнению, институт народного трибуната можно и необходимо использовать для совершенствования института Уполномоченного по правам человека. Какая между ними связь? Многие исследователи рассматривают народный трибунал как важнейший инструмент системы сдержек и противовесов, а также конституционный механизм, обеспечивающий равноправие народа и защита от злоупотребления со стороны государственных органов. Необходимо пересмотреть порядок избрания Уполномоченного по правам человека и некоторые полномочия, направленные на обеспечение и защиту прав человека и гражданина.

Повышение статуса Уполномоченного по правам человека в системе государственной власти будет способствовать дальнейшему ограничению административной силы государственного аппарата и обеспечит нерушимые гарантии защиты прав и законных интересов человека и гражданина.

Этот вопрос является предметом для другой научной статьи, которая будет посвящена совершенствованию института Уполномоченного по правам человека.

Заключение

В ходе проведенных исследований мы пришли к следующим выводам:

- Одной из важнейших целей римского публичного правопорядка было ограничение дискреционных полномочий римских магистратов, осуществлявших исполнительную и судебную власть. Основными способами ограничения их власти были следующие механизмы: эффективная система уголовного преследования; обязательное издание программы деятельности на период осу-

ществления властных полномочий (эдикты); институт народного трибуната, обладавшего правом интерцессии, то есть возможностью блокировать решения Сената и высших магистратов, чьи решения противоречили интересам римских граждан;

- Эффективная система уголовного преследования являлась надежным фундаментом римского публично - правового строя, в котором важнейшим элементом, направленным на ограничение дискреционных полномочий магистратов являлась возможность обжаловать приговор суда в народных собраниях.

Народные собрания выступали важнейшим механизмом в ограничении дискреционных полномочий магистратов. Великий римский государственный деятель Марк Туллий Цицерон отмечает, что именно власть народа защищать обратившихся к нему с апелляцией является обязательным противовесом магистратской юрисдикции [8, с. 483].

- Народный трибунал играл большую роль в системе сдержек и противовесов в римской государственной системе. Обладая правом вето, народные трибуны довольно эффективно ограничивали дискреционные

полномочия римских магистратов. Краткий анализ института народного трибуната доказывает, что народный трибунал возможно использовать для совершенствования такого важного государственного института, как Уполномоченный по правам человека;

- Эдикты римских магистратов были направлены на ограничение полномочий римских магистратов. Римская общественность имела право контролировать ход исполнения эдиктов магистратов. В знаменитом Законе *lex Cornelia de edictis praetorum* было установлено, что «*ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent*», то есть претор (магистрат) не имел права разрешать правовые споры на свое усмотрение, если такой подход не был определен в эдикте.

Аналогичной позиции придерживается выдающийся российский ученый - юрист и крупный специалист по римскому праву Л.Л. Кофанов, который в статье «Значение избирательной кампании на должность претора в составлении *edictum perpetuum*» прямо отмечает, что эдикт (в частности - претора) не исчезал как ненужный мусор, а становился для претора прямым и обязательным руководством к действию в течение всего срока своих полномочий [9, с. 92].

ЛИТЕРАТУРА

1. Лебедева Е.Н. Цели, задачи, функции права в системе функций иных социальных регуляторов и в исторические периоды его действия // *Юридическая наука*. - 2016. - № 3. С. 30 - 34.
2. Antonio Guarino. *Lezioni del diritto romano pubblico*. - Napoli: Joven, 1941. - 110 p.
3. Antonio Guarino. *Il profilo del diritto romano*. - Napoli: Joven, 1994. - 245 p.
4. Antonio Guarino. *L'ordinamento giuridico romano*. - Napoli: Joven, 1990. - 510 p.
5. Antonio Guarino. *La storia del diritto romano*. - Napoli: Joven, 1998. - 540 p.
6. Ринальди Н. Значение фигуры плебейского трибуна для современной проблематики, связанной с защитой народа // *Древнее право*. - 1997. - № 1 (2). - С. 143-144.
7. Павлов А.А. Плебейский трибунал в системе смешанной конституции Полибия и Цицерона // *Древнее право*. - 2004. - 1 (13). С. 19-39.
8. Кофанов Л.Л. Система римского публичного права эпохи Республики и Принципата. - М.: Индрик, 2020. - 600 с.
9. Кофанов Л.Л. Значение избирательной кампании на должность претора в составлении *edictum perpetuum* // *Древнее право*. - 2014. - 1 (29). - С. 69-92.

REFERENCES

1. Lebedeva E.N. Celi, zadachi, funkcii prava v sisteme funkcij inyh social'nyh reguljatorov i v istoricheskie periody ego dejstvija // *Juridicheskaja nauka*. - 2016. - № 3. S. 30 - 34.
2. Antonio Guarino. *Lezioni del diritto romano pubblico*. - Napoli: Joven, 1941. - 110p.
3. Antonio Guarino. *Il profilo del diritto romano*. - Napoli: Joven, 1994. - 245 p.
4. Antonio Guarino. *L'ordinamento giuridico romano*. - Napoli: Joven, 1990. - 510 p.
5. Antonio Guarino. *La storia del diritto romano*. - Napoli: Joven, 1998. - 540 p.
6. Rinal'di N. Znachenie figury plebejskogo tribuna dlja sovremennoj problematiki, svjazannoj

s zashhitoy naroda // Drevnee pravo. – 1997. – № 1 (2). – S. 143-144.

7. Pavlov A.A. *Plebejskij tribunat v sisteme smeshannoj konstitucii Polibija i Cicerona // Drevnee pravo. - 2004. - 1 (13). S. 19-39.*

8. Kofanov L.L. *Sistema rimskogo publicnogo prava jepohi Respubliki i Principata. - M.: Indrik, 2020. - 600 s.*

9. Kofanov L.L. *Znachenie izbiratel'noj kampanii na dolzhnost' pretora v sostavlenii edictum perpetuum // Drevnee pravo. - 2014. - 1 (29). S. 69-92.*

ISSUES OF ECOCIDE DEFINITION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: COMPARATIVE ANALYSIS WITH THE LEGISLATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Tulibaev Said Temurugli

Doctoral student, SDU University, Republic of Kazakhstan, Kaskelen,

e-mail: said.tulibayev@gmail.com

Abstract. *Effective legal protection of the environment is one of the main priorities not only for the Republic of Kazakhstan, but also for the whole of Central Asia. The author of the article analyzes the main approaches to the definition of ecocide as one of the most serious offenses committed against the environment and being a threat to national security. At the moment, the issue of environmental security is more relevant than ever and is on the agenda of all countries in the region. It is also closely intertwined with the realization of the right to live in a favorable environment. Corresponding or similar norms exist in the legislation of all Central Asian countries, which makes it possible to conduct a comparative legal analysis to identify differences in the approach to the very definition of ecocide and its place in the criminal law of the countries of the region. The author reviewed the definitions and provisions of ecocide in the criminal codes of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan, the Republic of Turkmenistan, and the Republic of Uzbekistan. The results of the analysis indicate that the norm of ecocide in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan has a relatively similar structure to the corresponding criminal codes of the countries of the region, but differs in the different approaches to defining the elements of the crime. It is also worth noting similar norms in the legislation of the Republic of Uzbekistan. In conclusion, the author proposes an approach to the harmonization of relevant norms in the legislation of Central Asian countries to achieve a common understanding and formulate common approaches to the crime, which is a direct threat to the biosphere.*

Keywords: *ecocide, criminal law, national legislation, Central Asia, comparative analysis.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЦИДТІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ЗАҢНАМАСЫМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Саид Темуругли Тулибаев

SDU University докторанты, Қаскелең қ., Қазақстан Республикасы,

e-mail: said.tulibayev@gmail.com

Аннотация. *Қоршаған ортаны нәтижеге бағытты құқықтық қорғау Қазақстан Республикасында ғана емес, сондай – ақ бүкіл Орталық Азияда басты басымдықтардың бірі болып табылады. Мақала авторы экологияға қарсы орын алуы мүмкін ең ауыр және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін құқық бұзушылықтардың бірі ретінде танылатын экоцидті анықтаудың негізгі амалдарын талдайды. Қазіргі уақытта экологиялық қауіпсіздік аса өзектілігімен ерекшеленетін мәселелердің бірі ретінде өңірдегі барлық мемлекеттердің күн тәртібінде қарастырылады. Сонымен қатар, бұл өз кезегінде адамзаттың қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығын қамтамасыз ету мәселесімен тығыз байланысты болып табылады. Тиісілі немесе мәні бойынша ұқсас нормалар Орталық Азияның барлық елдерінің заңнамаларында көрсетілуі экоцид және оның аймақ елдерінің қылмыстық құқық жүйелеріндегі қарастырылған түсініктеріндегі айырмашылықтарды анықтау мақсатында салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Мақала авторы Қазақстан Республикасының, Қырғыз Республикасының, Тәжікстан*

Республикасының, Түрікменстан Республикасының және Өзбекстан Республикасының Қылмыстық кодекстеріндегі экоцидтің анықтамалары мен ережелерін қарастырады. Талдау нәтижелері Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі экоцид нормасы өңір елдерінің тиісті қылмыстық кодекстерімен салыстырмалы түрде ұқсас құрылымға ие, бірақ қылмыс құрамының элементтерін айқындаудың әртүрлі амалдарында ерекшеленетінін көрсетеді. Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасының заңнамасындағы мәні жағынан ұқсас нормаларды атап өткен жөн. Қорытындылай келе, автор биосфераға тікелей қауіп төндіретін қылмысқа жалпы түсінік пен жалпы көзқарастарды қалыптастыру үшін Орталық Азия елдерінің заңнамаларында тиісті нормаларды үйлестіруді жүзеге асыру тәсілін ұсынады.

Түйін сөздер: экоцид, қылмыстық құқық, ұлттық заңнама, Орталық Азия, салыстырмалы талдау.

ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЭКОЦИДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Тулибаев Саид Темургули

Докторант SDU University, Республика Казахстан, г. Каскелен,
e-mail: said.tulibayev@gmail.com

Аннотация. Эффективная правовая защита окружающей среды является одним из главных приоритетов не только Республики Казахстан, но и всей Центральной Азии. Автор статьи анализируются основные подходы к определению экоцида как одного из самых тяжких правонарушений, совершаемых против экологии и являющихся угрозой национальной безопасности. В данный момент вопрос экологической безопасности является как никогда актуальным и стоит на повестке дня всех государств региона. Он также тесно переплетается с осуществлением права на жизнь в благоприятной окружающей среде. Соответствующие или схожие по значению нормы существуют в законодательствах всех стран Центральной Азии, что дает возможность провести сравнительно-правовой анализ для выявления разницы в подходе к самому определению экоцида, так и его места в уголовном праве стран региона. Автор статьи рассмотрел определения и положения экоцида в уголовных кодексах Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Республики Таджикистан, Республики Туркменистан, и Республики Узбекистан. Результаты анализа указывают на то, что норма экоцида в Уголовном кодексе Республики Казахстан имеет относительно схожую структуру с соответствующими уголовными кодексами стран региона, но отличается в различных подходах к определению элементов состава преступления. Так же стоит отметить схожие по значению нормы в законодательстве Республики Узбекистан. В заключении автором предлагается подход к осуществлению гармонизации соответствующих норм в законодательствах стран Центральной Азии для достижения общего понимания и формулирования общих подходов к преступлению, которое является непосредственной угрозой биосфере.

Ключевые слова: экоцид, уголовное право, национальное законодательство, Центральная Азия, сравнительный анализ.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_314

Introduction

Central Asian region includes five states unified not only by historically intertwined social and cultural ties but their Romano-Germanic legal systems that share intrinsic similarities as being built on experience and

practice of legal scholars and practitioners of the Soviet period [1, p. 103].

Central Asian states have similar legislation systems, so they share similar legal approaches to the crime of ecocide. With exception of Uzbekistan these neighboring countries have

provisions on ecocide in their Criminal Codes. While Uzbekistan is still considering the implementation of ecocide, its Criminal Code has legal provisions in Article 196 and Article 198 that can be considered as norms that have the most approximate substitution to ecocide norm as they have several similar elements¹.

Central Asian countries implement ecocide provisions because of dire environmental cases that exist in this region. The recent scholar articles by Mirzabaev, A., Roman Vakulchuk, Anne Sophie Daloz, Indra Overland, Haakon Fossum Sagbakken & Karina Standal share similar conclusions that issues that we are facing today may be more dangerous and may be part of permanent regional climate change with irreversible transformations of environmental conditions [2, p. 24; 3, p. 11]. With desertification and decreasing biodiversity states need any relevant means, including enforcement of legal norms to at least to prevent growing of already existing environmental issues.

Methods and materials used

The history of the development of national legislations of Central Asian countries shows that the governments of these countries considered implementing relevant environmental legal norms and amending their national legislation in the sphere of environmental protection. For example, the notion that Kazakhstan considers environmental issues and the right of people to live in a clean environment is supported by the implementation of relevant provisions in the Constitution [4, p. 189]².

The direct comparison of the structure and definition of ecocide in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan allows to analyze regional ability to deter and punish such violations of regional security. The legal analysis was done by considering works by national and international legal scholars with the application of comparative historical and legal methods of analysis.

Research results

One of the ways to prevent environmental crimes from occurring is adoption of more

effective environmental legislation. The implementation of international legal norms is a possible approach for accomplishing this goal. At this time, Kazakhstan requires amendments to its norms regarding the environment, one of which is ecocide. More than two decades have passed since ecocide was implemented in the Criminal Code of Kazakhstan.

Contemporary definition of ecocide in the Article 169 of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan: the mass destruction of flora or fauna, poisoning of the atmosphere, land or water resources, as well as the commission of other acts that have caused or may cause an environmental disaster or environmental emergency³.

The current definitions of environmental disaster and environmental emergency are the part of the Article 404 of the second edition of the Ecological code of the Republic of Kazakhstan: ‘An environmental disaster is an ecological situation that has arisen in a part of the territory where, as a result of human activity or natural processes, serious and permanent changes in the environment have occurred. These changes have caused a significant decline in human health, as well as the destruction of natural ecosystems and the deterioration of flora and fauna.’

‘An environmental emergency is an ecological situation that has developed in a region or water area where, as a result of human activity or natural processes, persistent unfavorable changes in the environment threaten human life and health, natural ecosystems, and the genetic stock of plants and animals, have occurred’⁴.

This legal norm is the result of numerous enhancements of criminal legislation introduced by Parliament of Kazakhstan after long period of legal research including comparative legal analysis of criminal legislation of other states [5, p. 400].

Ecocide is not currently recognized as a legal concept in the legislation of the Republic of Uzbekistan. However, the Criminal code of Uzbekistan contains legal provisions in the Article 196 and the Article 198 that bear resemblance to the provisions of ecocide due to

¹ *Criminal Code of the Republic of Uzbekistan of September 22, 1994* — [Electronic resource]. — Access mode: <https://lex.uz/docs/111457>

² *Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted on August 30, 1995 at the republican referendum.* — [Electronic resource]. — Access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

³ *Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V* — [Electronic resource]. — Access mode: <http://law.gov.kz/client/#!/doc/81097/kaz>.

⁴ *Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI (with amendments and additions as of May 1, 2023)* <http://law.gov.kz/client/#!/doc/151312/kaz>.

the presence of several similar core elements.

The Article 196 defines environmental pollution as ‘contamination or damage of land, water, or atmospheric air, resulted in mass disease incidence of people, death of animals, birds, or fish, or other grave consequences.’

The Article 198 lists several acts of damage or destruction of crops, forest, or other plants, and different legal consequences for them⁵.

While crops, forest, or other plants can be representative of whole flora, the Article 198 only recognizes such illegal acts against flora as arson, felling, and intentional damage. The Article 198 does not recognize the contamination of flora because of unintentional actions or negligence of responsible person.

The Article 196 and the Article 198 can be considered more or less substitution of ecocide norm. However, the implementation of ecocide norm that will consider all forms of damage, in all form of intention, to all objects of environment is required.

The Kyrgyz Republic has legal norm of ecocide in its Criminal Code of 2021 under Article 409, which states the following: ‘Massive destruction of flora and fauna, contamination of the atmosphere or water resources, and also commission of other actions capable of causing an ecological catastrophe’⁶.

According to commentary on Criminal Code of Kyrgyz Republic, the flora or fauna forms a combination of living organisms of plant origin - grass, shrubs, forests, plantations and animal origin - animals, birds, fish, insects, etc. [6].

The definition of ecocide in Criminal Code of Kyrgyz Republic is characterized by application of term ‘ecological catastrophe’ which does not have definition of criminal legislation of Kyrgyz Republic [7, p. 55].

The legislation of Tajikistan has legal norm on ecocide in the Article 400. ‘Mass destruction of flora and fauna, poisoning the atmosphere or water resources, as well as committing of other actions which may cause ecological catastrophe’⁷.

The definitions of the elements of ecocide similar to same elements of ecocide in other legislations of Central Asian countries. Current definition represents steady evolution

of environmental legislation of Tajikistan on the basis of implementation of ideas of legal scholars of Tajikistan [8].

The legal system of Turkmenistan has definition of ecocide in the Article 175 of Criminal Code of Turkmenistan. ‘Ecocide, that is, the mass destruction of flora or fauna, contamination of the atmosphere, land or water resources, as well as the committing of other actions that have caused or may cause an environmental catastrophe or environmental emergency, shall be punishable by imprisonment for a term of three to eight years’⁸.

The legal norm of ecocide was implemented in Criminal Code of Turkmenistan in November 21, 2015. Since then, no amendment was made to change the definition or legal consequences. Its modern and similar to definitions adopted by neighbouring countries. After all, Turkmenistan has policy to adapt its legislation in accordance with norms of international environmental law [9, p. 224].

Discussion

The comparative legal and socio-legal analysis of the norm of ecocide and its effectiveness require the analysis of its editions and amendments that have existed in all Central Asian countries.

The legal comparison of range of definitions norm of ecocide in the regional legislations highlight overall conciseness and laconic definition of ecocide in Kazakhstan. It is possible to apply this norm for almost any case related to extensive damage to the environment. Also, the existence of two different articles with different legal consequences for different ecocide related acts in Uzbekistan may be considered as advantage to have flexible choice of punishment.

The legal comparison of definition of ecocide norm of Kyrgyz Republic against ecocide norm of Kazakhstan shows that Kyrgyz Republic beside the lack of soil protection in ecocide norm, also lack official definitions to the core elements of ecocide.

From the other point of view, the ecocide established by Criminal code of Kazakhstan can

⁵ *Criminal Code of the Republic of Uzbekistan of September 22, 1994* — [Electronic resource]. — Access mode: <https://lex.uz/docs/111457>.

⁶ *Criminal Code of the Kyrgyz Republic dated October 28, 2021 No. 127* — [Electronic resource]. — Access mode: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309>.

⁷ *Criminal Code of the Republic of Tajikistan dated May 21, 1998 No. 574* — [Electronic resource]. — Access mode: <http://ncz.tj/content/criminal-code-of-the-republic-tajikistan>.

⁸ *Criminal Code of Turkmenistan dated June 12, 1997 No. 222-I* — [Electronic resource]. — Access mode: <https://minjust.gov.tm/ru/hukuk/merkezi/hukuk/204>.

be easily affected by changing norms related to its core elements. However, it is still hypothesises as nor Kazakhstan or Kyrgyz Republic has no court practices in relation to ecocide.

The definitions of ecocide established in Criminal Codes of Tajikistan and Turkmenistan are similar to relevant norm of the Republic of Kazakhstan.

The comparison shows that single legal norm can have all cases of ecocide and be more convenient for understanding.

Conclusion

All countries of the Central Asian region have legal norms addressing the crime of ecocide to some extent. There are different approaches to formulating ecocide or ecocide-related crime. However, overall, the countries share agreement on the importance of criminalizing actions that could lead to the destruction of the environment necessary for the healthy and safe inhabitation of the region.

While differences in approaching ecocide issues are unique and represent local specifics, it is necessary to highlight that as ecocide threatens regional security, it would be more effective to deter such crime by harmonizing legal norms dedicated to this crime in the legislation of Central Asian countries.

Also, it is better to take into the account definition proposed by the Independent Expert

Panel for the Legal Definition of Ecocide. The suggested definition by the Panel is formulated as one single legal norm without separated legal terminology of the Rome Statute [10, p. 192]. In contrast, the definition of ecocide in the Criminal code of the Republic of Kazakhstan is depended on legal terminology that scattered across several legal acts. For example, definition of ‘environmental disaster’, and ‘environmental emergency’ is the part of the Environmental code of the Republic of Kazakhstan. While it is convenient to have clearly defined terminology, there is the risk that Article 404 of the Environmental code may be changed in the future without taking into the account of the Article 169 of the Criminal code, which might render the norm of ecocide ineffective.

It would seem that the proposed concept of ecocide by the Panel would make the definition of ecocide more convenient for implementation than the definition of ecocide that is now included in the Criminal Codes of Central Asian countries. It should be mentioned that the Panel suggest new definition to all countries in the world, not only members of Rome Statute.

Such an amendment will allow Kazakhstan and our regional partners to achieve a shared understanding and formulate common approaches to ecocide, which is a direct threat to regional security and the global biosphere.

ЛИТЕРАТУРА

1. Newton, S. *The constitutional systems of the independent Central Asian states: A contextual analysis*. — Hart Publishing, 2017. — 368 p.
2. Mirzabaev, A. *Climate Change Science and Policy in Central Asia: Current Situation and Future Perspectives // Climate Change in Central Asia. SpringerBriefs in Climate Studies*. — 2023. — pp. 23-32.
3. Roman Vakulchuk, Anne Sophie Daloz, Indra Overland, Haakon Fossum Sagbakken & Karina Standal. *A void in Central Asia research: climate change // Central Asian Survey*. — 2023. — pp. 1-20.
4. Жақсыбекова Ф.С. Экологиялық қылмыстылыққа қарсы күрес жүргізудегі қылмыстық саясат // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы» ғылыми-құқықтық журналы. — 2021. — 1(64). — Б. 184-190.
5. Каражанов М.Д., Жампеисов Д.А. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі контекстінде экологиялық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың объективтік жақтарының белгілерін доктриналды талдау // ҚазҰУ Хабаршысы. Құқық сериясы. — 2015. — 1(73). — Б. 396-405.
6. Осмоналиев К.М., Супатаева Ж.Э. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Кыргызской Республики. — Бишкек: ЮрИнфо, 2012. — 680 с.
7. Айдарбеков Ч.А. Экоцид в уголовном законодательстве Кыргызской Республики // Управленческое консультирование. — 2016. — 3(87). — С. 52-59.
8. Кодирзода М.А. Некоторые проблемы экологической функции государства // Вестник ТГУПБП. — 2021. — 4(89). — С. 114-121.

9. Кепбанов Ё.А., Балыев Б.Б. Организация управления природоохранной деятельностью в Туркменистане (экологическая политика, национальная и международная правовая база, институциональный механизм). Отв. ред. академик, профессор Н.Р. Корпеев и канд. биол. наук М.Х. Дуриков. — Ашхабад, 2018. — 326 с.
10. Tulibayev S.T. Ecocide in international law: draft definition for the Rome Statute // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series.* — 2023. — 2(143). — 191-198.

REFERENCES

1. Newton, S. *The constitutional systems of the independent Central Asian states: A contextual analysis.* — Hart Publishing, 2017. — 368 p.
2. Mirzabaev, A. *Climate Change Science and Policy in Central Asia: Current Situation and Future Perspectives // Climate Change in Central Asia. SpringerBriefs in Climate Studies.* — 2023. — pp. 23-32.
3. Roman Vakulchuk, Anne Sophie Daloz, Indra Overland, Haakon Fossum Sagbakken & Karina Standal. *A void in Central Asia research: climate change // Central Asian Survey.* — 2023. — pp. 1-20.
4. Jaqsybekova F.S. *Ekologialyq qylmystylyqqa qapsy küpes jürgizudegi qylmystyq saiasat // Qazaqstan Respublikasynyñ Zaňnama jáne qūqyqtyq aqparat institutyñ Jarşysy» ğylymi-qūqyqtyq jurnaly.* — 1(64). — 2021. — B. 184-190.
5. Karajanov M.D., Jampeisov D.A. *Qazaqstan Respublikasynyñ jaña Qylmystyq kodeksi kontekstinde ekologialyq qaupsızdıkke qol sūğatyn qylmystyq qūqyq būzuşylyqtardyñ obektivtik jaqtarynyñ belgilerin doktrinaldy taldau // QazŪŪ Habarşysy. Qūqyq seriasy.* — 2015. — 1(73). — B. 396-405.
6. Osmonaliev K.M., Supataeva Zh.Je. *Nauchno-prakticheskij kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Kyrgyzskoj Respubliki.* — Bishkek: JurInfo, 2012. — 680 s.
7. Ajdarbekov Ch.A. *Jekocid v ugolovnom zakonodatel'stve Kyrgyzskoj Respubliki // Upravlencheskoe konsul'tirovanie.* — 2016. — 3(87). — S. 52-59.
8. Kodirzoda M.A. *Nekotorye problemy jekologicheskoy funkcii gosudarstva // Vestnik TGUPBP.* — 2021. — 4(89). — S. 114-121.
9. Кепбанов Жо.А., Балыев Б.Б. Организация управления природоохранной деятельностью в Туркменистане (экологическая политика, национальная и международная правовая база, институциональный механизм). Отв. ред. академик, профессор Н.Р. Корпеев и канд. биол. наук М.Х. Дуриков. — Ашхабад, 2018. — 326 с.
10. Tulibayev S.T. Ecocide in international law: draft definition for the Rome Statute // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series.* — 2023. — 2(143). — 191-198.

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ОХРАНЫ ТРУДА

Қадыржанова Томирис Сәкенқызы

Научный сотрудник отдела международного права и сравнительного правоведения Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Республика Казахстан, г. Астана; e-mail: qadyrzhanova@gmail.com

Аннотация. В данной статье автор проводит анализ актуальных тенденций в области безопасности и охраны труда в Японии, Южной Корее и США, включая разработку стратегии соблюдения требований, обучение персонала, обеспечение надлежащим оборудованием, обеспечение безопасного выполнения рабочих обязанностей, отчетность о несчастных случаях и снижение травматизма и заболеваемости. Таким образом, автор выделяет несколько ключевых аспектов, на которых фокусируются предприятия вышеупомянутых стран.

В ходе исследования автор пришел к выводу, что активная политика в области охраны труда не только обеспечивает безопасность сотрудников, но и позволяет предприятиям функционировать оптимально даже в сложные времена и в сложных условиях. Также автор подчеркивает, что политика, направленная на выявление и устранение опасностей на рабочем месте до того, как они приведут к травмам или заболеваниям, не только необходима во многих юрисдикциях, но и обеспечивает ценность за счет повышения доверия между работодателями и работниками, повышения безопасности, улучшения коммуникации и ведет к общему улучшению операционной деятельности. Автор утверждает, что успешная реализация политики в области охраны здоровья и техники безопасности на рабочем месте должна по-прежнему оставаться главным приоритетом для работодателей, работников, других заинтересованных сторон и правительств во всем мире.

Ключевые слова: охрана труда, техника безопасности, программа страхования, OSHA, защита и охрана здоровья, работодатели, работники.

ЕҢБЕК ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ТЕНДЕНЦИЯЛАРДЫ ТАЛДАУ

Томирис Сәкенқызы Қадыржанова

Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану бөлімінің ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы, Астана қ.; e-mail: qadyrzhanova@gmail.com

Аннотация. Бұл мақалада автор Жапонияда, Оңтүстік Кореяда және АҚШ-та еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы өзекті тенденцияларға, соның ішінде сәйкестік стратегиясын әзірлеу, қызметкерлерді оқыту, тиісті жабдықтармен қамтамасыз ету, жұмыс міндеттерін қауіпсіз орындау, жазатайым оқиғалар туралы есеп беру және жарақат пен аурушаңдықты азайтуға талдау жасайды. Осылайша автор жоғарыда аталған елдердің кәсіпорындары назар аударатын бірнеше негізгі аспектілерді бөліп көрсетеді.

Зерттеу барысында автор еңбекті қорғау саласындағы белсенді саясат қызметкерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар кәсіпорындардың қиын кезеңдер мен жағдайларда да оңтайлы жұмыс істеуіне мүмкіндік береді деген қорытындыға келді. Сондай-ақ автор жұмыс орнындағы қауіптерді жарақатқа немесе ауруға әкелмес бұрын анықтауға және жоюға бағытталған саясат – көптеген юрисдикцияларда қажеттілігін көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы сенімділікті, қауіпсіздікті арттыру, коммуникацияны жақсарту арқылы құндылықты қамтамасыз ететінін, операциялық қызметтің жалпы жақсаруына әкелетінін

атап көрсетеді. Автор жұмыс орнындағы денсаулық пен қауіпсіздік саясатын сәтті жүзеге асыру бүкіл әлемдегі жұмыс берушілер, жұмысшылар, басқа мүдделі тараптар мен үкіметтер үшін әрдайым басымдықта болуы керек деп санайды.

Түйінді сөздер: еңбекті қорғау, қауіпсіздік техникасы, сақтандыру бағдарламасы, OSHA, денсаулықты қорғау және сақтау, жұмыс берушілер, жұмысшылар.

ANALYSIS OF FOREIGN TRENDS IN THE FIELD OF OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH

Kadyrzhanova Tomiris Sakenkyzy

Researcher of the Department of International Law and Comparative Legal Studies of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan; e-mail: qadyrzhanova@gmail.com

Abstract. *In this article, the author analyzes current trends in occupational safety and health in Japan, South Korea and the United States, including the development of a compliance strategy, staff training, provision of appropriate equipment, ensuring safe performance of work duties, accident reporting and reduction of injuries and morbidity. Thus, the author identifies several key aspects on which the enterprises of the above-mentioned countries focus.*

In the course of the study, the author came to the conclusion that an active labor protection policy not only ensures the safety of employees, but also allows enterprises to function optimally even in difficult times and conditions. The author also emphasizes that policies aimed at identifying and eliminating workplace hazards before they lead to injury or illness are not only necessary in many jurisdictions, but also provide value by increasing trust between employers and employees, improving safety and communication, leading to an overall improvement in operational performance. The author argues that the successful implementation of workplace health and safety policies should continue to be a top priority for employers, employees, other stakeholders and governments around the world.

Keywords: *labor protection, safety measures, insurance program, OSHA, health protection, employers, employees.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_320

Введение

За более чем 100 лет общественное восприятие вопросов безопасности на рабочем месте и соответствующих ролей и обязанностей работодателей, работников и правительства существенно изменилось. Изменения в правилах безопасности часто сопровождаются серьезными трагедиями на рабочем месте. Целью данной статьи является изучение уникального характера систем безопасности труда в зарубежных развитых странах, так как независимо от местоположения, одним из самых важных активов работодателей являются их сотрудники.

В статье подчеркивается, что, опираясь на зарубежный опыт, можно создать систему управления охраной труда, охватывающую все рабочие места, независимо от собственности и вида деятельности предприятия, путем создания конкретного прозрачного гибкого механизма оценки профессиональных рисков.

Для достижения указанной цели исследована оценка профессиональных рисков в области безопасности труда в Японии, Корее и США, также изучены экономические инструменты, применяемые по снижению профессионального риска в виде страхового механизма, корректирующие меры по снижению риска, исследована система контроля профессиональных рисков, а также меры, направленные на снижение производственного травматизма и профессиональных заболеваний.

Сто десять лет назад на фабрике Triangle Shirtwaist в Гринвич-Виллидж, штат Нью-Йорк, руководство держало двери на лестничные клетки и выходы с фабрики закрытыми в течение рабочего дня, чтобы предотвратить несанкционированные перерывы между работой и снизить риск кражи рабочей силы. 25 марта 1911 года это решение трагически унесло жизни 146 сотрудников, которые погибли, не сумев спа-

стись от пожара, охватившего предприятие. Ужасы того дня широко считаются поворотным моментом в общественном восприятии безопасности работников в Соединенных Штатах, что непосредственно привело к реформированию Трудового кодекса в штате Нью-Йорк. Во всем мире катастрофы на рабочих местах со смертельным исходом, подобные той, что произошла на фабрике Triangle Shirtwaist, находят отклик в общественном сознании еще долгое время после того, как они происходят, вызывая общее чувство утраты и общие вопросы о том, можно ли было принять какие-либо меры для предотвращения гибели людей [1].

4 октября 1918 года на заводе по производству снарядов TA Gillespie в Сайревилле, штат Нью-Джерси, произошел взрыв, вызвавший серию взрывов по всему центральному штату Нью-Джерси, в результате чего погибло около 100 человек, несколько сотен получили ранения и сотни зданий были разрушены. Ударные волны ощущались даже в Ньюарке и Нью-Йорке [2]. 23 марта 2005 года, на нефтеперерабатывающем заводе BP в Техас Сити произошла серия взрывов во время повторного запуска установки изомеризации углеводородов. Пятнадцать рабочих погибли, еще 180 получили ранения [3].

В двадцатом веке многие промышленно развитые страны инициировали и внедрили национальные режимы охраны труда, включая процессы разработки стандартов и политических рекомендаций по устранению опасностей на рабочем месте и улучшению охраны здоровья и техники безопасности на рабочем месте. В 1950 году Всемирная организация здравоохранения и Международная организация труда приняли общее определение гигиены труда: поддержание и укрепление здоровья и работоспособности работников; улучшение рабочей среды, чтобы она стала благоприятной для здоровья и безопасности; развитие трудовых организаций и культуры для поддержания здоровья и безопасности; позитивный социальный климат; и бесперебойная работа.

Далее будет проведен обзор законодательств Японии, Кореи и США в части обеспечения безопасности труда. Следовательно, перечисляя особенности законодательства каждой страны, приводятся последние изменения в сфере охраны труда.

Материалы и методы

Материалами исследования послужили труды экспертов и ученых по изучаемой те-

матике, включая зарубежное законодательство в области безопасности и охраны труда, нормы международного права. В качестве методов исследования используются эмпирический метод познания, сравнительный, эвристический и другие методы научного исследования.

Результаты и обсуждение

Во всем мире охрана труда признана государственным приоритетом и регулируется на национальном уровне с помощью системы нормативных правовых актов. В каждой стране существуют специализированные государственные институты, которые проводят научные исследования в области охраны труда, разрабатывают политику в этой сфере, а также следят за ее реализацией. Данные институты также занимаются мониторингом оценки профессиональных рисков, подготовкой статистических обзоров и другими подобными задачами. Например, в Японии Закон о промышленной безопасности регулирует вопросы охраны труда, а некоторые правила для конкретных секторов определены в других законах, как Закон о безопасности на шахтах, но большинство отраслевых правил указаны в постановлениях правительства. Один факт следует особо подчеркнуть, что Закон не распространяется на предприятия, в которых работают только совместно проживающие родственники, или на моряков, подпадающих под действие Закона о морях. В Японии, как и в нашей стране, нормативные акты, касающиеся охраны труда, издаются на основе законодательных поправок к Закону и поправок к соответствующим постановлениям Министра здравоохранения, труда и социального обеспечения [4].

Согласно их закону несчастный случай на производстве определяется как случай, при котором работник получает травму, заболевает или погибает по причинам, связанным со зданиями, сооружениями, сырьем, газом, парами и пылью и т.д. Несчастливым случаем на производстве признается только при наличии причинно-следственной связи между работой и травмой, болезнью, нетрудоспособностью или смертью работника.

Наличие причинно-следственной связи определяет директор инспекции трудовых норм на основе двух критериев: произошел ли несчастный случай во время выполнения работы или под контролем работодателя; и причинно-следственная связь между работой и несчастным случаем [4].

Кроме этого, интересно отметить, что по закону работники не имеют права отказываться от работы в опасных ситуациях или добиваться перевода с опасной работы, приказы о приеме на работу или инструкции по работе в опасных ситуациях могут рассматриваться как злоупотребление правами и, следовательно, незаконны и недействительны, если в этом нет деловой необходимости.

Судебный прецедент постановил, что увольнение экипажей, отказавшихся выполнить приказ о плавании в морской район с военной напряженностью, было недействительным, поскольку существовала неизбежная военная опасность, даже если были приняты все возможные меры безопасности, и такая опасность не была того типа, которого обычно ожидали экипажи в связи с их работой на море¹. Закон о промышленной безопасности и гигиене труда содержит подробные правила, касающиеся опасных веществ. Перечень запрещенных веществ настолько широк, что работодателям следует в каждом конкретном случае проверять, подпадают ли вещества, которые они будут использовать, под эти категории и какие правила будут применяться [5].

Если на рабочем месте работает более 50 сотрудников, работодатель должен провести стресс-проверку для всех сотрудников. Это делается для того, чтобы сотрудники не заболели психически. Стресс-проверка проводится следующим образом: работодатель раздает сотрудникам анкеты и оценивает уровень их стресса, и для сотрудников, уровень стресса которых кажется высоким, работодатель уточняет у врача, следует ли этим сотрудникам пройти собеседование или консультацию непосредственно у врачей.

Последние изменения в области охраны труда и техники безопасности в Японии: с 1 июля 2022 года больше людей могут участвовать в программе страхования, расширен круг лиц, имеющих право на участие в специальной программе страхования для не работающих по трудовому договору, таких как подрядчики или самозанятые. В список включены зубные техники, лицензированные массажисты и иглотерапевты [5].

В Корее основным законом, регулирую-

ющим сектор охраны труда и техники безопасности, является Закон о безопасности и гигиене труда (OSHA)². В принципе, OSHA применяется ко всем предприятиям и рабочим местам, но в некоторых случаях OSHA может не применяться полностью или частично в зависимости от степени вреда или риска, типа бизнеса и количества сотрудников, работающих полный рабочий день. Кроме того, с 27 января 2022 года вступил в силу Закон о наказании за серьезные несчастные случаи (SAPA)³. Согласно SAPA лицо, осуществляющее надзор за деятельностью предприятия или организации, в которой работают не менее пяти штатных сотрудников, обязано обеспечивать безопасность и здоровье работников. Нормативные положения, изложенные в OSHA и SAPA, являются обязательными, а это означает, что эти положения применяются независимо от намерений сторон соблюдать такие положения. OSHA налагает на владельца бизнеса обязанность соблюдать стандарты предотвращения несчастных случаев на производстве, установленные OSHA или любым подзаконным актом, создать приятную рабочую среду и улучшить условия труда, предоставлять работникам информацию о безопасности на рабочем месте [6].

Верховный суд Кореи недавно постановил, что, если сотрудник, нанятый владельцем бизнеса, выполняет работу на рабочем месте третьей стороны, обязанность владельца бизнеса предотвращать несчастные случаи не отменяется исключительно на том основании, что такое рабочее место напрямую не управляется и не контролируется владельцем бизнеса⁴. OSHA обязывает владельцев бизнеса обеспечивать необходимые меры защиты и охраны здоровья и техники безопасности для предотвращения несчастных случаев и травм, связанных с опасными машинами и оборудованием. OSHA запрещает использование любого опасного оборудования, которое может угрожать здоровью и безопасности сотрудников, если нет сертификата безопасности. Кроме того, что касается любого опасного оборудования, которое должно проходить проверки на безопасность, то такие инспекции должны

¹ см. решение Верховного суда Японии по делу «Чиода-мару» (24 декабря 1968 года) *The Occupational Safety and Health Act*

² *The Occupational Safety and Health Act (OSHA)*: https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=60769&lang=ENG (дата обращения: 03.03.2024).

³ *The Serious Accidents Punishment Act (SAPA)*: https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=59952&lang=ENG (дата обращения: 03.03.2024).

⁴ *Supreme Court Decision 2016Do14559 of 29 April 2020* // <https://eng.scourt.go.kr/eng/supreme/decisions/NewDecisionsList.work?mode=6> (дата обращения: 03.03.2024).

проводиться через регулярные промежутки времени, а машины, которые не прошли такой проверки, не могут использоваться [6].

Если существует непосредственная опасность несчастных случаев на производстве, как указано в статье 52(1) OSHA, работники могут приостановить свою трудовую деятельность и эвакуировать свои рабочие места, однако при условии, что такие работники, которые прекратили трудовую деятельность и эвакуировались, должны сообщить о таком факте инспектору труда или аналогичному органу в соответствии со статьей 52(2). OSHA. Право напрямую требовать перевода на другую работу прямо не предусмотрено законом.

Наиболее значительные последние изменения в области охраны труда и техники безопасности в Корее: прошло более двух лет с тех пор, как вступил в силу Закон о наказании за серьезные несчастные случаи (SAPA), и корейские суды вынесли свои первые решения по делам, в которых прокуроры выдвигали обвинения в нарушениях. По состоянию на 2024 год в общей сложности по двум делам были вынесены судебные решения после предъявления обвинительного заключения прокуратурой в связи с нарушением SAPA. В одном из этих случаев директор-представитель был приговорен к тюремному заключению. Между тем, учитывая, что на данный момент было вынесено лишь несколько постановлений судов низшей инстанции (первой инстанции), требуется дальнейшее изучение дополнительных постановлений, чтобы иметь возможность понять тенденцию корейских судов в отношении толкования и применения SAPA [7].

В США Законом о безопасности и гигиене труда 1970 года⁵ было учреждено Управление по безопасности и гигиене труда (далее – OSHA), регулирующее и правоприменительное учреждение, которое разрабатывает и обеспечивает соблюдение стандартов охраны труда и техники безопасности на рабочем месте. Однако Закон об охране труда позволяет штатам и территориям представлять «государственный план» в OSHA на утверждение. В случае одобрения ответственность за принятие и обеспечение соблюдения стандартов охраны труда и техники безопасности на рабочем месте в пределах этой юрисдикции переходит к государственному учреждению. Более половины штатов име-

ют утвержденный OSHA государственный план, в то время как остальные штаты находятся в непосредственном ведении OSHA.

OSHA устанавливает требования к средствам индивидуальной защиты на рабочем месте в Своде федеральных нормативных актов⁶. Кроме того, рекомендуемые практики OSHA для программ безопасности и охраны здоровья предполагают сбор информации о любых опасностях; регулярное проведение проверок для выявления опасностей; выявление любых опасностей для здоровья (в отличие от физических опасностей); завершение расследований любых инцидентов; выявление опасностей, связанных с непредвиденными или иными нестандартными/нечастыми ситуациями и характеризующий природу всех выявленных опасностей; определение временных мер контроля, и определение приоритетности опасностей, подлежащих устранению [8].

Изучив законодательства развитых стран, и рассмотрев последние изменения в них, можно твердо утверждать, что продвижение культуры безопасного труда, внедрение программ нулевого травматизма, пропаганда безопасного поведения на рабочем месте – это мировые тенденции в области охраны труда. Социальные гарантии являются фундаментом охраны труда, в том числе посредством мер государственного регулирования компенсаций и льгот при выполнении работ во вредных и опасных условиях труда, защиты отдельных социально защищенных категорий работников, обязательного страхования и компенсации при возникновении профессиональных заболеваний и производственных травм.

Заключение

При анализе мирового опыта в сфере безопасности труда, целесообразно выделить ряд стран, добившихся значительных успехов. Эти страны демонстрируют прогрессивные изменения в области исследований, обновления нормативных актов, а также в организации и администрировании мер по обеспечению безопасных условий труда.

Япония известна своей культурой безопасности, которая основана на постоянном совершенствовании и вовлеченности всех сотрудников. Важно отметить, что в Японии с 1 апреля 2023 года работодатель, чьи сотрудники напрямую заняты на опасных и

⁵ OSH Act of 1970: <https://www.osha.gov/laws-regs/oshact/completeoshact> (дата обращения: 03.03.2024).

⁶ Code of Federal regulations, Title 29, § 1910.132 General requirements: <https://www.ecfr.gov/current/title-29/subtitle-B/chapter-XVII/part-1910/subpart-I/section-1910.132> (дата обращения: 03.03.2024).

вредных работах, обязан будет принимать меры профилактики несчастных случаев не только для своих прямых сотрудников, но и для всех лиц, выполняющих любые обязанности на том же рабочем месте, включая независимых подрядчиков. Кроме того, расширяется круг оборудования, в отношении которого заказчик должен принимать необходимые меры для предотвращения производственного травматизма у работников подрядчика.

В Корее наблюдается активное внедрение новых технологий и систем управления безопасностью труда, что позволяет эффективно снижать уровень травматизма. Следует отметить, что в Корее в соответствии с Законом о наказании за серьезные несчастные случаи (SAPA)⁷, который действует с 27 января 2022 года, ответственные руководители обязаны выполнять обязанность по обеспечению безопасности и гигиены труда, а в случае возникновения серьезных несчастных случаев на производстве в результате нарушения такой обязанности, главные исполнительные директора подлежат: тюремному заключению на срок не более одного года или штрафу в размере не более 1 миллиарда вон в связи со смертью; и тюремному заключению на срок не более семи лет и штрафу в размере не более 100 миллионов вон в связи с травмами и болезнями. Если ответственный руководитель или владелец бизнеса приговорен к наказанию за совершение правонарушения или совершает повторное правонарушение в течение пяти

лет с даты вынесения приговора (за первоначальное правонарушение), они могут быть подвергнуты дополнительному наказанию с отягчающими обстоятельствами в размере до 50 процентов от соответствующего наказания, описанного выше.

В США Управление по безопасности и гигиене труда (OSHA)⁸ в 2023 году выступило с несколькими новыми инициативами, направленными на повышение безопасности на рабочем месте. Во-первых, OSHA активизирует правоприменительную деятельность, увеличивая количество проверок и выписывая штрафы, а также используя свои полномочия по вызову в суд в ходе первоначальных расследований. Например, такие нарушения, как плохая защита органов дыхания и некачественное техническое обслуживание оборудования, ранее рассматривались только в тех случаях, когда нарушения работодателей были «умышленными и вопиющими», что подтверждается существенными доказательствами. Теперь OSHA разрешит ссылаться на менее вопиющие нарушения по отдельности. OSHA также планирует нацелиться на отрасли с высоким уровнем риска, такие как строительство, с целью снижения травматизма и смертности в этих секторах.

Опыт вышеупомянутых стран показывает, что эффективная система обеспечения безопасности на рабочем месте является ключом к улучшению условий труда и благополучия работников.

ЛИТЕРАТУРА

1. *History.com Editors "Triangle Shirtwaist Factory Fire" // A&E Television Networks, updated: October 4, 2023. URL: <https://www.history.com/topics/early-20th-century-us/triangle-shirtwaist-fire> (дата обращения: 22.04.2024).*
2. *Randall Gabrielan "Explosion at Morgan: The World War I Middlesex Munitions Disaster" // HUSHED UP HISTORY 2014–2024. URL: <https://husheduphistory.com/post/152025499908/when-the-world-war-wrecked-new-jersey-the-ta> (дата обращения: 22.04.2024).*
3. *U.S. Chemical Safety And Hazard Investigation Board "Investigation Report, Report No. 2005-04-I-TX, Refinery Explosion and Fire (15 Killed, 180 Injured)" // U.S. Chemical Safety Board, March 2007. URL: <https://www.csb.gov/bp-america-texas-city-refinery-explosion/> (дата обращения: 22.04.2024).*
4. *Mihaela Rotaru, Lucian-Ionel Cioca Summary of the Main Legal Requirements: International Legislative Aspects of Occupational Health and Safety // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 11-49 (39), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21428> (дата обращения: 04.03.2024).*
5. *Costica Bejinariu, Doru Costin Darabont, Diana-Petronela Burduhos-Nergis INCDPM*

⁷ *The Serious Accidents Punishment Act (SAPA): https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=59952&lang=ENG (дата обращения: 03.03.2024).*

⁸ *Occupational Safety and Health Administration (OSHA): <https://www.osha.gov/> (дата обращения: 03.03.2024).*

Method for Assessing the Risks of Occupational Injury and Illness at Work // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 127-147 (21), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21431> (дата обращения: 04.03.2024).

6. Doru Costin Darabont, Costica Bejinariu *Health and Safety Performance Monitoring and Measuring // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 107-126 (20), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21434> (дата обращения: 04.03.2024).*

7. Roland Iosif Moraru *General Model of the Occupational Health and Safety Management Process and Risk Assessment Tools: A Brief Outline // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 84-106 (23), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21430> (дата обращения: 04.03.2024).*

8. Violeta Firescu, *The Impact of Occupational Health and Safety on Company Performance // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 148-165 (18), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21432> (дата обращения: 04.03.2024).*

REFERENCES

1. History.com Editors “Triangle Shirtwaist Factory Fire” // A&E Television Networks, updated: October 4, 2023// <https://www.history.com/topics/early-20th-century-us/triangle-shirtwaist-fire> (date of access: 22.04.2024).

2. Randall Gabrielan “Explosion at Morgan: The World War I Middlesex Munitions Disaster” // HUSHED UP HISTORY 2014–2024. URL: <https://husheduphistory.com/post/152025499908/when-the-world-war-wrecked-new-jersey-the-ta> (date of access: 22.04.2024).

3. U.S. Chemical Safety And Hazard Investigation Board “Investigation Report, Report No. 2005-04-I-TX, Refinery Explosion and Fire (15 Killed, 180 Injured)” // U.S. Chemical Safety Board, March 2007. URL: <https://www.csb.gov/bp-america-texas-city-refinery-explosion/> (date of access: 22.04.2024).

4. Mihaela Rotaru, Lucian-Ionel Cioca *Summary of the Main Legal Requirements: International Legislative Aspects of Occupational Health and Safety // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 11-49 (39), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21428> (date of access: 04.03.2024).*

5. Costica Bejinariu, Doru Costin Darabont, Diana-Petronela Burduhos-Nergis *INCDPM Method for Assessing the Risks of Occupational Injury and Illness at Work // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 127-147 (21), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21431> (date of access: 04.03.2024).*

6. Doru Costin Darabont, Costica Bejinariu *Health and Safety Performance Monitoring and Measuring // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 107-126 (20), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21434> (date of access: 04.03.2024).*

7. Roland Iosif Moraru *General Model of the Occupational Health and Safety Management Process and Risk Assessment Tools: A Brief Outline // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 84-106 (23), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21430> (date of access: 04.03.2024).*

8. Violeta Firescu, *The Impact of Occupational Health and Safety on Company Performance // eBook Occupational Health and Safety. 2023. pp: 148-165 (18), URL: <https://www.eurekaselect.com/chapter/21432> (date of access: 04.03.2024).*

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ: COVID-19 ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕ

Зарина Нурбековна Аманжолова

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының бас консультанты;
«М.С.Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ университеті» АҚ-ның докторанты;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: zarina.amanzholova1986@gmail.com

Аннотация. Қоғамның қалыпты өмір салтына орасан зор ықпалын тигізген COVID-19 коронавирустық пандемиясының негізінде енгізілген төтенше жағдай режимі уақытында адамдар мен азаматтардың халықаралық және ұлттық деңгейде нормативтік құқықтық актілерінің нормаларымен кепілдік берілген және қорғалатын құқықтары мен бостандықтары шектелген болатын. Оның ішінде, адамдардың Қазақстан Республикасының аумағында еркін жүріп-тұру құқығы қолданылған уақытша шектеу шараларының әсерінен жан-жақты шектелген еді. Өйткені, ҚР Президентінің Жарлығымен бекітілген уақытша шектеу шараларын зерттей келе, адамдардың еркін жүріп-тұру құқығы барлық шаралардың бастауында тұрғандығы анықталды.

Сәйкесінше, осы «еркін жүріп-тұру құқығы» негізінде мақала аясында «адам құқығы» мен «азаматтық құқық» ұғымдарының арақатынасын түсіну қажеттігі туындады, себебі шектелген құқықтар мен бостандықтардың санатына қарай, оларға қолданылатын заңнамалық актілер мен нормаларда бірдей болмауы мүмкін. Бұл категориялар жалпы адамгершілік принциптеріне негізделген, біртұтас құқықтық негізге ие және жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің құрамдас бөліктері. Бұл құқықтар өзара байланысты құбылыстардың күрделі жүйесі болып табылады. Сол себепті адам құқығы мен азаматтық құқық санаттарын мұқият салыстыру, олардың өздеріне тән белгілері мен классификациясын қарастыру арқылы олардың арасындағы байланыстарды ашып көрсету бұл түсініктердің мәнін тереңірек айқындауға мүмкіндік беретіні анық.

Бұл жолда автормен халықаралық және отандық деңгейде нормативтік құқықтық актілердің нормалары салыстырылып, зерттеле келе, азаматтық құқықтардың адам құқықтарына негізделетіндігі айқындалды. Алайда, адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың шектелу тәртібіне келгенде заңнамалық актілердің нормаларында шикіліктің бар екендігі айқындалды.

Түйін сөздер: адам құқықтары, азаматтық құқықтар, COVID-19 коронавирустық пандемиясы, төтенше жағдай режимі, еркін жүріп-тұру құқығы, жеке мүлкітік емес құқықтар, азаматтық қатынастар.

СООТНОШЕНИЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ: НА ПРИМЕРЕ COVID-19

Аманжолова Зарина Нурбековна

Главный консультант Верховного Суда Республики Казахстан; докторант
АО «Университет КАЗГЮУ имени М. С. Нарикбаева»; г.Астана,
Республика Казахстан; e-mail: zarina.amanzholova1986@gmail.com

Аннотация. Режим чрезвычайного положения, введенный на основе пандемии коронавируса COVID-19, во время которого были ограничены права и свободы человека и гражданина, гарантированные и охраняемые нормами нормативных правовых актов на международном и национальном уровнях, оказал огромное влияние на нормальный образ жизни общества. На территории Республики Казахстан было установлено временное ограничение на осуществление права на свободное передвижение, что было обусловлено действием временных мер, утвержденных Указом Президента РК. Исследование принятых ограничительных мер показало, что основным из ограничений прав было ограничение на свободное

передвижение, лежащее в основе общественных отношений.

Исход из этого, в рамках статьи возникла необходимость толкования соотношения понятий «права человека» и «гражданские права», поскольку, в зависимости от категории ограниченных прав и свобод закрепление их в нормах законодательных актов может быть неодинаково. Эти категории основаны на общих нравственных принципах, имеют единую правовую основу и являются составными частями правового статуса личности. Эти права представляют собой сложную систему взаимосвязанных явлений. По этой причине очевидно, что тщательное сравнение категорий прав человека и гражданских прав, раскрытие связей между ними путем рассмотрения их характерных черт и классификаций позволяет глубже выявить суть данных понятий в аспекте ограничений.

На этом пути, по мере изучения автором норм нормативных правовых актов на международном и отечественном уровнях, было определено, что гражданские права основаны на правах человека. Тем не менее, что касается порядка ограничения прав человека и гражданских прав, выявлены определенные недостатки в нормах законодательных актов.

Ключевые слова: права человека, гражданские права, пандемия коронавируса COVID-19, режим чрезвычайного положения, право на свободное передвижение, личные неимущественные права, гражданские отношения.

THE INTERPLAY BETWEEN HUMAN RIGHTS AND CIVIL LIBERTIES: INSIGHTS FROM COVID-19 PRACTICES

Amanzholova Zarina Nurbekovna

Chief Consultant of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan;

doctoral student of JSC "M. S. Narikbayev KAZGUU University";

Astana, Republic of Kazakhstan;

e-mail: zarina.amanzholova1986@gmail.com

Abstract. *The state of emergency imposed on the basis of the COVID-19 coronavirus pandemic, which had a significant impact on the normal way of life of society, during which the rights and freedoms of people and citizen, guaranteed and protected by the norms of normative legal acts at the international and national levels, were restricted. Within the territory of the Republic of Kazakhstan, a temporary restriction on the right to free movement was imposed, which was justified by the implementation of temporary measures approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. Upon studying the temporary measures outlined in the Decree of the President of Kazakhstan, it has been established that the right of individuals to free movement underlies all implemented measures.*

Therefore, based on this right, within the framework of the article there is a need to understand the relationship between the concepts of "human rights" and "civil rights", since the applicability of legislative acts and norms to limited rights and freedoms may vary depending on the category. These categories are based on common moral principles, have a common legal basis and are integral parts of the legal status of an individual. These rights form a complex system of interrelated phenomena. For this reason, it is obvious that a careful comparison of the categories of human rights and civil law, the disclosure of the links between them by considering their characteristics and classifications allows us to identify these concepts more deeply.

Along this path, as the author studied the norms of normative legal acts at the international and domestic levels, it was determined that civil rights are based on human rights. Nevertheless, with regard to the procedure for restricting human and civil rights, shortcomings in the norms of legislative acts have been identified.

Keywords: *human rights, civil rights, COVID-19 coronavirus pandemic, state of emergency, right to free movement, personal non-property rights, civil relations.*

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың VIII сайланған Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінен адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін кемелдендіру қажеттігін түсінуге болады, яғни қоғам өмірінің барлық саласында заң үстемдігі қағидасын басшылыққа алу арқылы әрбір азамат өз құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына сенімді болуы тиіс.¹

Бұл арада, адам құқықтары мен бостандықтары күнделікті қалыпты өмір салтында ғана емес, Республика территориясында не оның белгілі бір әкімшілік аумағында жарияланған төтенше ахуал немесе төтенше жағдай режимі уақытында қорғалуы маңызды екендігін ескеру қажет, өйткені адам құқықтары мен бостандықтары – ең қымбат құндылық болып табылады. COVID-19 коронавирустық пандемиясына қатысты ҚР аумағында енгізілген төтенше жағдай режимі кезінде қолданылған шектеу шараларының негізінде шектелген құқықтар мен бостандықтардың құқықтық табиғатын зерттей келе, «адам құқықтары» мен «азаматтық құқықтар» арасындағы айырмашылықтарды көрсету қажеттілігі туындады, себебі бұл екі ұғымның мағынасы бір-біріне тең емес.

Осы орайда, азаматтық құқықтардың түрлеріне саралау жүргізу арқылы аталған тақырып адам және азаматтың «еркін жүріп-тұру құқығы» мысалында қарастырылды, өйткені ҚР Конституциясына сай бұл «адам құқығы», ал ҚР Азаматтық Кодексіне сай «азаматтық құқық» ретінде танылады (14-бап). Демек, мақаланың өзектілігі отандық заңнамаға сай адам құқығы және азаматтық құқық ретінде бірдей танылатын «еркін жүріп-тұру құқығының» негізінде бұл санаттардың ара-жігін ашып көрсетуді қажет ететіндігінде.

Осылайша, азаматтық құқық пен адам құқықтарының салыстырмалы аспектілерін түсіну құқықтық мәдениеттің дамуына және жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынас деңгейінде де, өз азаматтары мен халықаралық қоғамдастық алдындағы мемлекеттік міндеттемелер деңгейінде де құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың маңыздылығын түсінуге ықпал етеді.

Сонымен қатар, азаматтық құқықтық қатынастар деңгейінде де, мемлекет деңгейінде де адамның құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік беру қоғамдағы саяси және әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға әсер етеді. Ал осы салыстыру жұмыстары арқылы құқық бұзушылықтар мен заңнамалардағы кемшіліктердің алдын алу үшін қосымша құқықтық реттеуді қажет ететін салаларды анықтауға көмектеседі.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысы барысында жалпы ғылыми және арнайы әдістер кеңінен қолданылды, оның ішінде анализ, синтез, жүйелілік, салыстырмалы-құқықтық және формальды құқықтық әдіс. Мақала аясында Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері мен халықаралық шарттар, сондай-ақ, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері зерттеу материалдарын құрады.

Негізгі бөлім

Нәтижелер мен талқылау

COVID-19 коронавирустық эпидемиясының пандемия ретінде танылуы әлем мемлекеттерінде жаппай төтенше жағдай режимінің жариялануы арқылы немесе басқа да шаралармен инфекцияның таралуымен күресу амалдарын жүзеге асыру барысында қолданылған уақытша шектеу шаралары адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру және қорғау барысында дәстүрлі тәсілдермен толық көлемде іске асыра алмауына алып келді.

ҚР Президентінің 2020 жылғы 15 наурызындағы «Қазақстан Республикасында төтенше жағдайды енгізу туралы» Жарлығына (бұдан әрі - Жарлық) сай келесідей шаралар мен уақытша шектеулер қолданылған: ірі сауда орталықтарының жұмысы шектелді; адамдар көп жиналатын объектілердің қызметі тоқтатылды; карантин енгізілді; бұқаралық және атаулы іс-шараларды өткізуге тыйым салынды; ҚР аумағына көліктің барлық түрімен кіруге және шығуға шектеулер қойылды.²

Бұл шектеулердің мәнінен түсінетініміз, адамдардың еркін жүріп-тұру құқығы

¹ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың VIII сайланған Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі \ \ <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-viii-saylangan-parlamenttin-birinshi-sessiyasynyn-ashyluynda-soylegen-sozi-2922539> [дата обращения: 20.12.2023]

² ҚР Президентінің 2020 жылдың 15 наурызындағы «Қазақстан Республикасында төтенше жағдайды енгізу туралы» Жарлығы \ \ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000285> [дата обращения: 29.12.2023]

шектелді. Осы құқықтың негізінде «адам құқығы» мен «азаматтық құқық» арақатынасын зерттейік.

2020 жылдың сәуір айында Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысы Антониу Гутерриш өз баяндамасында адамдар мен олардың құқықтары басты назарда болу қажеттігін көрсеткен.

Адам құқықтары – адамның тумасынан берілетін табиғи және ажырамас құқықтар мен бостандықтардың жиынтығы. Адам құқықтары адамның жалпы құқықтық мәртебесін, яғни мемлекет пен қоғамдағы адам бостандығының өлшемін анықтайды [1, 152 б.]. Қазақстан Республикасының Конституциясының (*бұдан әрі – ҚР Конституция*) 12-бабына сай адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Сол сияқты, адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумасынан беріледі, олар абсолютті, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады. Ал ҚР азаматы өзінің азаматтығының күшіне сай құқықтар мен міндеттерге ие болады. ҚР Конституциясының осы бабында бекітілген нормалардың өзінен адам және азаматтың айырмашылығын байқауға болады. Осы тұстан бастап, *адамдардың еркін жүріп-тұру құқығының* негізінде адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың ұштасу сәтін қарастыратын болсақ.

Біріншіден, бұл нормадан түсінетініміз: адам құқықтарының өзіне тән белгілері болады, олардың ішінде тумасынан берілетіндігі және ажырамастығы. Адам құқығы мен бостандықтары Конституцияның II бөлімінде белгіленген, бұл бөлімдегі нормаларды саралай келе, оларды жеке тұлғалардың негізгі жеке мүліктік емес құқықтары ретінде танауға болады [2]. Сондай-ақ, «Адам және азамат» деп аталатын бұл бөлімінде бекітілген адам құқықтарының бірі ретінде азаматтық құқықтарды қарастыратын болсақ, бұл бөлімде бекітілген нормаларды «адам құқықтары» және «азаматтың құқықтары мен міндеттері» деп бөлуге болады, өйткені азаматтың адамнан айырмашылығы: оның құқықтары ғана емес, міндеттері де заңнамада айқындалады.

ҚР Конституциясының 21-бабымен бекітілген нормалардан түсінетіміз, ҚР аумағында әрбір адам еркін-жүріп тұруға құқылы. Осы орайда, ҚР Конституциясында адам құқықтарын, яғни жеке тұлғаларға тиесілігін меңзейтін нормаларда «әрбір адам», «әркім», «жұрт», «адам», «ешкім» деген сөздер қолданылады, ал ҚР азаматына қатысты

нормаларда «азамат» деген сөзбен айқындайды. Сәйкесінше, 21-баптан түсінетініміз, ҚР территориясында заңды негізде жүрген кез келген адам, оның азаматтығына қарамастан, еркін жүріп-тұруға құқылы. Бұл норманың басшылығымен Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің (*бұдан әрі – ҚР АҚ*) 14-бабына сай азаматтың Республика аумағында еркін жүріп-тұруға құқығы бар.

Осы орайда, адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың арақатынасын байқауға болады, өйткені азаматтық құқықпен реттелетін жеке мүліктік емес қатынастардың келесідей классификациялары бар.

Құрылымдық-функционалдық белгісі бойынша:

1) азаматтың (жеке тұлғалардың) жеке өмір сүруін қамтамасыз ететін құқықтар, оның ішінде келесілерді атап өтуге болады: өмір сүру құқығы, денсаулық сақтау құқығы, қолайлы қоршаған ортаға құқық, жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы;

2) азаматтың (жеке тұлғаның) әлеуметтік өмір сүруін қамтамасыз ететін құқықтар, оның ішінде: атына (тегіне, әкесінің атына), ар-намысына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне құқық, жеке басының бостандық құқығы, *еркін жүріп-тұру құқығы*.

Қарастырылатын құқықтарды жүзеге асыру мақсаттары бойынша:

1) жеке тұлғаның физикалық және психикалық салауаттылығын (тұтастығын) қамтамасыз ететін құқықтар, оның ішінде: өмір сүру құқығы, денсаулық сақтау құқығы, физикалық және психикалық қол сұғылмаушылық құқығы, қолайлы қоршаған ортаға құқық;

2) қоғамда жеке тұлғаны дараландыруды қамтамасыз ететін құқықтар, оның ішінде аты-жөніне құқығы, ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік беделге құқығы;

3) жеке тұлғаның дербестігін қамтамасыз ететін құқықтар, оның ішінде құпия және жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқықтары;

4) жеке тұлғаның зияткерлік қызметінің нәтижелерін қорғауды қамтамасыз ететін құқықтар [3].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде «еркін жүріп-тұру құқығы» ҚР Конституция нормаларына сай адам құқығы ретінде, азаматтық құқық нормаларына сай азаматтық құқық ретінде де танылады деп есептеуге болады.

Екіншіден, келесі кестеге назар аударатын болсақ, ҚР Конституциясында орын алған нормалар 1948 жылы 10 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы-

ның резолюциясымен қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясына (бұдан әрі - Декларация) негізделгенін көруге болады.

1-кесте. Адам құқықтарының жалпыға

бірдей Декларациясы³ мен ҚР Конституциясының⁴ нормаларын салыстыру (*автормен құрастырылды)

Бұл салыстырудан түсінетініміз, адам құқықтары мен бостандықтары халықара-

Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы	ҚР Конституциясы 2 бөлім «Адам және азамат»
1 бап	12-бап 2-тармақ 17-бап 1- тармақ 22-бап 1- тармақ
2 бап	14-бап 2- тармақ
3 бап	15-бап 1- тармақ
5 бап	17-бап 2- тармақ
6 бап	13-бап 1- тармақ
7 бап	14-бап 1- тармақ
8 бап	13-бап 2- тармақ
9 бап	16-бап 2- тармақ
12 бап	18-бап 1-2 тармақтар
13 бап 1-2 тармақтар	21-бап 1-2 тармақтар
15 бап 1- тармақтар	10-бап 1- тармақтар
16 бап 1- тармақ	27-бап 1- тармақ
17 бап 1-2 тармақтар	26-бап 1 мен 3 тармақтар
18 бап	19-бап 1- тармақ
19 бап	20-бап 1- тармақ
20 бап 1- тармақтар	32-бап
21 бап 1-3 тармақтар	33-бап 1-2 тармақтар
23 бап 1-2 тармақтар	24-бап 1-2 тармақтар
24 бап	24-бап 4- тармақ
25 бап 1- тармақ	28-бап 1- тармақ 29-бап 1-2 тармақтар
26 бап 1- тармақ	30-бап 1-2 тармақтар
27 бап 1-2 тармақтар	19-бап 2- тармақ 37-бап

³ «Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы» БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда №217 А (III) қабылданған \ \ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [дата обращения: 23.01.2024]

⁴ Қазақстан Республикасының Конституциясы \ \ https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ [дата обращения: 23.01.2024]

лық деңгейде танылады және қорғалады, ал азаматтық құқықтар ұлттық деңгейде танылады және қорғалады.

Үшіншіден, Конституцияның 12-бабынан түсінетініміз, адам құқықтары адамға тумысынан беріледі және оның абсолюттік сипаты бар. Егер Конституцияның 39-бабының 3-тармағына сүйенетін болсақ, кейбір құқықтар мен бостандықтар қандай жағдай болмасын шектелуге жатпайды, сәйкесінше оларды абсолютті деп тануға болады.

Еркін жүріп-тұру құқығы бекітілген Конституцияның 21-бабы мен Декларацияның 13-бабын саралай келе, адам құқықтарына тән оның келесідей белгілерін бөліп шығаруға болады:

Әмбебаптық. Декларация әрбір адамға әр мемлекеттің аумағында еркін жүріп-тұруға құқық береді, бұл құқық ҚР Конституциясында және ҚР АҚ бекітілген. Демек, адам құқықтары әмбебап болып табылады, өйткені еркін жүріп-тұру құқығы қолданылу жері мен уақытына қарай шектеуге жатпайды, яғни құқықтың әмбебаптығы оны кез келген жерде, уақытта қолдану үшін қолжетімді екендігін көрсетеді. Сәйкесінше, адам құқықтарының әмбебаптығы адамның ұлтына, азаматтығына, нәсіліне, жынысына, дініне, әлеуметтік мәртебесіне немесе басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, оларға тиесілі болатындығын көрсетеді.

Ажырамастық. Адам құқықтары мен бостандықтарының әркімге тумасынан берілетіндігі оның ажырамастығын сипаттайды. Ал ҚР АҚ 13-бабына сай азаматтардың құқыққабилеттігі, яғни олардың құқықтарға ие болып, жүктелген міндеттерді атқару қабилеттігі ол туған кезден басталады.

Бөлінбеушілік\оқшауланбаушылық. Егер ҚР АҚ 13-бабының екінші бөлігіне назар аударатын болсақ, азаматтың құқыққабилеттілігі ол қайтыс болған кезде тоқталады, яғни бұл адамның дүниеге келіп, одан өту аралығында одан алынып қойылмайтындығын білдіреді. Алайда, адам құқықтарының оқшауланбауы адамның ешқашан құқығынан айырыла алмайтындығын білдірмейтінін ескеру маңызды, жер бетіндегі әрбір адамның адам құқықтары болғанымен, оны талап ету барлық адамда бола бермейді. Мысалы, адам кәмет жасқа толған кезден бастап ол бала құқықтарынан айырылады, яғни ол адам құқықтарын сақтайды, бірақ бала құқықтарын емес [4, 126.]. Ал бала

құқықтары - адам құқықтарының бір бөлігі.

Теңдік. Адам құқықтары теңдікті қамтамасыз етеді. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 1-бабында келесідей көрсетілген: «Барлық адамдар тумысынан азат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келеді».⁵

Адам құқықтары мен бостандықтарының теңдік сипаты, ҚР азаматтық заңнамаларымен реттелетін қатынастарда, оларға негіз болған құқықтарда да басшылыққа алынады, яғни азаматтық құқықтық қатынастар оған *қатысушылардың теңдігіне негізделеді*, өйткені қатысушылардың ешқайсысы өзгеріп-басқа қатысушыға мәжбүрлеуге құқылы емес екендігімен ерекшеленеді. Бұдан бөлек, жоғарыда айтып өткен болатынбыз, ҚР Конституциясының II бөліміндегі адам құқықтарын оның жеке мүліктік емес құқықтары ретінде тануға болады, өз кезегінде, азаматтық құқықтарды жүзеге асыру арқылы орын алған азаматтық құқықтық қатынастың келесі сипаты – мүліктік сипатта болуы, яғни ол тауарлы-ақшалай нысанында және өзге де *мүліктік сипатта болады* [5, 90 б.]. Бұл мүліктік қатынастың пәніне ақшалай баға беруге болатындығын білдіреді.

Бұдан бөлек, мүліктік қатынастарға байланысы бар және байланысы жоқ мүліктік емес жеке қатынастар да азаматтық заңнамамен реттеледі. Мұндай қатынастардың объектілеріне ақшалай бағалау мүмкін емес, алайда сол объектілерді пайдалану мүліктік қатынастардың туындауының алғышарты болуы мүмкін.

Төртіншіден, ҚР Конституциясының 39-бабына сай адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек *заңмен* шектелуі мүмкін. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 29-бабының 2-тармағына сай өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру кезінде әр адам тек заңда белгіленген шектеулерге ұшырауы керектігі көрсетілген. Ал, ҚР Азаматтық кодексінің 18-бабының қазақ тіліндегі редакциясы бойынша *«заң құжаттарында белгіленген тәртіптен басқа, ешкімнің құқық және әрекет қабилеттілігін шектеуге болмайды»*, ал орыс тіліндегі редакциясында *«как в случаях и порядке, предусмотренных законодательными актами»*.

Демек, ҚР Конституциясы мен Декларация қандай да бір құқық шектелмесін, бұл сәйкесінше заң нормаларына сай шектелу

⁵ «Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы» БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда №217 А (III) қабылданған \ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [дата обращения: 01.02.2024]

қажеттігін көрсеткенімен, коронавирустық инфекцияға байланысты енгізілген төтенше жағдай режимі уақытында «еркін жүріп-тұру» құқығының заңмен емес, Бас санитариялық дәрігердің қаулысымен шектелгенін білеміз.

Әрине, бұл жағдай дұрыс болмағандығын тану қажет, себебі «Қазақстан Республикасында төтенше жағдайды енгізу туралы» Жарлығына сәйкес, Төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік комиссия атаулы арнайы орган құрылған және барлық басқарушылық құзыреттер осы органға берілген. Сондықтан осы орган ғана тиісті салаларды басқарушы мемлекеттік органдарға алғашқы шешімімен тапсырмалар беруге міндетті болатын. Осылайша, Мемлекеттік комиссия 28 наурыз сағат 00:00-ден бастап Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында карантиндік режимді күшейту туралы шешім қабылдаған: азық-түлік, дәрі-дәрмек сатып алуды және жұмысқа баруды қоспағанда, азаматтардың үйлерінен шығуын шектеу; адамдар көп жиналатын орындарды жабу (саябақтар, скверлер, жаяу жүргіншілер көшелері, жағалаулар, ойын алаңдары және т.б.); көшелерде және басқа да қоғамдық орындарда үш адамнан (отбасы мүшелерін қоспағанда) топта жиналуға тыйым салуды белгілеу және т.б.

Ал Шымкент қаласында осындай шаралар қала әкімінің шешімімен енгізілген⁶.

Сонымен қатар, төтенше жағдай 2020 ж. 16 наурызда енгізілгеніне қарамастан, біз талдауға салған адамдардың еркін жүріп тұру құқықтарының шектелуі мүмкіндігі заң дәрежесінде тек екі айдан кейін, яғни 2020 жылғы 16 мамырдағы Заңмен ғана бекітілген болатын⁷.

Ресми жарияланған төтенше жағдай 2020 жылдың 11 мамырында аяқталғанына қарамастан, Қазақстанда адамдардың еркін жүріп тұру құқығы бұл мерзіммен шектелмеген болатын, ол шектеулер тағы да Бас санитарлық дәрігерлердің шешімдерімен одан ұзақ уақытқа жалғастырылып отырған.

Қорытынды

Мақала аясында коронавирустық инфекцияның негізінде енгізілген төтенше жағдай режимінің негізінде шектелген құқықтардың бастауында тұрған «еркін жүріп-тұру құқығының» мысалында «адам құқықтары» мен «азаматтық құқықтардың» арақа-

тынасын зерттеген болатынбыз. Еркін жүріп-тұру құқығы: 1) Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 13-бабында; 2) ҚР Конституциясының 21-бабында; 3) ҚР АҚ 14-бабында бекітілген. Жоғарыда жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде келесідей тұжырымдар шықты.

Біріншіден, азаматтық құқық мемлекет пен азамат арасындағы қатынасты айқындайды, жеке тұлғалардың мемлекеттік институттар алдындағы құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Ал, адам құқықтары мемлекеттің жеке тұлғалардың алдындағы құқықтары мен міндеттерін белгілейді.

Екіншіден, азаматтық құқық көбінесе азаматтық айналымның қатысушыларының мүдделерін олардың мәмілелері мен қатынастары шеңберінде қорғауға бағытталған, ал адам құқықтары қоғамдағы әрбір адамның мызғымас құқықтары мен бостандықтарын мемлекет пен жеке тұлғалардың тарапынан болатын бұзушылықтардан қорғауға бағытталған. Бұл орайда, азаматтық құқық мәміле не қарым-қатынас тараптарының мүдделерінде тепе-теңдігін сақтауға тырысады, бұл жерде олардың еріктері ескеріледі. Ал адам құқықтары әр адамға тән деп саналатын негізгі құқықтар мен бостандықтарды қорғайды, кейде олар тараптардың еркінен де басым деп танылуы мүмкін.

Адам және азаматтық құқық ретінде танылатын «еркін жүріп-тұру құқығы» COVID-19 коронавирустық пандемиясына орай енгізілген төтенше жағдай режимі уақытында ҚР Конституциясына сай тек «заңмен», ал ҚР Азаматтық Кодексіне сай «заң құжаттарымен» ғана шектелуі тиіс еді, алайда іс жүзінде ҚР Президентінің Жарлығымен енгізілген карантин негізінде бұл құқық жан-жақты шектелген болатын. Бұдан бөлек, бұл шектеулер ҚР Бас санитариялық дәрігерінің қаулыларының негізінде орын алды. Осылайша, құқықтық реттеу барысында «адам құқықтары» мен «азаматтық құқықтарды» шектеу мәселесінде олқылықтардың бар екенін түсінуге болады, себебі тек Заң дәрежесінде шектелуге жататын адам және азаматтардың құқықтары шын мәнінде осы жағдайда әкімнің шешіміне дейін актілермен шектеліп отырған, коменданттық сағат енгізілмеген, алайда ол үшін шаралар қолданған, т.с.с.

⁶ С 28 марта в Алматы и Нур-Султане вводятся дополнительные ограничения \\\ <https://inbusiness.kz/ru/last/s-28-martav-almaty-i-nur-sultane-vvoditsya-komendantskij-chas> [дата обращения: 09.05.2024]

⁷ Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне төтенше жағдай мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының Заңы. 2020 жылғы 16 мамырдағы № 330-VI ҚРЗ \\\ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000330> [дата обращения: 09.05.2024]

ӘДЕБИЕТ

1. Варламова Н. Классификация прав человека: подходы к проблеме // Сравнительное конституционное обозрение. №4 (71). – С. 152-166 // <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-prav-cheloveka-podhody-k-probleme/viewer> [дата обращения: 10.01.2024]
2. Идрышева С.К. Личные неимущественные права гражданина на выбор жительства и выезда за пределы государства // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34298355&pos=5;-102#pos=5;-102 [дата обращения: 12.01.2024]
3. Сулейменов М.К. Права человека и гражданина в Конституции и в Гражданском кодексе Республики Казахстан // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38803331 [дата обращения: 13.01.2024]
4. Azmi Sharom, Hadi Rahmat Purnama, Matthew Mullen, Melizel Asuncion, Michael Hayes An Introduction to Human Rights in Southeast Asia // <http://shapesea.com/wp-content/uploads/2015/11/HR-Textbook-Ed-1-Complete-low-rez.pdf> [дата обращения: 28.01.2024]
5. Сулейменов М.К. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть). В 2-х кн.: Книга 1. Комментарий: Ст.1-187. – Алматы, 2007. – 584 с.

REFERENCES

1. Varlamova N. Klassifikacija prav cheloveka: podhody k probleme // Sravnitel'noe konstituiionnoe obozrenie. №4 (71). – S. 152-166 // <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-prav-cheloveka-podhody-k-probleme/viewer> [data obrasheniya: 10.01.2024]
2. Idrysheva S.K. Lichnye neimushhestvennye prava grazhdanina na vybor zhitel'stva i vyezda za predely gosudarstva // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34298355&pos=5;-102#pos=5;-102 [data obrasheniya: 12.01.2024]
3. Sulejmenov M.K. Prava chelovek i grazhdanina v konstituii i v grazhdanskom kodekse Respubliki Kazahstan // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38803331 [data obrasheniya: 13.01.2024]
4. Azmi Sharom, Hadi Rahmat Purnama, Matthew Mullen, Melizel Asuncion, Michael Hayes An Introduction to Human Rights in Southeast Asia // <http://shapesea.com/wp-content/uploads/2015/11/HR-Textbook-Ed-1-Complete-low-rez.pdf> [data obrasheniya: 28.01.2024]
5. Sulejmenov M.K. Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan (Obshhaja chast'). V 2-h kn.: Kniga 1. Kommentarij: St.1-187. – Almaty, 2007. – 584 s.

УДК 343.2/.7

**ВОЗВРАЩАЯСЬ К НАУЧНОЙ ПУБЛИКАЦИИ К.Ю.Н.
САРПЕКОВА Р.К., Д.Ю.Н., ПРОФЕССОРА РАХМЕТОВА С.М.
«ПРОБЛЕМЫ ПОСТРОЕНИЯ СИСТЕМЫ НАКАЗАНИЙ
В УГОЛОВНОМ КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»**

Каржаубаев Серик Сейтович

Руководитель отдела уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, кандидат юридических наук, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: serikseit@mail.ru

Аннотация. Система наказаний предусматривает ряд наказаний от менее тяжкого к более тяжкому. Все эти виды наказаний имеют свои положительные и отрицательные моменты, которые отражаются на их эффективности. В статье предпринята попытка исследовать эффективность ограничения свободы, как альтернативы лишению свободы.

Зарубежный опыт, на который опираются при введении данного вида наказания, отличается своей сутью и предназначением. В зарубежном законодательстве данный подход предстален в виде probation, который имеет цель исправления осужденного и его социализацию. Probation в зарубежном законодательстве является обеспечением безопасности, а не наказанием. Поэтому при назначении probation суд дает определенные возможности избежать применения более строгого вида наказания. По своему предназначению probation очень схожа с условным осуждением, который действует в национальном уголовном законодательстве.

Логично возникает вопрос о целесообразности применения ограничения свободы, так как имеются другие достаточно эффективные средства борьбы с преступностью, таких как условное осуждение. Усовершенствование этих механизмов позволит избежать применение наказания в виде ограничения свободы. Более того, исключение ограничения свободы как вида наказания позволит решить ряд важных проблем.

Первое, правильное понимание международного опыта применения probation, который в корне отличающегося от применения ограничения свободы как вида наказания в Казахстане. Второе, исключение коррупционного составляющего, заключающегося в возможности для суда назначать ограничение свободы как законную альтернативу лишению свободы. В этом видится проблема применения наказания, исключая карательный элемент. Третье, расширение возможности для применения условного осуждения, как достаточно эффективной меры по профилактике правонарушений. Схожесть ограничения свободы и условного осуждения заставляет пересмотреть вопрос о целесообразности ограничения свободы.

Ключевые слова: преступление, наказание, лишение свободы, штраф, ограничение свободы, probation, коррупционные риски, эффективность наказания, карательная функция наказания.

**З.Ғ.К. Р.К. САРПЕКОВ, З.Ғ.Д., ПРОФЕССОР С.М. РАХМЕТОВТИҢ
«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ
КОДЕКСІНДЕ ЖАЗА ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ ҒЫЛЫМИ ЖАРИЯЛАНЫМЫНА ҚАЙТА ОРАЛҒАНДА**

Серік Сейітұлы Қаржаубаев

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасы бөлімінің басшысы, заң ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: serikseit@mail.ru

Аннотация. Жазалау жүйесі аз ауырдан ауырға дейін бірқатар жазаларды қарастырады. Жазаның барлық осы түрлерінің тиімділігіне әсер ететін оң және теріс жақтары бар. Мақалада бас бостандығынан айырудың баламасы ретінде бас бостандығын шектеудің тиімділігін зерттеуге тырысады.

Жазаның осы түрін енгізуге негізделген шетелдік тәжірибе өзінің мәні мен мақсатымен ерекшеленеді. Шетелдік заңнамада бұл тәсіл сотталғанды түзету және оны әлеуметтендіру мақсаты бар пробация түрінде ұсынылған. Шетелдік заңнамадағы пробация жаза емес, қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан пробацияны тағайындау кезінде сот жазаның қатаң түрін қолданудан аулақ болуға белгілі бір мүмкіндіктер береді. Пробация өзінің мақсаты бойынша Ұлттық қылмыстық заңнамада қолданылатын шартты айыптауға өте ұқсас.

Бостандықты шектеуді қолданудың орындылығы туралы мәселе қисынды түрде туындайды, өйткені қылмыспен күресудің басқа да тиімді құралдары бар, мысалы, шартты түрде соттау. Осы тетіктерді жетілдіру бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны қолдануға жол бермейді. Сонымен қатар, жаза ретінде бостандықты шектеуді алып тастау бірқатар маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Біріншісі, Қазақстанда жаза түрі ретінде бостандықты шектеуді қолданудан түбегейлі ерекшеленетін пробацияны қолданудың халықаралық тәжірибесін дұрыс түсіну. Екіншіден, сот үшін бас бостандығынан айыруға заңды балама ретінде бас бостандығын шектеуді тағайындау мүмкіндігінен тұратын сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігін алып тастау. Бұл жазалау элементін алып тастайтын жазаны қолдану проблемасын көрсетеді. Үшіншіден, құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша жеткілікті тиімді шара ретінде шартты түрде соттауды қолдану мүмкіндігін кеңейту. Бостандықты шектеу мен шартты айыптаудың ұқсастығы бостандықты шектеудің орындылығы туралы мәселені қайта қарауға мәжбүр етеді.

Түйінді сөздер: қылмыс, жаза, бас бостандығынан айыру, айыппұл, бас бостандығын шектеу, пробация, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері, жазаның тиімділігі, жазаның жазалау функциясы.

RETURNING TO THE SCIENTIFIC PUBLICATION OF CANDIDATE OF LEGAL SCIENCES SARPEKOV R.K. AND DOCTOR OF LEGAL SCIENCES, PROFESSOR RAKHMETOV S.M. «THE PROBLEMS OF BUILDING THE SYSTEM OF PUNISHMENTS IN THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN»

Karzhaubayev Serik Seitovich

Head of the Department of Criminal, Criminal Procedure and Penal Enforcement Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Law, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: serikseit@mail.ru

Abstract. The punishment system provides for a number of punishments from less severe to more severe. All these types of punishments have their positive and negative aspects, which affect their effectiveness. The article attempts to investigate the effectiveness of restriction of freedom as an alternative to imprisonment.

Foreign experience, which is based on the introduction of this type of punishment, differs in its essence and purpose. In foreign legislation, this approach is presented in the form of probation, which aims to correct the convict and his socialization. Probation in foreign legislation is a security measure, not a punishment. Therefore, when appointing probation, the court gives certain opportunities to avoid the use of a more severe type of punishment. In its purpose, probation is very similar to probation, which operates in national criminal law.

Logically, the question arises about the expediency of applying restrictions on freedom, since there are other fairly effective means of combating crime, such as probation. The improvement of these mechanisms will make it possible to avoid the use of punishment in the form of restriction of freedom. Moreover, the exclusion of restriction of freedom as a form of punishment will solve a number of important problems.

First, a correct understanding of the international experience in the use of probation, which is fundamentally different from the use of restriction of freedom as a form of punishment in Kazakhstan. Secondly, the exclusion of the corruption component, which consists in the possibility for the court to appoint restriction of freedom as a legitimate alternative to imprisonment. This is the problem of applying punishment that excludes the punitive element. Third, the expansion of the possibility for the use of probation as a sufficiently effective measure for the prevention of offenses. The similarity of restriction of freedom and probation makes it necessary to reconsider the question of the expediency of restriction of freedom.

Keyword: *crime, punishment, imprisonment, fine, restriction of liberty, probation, corruption risks, effectiveness of punishment, punitive function of punishment.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_335

Введение

В первом номере журнала Вестника Института законодательства Республики Казахстан 2022 года была опубликована совместная статья кандидата юридических наук Сарпекова Р.К. и доктора юридических наук, профессора Рахметова С.М. «Проблемы построения системы наказаний в Уголовном кодексе Республики Казахстан». С тех пор минуло два года, но данная проблема до сих пор остается актуальной и востребованной, особенно в свете обсуждения проекта Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам оптимизации Уголовного, Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов».

Основные положения

Ревизия и последующее обсуждение норм уголовного законодательства выявило проблему построения системы санкций. Актуальность этой проблемы заключается в том, что от строгости и соразмерности наказаний зависит достижение цели наказания. Исторически так сложилось, что наказание является той мерой власти в лице государства либо иного государственного образования, которая способствует построению определенного порядка. Люди осознавая неизбежность наказания и его суровость стараются избегать совершения порицаемых правонарушений. В юридической литературе сложилось достаточно прочное мнение, что наказание является средством предупреждения преступлений. По мнению Н.А. Крайновой, привлечение к ответственности при условии ее неотвратимости и соразмерности содеянному деянию является сильнейшим инструментом профилактики [1]. Цели наказания, по мнению Стромова В.Ю., направлены на защиту общества от преступлений [2].

33.А. Камолов и З. Аминов считают, что наказание на протяжении всей истории человечества было средством устрашения от совершения преступлений [3].

Современное построение системы наказаний основано на видах наказаний, строящихся от менее тяжкого к более тяжкому. Каждое наказание имеет свои особенности и может быть эффективным либо не эффективным. Поэтому необходимо их научное исследование. В данной работе представлена попытка определения эффективности ограничения свободы.

Методы и материалы

В работе используется ряд методов исследования, способных наиболее основательно исследовать важные направления исследуемого вопроса. К таким методам можно отнести метод правового анализа, синтез и обобщение.

Результаты. Обсуждение

Прежде чем преступить к анализу эффективности наказания необходимо проанализировать мировой опыт, его положительные стороны. В мировой практике выделяются два подхода в определении вида наказания. Первый романо-германский, характерный для стран континентальной Европы, таких как Германия, Австрия, Италия. Германское уголовное законодательство предусматривает два основных вида наказания, таких как лишение свободы и штраф. П.В. Головненков отмечает, что в Германии наименьший срок лишения свободы определен в один месяц, а наиболее продолжительный в пятнадцать лет [4]. В отдельных случаях, определенных законодательством может быть назначено пожизненное заключение. При этом срок такого заключения может варьироваться от 20 до 27 лет. При этом максимальный срок пожизненного лишения

свободы зависит от земли Германии¹. Другим основным видом наказания в Германии является штраф. Штраф может быть назначен как альтернатива лишению свободы, только в тех случаях, когда максимальный срок наказания в виде лишения свободы не превышает пяти лет.

По мнению Л.Р. Сафина, анализ практики применения альтернативного лишения свободы вида наказания в виде штрафа в Германии и Австрии показал, что при этом реальный срок лишения свободы по отдельному взятому делу должен не превышать шести месяцев. Максимальный срок лишения свободы для замены был установлен в два года. Более того, по мнению Л.Р. Сафина такая практика может отличаться и, например, в Италии она составляет девяносто дней [5].

Подобный подход в присущ странам юго-Восточной Азии, в частности Китаю. Уголовное законодательство Китая предусматривает различные виды лишения свободы, такие как арест, срочное заключение, пожизненное заключение. Другим важным видом наказания является штраф, но он считается дополнительным. Такое наказание как общественный надзор можно отнести к условному осуждению, предусматривающие ряд ограничений. Особенность системы наказаний Китая является наличие такого вида наказания как лишение политических прав [6].

Что касается англо-саксонской системы права то также можно рассмотреть опыт применения альтернативных лишению свободы видов наказаний в США и Великобритании. Следует отметить, что эта система не отличается в корне в данном вопросе. Также, как и в Германии в США и Великобритании штраф является альтернативным видом наказания. Большинство ученых считают, что преимущества штрафа в этих странах очевидна и предпочтительна она как для нарушителей, так и для общества. Объясняя это тем, что штраф реально возмещает причиненный ущерб [7]. Действительно, такой подход является наиболее правильным так как лицу, причинившему ущерб, получает от этого штрафа определенную сумму в качестве возмещения материального и морального вреда. Такой подход не характерен для Казахстана и ряда стран, где материальный и моральный ущерб может быть возмещен в рамках гражданского производства, на основе уголовной преюдиции.

Учитывая важность наказания и представленный зарубежный опыт можно сделать вывод, что наиболее эффективным наказанием является лишение свободы и как альтернатива – штраф.

Современные изменения в уголовном праве и дальнейшая гуманизация наказаний предполагает применение альтернативных лишению свободы санкций. Такой альтернативой лишению свободы является ограничение свободы. По своей сути ограничение свободы схож с пробацией. Впервые данный вид наказания был внедрен в городе Бостон (США) в 1878 году. Позднее этот опыт стал перениматься и другими штатами, что позволило использовать пробацию практически во всей стране. На федеральном уровне этот вид наказания был зафиксирован в 1957 году. Согласно разделу 18 Свода законов США, пробация является видом наказания. Однако, важно отметить, что в США при нарушении условий, пробация может быть заменена другими видами наказания приговором суда².

В настоящее время пробация была принята многими странами в качестве меры безопасности, которая заключается в ограничении определенных прав и выполнении определенных обязанностей. При пробации, осужденному запрещается посещать определенные заведения, места. Наряду с этим осужденному надлежит пройти курс обучения и получить сертификат об их окончании, курс лечения и иные обязанности. Невыполнение возложенных обязанностей лишает осужденного таких ограничений и заменяется более жесткими видами наказания.

И.М. Агзамов указывает, что пробация в США нацелена на решение двух важных задач, таких как наказание лица, совершившего преступление и его социальная реабилитация [8]. По мнению П.В. Голодова, пробация необходима для непосредственного надзора за осужденными, которое заключается в применении к нему мер по исправлению его социального поведения путем оказания ему помощи в адаптации. Кроме того, к осужденному применяется и другие меры ограничения, такие как запрет на посещение определенных мест, общения с определенным кругом лиц и т.п. В некоторых случаях суд может назначить пробацию с пребыванием в специальном учреждении либо назначить курс лечения. П.В. Голодов отмечал,

¹ Уголовный кодекс Германии // <https://www.ruspravo.de/ugolovnij-kodeks-germanii.html> (дата обращения 19.04.2024 г.)

² Раздел 18. Свод законов США об уголовном праве // <https://constitutions.ru/?p=8105> (дата обращения 19.04.2024 г.)

что главным назначением probation в США, наряду с профилактикой, является исправление осужденного [9]. Важно отметить, что пробационный контроль устанавливается с целью исправления осужденного и это реально работает. Например, в США, суд при назначении probation исходит из личности виновного, материалов дела. Большое значение имеют такие обстоятельства как наличие семьи, возможность возместить ущерб потерпевшему и обязанности, возложенные судом по исправлению осужденного. И.М. Агзамов выделяет три группы дискреционных условий, в которые входят семейные обязанности осужденного, его возможность возместить причиненный материальный и моральный ущерб, а также обязанности перед судом по его исправлению [8]. По сути probation представляет собой возможность для осужденного избежать суровых условий тюремной изоляции.

Согласно пункту 5. – (1) Закона Великобритании об уголовной юстиции 1991 года probation в Великобритании представлена как вид наказания, и она характеризуется как условное осуждение, не предполагающее заключение под стражу³. Probation в Великобритании является не единственным видом наказания, не связанным с лишением свободы, помимо нее существуют такие приказы как предоставление услуг обществу, комбинированный приказ, приказ о запрете осужденному покидать в определенные часы установленное место проживания, приказ о надзоре и приказ о посещении центра.

Однако, probation может быть заменена более строгими видами наказания, при условии несоблюдения требований probation. С.А. Борсученко, отмечает, что осужденный может получить наказание в виде лишения свободы за нарушение условий наказаний, не связанных с лишением свободы [10]. Probation в странах с англо-саксонской системой по своей сути являются условным осуждением согласно национального уголовного законодательства.

Таков передовой зарубежный опыт, предусматривающий пробационный контроль. Важной особенностью probation в зарубежных странах является исправление осужденного. Когда исправление осужденного не представляется возможным, она заменяется наказанием в виде лишения свободы. Probation имеет свои плюсы, которые заключаются в социализации осужденных, что дела-

ет это наказание наиболее эффективным.

Probation в Казахстане представлена в двух случаях, первый как отбывание наказания в виде ограничения свободы и как условие условного осуждения. Ограничение свободы было введено с целью сокращения тюремного населения и исполнения международных рекомендаций, а также в целях выработки альтернативных лишению свободы видов наказания. Этот вид наказания был внедрен в уголовное законодательство отдельных постсоветских стран, таких как Азербайджанская Республика, Республика Беларусь, Грузии, Республика Узбекистан, Российская Федерация, Республика Таджикистан. В Казахстане за период с момента внедрения данного вида наказания в уголовное законодательство, накопились определенные проблемы.

Как было отмечено выше, probation в Казахстане и ряде постсоветских стран представлена как наказание, а не как вид безопасности, применяющееся в зарубежных странах. Кроме того, пробационный контроль по своей сути содержит элементы условного осуждения и уголовного наказания в виде ограничения свободы. По мнению многих ученых probation схоже с условным осуждением и заключается в осуществлении осужденным дополнительных ограничений и выполнении общественных работ. М.Р. Гета, отмечал, что сходство обязанностей осужденного при назначении условного наказания и назначения ограничения свободы делает эти разные, по своей сути, приговора идентичными [11]. Л.А. Барков отмечает, что, отбывая наказание в виде probation осужденный обязан выполнять условия, предписанные ему судом [12]. Отмеченное позволяет сделать вывод, что probation как элемент присуща как ограничению свободы, так и условному осуждению. Рассмотрим схожие моменты ограничения свободы, условного осуждения и probation.

Сходства probation в зарубежных странах и условного осуждения заключаются в том, что при несоблюдении и невыполнении условий probation осужденным, probation заменяется лишением свободы. Сходства probation в зарубежных странах и ограничения свободы заключаются в том, что на осужденного судом возлагаются определенные обязанности в виде ограничения определенных прав и выполнении общественных работ.

Запреты при отбывании наказания в виде

³ Закон Великобритании об уголовной юстиции 1991 года // <https://constitutions.ru/?p=24526> (дата обращения 19.04.2024 г.)

ограничения свободы отражены в части 2 статьи 44 УК РК:

- менять постоянного места жительства, работы, учебы без уведомления уполномоченного государственного органа, осуществляющего контроль за поведением осужденного;

- посещать определенные места;

- пройти курс лечения от психических, поведенческих расстройств (заболеваний), связанных с употреблением психоактивных веществ, заболеваний, передающихся половым путем;

- осуществлять материальную поддержку семьи;

- другие обязанности, которые способствуют исправлению осужденного и предупреждению совершения им новых уголовных правонарушений.

Такие же запреты и обязанности могут налагаться на осужденного по зарубежному законодательству. Различие состоит в том, что судья в зарубежных странах при вынесении приговора, подходит к этому индивидуально, исходя из субъективных особенностей осужденного. Национальное законодательство не учитывает личностные особенности осужденного, что делает пробацию недостаточно эффективной.

Согласно части 1 статьи 44 УК РК осужденный привлекается к принудительному труду. Однако при этом, имеются исключения для таких категорий граждан как:

- имеющие постоянное место работы или занятые на учебе,

- несовершеннолетние,

- беременные женщины, женщины, имеющие малолетних детей в возрасте до трех лет,

- мужчины, воспитывающие в одиночку малолетних детей в возрасте до трех лет,

- женщины в возрасте пятидесяти восьми и свыше лет, мужчины в возрасте шестидесяти трех и свыше лет,

- лица с инвалидностью первой или второй группы,

- осужденные, которым наказание заменено на ограничение свободы сроком менее шести месяцев.

Исключение общественных работ для

первой и последней категорий граждан исключают карательную функцию наказания, превращая это наказание в условное осуждение. Следовательно, встает вопрос о целесообразности ограничения свободы как вида наказания для указанных категорий граждан. По мнению М.Р. Гета, ограничение свободы не несет в себе элемента кары, так как обязанности на осужденного возлагаются в связи с предупреждением правонарушением осужденным, исключая кару за совершенное им уголовное правонарушение. При этом М.Р. Гета, исходя из дефиниций уголовного законодательства западных стран считает такое наказание как меру безопасности, а не наказание [11]. Е.А. Саламатов, указывает на необходимость совершенствования уголовного законодательства с учетом опыта зарубежных стран [13]. Р.К. Сарпеков, С.М. Рахметов, считают, что в настоящее время уголовный закон предусматривает определенные послабления для лиц, раскаявшихся в своем содеянном, что не способствует решению главной задачи уголовного наказания [14].

Закключение

Все эти обстоятельства заставляют ученое сообщество поставить вопрос перед законодателем о необходимости ограничения свободы как вида наказания. Очевидность слабой эффективности ограничения свободы видна для всех, кто сталкивается с такими вопросами. Следует принять во внимание следующие моменты, свидетельствующие о неэффективности ограничения свободы. Первое, слабая проработанность заимствования зарубежного опыта применения пробации. Второе, наличие коррупционного составляющего, заключающегося в возможности для суда назначать ограничение свободы как законную альтернативу лишению свободы. В этом видится проблема применения наказания, исключаящего карательный элемент. Третье, учитывая схожесть условного осуждения и ограничения свободы, возникает необходимость более эффективного применения условного осуждения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крайнова Н.А. Цели наказания как инструмент уголовной политики // *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2017. №2 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-kak-instrument-ugolovnoy-politiki> (дата обращения: 17.04.2024)

2. Стромов В.Ю. Цели наказания и совершенствования эффективности их реализации // *Вестник ТГУ*. 2006. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-i>

sovershenstvovaniya-effektivnosti-ih-realizatsii (дата обращения: 17.04.2024)

3. Камолов З.А., Аминов З. Цели наказания // *Вестник Педагогического университета*. 2015. №1-1 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-1> (дата обращения: 17.04.2024)

4. Головненков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – *Strafgesetzbuch (StGB): научно-практический комментарий и перевод текста закона / П.В. Головненков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2016. – 312 с. // https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/lsh-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf* (дата обращения 19.04.2024 г.)

5. Сафин Л.Р. Зарубежный опыт формирования перечня наказаний, не связанных с лишением свободы // <file:///C:/Users/s.karzhaubaev/Downloads/zarubezhnyu-opyt-formirovaniya-perechnya-nakazaniy-ne-svyazannyh-s-lisheniem-svobody.pdf> (дата обращения: 05.04.2024)

6. Чанхай Лун. 2020. «Проблемы уголовно-правовых санкций в Китае: современное состояние и перспективы развития». *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право* 1: 173–179. <https://doi.org/10.21638/spbu14.2020.11> (дата обращения: 19.04.2024)

7. Голованова, Н. А. Уголовное право Англии: учебное пособие для вузов / Н. А. Голованова. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 188 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-9916-8869-7. –URL: <https://urait.ru/bcode/512315> (дата обращения: 05.01.2024).

8. Агзамов И.М. Институт пробацции в зарубежном законодательстве и его перспективы в России // *Научный портал МВД России*. 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-probatsii-v-zarubezhnom-zakonodatelstve-i-ego-perspektivy-v-rossii> (дата обращения: 09.04.2024).

9. Голодов П.В. Зарубежный опыт и перспективы создания службы пробацции в России: организационно-правовые аспекты // *Пениitenciарная наука*. 2011. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyu-opyt-i-perspektivy-sozdaniya-sluzhby-probatsii-v-rossii-organizatsionno-pravovye-aspekty> (дата обращения: 09.04.2024).

10. Борсученко С.А. Наказания и иные меры уголовно-правового характера в законодательстве Англии и Уэльса // *Уголовно-исполнительное право*. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakazaniya-i-inye-meru-ugolovno-pravovogo-haraktera-v-zakonodatelstve-anglii-i-uelsa> (дата обращения: 06.04.2024).

11. Гема М.Р. Альтернативы лишению свободы в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы // <https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Alternativy-lisheniyu-svobody-v-Respublike-Kazahstan-sovremennoe-sostoyanie-i-perspektivy.pdf> (дата обращения: 10.04.2024).

12. Барков Л.А. Элементы ограничения свободы и случаи применения электронного контроля в уголовном законодательстве США и Великобритании // *Вестник ЧелГУ*. 2012. №37 (291). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elementy-ogranicheniya-svobody-i-sluchai-primeneniya-elektronnogo-kontrolya-v-ugolovnom-zakonodatelstve-ssha-i-velikobritanii> (дата обращения: 05.04.2024).

13. Саламатов Е.А. Проблемы Казахстанской пробацции // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37235023&pos=6;-108#pos=6;-108 (дата обращения: 10.01.2024).

14. Сарпеков Р.К., Рахметов С.М. Проблемы построения системы наказания в Уголовном кодексе Республики Казахстан // *Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Научно-правовой журнал* №1 (68) – 2022. С. 42 -51. <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/279/581> (дата обращения: 11.04.2024).

REFERENCES

1. Krajnova N.A. Celi nakazaniya kak instrument ugolovnoj politiki // *Kriminologija: vchera, segodnja, zavtra*. 2017. №2 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-kak-instrument-ugolovnoy-politiki> (data obrashhenija: 17.04.2024)

2. Stromov V.Ju. Celi nakazaniya i sovershenstvovaniya jeffektivnosti ih realizacii // *Vestnik TGU*. 2006. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-i-sovershenstvovaniya-effektivnosti-ih-realizatsii> (data obrashhenija: 17.04.2024)

3. Kamolov Z.A., Aminov Z. Celi nakazaniya // *Vestnik Pedagogicheskogo universiteta*. 2015. №1-1 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tseli-nakazaniya-1> (data obrashhenija: 17.04.2024)

4. Golovnenkov P.V. *Ugolovnoe ulozhenie Federativnoj Respubliki Germanija – Strafgesetzbuch (StGB): nauchno-prakticheskij kommentarij i perevod teksta zakona / P.V. Golovnenkov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Prospekt, 2016. – 312 s. // https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/ls-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf (data obrashhenija 19.04.2024 g.)*

5. Safin L.R. *Zarubezhnyj opyt formirovaniya perechnja nakazaniy, ne svyazannyh s lisheniem svobody // file:///C:/Users/s.karzhaubaev/Downloads/zarubezhnyy-opyt-formirovaniya-perechnya-nakazaniy-ne-svyazannyh-s-lisheniem-svobody.pdf* (data obrashhenija: 05.04.2024)

6. Chanhaj Lun. 2020. «Problemy ugolovno-pravovyh sankcij v Kitae: sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija». *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Pravo 1: 173–179. <https://doi.org/10.21638/spbu14.2020.11> (data obrashhenija: 19.04.2024)*

7. Golovanova, N. A. *Ugolovnoe pravo Anglii: uchebnoe posobie dlja vuzov / N. A. Golovanova. – Moskva: Izdatel'stvo Jurajt, 2023. – 188 s. – (Vysshee obrazovanie). – ISBN 978-5-9916-8869-7. –URL: <https://urait.ru/bcode/512315> (data obrashhenija: 05.04.2024).*

8. Agzamov I.M. *Institut probacii v zarubezhnom zakonodatel'stve i ego perspektivy v Rossii // Nauchnyj portal MVD Rossii. 2012. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-probatsii-v-zarubezhnom-zakonodatel'stve-i-ego-perspektivy-v-rossii> (data obrashhenija: 09.04.2024).*

9. Golodov P.V. *Zarubezhnyj opyt i perspektivy sozdaniya sluzhby probacii v Rossii: organizacionno-pravovye aspekty // Penitenciar'naja nauka. 2011. №14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-i-perspektivy-sozdaniya-sluzhby-probatsii-v-rossii-organizatsionno-pravovye-aspekty> (data obrashhenija: 09.04.2024).*

10. Borsuchenko S.A. *Nakazaniya i inye mery ugolovno-pravovogo haraktera v zakonodatel'stve Anglii i Ujel'sa // Ugolovno-ispolnitel'noe pravo. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakazaniya-i-inye-mery-ugolovno-pravovogo-haraktera-v-zakonodatel'stve-anglii-i-uelsa> (data obrashhenija: 06.04.2024).*

11. Geta M.R. *Al'ternativy lisheniju svobody v Respublike Kazahstan: sovremennoe sostojanie i perspektivy // <https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Alternativy-lisheniyu-svobody-v-Respublike-Kazahstan-sovremennoe-sostoyanie-i-perspektivy.pdf> (data obrashhenija: 10.04.2024).*

12. Barkov L.A. *Jelementy ogranicheniya svobody i sluchai primeneniya jelektronno go kontrolja v ugolovnom zakonodatel'stve SShA i Velikobritanii // Vestnik ChelGU. 2012. №37 (291). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elementy-ogranicheniya-svobody-i-sluchai-primeneniya-elektronno-go-kontrolya-v-ugolovnom-zakonodatel'stve-ssha-i-velikobritanii> (data obrashhenija: 05.04.2024).*

13. Salamatov E.A. *Problemy Kazahstanskoj probacii // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37235023&pos=6;-108#pos=6;-108 (data obrashhenija: 10.04.2024).*

14. Sarpekov R.K., Rahmetov S.M. *Problemy postrojeniya sistemy nakazaniya v Ugolovnom kodekse Respubliki Kazahstan // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. Nauchno-pravovoj zhurnal No1 (68) – 2022. S. 42 -51. <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/279/581> (data obrashhenija: 11.04.2024).*

ЗҚАИ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Биылғы жылдың екінші тоқсаны ҚР ЗҚАИ үшін ең өзекті құқықтық мәселелер бойынша ұлттық және халықаралық деңгейдегі жарқын ғылыми іс шараларға толы болды.

2024 жылдың 1 сәуірінде Корея Заңнама институтының редакциясымен Asia Legal Information Network (Азиялық құқықтық ақпарат желісі) мүшелерінің «Азиядағы туризмді жаңғырту: туризм индустриясын ілгерілету жөніндегі заңнама және саясат» атты ұжымдық монографиясы жарияланды. ҚР ЗҚАИ атынан авторлар ретінде директор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, з.ғ.к.

Р.Қ. Сәрпеков және халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану бөлімінің бас ғылыми қызметкері, профессор, з.ғ.д. М.А. Сәрсембаев болды. Ғылыми зерттеудің толық мәтінімен сілтеме бойынша танысуға болады: <https://klri.re.kr/eng/publication/2212/view.do>.

2024 жылғы 13-17 мамыр аралығында «Құқық және экономика: ұлттық тәжірибе және даму стратегиялары» атты VI Халықаралық Новосібір құқықтық форумы өтті. Дәстүр бойынша форумды Новосібір мемлекеттік экономика және басқару университеті, Новосібір облысының Әділет министрлігі, ҚР ЗҚАИ, Луиджи Ванвителли атындағы Кампания аймағының Университеті (Италия) ұйымдастырды. Форум аясында ЕАЭО-дағы құқықтық интеграцияға, сот реформаларына, отбасы заңнамасына, қылмыстық-атқару жүйесін дамытуға, салыстырмалы құқықтану проблемаларына және т. б. арналған 9 халықаралық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылды.

Форумның ашылуында ҚР ЗҚАИ директоры Р.Қ. Сәрпеков «Қазақстан Республикасының құқықтық реформасының кейбір мәселелері» тақырыбында баяндама жасады. Сондай-ақ форум аясында өткен түрлі халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда ҚР ЗҚАИ қызметкерлері сөз сөйледі. Мәселен, «Сот төрелігі және сот реформалары: халықаралық және ұлттық тәжірибе» конференциясына заңнаманың тиімділігін талдау бөлімінің бас ғылыми қызметкері Н.Н. Турецкий («Қазақстанның сот жүйесін реформалау» баяндамасы), қылмыстық, қылмыстық процестік және қылмыстық атқару заңнамасы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері Л.Е. Нурлұмбаева («Өндірістің жеделдетілген түрлерінің ерекшеліктері. Қазақстан Республикасындағы бұйрық өндірісі» баяндамасы) қатысты. Сонымен қатар, «Жеке құқық үйлесімі: халықаралық және ұлттық құқықты дамытудың заманауи жаһандық үрдістері» конференциясы аясында халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану бөлімінің бас ғылыми қызметкері, з.ғ.д.

М.А. Сәрсембаев сөз сөйледі. Профессордың баяндамасы шаруашылық істер бойынша халықаралық дауларға және Қазақстанның практикасына арналды.

Құқықтық форумның қорытындысы бойынша тиісті материалдар жинағын шығару жоспарлануда.

Сондай-ақ осы кезеңдегі маңызды ғылыми оқиғалардың бірі – ҚР ЗҚАИ-мен «Жасанды интеллект және құқық: Қазақстан Республикасы мен шет елдердің тәжірибесі» тақырыбында ұйымдастырылған және өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конференция (2024 жылғы 24 мамыр).

Конференцияға ҚР Парламентінің депутаттары, мемлекеттік органдардың, ҮЕҰ және қоғамдық бірлестіктердің басшылары мен өкілдері, көрнекті отандық және шетелдік ғалымдар, сондай-ақ жасанды интеллект элементтерін енгізу және пайдалану мәселелері бойынша сарапшылар қатысты. Іс-шараға институттың шетелдік серіктестерінің өкілдері, соның ішінде Беларусь Республикасының Ұлттық заңнама және құқықтық зерттеулер орталығы, Ресей Федерациясының Үкіметі жанындағы Заңнама және салыстырмалы құқықтану институты, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Әзірбайжан Республикасының Адам құқығы және құқықтары институты, Новосібір мемлекеттік экономика және басқару университеті қатысты.

Конференция барысында жасанды интеллектті құқықтық реттеудің, құқық пен жасанды интеллекттің арақатынасының, Қазақстанда және шет елдерде LegalTech индустриясын дамытудың өзекті мәселелері бойынша пікір алмасу өтті. Іс-шара қорытындысы бойынша ұсынымдар қалыптастырылды және барлық қатысушылардың жарияланымдары бар арнайы материалдар жинағы шығарылады.

ҚР ЗҚАИ 2024 жылғы 4 маусымда ҚР Президент Әкімшілігінің Ішкі саясат бөлімімен бірлесе отырып «Құқық үстемдігі – адам құқықтарын қамтамасыз етудің әмбебап қағидаты ретінде» тақырыбында дөңгелек үстел өткізді. Іс-шара жұмысына Конституциялық Соттың, Жоғарғы Соттың, Бас прокуратура өкілдерінің, ҚР Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің, ғылыми және азаматтық қоғамдастық өкілдері қатысты.

Іс-шара адам құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы өзекті мәселелерді жан-жақты және кеңінен талқылауға арналған диалог алаңы болды. Пікірталас барысында осы саладағы қазіргі қазақстандық қоғам алдында тұрған түйінді проблемалар мен сын-қатерлер анықталды. Құқық үстемдігінің негізгі идеялары талқыланды (з.ғ.д., профессор Н.Н. Турецкий); құқықтық саясаттың тиімділігі тұрғысынан құқық үстемдігінің өзекті мәселелері белгіленді (з.ғ.д., профессор Р.Т. Нұртаев); қылмыстық заңнама мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қаулыларының арақатынасы туралы (з.ғ.д., профессор С.М. Рахметов) және қоршаған ортаға адам құқықтарын нормативтік қамтамасыз ету мәселелер қаралды (з.ғ.к., А.К. Құрманова). Талқылау қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін одан әрі жетілдіруге бағытталған нақты ұсынымдар тұжырымдалды.

2024 жылғы 28 маусымда институттың Ғылыми кеңесі өтті, онда Ғылыми кеңес мүшелері 2024 жылғы 2 тоқсандағы іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулер бағдарламаларының орындалу барысы туралы аралық есептерді ұсынды. Жиналыста біздің журналымыздың редакциялық саясатын жетілдіру жөніндегі «Жол картасы» да белсенді талқыланды.

Бұл бөлімде біз Институттың 2024 жылдың екінші тоқсанындағы ғылыми өмірін белгілеген кейбір оқиғаларды ғана ұсындық. Біз журналдың келесі басылымдарында жаңа оқиғалар мен қызықты іс-шаралар туралы ақпаратпен бөлісетін боламыз.

ИНФОРМАЦИЯ О НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЗПИ

Второй квартал текущего года для ИЗПИ РК выдался насыщенным на яркие научные мероприятия национального и международного уровня по самым актуальным вопросам права.

1 апреля 2024 года была опубликована коллективная монография членов Asia Legal Information Network (Азиатская сеть правовой информации) «Возрождение туризма в Азии: законодательство и политика по содействию индустрии туризма» под редакцией Института законодательства Кореи. От ИЗПИ РК авторами выступили директор, заслуженный деятель Казахстана, к.ю.н. Сарпеков Р.К. и главный научный сотрудник отдела международного права и сравнительного правоведения, профессор, д.ю.н. Сарсембаев М.А. С полным текстом научного исследования можно ознакомиться по ссылке: <https://klri.re.kr/eng/publication/2212/view.do>.

В период с 13 по 17 мая 2024 года прошел VI Новосибирский Международный юридический форум «Право и экономика: национальный опыт и стратегии развития». По традиции организаторами форума выступили Новосибирский государственный университет экономики и управления, Министерство юстиции Новосибирской области, ИЗПИ РК, Университет региона Кампания имени Луиджи Ванвителли (Италия). В рамках форума организовано 9 международных научно-практических конференций, посвященных правовой интеграции в ЕАЭС, судебным реформам, семейному законодательству, развитию уголовно-исполнительной системы, проблемам сравнительного правоведения и др.

В открытии форума принял участие директор ИЗПИ РК Сарпеков Р.К. с докладом на тему «Некоторые вопросы правовой реформы Республики Казахстан». Также в различных международных научно-практических конференциях, прошедших под эгидой форума, выступили сотрудники ИЗПИ РК. Так, в конференции «Правосудие и судебные реформы: международный и национальный опыт» приняли участие Турецкий Н.Н., главный научный сотрудник отдела анализа эффективности законодательства (доклад «Реформирование судебной системы Казахстана»), Нурлумбаева Л.Е., ведущий научный сотрудник отдела уголовного, уголовно-процессуального, уголовно-исполнительного законодательства (доклад «Особенности ускоренных видов производств. Приказное производство в Республике Казахстан»). Кроме того, в рамках конференции «Гармония частного права: современные глобальные тенденции развития международного и национального права» выступил Сарсембаев М.А., главный научный сотрудник отдела международного права и сравнительного правоведения, д.ю.н. Доклад профессора был посвящен международным спорам по хозяйственным делам и практике Казахстана.

По итогам юридического форума планируется издание соответствующего сборника материалов.

Также одним из значимых научных событий в данный период была организация и проведение ИЗПИ РК международной научно-практической конференции на тему: «Искусственный интеллект и право: опыт Республики Казахстан и зарубежных стран» (24 мая 2024 года).

В конференции приняли участие депутаты Парламента РК, руководители и представители государственных органов, НПО и общественных объединений, видные отечественные и зарубежные ученые, а также эксперты по вопросам внедрения и использования элементов искусственного интеллекта. Участниками мероприятия также были представители зарубежных партнеров нашего Института, среди которых Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь, Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Институт права и прав человека Азербайджанской Республики, Новосибирский государственный университет экономики и управления.

В ходе конференции состоялся обмен мнениями по актуальным вопросам правового регулирования искусственного интеллекта, соотношения права и искусственного интеллекта, развития LegalTech индустрии в Казахстане и зарубежных странах. По итогам мероприятия сформированы рекомендации и выпущен специальный сборник материалов с публикациями всех участников.

4 июня 2024 года ИЗПИ РК совместно с отделом внутренней политики Администрации Президента РК проведен круглый стол на тему «Верховенство права как универсальный принцип обеспечения прав человека». В работе мероприятия приняли участие представители Конституционного Суда, Верховного Суда, Генеральной прокуратуры, Уполномоченного по правам человека в РК, научного и гражданского сообщества.

Мероприятие предоставило уникальную площадку для обсуждения важных аспектов обеспечения прав человека. Были обсуждены основные идеи верховенства права (д.ю.н, профессор Турецкий Н.Н.); обозначены актуальные проблемы верховенства права в контексте эффективности правовой политики (д.ю.н, профессор Нуртаев Р.Т.); рассмотрены вопросы о соотношении уголовного законодательства и постановлений Верховного Суда Республики Казахстан (д.ю.н, профессор Рахметов С.М.) и нормативного обеспечения прав человека на окружающую среду (к.ю.н., Курманова А.К.). По итогам обсуждения сформулированы конкретные рекомендации, направленные на улучшение ситуации и дальнейшее совершенствование правовой системы Республики Казахстан.

28 июня 2024 года состоялся Ученый совет Института, на котором члены Ученого совета представили промежуточные отчеты о ходе исполнения программ фундаментальных и прикладных научных исследований за 2 квартал 2024 года. На собрании также активно обсуждалась «Дорожная карта» по совершенствованию редакционной политики нашего журнала.

В данном разделе мы представляем только некоторые из событий, которые ознаменовали научную жизнь Института во втором квартале 2024 года. Мы планируем делиться информацией о новых событиях и интересных мероприятиях в следующих выпусках журнала.

**Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген**

Журналдың шығу мерзімділігі - үш айда бір рет
Мақалаларды журналға орналастыру бойынша
Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтына хабарласуға болады
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
тел.: 8 (7172) 26-61-22; 26-61-29

Жарияланған материалдар редакцияның көзқарасына сай болмауы мүмкін.
Жариялымдағы фактілер мен
мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.
Редакция қолжазбаларды қайтармайды.
Материалдарды қайта басу редакцияның рұқсатымен мүмкін болады.
Журналға сілтеме жасау міндетті.

**Журнал зарегистрирован в Комитете информации
Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан**

Периодичность выпуска журнала - не реже одного раза в три месяца
По вопросам опубликования статей в журнал обращаться
в Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
тел.: 8 (7172) 26-61-22; 26-61-29

Опубликованные материалы могут не совпадать с точкой зрения редакции.
Ответственность за достоверность фактов и сведений,
содержащихся в публикациях, несут авторы.
Редакция не возвращает рукописи.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.
Ссылка на журнал обязательна.

**Journal is registered in the Committee of Information
of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan**

Journal issue periodicity - at least once in three months
For publication of articles in the journal contact
to the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
Tel .: 8 (7172) 26-61-22; 26-61-29

Published materials may not reflect the views of the editorial board.
Authors are responsible for the accuracy of the facts and information contained in publications,
Editors don't return the manuscript.
Reprinting of materials is possible only with permission of the editorial board.
Link to the journal is compulsory.

Вестник Института законодательства и правовой информации
Республики Казахстан, №2 (77)-2024 г.

Научно-правовой журнал

Издается в авторской редакции

Подписано в печать 21.05.2024 Дата выхода тиража 28.06.2024
Формат А4 Бумага офсетная Печать цифровая
Объем усл. печ. л. 59,5 Заказ № 8

Сверстано и отпечатано в Институте законодательства
и правовой информации Республики Казахстан
г. Астана, пр. Жеңіс, 15А
8 7172 26 61 29, www.zqai.kz/ru